Ferdo Šišić

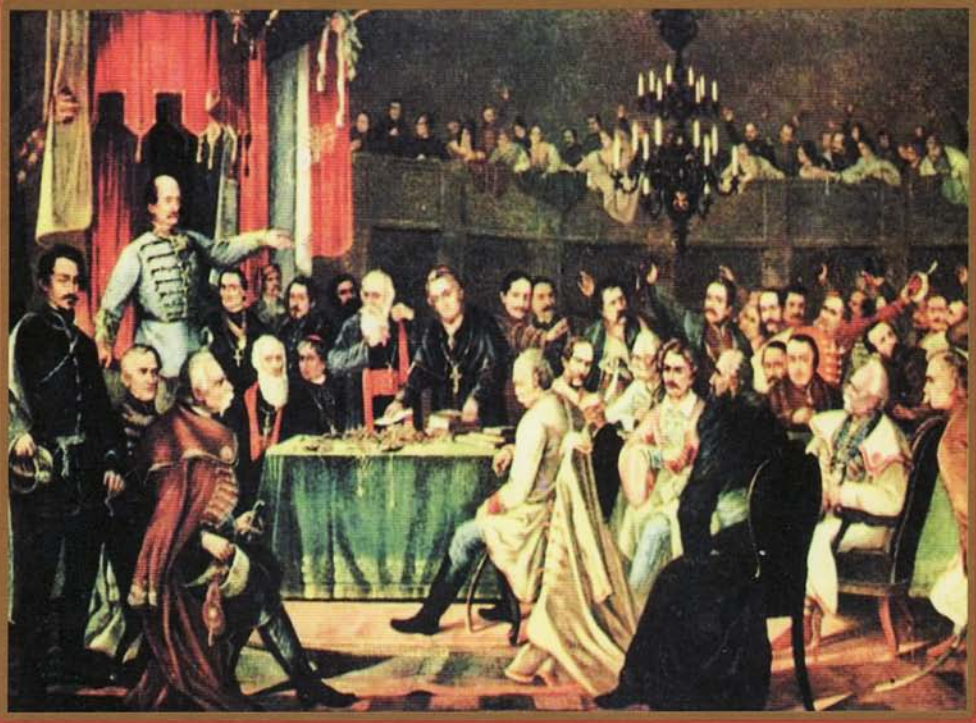

POVIJEST HRVATA

PREGLED POVIJESTI HRVATSKOG NARODA

1526. - 1918.

drugi dio

SLOBODNA DALMACIJA
MARJAN TISAK

ScanBook by Stric

Ferdo Šišić

Povijest Hrvata

Pregled povijesti hrvatskoga naroda
1526.-1918.
drugi dio

DALMATINSKA BIBLIOTEKA

Ferdo Šišić
POVIJEST HRVATA
Pregled povijesti
hrvatskoga naroda
1526.-1918. – drugi dio

Za nakladnika
Lidija Šare

Nakladnik
MARJAN TISAK d.o.o.

Priredio
dr. Jaroslav Šidak

Tisak
SLOBODNA DALMACIJA

Grafička priprema
MARJAN TISAK d.o.o.

Marjan tisak u cijelosti odgovara i
pridržava sva autorska prava

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Sveučilišna knjižnica u Splitu

UDK 94(497.5)"06/19"

ŠIŠIĆ, Ferdo
Povijest Hrvata : pregled povijesti hrvatskoga naroda / Ferdo Šišić. - Split : Marjan tisak, 2004. - sv. ; 24 cm - (Dalmatinska biblioteka ; 12)

Om. nasl. - Bibliografija.

ISBN 953-214-196-0 (cjelina)
Dio 2 : 1526.-1918. - Str. 273-528.
ISBN 953-214-198-7 (Dio 2)

ISBN 953-214-196-0 (cjelina)

Ferdo Šišić

Povijest Hrvata

Pregled povijesti hrvatskoga naroda 1526.-1918.

drugi dio

ScanBook by Stric

MARJAN TISAK

Ostale knjige o hrvatskoj povijesti:

BRUNO BUŠIĆ: Hrvatski ustaše i komunisti
http://www.4shared.com/document/iO2TXn2y/busic_hrvatski_ustase_i_komuni.html
BRUNO BUŠIĆ: Roša harambaša (pripovjetka)
http://www.4shared.com/document/XosALuXf/busic_rosa_harambasa.html
dr. FERDO ŠIŠIĆ: Kvaternik (Rakovička buna)
http://www.4shared.com/document/jsS7iTPo/dr_ferdo_sisic_kvaternik.html
dr. FERDO ŠIŠIĆ: Povijest Hrvata I. dio
http://www.4shared.com/document/g-c0ildU/sisic_povijest_hrvata_I.html
dr. FERDO ŠIŠIĆ: Povijest Hrvata II. dio
(upravo čitate)
RAJKO RAKIĆ: Heroj koji je spašavao Hrvatsku (Časno do pobjeda)
http://www.4shared.com/document/TtV0V-aO/heroj_koji_je_spasavao_hrvatsk.html
HRVOJE HITREC: Hrvatska povijesnica
http://www.4shared.com/document/a193J0yf/Hrvatska_povjesnica.html
Msgr. MILE BOGOVIĆ i Fra HRVATIN GABRIJEL JURIŠIĆ: Hrvatski mučenici za vjeru i dom
http://www.4shared.com/document/eqpLsBVW/hrvatski_mucenici_za_vjeru_i_d.html
MLADEN OLJAČA: Kozara
http://www.4shared.com/document/_e4SmOK_/kozara.html
JAKOV GUMZEJ: Od balvana do Daytona
http://www.4shared.com/document/8USjQYIN/od_balvana_do_daytona.html
VJEKOSLAV KLAIĆ: Povijest Hrvata I
http://www.4shared.com/document/hPEFFdt0/Povijest_Hrvata_I.html
VJEKOSLAV KLAIĆ: Povijest Hrvata II
http://www.4shared.com/document/zZKsh3FU/Povijest_Hrvata_II.html
VJEKOSLAV KLAIĆ: Povijest Hrvata III
http://www.4shared.com/document/MLFYAVhZ/Povijest_Hrvata_III.html
VJEKOSLAV KLAIĆ: Povijest Hrvata IV
http://www.4shared.com/document/rVgwsypb/Povijest_Hrvata_IV.html
VJEKOSLAV KLAIĆ: Povijest Hrvata V
http://www.4shared.com/document/p2_C15Jz/Povijest_Hrvata_V.html
FRAN ŽIVIČNJAK: U vječni spomen
http://www.4shared.com/document/IYKIfNXT/U_vjecni_spomen.html
ZDRAVKO GAVRAN: Moja Hrvatska
http://www.4shared.com/document/s1PZDU3J/Zdravko_Gavran_Moja_Hrvatska.html

KAZALO

TREĆE DOBA
OD 1526. DO 1790.

Izvori i literatura 281

I *Dva kralja: Ferdinand I i Ivan Zapoljski* (1527-1564). Izbor dvaju kraljeva. Ferdinand I (1527-1564). Građanski rat i pad Jajca. Savez kralja Ivana sa sultanom Sulejmanom. Novi sultanov vojni pohod. Nikola Jurišić. Požega i Klis. Katzianerova vojna i Velikovaradinski mir. Smrt kralja Ivana. Ferdinand vlada sam 286

II *Maksimilijan* (1564-1576). Nikola Zrinski i opsada Sigeta. Maksimilijan i hrvatski staleži. Seljačka buna. Bitka kod Budačkoga 296

III *Rudolf II* (1567-1608). Kraljev značaj i počeci vladanja. Postanak Vojne krajine. Banovi Krsto Ungnad i Tomo Erdödy. Bojevi oko Siska. "Dugi" turski rat. Buna Stjepana Bocskaya... 302

IV *Matijaš II, Ferdinand II i Ferdinand III* (1608-1657). Rudolf i Matijaš. Borba hrvatskih staleža za Krajinu. Uskoci. Izbor i krunisanje Ferdinanda II. Ferdinand II (1619-1637). Pitanje Vojne krajine. Ferdinand III (1637-1657) 309

V *Vladanje Leopolda I do velikog rata za oslobođenje* (1657-1683). Prvi turski rat. Propast Zrinsko-Frankapanskog roda. Nikola Erdödy 316

VI *Tursko vladanje i rat za oslobođenje* (1683-1699). Opća karakteristika. Podjela. Uprava. Sudbenost. Kršćani i njihov život. Porezi. Hajduci. Rat za oslobođenje. Poslije mira 326

VII Josip *I i Karlo III* (1705-1740). Buna kneza Franje Rákóczyja. Prve ugarsko-hrvatske nesuglasice. Karlo III i hrvatska Pragmatička sankcija. Pragmatička sankcija kao kućni zakon. Ugarski sabor od 1714-1715. Prvi turski rat (1716-1718). Ugarska Pragmatička sankcija (1722). Uređenje Vojne krajine i drugi turski rat. Rodoslov dinastije Habsburgovaca 334

VIII *Marija Terezija* (1740-1780). Nasljedni rat i Trenkovi panduri. Postanak današnje Slavonije i konačno uređenje Vojne krajine. Preuređenje Slavonije. Sedmogodišnji rat (1756-1763).

Reforme; centralizacija. Hrvatsko kraljevsko vijeće. Pripojenje Rijeke Hrvatskoj 342
IX *Car Josip II* (1780-1790). Opća karakteristika Josipova vladanja. Crkvene reforme. Turski rat i slom carevih reforma 349
X *Unutrašnje stanje hrvatskoga kraljevstva* (od 1526-1790). Ime i grb. Granice. Narod. Društvo. Katolička crkva. Protestantizam. Pravoslavna crkva. Ban. Sabor. Županije. Sudbenost. Porezi i daće. Vojska. Gradovi. Trgovina i obrt. Školstvo 355
XI *Mletačka Dalmacija* (1420-1797),. Teritorijalne promjene. Uprava. Crkvene prilike 376
Kronološki pregled događaja trećega doba 381

ČETVRTO DOBA
OD 1790. DO 1918.

Izvori i Literatura (do 1848) 383
I *Leopold II* (1790-1792). Leopod II. Saziv sabora u Budim. Hrvatski sabor od 1790. Budimski sabor. Požunski sabor. Hrvatski sabor od 1791. 387
II *Prvo doba vladanja Franje I* (1792-1815). Značaj Franje I. Početak Franjina vladanja. Francuski ratovi i propast Venecije. Dalmacija dolazi u vlast Franje i traži sjedinjenje s Hrvatskom. Postanak Austrijske Carevine i požunski sabor od 1805. Francuska uprava u Dalmaciji; Visko Dandolo. Sudstvo. Budimski sabor od 1807. Francuska Ilirija. Pad francuske premoći... 395
III *Drugo doba vladanja Franje I* (1815-1835). Obnovljeni apsolutizam. Požunski sabor od 1825. do 1827. Požunski sabor od 1830. Uoči narodnoga preporoda. Hrvatski sabor od 1832. Požunski sabor od 1832-1836 409
IV *Ferdinand V* (1835-1848) Požunski sabor od 1832-1836. Hrvatski narodni preporod; Ljudevit Gaj. Požunski sabor od 1839. i 1840. Postanak Madžaronske i Ilirske stranke, Požunski sabor od 1843. do 1844. Ustavna borba od 1845. do 1848. Požunski sabor 1847. i 1848. Ban Jelačić 418

Izvori i literatura (1849-1918) 437
V *Franjo Josip I i Karlo IV* (1848-1918).
a) *Revolucija i apsolutizam* (1848-1860). – Madžarska revolucija 1848-1849. Oktroirani ustav. Konac madžarske revolucije. Apsolutizam 441
b) Provizorij (1860-1867). – Povratak ustava. Banska konferencija. Februarski patent. Sabori od 1861. Prelazno doba i sabor od 1865-1866. 449
c) Nagodba. – Postanak austro-ugarske nagodbe. Hrvatski sabor od 1866-1867. Postanak ugarsko-hrvatske nagodbe. Riječki provizorij. Revizija nagodbe 461

d) Hrvatska od 1873-1918. – Banovanje Ivana Mažuranića. Pojačana madžarizacija. Banovanje Khuena-Héderváryja. Politika "novog kursa". Veleizdajnički procesi. Hrvatska uoči propasti Monarhije 474
e) Dalmacija i Istra 485
VI *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću.* (Literatura) Jačanje bosanskih velikaša. Borbe do Husein-kapetana Gradaščevića. Husein-kapetan Gradaščević. Nove reforme. Ukinuće feudalnog sistema u Turskom Carstvu. Pogibija Smail-age Čengića. Tahir-paša i Omer-paša. Okupacija Bosne i Hercegovine 487
VII *Kratak pregled povijesti Dubrovačke Republike.* (Literatura) Razdioba. Postanak i položaj. Prvo doba. Drugo doba. Treće doba 493
Kronološki pregled događaja četvrtog doba 502

PRILOZI

Ferdo Šišić **(Jaroslav Šidak)** 507
Bibliografija radova F. Šišića (Jaroslav Šidak) 515

TREĆE DOBA

Od 1526. do 1790.

Izvori. – I. Kukuljević, Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-III, 1862-63; F. Šišić, Hrvatski saborski spisi I-V (1526-1630), MSHSM 33, 36, 39, 41 i 43, 1912-18; Zaključci hrvatskog sabora (1631-1735), I-III, Zagreb 1958-61; E. Laszowski, Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-III (1526-64), MSHSM 35, 38 i 40, 1914-17; R. Lopašić, Spomenici hrvatske krajine I-III (1479-1780), MSHSM 15, 16 i 20, 1884-89; Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu, Starine JAZU 17 i 19; 1885-87 (uglavnom grada iz g. 1529-99, a odnosi se na Varaždinsku krajinu); E. Laszowski, Prilozi za povjest hrvatske Krajine, VZA VII i VIII, 1905-06 (iz vremena 1643-1784); L. Thallóczy – A. Hodinka, A horvát veghelyek okleveltára (Hrvatski krajiški spisi), MHH I/31, sv. II-IV (1527-79), 1903 i d.; A. Ivić, Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI. i XVII. vijeku, Starine JAZU XXXV, 1916; Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII st., I (1527-1600), 1910; Iz prošlosti Srba Žumberčana, Spomenik SKA 58, 1923; D. Kašić, Statuta Valachorum, Spomenik SAN 106, 1957; B. Desnica, Istorija kotarskih uskoka 1646-1749, I-II, Zbornik za ist., jezik i književ. srpskog naroda, 3. od., XIII, 1950-51 (uglavnom do početka XVIII st.); A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia II (1524-1800), Zagreb 1875; G. Pray, Enistolae procerum regni Hungariae I-III (1480-1711, većim dijelom iz XVI st.), Bratislava 1806; A. Gevay, Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhaltnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte in XVI. und XVII. Jahrhunderten I-IX (1526-41), Beč 1839-42; E. Alberi, Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato, I-XV (XVI st.). 1839-63; S. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae II-III (1525-71), MSHSM 8 i 11, 1877-80.

R. Lopašić, Hrvatski urbari I, MHJSM 5, 1894; F. Rački – V. Jagić – I. Črnčić, Hrvatski pisani zakoni..., MHJSM 4, 1890; M. Vežić, Urbar hrvatsko-slavonski, 1882; B. Đurđev, Požeška kanun-nama 1545, GZM 1946; T. Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije II. Spomenici o Slavoniji u XVII. v. Izd. JAZU, 1891; R. Lopašić, Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. vieku (1633-1709), Starine JAZU 30, 1902. (uglavnom iz vremena poslije 1682); R. M. Grujić, Grada za kulturnu istoriju Slavonije, Starine JAZU 34, 1913. (od 1710-56); J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, 1950. (u prilogu: oba slavonska urbara iz 1737 i 1756 i Regulamentum domaniale od I. Adamovića iz 1774 za upravitelja njegova imanja); E. Laszowski, Popis i procjena dobara kneza Stjepana Frankopana-Ozaljskoga god. 1558, Starine JAZU 30, 1902. (važan prilog upoznavanju ekonomskih prilika južno ad Kupe); Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih, VZA XVII, 1915; Građa za gospodarsku povijest Hrvatske u XVI. i XVII. st. Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana, 1951. (isprave, pisane hrvatskim jezikom, odnose se uglavnom na XVII st.); Vj. Klaić, Popis ratne daće u Slavoniji g. 1543, VZA IX, 1907; R. Horvat, Građa za povijest slavonskih tridesetnica g. 1535-39, VZA XV, 1913; Proračun i obračun kraljevine Slavonije za g. 1653, VZA XIII, 1911.

F. Rački, Građa za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune 1573, Starine JAZU 7, 1875. (i Dopunjak..., isto 8, 1876); Vj. Klaić, Tužba Franje Taha protiv kmetova Susjedgrada i Dolnje Stubice, VZA XI, 1909; I. Bojničić, Preslušavanje svjedoka proti susjedgradskomu silniku Franji Tahiju god. 1567, VZA XII, 1910; N. Klaić, Seljačke bune u XVII. stoljeću. Izvori za hrvatsku povijest III, 1959, str. 84-93 (usp. i HZ XIII, 1960, str. 148-154); K. Horvat, Zapisci (ad 17521759) Ivana Josipovića, župnika križevačkoga, Starine JAZU 34, 1913. (izvor za seljačku bunu 1755); J. Šidak, Buna hrvatskih seljaka u Križevačkoj županiji g. 1755 (4 pisma), u Izvorima za hrvatsku povijest IV od N. Klaić, 1959, str. 50-56.

S. Barabas, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio I-II (1535-1602), MHH I/29 i 30, 1898-99; L. Thallóczy – S. Barabas, Codex diplomaticus comitum de Blagay (do 1578), MHH I/28, 1897; L. Šavor, Regesta Keglevichiana, Zbornik HI JAZU I, 1953; E. Laszowski, Spomenici plemenite općine Turopolje III-IV (1527-95), 1904-08; Hrvatska plemenska općina Cvetkovići, VZA, n. s. II-V, 1928-31; R. Strohal, Vivodinske isprave, VZA, n. s. VI-VII, 1934-37. (uglavnom iz XVII i XVIII st., s područja jedne sučije na ozaljskom vlastelinstvu).

I. Kukuljević, Acta croatica (glagoljicom pisana građa do 1599), 1863; L. Thallóczy, Hrvatsko običajno pravo od g. 1551 i 1553, GZM XVIII, 1906. (sačuvano u talijanskom prijevodu, loše prepisanom; prev. M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, 1957); Vj. Štefanić, Glagoljski notarski protokol iz Draguća u Istri, Radovi Staroslavenskog instituta I, 1952. (iz g. 1595-1639); L. Košuta, Glagoljski tekstovi u arhivu osorske općine, Vjesnik DA u Rijeci I, 1953. (od 1545-1772); M. Šamšalović, Momjanski katastik (uglavnom iz 1584/5), VHA u Rijeci V, 1959, I. Pergošić, Dekretum koterega je Verbeuczi Ištvan dijački popisal..., 1574 i 1909 (izd. K. Kadlec u Zborniku za ist., jezik i knjiž. SKA V).

Zl. Herkov, Statut grada Rijeke iz g. 1530, 1948; Vj. Klaić, Statut grada Zagreba od g. 1609 i reforma njegova 1618, 1612; E. Laszowski, Povijesni spomenici grada Zagreba XII-XIX (1526-1748), 1829-49. (XVIII i XIX sv. ur. Lj. Dobronić); Zl. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732, 1952.

J. Šimrak, De relationibus Slavorum merid. cum Sancta Romana Sede Apostolica saec. XVII. et XVIIL I (1611-61), 1926; N. Milaš, Documenta spectantia historiam orthodoxae dioeceseas Dalmatiae et Istriae a XV usque XIX saec. I (1412-1796), 1889. (s mnogo preštampanih isprava); I. Kostrenčić, Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven (1559-65). Beč 1874; R. Lopašić, Prilozi za poviest protestanata u Hrvatskoj (1557-1712), Starine 26, 1893; F. Bučar, Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj iz nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, VZA VI, 1905; E. Laszowski, Povijest zagrebačkih Isusovaca od g. 1608-1618, VZA XV, 1913.

F. Buchholz, Geschichte der Regierung Ferdinands I, IX, 1838. (građa s kronološkim popisom i regestima); J. Chmel, Aktensiücke zur Geschichte Croatiens und Slavoniens 1526-27, 1846; I. Bojničić, Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga "Libri regii". VZA VII i VIII, 1905. i 1906. (pos. ot. pod naslovom: Darovnice kralja Ferdinanda I. za Hrvatsku, 1906); Izvješća o kretanju turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka, VZA XVI, I914; P. Radić, Izprave o bitci kod Siska dne 22. lipnja 1593. godine, Starine 19, 1887; J. Tomić, Novi podaci o bici kod Siska..., Spomenik SKA XXXI, 1898; M. Breyer, Odraz pobjede kod Siska (1593) u domaćoj i stranoj književnosti, ČHP 1943, str. 244-259; S. Ljubić, Prilozi za životopis Markantuna de Dominisa Rabljanina, spljetskoga nadbiskupa, Starine JAZU 2, 1870; K. Horvat, Monumenta historiam Uscochorum illustrantia..., I-II (1550-1620), MSHSM 32 i 34, 1910-13; Vj. Klaić,

Nekoliko priloga za povijest hrvatske pragmatičke sankcije od g. 1712, VZA XIV, 1912.

F. Šišić, Dva ljetopisa XVII vijeka, Starine JAZU 36, 1918. (tzv. Trakošćanski 1553-1607 i P. Keglevića 1599-61); E. Laszowski, Dnevnik grofa Vuka K. Frankapana iz god. 1648. i 1649., Starine JAZU 40, 1939; Putni račun kapetana Franje Oršića Slavetićkog iz godine 1670. do 1673., u knjizi "Rod Oršića", 1943, str. 33-54; bar. B. Patačić, Diarium vitae (1687-1717), izd. E. Laszowski, Starine JAZU 27, 1895, i I. Kukuljević, Arkiv X, 1869; F. Rački, Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, Starine JAZU 11 i 12, 1879-80. (uglavnom iz XVII st.); S. Zlatović, Kronaka o. Pavla Silobadovića o četovanju u Primorju (1662-86), Starine JAZU 21, 1889; G. Bujas, Makarski ljetopis od god. 1773. do 1794., Starine JAZU 47, 1957; I. Kukuljević, Memoiren des Grafen Ad. Orssich (1725-1814), Arkiv X, 1869. (prev. u knjizi: "Rod Oršića", 1943); J. Matasović, Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege, Zagreb 1923.

I. Zermegh, Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges..., 1662 i 1748 (Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum II, 382-15); I. Tomašić, Chronicon breve regni Croatiae, Arkiv IX, 1868. (ide do god. 1562); Stj. Ivšić, Podsjedanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvatskaga opisa iz g. 1566 ili 1567, Starine JAZU 36, 1918. (spis zacijelo potječe od Ferenca Črnka, tajnika Nikole Sigetskoga); A. Vramec, Kronika vezda znovič zpravlena kratka slovenskim jezikom, 1578 i 1908 (izd. Vj. Klaić u MSHSM 31); M. Minucci, Historia degli Uschochi coi progressi di quella bente sino all' a. 1602; F. Rački, Prilog za poviest hrvatskih uskoka, Starine JAZU 9, 1877. (obrana uskoka koju je neposredno poslije 1621 napisao trgovac Giovanni iz Ferma); N. Istvanffy, Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV, 1662, [5]1758. (važan izvor za razdoblje 1526-1606); bar. J. Rattkay, Historia regum et banorum regnorum DC et Scl., 1652 (izvor za XVII st.); P. Ritter-Vitezović, Kronika aliti spomen vsega svieta vikov, 1596; Plorantis Croatiae seacula duo carmine descripta, 1703 (izvor za XVII st.); B. A. Krčelić, De regnis DCScl. notitiae praeliminares, 1770 (opis suvremene Hrvatske str. 401-485); Annuae sive historia ab anno inclusive 1748 et subsequis (1767) ad posteritatis notitiam, 1901, MSHSM XXX, izd. T. Smičiklas (prev. V. Gortan, 1952); I. Lovrić, Osservazioni... sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia, del... A. Fortis 1776 (prev. M. Kombol, 1948).

Literatura. – T. Smičiklas, Poviest hrvatska II, Zagreb 1879; F. Šišić, Hrvatska povijest II. Od godine 1526. do godine 1790. Zagreb 1907; Vj. Klaić Povjest Hrvata III/1, Zagreb 1911, i snopić 6, 1922. (razdoblje 1526-1608); Hrvatski sabori do godine 1790, Zbornik MH o tisućgodišnjici hrv. kraljevstva, 1925; A. Huber, Geschichte Österreichs IV i V, 1892 i 1896 (do 1648); F. Šišić Bilješke za povijest hrvatskih sabora u XVI st., Zbornik HI JAZU I, Zagreb 1954; G. Novak, Prošlost Dalmacije I-II. Zagreb 1944; S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900; M. Prelog, Povijest Bosne II, Sarajevo 1912; Historija naroda Jugoslavije II, 1959.

Stj. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela JAZU 47, 1953. (usp. ocjenu J. Buturca u HZ VIII, 1955); O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću, Rad JAZU 222, 1920; S. Ivšić, Hrvatska dijaspora u XVI vijeku, Ljetopis JAZU 50, 1938; A. Ivić, Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća, Beograd 1923.

F. Šišić, Izbor Ferdinanda I. hrvatskim kraljem, SP, n. s. I, 1927; Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda L, Rad JAZU 266, 1939; M, Šamšalović, Diplomatska misija senjskog biskupa Jožefića god. 1526/7, Zbornik HI JAZU I. Zagreb 1954; M. Perojević, Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa, Zagreb 1931; M. Mesić, Život Nikole Zrinskoga, Sigetskoga junaka,

Zagreb 1866; G. Škrivanić, Turski pohod na Siget 1566, VVM 4, 1957; D. Gruber, Borba Hrvata s Turcima od pada Sigeta do mira Žitva-Dorožkoga (1566.-1606.), Zagreb 1879; R. Horvat, Borba Hrvata s Turcima za Petrinju (1592-1596), Petrinja 1903; A. Olesnicki, Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20. ramazana 1001. godine (22. lipnja 1593)? Kritički pregled turskih izvora o sisačkom boju u njihovoj konsekutivnoj vezi, VHAD XXII-XXIII, 1942/3; K. Horvat, Toma Erdedi-Bakač, ban hrvatski, Zagreb 1900; J. Tomić, Grad Klis u 1596. godini, Beograd 1908; K. Horvat, Vojne ekspedicije Klementa VIII. u Ugarsku i Hrvatsku, Zagreb 1910; T. Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije I. Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat za oslobođenje. Djela JAZU XI, 1891; R. Lopašić, Dva hrvatska junaka. Marko Mesić i Luka Ibrišimović, Zagreb 1888.

Vj. Klaić, Banovanje kneza Nikole Frankopana Tržačkoga (1617. do 1622.), Rad JAZU 211, 1916; I. Kukuljević, Borba Hrvata u tridesetogodišnjem ratu, Arkiv XII, 1875; E. Bauer, Hrvati u tridesetogodišnjem ratu, Zagreb 1941; K. Horvat, Ivan Zakmardi, protonotar Kraljevine Hrvatske, Rad JAZU 160, 1905; F. Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine. Zbornik "Posljednji Zrinski i Frankopani", Zagreb 1908, i pos.; Em. Lilek, Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschworung und Rebellion (1663-1671), I-IV, Celje 1928 30; N. Klaić, O historijskom značenju zrinsko-frankopanske urote, HP IV, 1958; J. Šidak, Prilog pitanju odnosa P. Zrinskoga prema seljacima u doba urote (1670), AVj III, 1960; Vj. Klaić, Hrvatska pragmatička sankcija, Rad JAZU 206, 1915; F. Šišić, Franjo barun Trenk i njegovi panduri, Zagreb 1900; I. Kukuljević, Hrvati za nasljednoga rata, Rad JAZU 38, 1877; J. Bösendorfer, Prvi dani u životu županije virovitičke poslije reinkorporacije (1745-1749), Rad JAZU 206, 1915.

J. Tomić, Crtice iz istorije Senjskih uskoka, N. Sad 1901; Iz istorije senjskih uskoka, N. Sad 1907; B. Poparić, Povijest senjskih Uskoka, Zagreb 1936; V. Vinaver, Senjski uskoci i Venecija do Kiparskog rata, IG 1953. (usp. ocjenu N. Klaić u HZ X, 1957); G. Stanojević, Prilozi za istoriju senjskih uskoka, IG 1960; L. Jelić, Uskoci i urote o preotmi Klisa za druge polovice XVI. vieka, Glasnik Matice Dalmatinske III, 1904.

R. Horvat, Seljačka buna godine 1573, Sarajevo 1897; J. Hartinger, Hrvatsko-slovenska seljačka buna godine 1573, Osijek 1911; F. Šišić, Seljačka buna od 1573, JNj VII/I, 1923; M. Durman, Hrvatska seljačka buna godine 1573, Zagreb 1936; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda III, Ljubljana 1956. (o buni 1573 usp, str. 134-150); J. V. Bromlej, Krestjanskoe vosstanie 1573 g. v Horvatii, Moskva 1959; R. Bićanić, Začeci kapitalističkih odnosa u hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni godine 1573. (u knjizi: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952); R. Horvat, Seljačke bune u Hrvatskoj Posavini, HK XX, 1939; N. Klaić, Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću, I-II, HZ XIII-XIV, 1960-61; Lj. Ivančan, Buna varaždinskoga generalata i pograničnih kmetova godine 1755, VZA IV i V, 1902 i 1903, i pos.; J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji. – Prilozi za istraživanje gospodarske povijesti, Zagreb 1950 (usp. ocjenu R. Bićanića u HZ V, 1952); Kako je došlo do slavonskog urbara 1756. godine? Rad JAZU 240 i 242, 1931; Sl. Gavrilović, Uvođenje urbara u Požeškoj županiji (1745-1762), Godišnjak FF u N. Sadu 1958; I. Karaman, Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu, Zbornik MSDN 20, 1958; Prilozi za historiju kasnofeudalnog posjeda u Hrvatskoj, Starine JAZU 50, 1960; Komorska gospoštija Čabar 1787-1798, HZ XI-XII, 1958/9; I. Erceg, Ekonomski položaj kmetova Čabarske gospoštije u vrijeme uvođenja opće urbarijalne regulacije (1778), JZ II, 1957; Prinosi za upoznavanje ekonomskog i pravnog položaja kmetova fužinskog kaštelanata u 2. pol. 18. st., Zbornik HI II, Zagreb 1959; I. Karaman, Postanak i značenje privremenog urbara za Hrvatsku iz god. 1755,

Radovi Filoz. fak., Odsjek za povijest 4, Zagreb 1962; Sl. Gavrilović, Iz socijalno-ekonomske istorije Srema i Slavonije sredinom XVIII stoleća, Zbornik MSDN 25-27, 1960.

F. Vaniček, Specialgeschichte der Militargrenze I-IV, Beč 1875 (I sv. preveden pod naslovom: Istorija Vojne Krajine... (ćir.) I, 1880); J. H. Schwicker, Geschichte der österreichischen Militargrenze, Beč 1883; F. Moačanin, Periodizacija Vojne Krajine (XV-XIX st.), HZ XIII, 1960; B. Sučević, Razvitak vlaških prava u Varaždinskom generalatu, HZ VI, 1953; Šta su bili "krajišnici"? HZ V, 1952; Naše borbe u 17. i 18. vijeku, Kalendar "Prosvjeta" 1949; Bruvanjsko-Lovinačka buna i buna Todora Kijuka, Kalendar Prosvjeta 1951; Severinska buna 1755 godine, VIG I, 1950; F. Čulinović, Mogu li se pokreti krajišnika uvrstiti u seljačke bune? HZ V, 1952; F. Rački, Ob obrani hrvatsko-slavonske granice u XVI. i XVII. vieku s gledišta državopravnoga, Književnik III, 1866.

G. Novak, Dalmacija i Hvar u Pribojevićevo doba (predgovor izdanju V. Pribojevića, O podrijetlu i zgodama Slavena, Zagreb 1951); Split u svjetskom prometu, Split 1923; Hvar, 1924 i ²1960; V. Foretić, Turska opsada Korčule g. 1571, VVM 5/II, 1958; J. Tadić, Socijalna struktura Dalmacije i Dubrovnika u vreme Renesanse, ZČ VI-VII (Kosov zbornik), 1952/3; I. Širola, Kulturne prilike Dalmacije na koncu XVIII. stoljeća, Zagreb 1896; G. Stanojević, Dalmacija u doba kandiskog rata (1645-1669). VVM 5/II, 1958; Jedan pokret seljaka u Dalmaciji 1738-40 godine, IG 1955; I. Grgić, Jedna mletačka agrarna operacija u Dalmaciji, ZR II, 1953; O ligama i posobama, ZR III, 1954; J. Matasović, Knez Lenard, kaptoloma zagrebečkoga kramar (nedovršeno), NS 28, 29, 32-35, 1934-39; O banovinskoj trgovini u XVIII. stoljeću, JNj III, 1919; R. Bićanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, 1750-1860, I, Zagreb 1951; Zl. Herkov, "Horvacki novac" hrvatska novčana jedinica XVIII. stoljeća, Starine JAZU 44, 1948. R. Lopašić, Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice, Zagreb 1879; Vj. Klaić, Statut grada Zagreba od god. 1609 i reforma njegova god. 1618, Zagreb 1912; N. Klaić, Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII. stoljeća, HZ III, 1950; G. Novak, Nobiles, populus i cives – komuna i universitas u Splitu 1525-1797, Rad JAZU 286, 1952; Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732 (usp. ocjenu N. Klaiću HZ V, 1952); G. Novak, Povijest Splita II. Od 1420 god. do 1797 god., Split 1961; I. Mažuran, Turski Osijek (1526-1687), Osječki zbornik VII, 1960.

I. Beuc, Osorska komuna u pravno-povijesnom svijetlu, VDA I Rijeka 1953; I. Zontar, Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, Zbornik znanstvenih razprav Juridične fakultete XXI, Ljubljana 1945/6; O. Mandić, Slobodni seljaci kastavske gospoštije, Riječka revija II, 1953; Neki pravni običaji na području bivše Kastavske gospoštije, JZ I, 1956; Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII. stoljeću, Rad JAZU 306, 1956; Pojava kapitalističkih odnosa u Veprinačkoj općini; JZ II, 1957; Devinski urbar i zakoni Kastavske gospoštije, JZ III, 1958.

I. Kukuljević, Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. vieka, Arkiv X, 1869, i pos.; J. Matasović, Iz galantnog stoljeća, I, Zagreb 1921; J. Škavić, Fragment iz kulturne povijesti XVII. stoljeća, HK III, 1950. (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ VI, 1953); Vj. Klaić, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914; Kr. Akademija znanosti u Zagrebu, Kolo MH VII, 1912; T. Matić, Der kroatische Schriftsteller M. A. Kuhačević und der Aufstand von Brinje, AfslPh XXXV, 1913; M. Mesić, O Krčeliću i njegovih Annuah Rad JAZU 32, 1875; V. Bayer, Ugovor s đavlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj. Zagreb 1953; J. Horvat, Kultura Hrvata I, Zagreb ²1939; T. Matić, Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka, Rad JAZU 324, 1961.

F. Bučar, Povijest reformacije i protureformacije u Međumurju i susjednoj Hrvatskoj, Varaždin 1913; M. Mirković, Flacius Zagreb 1938; Matija Vlačic Ilirik, Djela JAZU 50, 1960; F. Fancev, Koliko istine ima u prepričavanjima o "hrvatskom protestantizmu", Savremenik XXVII 1938; J. Šidaku HZ VII, 1954, str. 190-193; N. Klaić, O protestantizmu u Hrvatskoj i Slavoniji, HP III, 1957; S. Ljubić, O Markantunu Dominisu Rabljaninu, Rad JAZU X, 1870; M. Breyer, O Istraninu fra Baldu Lupetini, Jadranski Koledar 1936 i pos.; G. Novak, Hereza Agostina Capogrossa, ZČ VI-VII (Kosov zbornik), 1952/3; J. Radonić, Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI. do XIX. veka, Beograd 1950; Štamparije i škole Rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku, Beograd 1949. (usp. ocjenu Vj. Štefanića u HZ IV, 1951); J. Šimrak, Crkvena unija u sjevernoj Dalmaciji u XVII. vijeku, Nova revija VIII, 1929.

C. Truhelka, Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba, GZM XXIV, 1912; H. M. Handžić, Islamizacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1940; A. Solovjev, Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak ID BiH I, 1949; B. Đurđev, Prilog pitanju razvitka i karaktera turskoosmanskog feudalizma – timarsko-spahiskog uređenja Godišnjak ID BiH I, 1949; O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Godišnjak ID BiH II, 1950; N. Filipović, Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose), Godišnjak ID BiH IV, 1952; K. Bastaić, Prilog pitanju o odnosu vanekonomske prinude i dominikalne vlasti u timarsko-spahijskom sistemu, HZ VII, 1954; Ć. Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GZM XXVII, 1915; H. Kreševljaković, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1851), Godišnjak ID BiH I, 1949; H. Šabanović, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 god., Godišnjak ID BiH IV, 1952; Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela. Djela ND BiH XIV, 1959; Vojno uređenje Bosne od 1463. g. do kraja XVI stoljeća, Godišnjak DI BiH XI, 1960; H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Djela ND BiH V, 1954; V. Čubrilović, Poreklo muslimanskog plemstva, JIČ I, 1935.

I
DVA KRALJA: FERDINAND I i IVAN ZAPOLJSKI (1527-1564)

Izbor dvaju kraljeva. Katastrofa na Mohačkom polju bijaše sama po sebi tek izgubljena bitka, manje krvava od tolikih prije i poslije nje; ali prijeka smrt mladoga kralja Ludovika II, koji ne ostavi zakonitog potomka, učini je osobito opasnom. Uza sve to nisu prestala stranačka trvenja; štaviše, umjesto da su stranke potražile u slozi i zajednici spas svoj i svoje domovine, još su s većim ogorčenjem – prosuđujući kobni mohački dan sa stajališta svojih stranačkih interesa – počele udarati jedna na drugu. Narodna stranka, koja je sa svojim vođama Ivanom Zapoljskim i Stjepanom Verböczyjem najvećim dijelom izbjegla mohačkom pokolju, gledala je, naime, u njemu samo poraz dvorske stranke i njezine politike oslonca na inozemstvo, pa se sada svom snagom založila da provede saborski zaključak od 1505, po kojemu bijaše svaki stranac isključen od kandidature na ugarsko-hrvatsko prijestolje. Dvorska je pak stran-

ka gledala u Turčinu opasna dušmanina pa je stoga još krepčije počela tražiti što tješnje veze sa Zapadom, ne smatrajući narodnu snagu Ugrâ i Hrvata dovoljnom za uspješnu obranu i borbu protiv Otomanske Carevine, koja se mohačkom pobjedom podiže do velevlasti prvoga reda. Jasno je, dakle, da će oba ova stranačka stajališta nužno dovesti do prijeloma i u pitanju izbora novoga kralja.

Kad su u početku septembra 1526. stigli u Zagreb prvi pouzdani glasovi o mohačkoj katastrofi, zavlada u Slavoniji strah i zabuna, tako da je u prvi mah sve pomišljalo na bijeg. U taj je kobni čas hrvatskom narodu bio pravi vođa knez Krsto Frankapan, koji upravo tada stiže sa svojom vojskom u Zagreb. Živom riječi i javnim proglasima primiri prije svega narod, a zatim pošalje četu konjanika preko Drave da pazi na kretanje Turaka, ali uz to sazva i sabor u Koprivnici za 23. septembra. Međutim je sultan Sulejman ušao u Budim i, popalivši ga, krenuo u početku oktobra preko Bača (južno od Sombora) i Petrovaradina lijevom dunavskom obalom natrag u Beograd i Carigrad. Uto se sastao sabor slavonskih staleža u Koprivnici, a taj jednodušno isklica Krsta Frankapana za "skrbnika i branitelja" kraljevstva (*tutor protectorque regni Sclavoniae)* i izabra izaslanstvo koje je imalo poći u Beč nadvojvodi Ferdinandu da se s njime sporazumije "glede nekih potreba" njihovih i kraljevine. Tada je nadvojvoda, koga je krepko pomagala sestra kraljica Marija već živo pregnuo da steče Ugarsku i Hrvatsku, pa je odredio neke svoje pouzdanike da stupe u dodir s ugarskim i hrvatskim plemstvom. On se nadao da će ga kruna sv. Stjepana zapasti na osnovi starih ugovora (od 1491, 1506 i 1515) bez teškoća, pa čak i bez izbornog sabora, ali se ubrzo uvjerio da nije tako. Česi su ga, doduše, poslije nekih teškoća najzad ipak jednoglasno izabrali svojim kraljem (23. okt.), ali u Ugarskoj i Hrvatskoj sa Slavonijom pošle su stvari drugim putem. Kad se saznalo da su Turci ostavili Ugarsku, sastade se većina ugarskih staleža, pristaša "narodne stranke", na sabor u Stolni Biograd, gdje izabere i okruni (11. novembra) kraljem Ivana Zapoljskoga pozivajući se na zakonski članak stvoren na Rakoškom saboru 1505, a samo je mali broj staleža "dvorske stranke" izabrao 16. decembra u Požunu kraljem Ferdinanda Habsburgovca.

Po ugarskom primjeru razdvoji se i hrvatsko kraljevstvo. Još u oktobru sastao se hrvatski sabor, na koji su došli Ferdinandovi pouzdanici Nikola Jurišić i Ivan Pichler, da vijeća o popunjenju ispražnjena prijestolja; ali su hrvatski staleži odmah izjavili da će svoj izbor vezati uz ispunjenje nekih uvjeta. Stoga otpreme u Beč svoje poslanike, a kad Ferdinand prihvati njihove uvjete, sastade se ponovo hrvatski sabor u franjevačkom samostanu u Cetinu na Staru godinu 1526. Prisutni su bili mnogi velikaši i plemići, uz ostale: naslovni biskup kninski i opat topuski Andrija Tuškanić, Ivan Karlović knez Krbavski, knez Nikola Zrinski (otac sigetskog junaka), braća knezovi Krsto i Vuk Frankapani Slunjski i Cetinski, knez Stjepan Blagajski i Bartol Drašković. S Ferdinandove pak strane stigli su na sabor kao njegovi pouzdanici (komisari)

kapetani Nikola Jurišić, Ivan Pichler i Ivan Katzianer te bečki prepošt Pavao Oberstein. Oni su ponajprije pozvali hrvatske staleže da se poklone Ferdinandu kao svome zakonitom gospodaru na osnovi njegova baštinskog prava po ženi Ani i starih ugovora. Nato se staleži odvoje od njih i počnu sami ispitivati i raspravljati o Ferdinandovu pravu na krunu sv. Stjepana. Tek kasno uveče poslaše komisarima neke drugove s porukom da su pronašli kako Ferdinand i njegova žena Ana doista

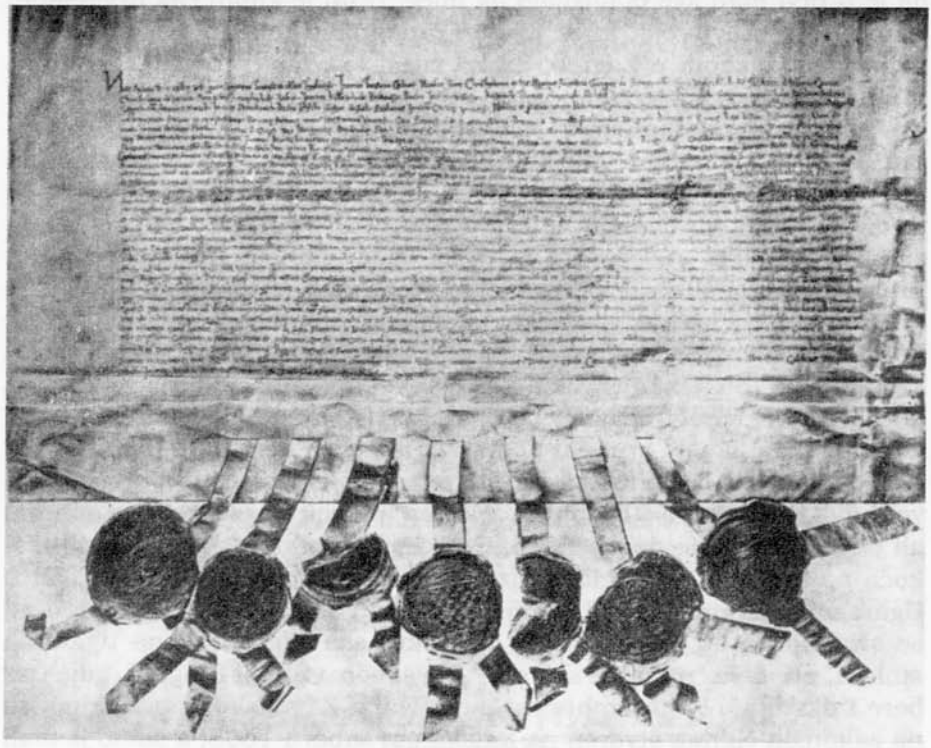

Izborna isprava hrvatskih staleža na saboru u Cetinu 1. I 1527.

imaju kvalificirano pravo na ugarsku krunu. Sutradan na Novu godinu (1. januara 1527) sastane se druga sjednica, u kojoj su se pretresali uvjeti sabranih hrvatskih staleža. Do četiri sata popodne trajale su rasprave, ponajviše o tom kakvu će pomoć Ferdinand davati Hrvatima. Najposlije se staleži sporazumješe s opunomoćenim komisarima tako da se Ferdinand obvezao uzdržavati na obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, od kojih će 800 konjanika biti razdijeljeno među prisutnu gospodu. Osim toga se Ferdinand obvezao da će na obranu Hrvatske uzdržavati oveću vojsku u Kranjskoj i potvrditi sva stara prava i privilegije kraljevstva. Zadovoljivši se tim uvjetima, izaberu hrvatski staleži "sasvim slobodno i bez ičijeg utjecaja" Ferdinanda I (1527-1564) "kralja

češkog i nadvojvodu austrijskoga" za hrvatskoga kralja.[1] Odmah potom položiše prisegu vjernosti na ruke bečkom prepoštu Pavlu Obersteinu, dok se glasnici razletješe na sve strane da jave radosnu vijest. Iz dvorane prijeđoše u tamošnju samostansku crkvu sv. Marije, gdje je odslužen "Tedeum" uz zvonjavu zvona i gruvanje prangija. Cetinski izborni sabor ide u prošlosti hrvatskog naroda u red onih krupnih događaja kojima završava stara, a počinje nova epoha. On u političkom pogledu jasno izražava kako je hrvatski narod u odsudnim prigodama mjerodavno odlučivao o najznatnijim državnopravnim pitanjima, smatrajući sebe i svoju domovinu za posebni politički narod i posebni politički teritorij, nezavisan od Ugarske.[2]

Istodobno pošle su u Slavoniji stvari sasvim drugim putem. Glavni njezini velikaši, knez Krsto Frankapan a zagrebački biskup Šimun Erdödy, ostaviše Ferdinanda poslije izbora i krunisanja Ivana Zapoljskoga i pokloniše se novom "narodnom" kralju. Taj imenuje zatim Krstu Frankapana hrvatskim banom, a biskupu Erdödyju obeća mjesto državnoga kancelara. Za primjerom ove dvojice uglednika povede se i najveći dio ostaloga slavonskog plemstva, pa tako je sabor, koji se sastao 6. januara 1527. u biskupskom gradu Dubravi, nedaleko Čazme, izabrao i primio za svoga zakonitog i već okrunjenog kralja Ivana (1527-1540) pozvavši se također na zakonski članak od 1505. Bojeći se, međutim, građanskog rata, slavonski staleži zaključe da ban Krsto Frankapan ima što uspješnije uznastojati oko izmirenja obaju protukraljeva i njihovih stranaka.

Građanski rat i pad Jajca. U prvi je čas svakako bio u boljem položaju kralj Ivan, ne samo zato što ga je većina Madžara i Hrvata držala kraljem nego i stoga što ga takvim priznaše papa, Francuska, Poljska i Venecija, a neki mu, kao Franjo I, francuski kralj, obećaše čak i pomoć protiv Ferdinanda. Osim toga slabila je Ferdinandov položaj i velika oskudica gotova novca, ne dopuštajući mu da ispuni zadanih obećanja ugarskoj i hrvatskoj gospodi, premda nije u svojoj vlasti imao više od uzanog komada zemlje uz zapadnu ugarsku granicu s gradovima

1 U izbornoj diplomi, koja se čuva u originalu u bečkom Državnom arhivu hrvatski staleži izrijekom kažu: "Ferdinandum in verum, legittimum, indubitatum et naturalem nostrum et totius huius inclyti regni Croatie regem et dominum, nec non... Annam in veram... totiusque regni Croatie reginam... felici omine elegimus..." (Šišić, Hrv. sabor, spisi I, 51, II, 460). Iako je Ferdinand još 16. decembra izabran u Požunu za ugarskoga kralja, ipak mu hrvatski staleži ne daju toga naslova nigdje – premda mu iznose čitav opširni naslov – već samo "Bohemie et Croatie rex. To čini još i sedmi dan poslije cetinskog izbora knez Nikola Zrinski, dajući Ferdinandu čitav veliki naslov, ali inače samo "Bohemie et Croacie regi" (Šišić, Hrv. sab. spisi I, 68). Hrvatski staleži očito hoće da što jače istaknu svoj slobodni izbor, nezavisan od ugarskoga.

2 [Cetinski izbor čin je isključivo hrvatskog plemstva; široki slojevi naroda nisu u njemu sudjelovali niti su u onaj čas mogli ma čime osjetiti da i za njih počinje jedna nova epoha. Unatoč tome je dolazak Habsburgovaca na ugarsko-hrvatsko prijestolje, po svojim dubokim posljedicama, doista obilježio važnu prekretnicu u daljem razvitku hrvatskog naroda.]

Šopronom i Požunom te gotovo čitavu Hrvatsku od kranjske međe do Klisa. Sasvim je, dakle, prirodno da su u takvim nepovoljnim prilikama počeli Ferdinanda ostavljati mnogi njegovi dotadašnji ugarski i slavonski privrženici, tako gubernator vranskog priorata Ivan Tahi, a samo uz teške žrtve uspjelo je održati u vjernosti Franju Batthyányja, koga kralj Ferdinand nanovo imenuje (9. marta 1527) hrvatskim banom protiv Ivanova bana Krste Frankapana. Napredovanje kralja Ivana potakne Ferdinanda na odlučan korak. Znajući za nespremnost i nemarnost Ivanovu, provali iznenada s jakom njemačkom i češkom vojskom u augustu 1527. u Ugarsku. Glavni gradovi, Budim i Stolni Biograd, lako su i brzo osvojeni, a sam kralj Ivan kod Tokaja potučen. To ga primora na uzmak najprije u Erdelj, a zatim poslije ponovnih poraza na bijeg u Poljsku. U isto je vrijeme ban Krsto Frankapan vojevao za svoga kralja u Slavoniji, ali onog dana kad je Ivan bio potučen kod Tokaja, umre od rane što ju je zadobio opsjedajući varaždinski grad (27. septembra). Tokajski poraz i smrt bana Krste Frankapana znatno oslabiše Ivanovu stranku u Slavoniji i Ugarskoj. Slavonsko plemstvo prizna zatim (već 6. oktobra) na saboru u Križevcima Ferdinanda svojim kraljem, a sama ga Ugarska okruni 3. novembra na saboru u Stolnom Biogradu.

Tim se građanskim ratom najbolje okoristiše Turci, a to tim lakše što nije bilo ništa od one pomoćne Ferdinandove vojske, obećane u Cetinu za izbora. Hrvati odmah uočiše opasnost pa zato poruče Ferdinandu sa svoga ponovnog sabora u Cetinu (28. aprila 1527) neka ispuni svoju riječ jer im je on jedina nada kada su ih svi ostavili: i papa, i Mlečani, i braća u Slavoniji. "Neka zna vaše veličanstvo – kaže hrvatski sabor – kako se ne može naći (zabilježeno) da bi ikoji vladar silom zavladao Hrvatskom jer po smrti našega posljednjega kralja, sretne uspomene, Zvonimira, slobodne se volje pridružismo svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a poslije toga vašemu veličanstvu."[3] Ali poruka ostade bezuspješna, pa tako Turci zauzeše (još pod konac marta) Obrovac na Zrmanji, Udbinu (u aprilu), a najzad potkraj 1527. ili odmah u početku 1528. Jajce i Banjaluku[4] te provališe s jedne strane do Senja, a s druge do Klisa. Sada pade Lika s Krbavom (bez podgorskog primorja) pod vlast Turaka, čime je veza između sjeverne i južne Hrvatske prekinuta. Samo Klis na jugu, koji je branio Petar Kružić, senjski kapetan, Senj na sjeveru i Bihać na istoku, održaše se kao glavne straže.

3 Original ove saborske adrese kralju Ferdinandu čuva se u Beču u Državnom arhivu (gl. Šišić, Hrv. sabor. spisi I, 99). Gornje riječi tumač su cetinskoga izbornoga čina: Hrvati stupaju sasvim samostalno i slobodno po svojoj volji (kao nekoć 1102) u dodir s baštinikom krune sv. Stjepana, a nisu inače vezani uz Ugarsku ili čak uz madžarski narod. Prema tome, oni drže da se požunski izbor (od 16. decembra 1526) kao izljev slobodne volje madžarskog naroda (ili kraljevine Ugarske) ne tiče izravno i njih. – [To dakako ne znači da se učesnici izbora u Cetinu uopće ne osvrću na činjenicu da je njihovu činu prethodio Ferdinandov izbor za ugarskoga kralja. Oni, naprotiv, priznaju taj izbor izvršen 16. XII 1526. u Požunu kao "valjano i zakonito obavljen i proglašen" pa ga izričito spominju među preduvjetima za donošenje svoje odluke.]

4 [Jajce i Banjaluka pali su u ruke Turaka g. 1528, kako Šišić i sâm ispravno konstatira u svojoj novijoj raspravi: Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I, Rad 266 i pos., 1939, str. 114.]

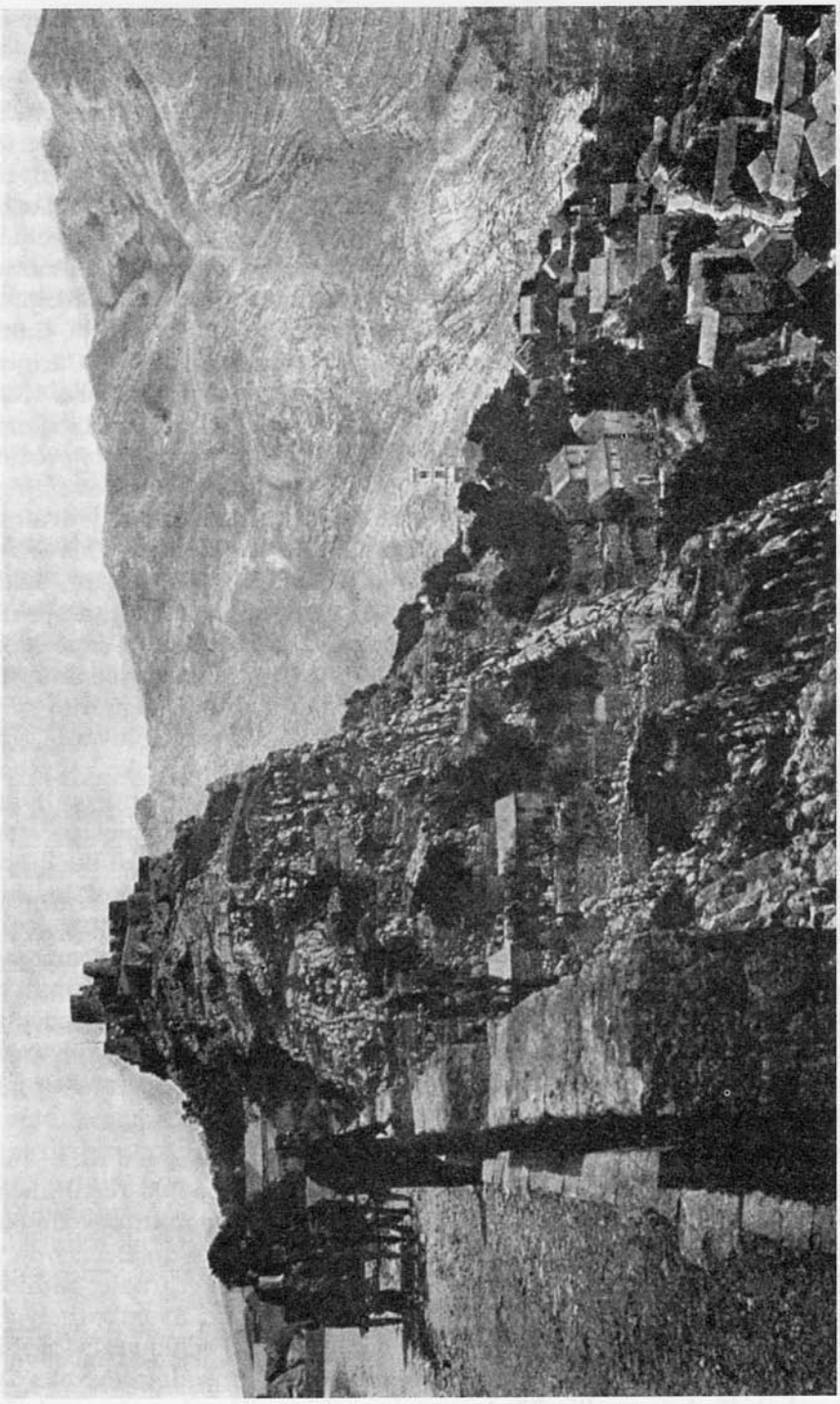

Kliška tvrđava

Savez kralja Ivana sa sultanom Sulejmanom. Ferdinandovi uspjesi i gubitak prijestolja poraziše kralja Ivana. Tako ostavljen i prognan iz središta svoje države nije sam mogao ništa učiniti da vrati izgubljeno prijestolje, a osim toga postojala je opasnost da bi Turci mogli ove prilike još bolje iskoristiti. Na Porti su se već u to doba bavili mišlju da zauzmu cijelu Ugarsku, a samo na posredovanje Venecije i Francuske odgodio je sultan provođenje svoje osnove na bolja vremena. Te su države, doduše, poticale Sulejmana da napadne Ferdinanda, ali nisu htjele da Ugarska padne pod tursku vlast. Zato je tajni poslanik velikog vezira Ibrahima pošao k Ivanu Zapoljskomu i nagovorio ga da zamoli tursku pomoć. Odluka se kralja bjegunca, doduše, protivila tradiciji, ali da sebi spasi prijestolje, učinio je taj sudbonosni korak. Kad je, dakle, njegov poslanik, Poljak Jerolim Laski, došao (potkraj 1527) u Carigrad i predložio savez, našao je tlo već pripravljeno. Potkraj januara 1528. izjavi potom sultan Sulejman u svečanoj audijenciji Jerolimu Laskomu da će pomoći kralju Ivanu i prepustiti mu Ugarsku bez ikahve protuusluge. Savez sa sultanom odista je brzo oteo Ferdinandu plodove njegovih uspjeha, jer je protiv golemih sultanovih ratnih priprema jedva mogao da naoruža nekoliko tisuća momaka. Tako su i ugarski i slavonski privrženici Ferdinanda izgubili vjeru u njegovu sreću. Sada se, dakle, počeše Ivanovi prijatelji opet smjelo prikupljati, a naročito otkad je sultan, predavši Budim s krunom sv. Stjepana kralju Ivanu (u septembru 1529), pošao pod Beč i opsjeo ga. Ali se juriši Turaka izjaloviše na hrabrom otporu bečkoga građanstva i posade, pa tako se sultan morao vratiti (u oktobru 1529). Istodobno je bjesnio građanski rat u Slavoniji, gdje je po smrti Krste Frankapana postao vođom Ivanove stranke zagrebački biskup Šimun Erdödy. Na proljeće 1529. ovladala je stranka Ivana Zapoljskoga gotovo čitavom Slavonijom, pa je Ferdinand poslao stoga svojim privrženicima u pomoć oveću četu kranjskih konjanika i španjolskih pješaka. Od njih je ljuto postradao Zagreb, i to Kaptol, biskupski grad i sama stolna crkva sv. Stjepana, za borbi između "turske" ili Ivanove i "njemačke" ili Ferdinandove stranke. Najposlije ipak nadjača Ivanova stranka, pa kralj Ivan imenuje biskupa Šimuna Erdödyja hrvatskim banom, a takvim ga prizna i slavonski sabor kad se (u početku 1530) sastao u Križevcima. Poslije ponovnih krvavih sukoba, slavonsko plemstvo utanači (u oktobru 1530) "slogu i savez" i učini time samo po svojoj odluci kraj građanskom ratu.

Novi sultanov vojni pohod. Nikola Jurišić. Požega i Klis. Tada pokušaše izmiriti oba kralja, ali vijećanja ne dovedoše do rezultata jer se nijedan od njih ne htjede odreći krune. Nato Sulejman povede (ljeti 1532) treću vojnu na Ugarsku s namjerom da dopre do Beča i da ga zauzme. Ali njegov naum spriječi hrabri Hrvat Nikola Jurišić, zadržavši golemu tursku vojsku pod Kisegom (nedaleko od Szombathelyja u zapadnoj Ugarskoj). Opsadu je započeo (u augustu) veliki vezir Ibrahim jer se Jurišić ne htjede predati sa svojom malom posadom (od oko 700 momaka). Kad se poslije 25 dana svi turski juriši pokazaše uzaludni,

upusti se veliki vezir u sultanovo ime u pregovore s Jurišićem.[5] Na ličnom sastanku u Ibrahimovu čadoru javi mu veliki vezir da mu sultan "poklanja" grad Kiseg, a nato bi smješteno pred gradskim zidom nekoliko Turaka i na zidovima istaknuta turska zastava. Kad su potom dojavili sultanu da mu se grad tobože predao, zapovijedi on vojsci da krene natrag (30. aug.). Za nagradu dobi Jurišić od Ferdinanda grad Kiseg i podignut je na čast baruna.[6] Ali sultan nije krenuo natrag istim putem kojim je došao, već upadne preko istočne Štajerske u Slavoniju kod Vinice nedaleko od Drave. Odavle je pošao pored Varaždina do Rasinje, gdje se turska vojska podijelila u dva dijela: sultan pođe preko Koprivnice i Virovitice Podravinom, a veliki vezir preko Križevaca i Čazme Posavinom; kod Beograda sastadoše se oba odreda puna plijena i roblja. To je jedini put što je sultan na čelu vojske prošao hrvatskom zemljom, izuzevši dakako Srijem i istočne slavonske strane, koje su se već sada od Gorjana na istok računale kao turska "carska zemlja". Uto Ferdinand skupi uz pomoć brata cara Karla V kod Beča oko 100.000 vojske; ali po sultanovu odlasku ne poduzme s njome ništa, već i opet pokuša da kako-tako utanači sa sultanom i kraljem Ivanom mir. Povoljne se mogućnosti poslije kratkotrajna primirja s Turcima, sklopljena ljeti 1533, i duljega pregovaranja s kraljem Ivanom opet razbiše, na što Turci provale s jedne strane u današnju Slavoniju i zauzmu (15. jan. 1537) Požegu, a s druge u Hrvatsku, gdje su osvojili Klis (12. marta 1537). Tom prilikom pogibe njegov hrabri branitelj Petar Kružić. S Klisom pade ubrzo čitava južna Hrvatska (današnja Dalmacija do Neretve) osim mletačkih primorskih gradova u turske ruke.

Katzianerova vojna i Velikovaradinski mir. Smrt kralja Ivana. Ovo haračenje Turaka, a naročito pad Požege i Klisa, veoma se bolno dojmi Hrvatske i Slavonije. Stoga i nije čudo što je bilo dosta nižeg plemstva koje je javno govorilo da mu je svejedno bio mu gospodar Ivan ili Ferdinand, jer će se pokloniti onomu koji će ga uistinu pomagati. A i na Ferdinanda učini pad obaju gradova dubok dojam, pa se zato i požuri da priteče Hrvatima u pomoć, bojeći se Ivanove agitacije među njima. Da pridigne klonule duhove, osobito u Slavoniji, imenuje vrhovnim vojskovođom protiv Turaka svoga generala Ivana Katzianera i naloži mu da što prije s povjerenom mu vojskom započne vojnu kojoj je kao cilj istaknuto osvojenje Osijeka i oslobođenje istočne Slavonije od Turaka. Ta se vojna, međutim, svršila nesretno jer se vojska zbog oskudice hrane stala razbjegavati, a najzad su Turci kod Gorjana ametice porazili ono što je ostalo, dok je sam Katzianer još uoči katastrofe (noću između 9. i 10. oktobra 1537) sramotno pobjegao. Gorjanskim se porazom utvrdila turska vlast u današnjoj Slavoniji. Neuspjela Katzianerova vojna uzbuni osobito Hrvatsku i Slavoniju, pa stoga bijaše Ferdinandu najpreči

5 I sam Nikola Jurišić u svom izvještaju kralju Ferdinandu od 30. aug. 1532. i kralj Ferdinand u baronskoj diplomi od 20. feb. 1533. izrijekom ističu da je opsada Kisega trajala ravno 25 dana.

6 Tu u Kisegu sahranjen je u župnoj crkvi (umro 1543).

posao da vrhovnim zapovjednikom u Slavoniji imenuje Nikolu Jurišića, a Katzianera je, kad je preda nj došao da se opravda, bacio u tamnicu. Osim toga još je imenovao dva bana, Petra Keglevića (1537-1542) i Tomu Nádasdyja (1537-1540); oni sazovu sabor u Križevce (6. jan. 1538), na kojem se sabrano plemstvo uglavnom pozabavilo pitanjem zemaljske obrane. Međutim je zatvoreni general Katzianer uspio umaći iz bečke tamnice i pobjeći u Susjedgrad. Kad je to Ferdinand saznao, izda za njim tjeralicu i obeća veliku novčanu nagradu onomu tko bi ga ili živa ili mrtva uhvatio. Ali Katzianer ne samo da se nije morao bojati već je dobro primljen, naročito od hrvatskog plemstva, s kojim se sastajao na tajne sastanke u Gvozdanskom nagovarajući ga da prijeđe k Ivanu. Njegovo rovarenje postalo je doskora sasvim ozbiljno, a naročito otkad je počeo tražiti veze s Turcima. Premda su banovi upeli sve sile, ipak se nikako ne mogahu dočepati Katzianera, dok ga napokon ne dade smaknuti Nikola Zrinski u Kostajnici (u oktobru 1539).

U to je vrijeme Ferdinand pregnuo pod dojmom Katzianerove nesretne vojne da se što prije nagodi s Ivanom, koji se također zaželio mira. On je, naime, odlučio oženiti se Izabelom, kćerkom poljskoga kralja Žigmunda I, a taj mu je ne htjede dati dok ga Ferdinand ne prizna kraljem. I tako je naposljetku posredovanjem cara Karla V sklopljen u Velikom Varadinu mir (24. febr. 1538), kojim Ferdinand prizna Ivanu kraljevski naslov i samostalno vladanje u onom dijelu Ugarske koji je tada bio u njegovim rukama. Ivan se odreče čitave Slavonije i Hrvatske s Dalmacijom.[7] Po Ivanovoj je smrti opet imao njegov dio Ugarske pripasti Ferdinandu, a osim toga je taj mir imao ostati stroga tajna. Brzo potom (noću od 18. na 19. jula 1540)[8] umre kralj Ivan ostavivši sina Ivana Žigmunda, koji se rodio malo dana prije toga. Na samrti prenese sada sva svoja kraljevska prava na malodobnog sina, komu postavi skrbnikom, uz ženu Izabelu, Hrvata Jurja Utišenića, biskupa velikovaradinskoga.[9]

Ferdinand vlada sam. Smrću kralja Ivana ostade Ferdinand doduše jedinim okrunjenim ugarsko-hrvatskim kraljem, ali svoje vlasti nije mogao proširiti kako se bio nadao. Juraj Utišenić je odmah po svečanom ukopu kralja Ivana uspio da plemstvo, sabrano na Rakoškom polju, proglasi kraljem mladog Ivana Žigmunda, stavivši ga uz to pod tursku zaštitu. Tim je činom budimski dvor dao najjasniji odgovor Ferdinandu kad je od udovice kraljice Izabele zatražio da se ispuni velikovaradin-

7 [Ovo odreknuće Ivana Zapolje ne valja razumjeti tako kao da je on do 1538. doista držao u svojoj vlasti hrvatske zemlje. Dalmacija je tada pripadala Veneciji, a u Hrvatskoj nije nikada mogao naći neko uporište. Štaviše, i u Slavoniji ne može se poslije 1530. govoriti o njegovoj stvarnoj vlasti. Prema tome, Ivan se 1538. odrekao samo titule dalm.-hrv.-slavonskoga kralja.]

8 Ovo je ispravni datum. Budući da su kraljevi doglavnici njegovu smrt u prvi čas zatajili, već su suvremenici bili nesigurni, koji je datum ispravan. (Usp. Mitteilungen des Institutes f. öst. Geschichtsforschung XXXII, 1911, 502).

9 Juraj Utišenić rodio se 1482. u Kamičcu na Krki (blizu Šibenika). Kasnije ušao je u pavlinski red i postao 1534. velikovaradinskim biskupom. Kralju Ivanu Zapoljskom bijaše nadasve vjeran i odan.

ski mir. Sada preostane Ferdinandu jedino da silom ostvari svoje pravo, ali je time izazvao sultana Sulejmana na četvrtu ugarsku vojnu (1541). Sultan htjede njome ostvariti svoju davnu tvrdnju da je Ugarska njegova, jer da ju je na sablji osvojio (naime, na Mohaču 1526). Stigavši dakle u Budim, proglasi svu zemlju između Blatnog jezera i Tise pa od Budima do Save, to jest i današnju istočnu Slavoniju sa Srijemom turskim pašalukom, dok je Zatisje i Erdelj predao mladomu Ivanu Žigmundu u upravu; Ferdinandu pak ostane samo zapadna Ugarska s Požunom kao glavnim gradom, te ostaci Hrvatske i srednjovjekovne Slavonije. Tako se sada ostavina kralja Ludavika II raspade na tri dijela (na kraju augusta 1541). Izabela je morala sa sinom i glavnim savjetnikom Jurjem Utišenićem ostaviti Budim koji postane sjedište paše "od tri tuga" (konjska repa), te se povuče u Erdelj, koji otada postane zasebnim političkim teritorijem. Na njem se od toga vremena odvijao nezavisni ugarski narodni život više decenija, ali ipak pod vrhovnim protektoratom sultana (sve do 1690). Poslije dvije godine (1543) sultan Sulejman je pošao na petu ugarsku vojnu, za koje padoše u njegove ruke od današnjih hrvatskih mjesta Valpovo, Orahovica, Pakrac, a od ugarskih Pečuh, Stolni Biograd i Ostrogon. Pošto je razdijelio svu osvojenu zemlju u sandžake (vojna okružja), vrati se u Carigrad. Ne mogavši se održati protiv goleme turske sile, Ferdinand je nastojao da sa sultanom sklopi mir ili barem podulje primirje. Tako je došlo (1547) do petogodišnjeg primirja kojim se Ferdinand obvezao na plaćanje godišnjeg "dara" u iznosu od 30.000 dukata, a inače pridrža sve ono što je bilo u njegovoj neposrednoj vlasti u Ugarskoj i Hrvatskoj. Tim primirjem, koje postane osnova daljima, Ferdinand je najzad poslije dvadesetogodišnjeg ratovanja spasio za sebe i svoj rod u prvom redu dostojanstvo ugarsko-hrvatskoga kralja, a zatim i ostatke Ugarske i Hrvatske od potpune propasti. Ali erdeljski zapleti, za kojih pogibe Juraj Utišenić (1551), taj "najumniji ugarski državnik svih vremena", kako ga nazivaju madžarski pisci, izazvaše i opet manje sukobe s Turcima. Za njih Hrvatska izgubi Viroviticu (u početku 1552), Čazmu (u augustu 1552) i Kostajnicu (u julu 1556). Unatoč produženu primirju na prijašnjoj osnovi (1552), ostadoše svi gradovi u turskoj vlasti, pa je u Čazmi osnovan i nov sandžak.

U vrijeme tih posljednjih turskih bojeva bijaše hrvatskim banom Nikola Zrinski (1542-1556), koji u ime odštete za zaostalu plaću vojnika, kao i za mnoga viteška djela primi od Ferdinanda čitavo Međumurje (12. marta 1546), pa se tako težište ove porodice premjesti sada iz Zrinja u Čakovac. Kad se odreče banstva, kralj mu poslije nekog vremena povjeri sigetsku kapetaniju, a banom postane Petar Erdödy (1557-1567), za kojega se sastane posljednji zasebni hrvatski sabor u Steničnjaku (u julu 1558).

Iako je Ferdinand dobro znao da su Češka, Ugarska i Hrvatska s njegovim austrijskim nasljednim zemljama stupile samo u personalnu uniju, ipak je jednako težio kako bi sve te zemlje centralizirao i tako s vremenom od personalne unije učinio realnu. Iskoristivši jadne prilike

za neprekidnih turskih ratova, pokuša ponajprije parlamentarizmom.[10] Ferdinand, naime, zatraži od svake kraljevine i zemlje da mu pošalje neke zastupnike koji će raspravljati o poslovima od zajedničkog interesa. Ali mu se ta namisao ipak izjalovi jer ni Ugri ni Hrvati ne htjedoše vijećati o svojim poslovima izvan svoje zemlje. Opazivši to, uvede Ferdinand s uspjehom na svom bečkom dvoru neke centralne urede. To bijahu dvorsko Ratno vijeće *(Hofkriegsrath)*, Tajno vijeće *(Geheimrath)*, Dvorska kancelarija *(Hofkanzlei)* i Dvorska komora *(Hofkammer)*. Ti su uredi, sastavljeni pretežno od Nijemaca, stavljali kralju prijedloge, naročito u pogledu vojničkih i financijskih poslova, te su s vremenom, na veliko nezadovoljstvo Madžara i Hrvata, dobivali sve to veće značenje i vlast.

Ferdinand I umro je 25. jula 1564. Po njegovoj smrti razdijele mu sinovi u smislu oporuke državu među sobom. Najstariji sin Maksimilijan, koga Madžari i Hrvati okruniše svojim kraljem još za Ferdinandova života (8. septembra 1563), dobije Češku, Ugarsku, Hrvatsku i obje Austrije s Bečom; Ferdinand Tirol, a Karlo Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu, Trst i Istru[11] s Rijekom.

II
MAKSIMILIJAN
(1564-1576)

Maksimilijan je stupio na prijestolje kao zreo muž; tada mu je bilo trideset i sedam godina. I Hrvati i Madžari i Nijemci pozdraviše ga s velikim veseljem i puni pouzdanja da će udovoljiti njihovim željama. Ali doskora se pokazalo da je pravi nasljednik svog oca. Za njegova je, naime, vladanja počela borba za zaštitu ustava između bečke centralne vlade s jedne, a hrvatskih i ugarskih staleža s druge strane.

Opsada Sigeta. Čim je Maksimilijan sjeo na prijestolje, pokuša se nagoditi s Ivanom Žigmundom Zapoljskim. Ali, kako se erdeljski knez nikako ne htjede odreći ugarsko-hrvatskoga kraljevskog naslova, brzo se pregovori razbiše; štaviše, oni bijahu povodom za novi turski rat. Taj je samo olakšalo tadašnje tursko stanovište da je Ferdinandovom smrću utrnulo tek nedavno (1562) utanačeno primirje. I tako Sulejman odluči u 75. godini poći na svoju šestu ugarsku vojnu s namjerom da osvoji Beč. Na tu ga je vojnu najviše poticao veliki vezir Mehmed Sokolović. Uoči toga velikog rata Turci su provalili (ljeti 1565) u Hrvatsku i osvojili Krupu na Uni, koju je s malom šakom Hrvata branio Matija Bakić; ali kod Obreške (nedaleko od Ivanića) potuče ih ban Petar Erdödy do nogu.

10 [O parlamentarnom sistemu u modernom smislu riječi ne može se u ovom slučajno govoriti; bio je to pokušaj stvaranja nekog centralnog savjetodavnog tijela, sastavljenog od predstavnika staleških sabora u pojedinim zemljama. Uostalom, kako je to Šišić 1939. i sam konstatirao u raspravi o politici Habsburgovaca (v. bilj. 4), "danas se pouzdano zna da se sve to postepeno centralizovanje zgađalo bez zamišljena i promozgana plana od strane bečkoga dvora" (120).]

11 [Dakako, samo austrijski dio Istre, tj. Pazinsku grofoviju.]

Kralj Maksimilijan uzvisi ga zbog toga na nasljednu grofovsku čast; to je prva hrvatska i ugarska porodica koja je dobila taj naslov (11. oktobra 1565). U maju iduće godine (1566) pođe sam sultan Sulejman s velikim vezirom Mehmedom Sokolovićem na vojnu sa 150.000 ljudi i velikim brojem topova. Prešavši sredinom jula kod Osijeka preko Drave, skrene s 90.000 ljudi i 300 topova na Siget (između Barča i Pečuha) gdje je kao kapetan zapovijedao bivši ban Nikola Zrinski. On se češće iz Sigeta zalijetao u turske strane oko Blatnog jezera, a i inače bijaše u čitavoj Turskoj poznat kao njezin krvni dušmanin; zato ga sultan naumi taj put teško kazniti. Međutim je Nikola Zrinski saznao još prije Sulejmanova dolaska što ga čeka, pa je zato opskrbio Siget hranom i oružjem, a zatim sakupio oko sebe hrabru četu, ponajviše same Hrvate uz nešto malo Madžara (ukupno oko 2.500 momaka), u tvrdoj nakani da će pod gradom zadržati sultana dok mu od kralja Maksimilijana ne stigne obećana pomoć da ga oslobodi. Sultan opkoli odmah u početku augusta 1566. Siget sa svih strana i počne vanjski grad biti iz topova tolikom žestinom da se Zrinski morao već za nekoliko dana povući u unutarnji grad. Tada veliki vezir, koji je vodio operacije pod Sigetom, ponudi Nikoli čitavu Hrvatsku ako mu preda grad; ali Zrinski to s prezirom odbije. Potom počeše Turci jurišati grad, ali ih Zrinski suzbije, čak im smjelim provalama nanese i znatnih šteta. Zbog toga oni odluče da će gradske zidine potkopati lagumom i tako provaliti u grad. I doista, kad su uspjeli razvaliti glavni dio gradskih zidina, Zrinskomu je preostalo da bira između kukavne predaje i junačke smrti. Dana 7. septembra provali on na čelu preostale posade iz grada i pogibe kao "novi Leonida". Ali radosne vijesti o padu Sigeta sultan nije dočekao jer je još 4. septembra u svom čadoru umro. Njegovu smrt znao je veliki vezir Mehmed Sokolović vješto zatajiti, bojeći se s pravom da će se njegova turska vojska razbježati. Tim lukavim činom spase Mehmed Sokolović slavu i snagu carstva, poslavši uz to brzog tatarina sultaniću Selimu, svome tastu, da ga prvi pozdravi kao novog padišaha. Junaštvo Nikole Zrinskoga zadivi svu kršćansku Evropu. Uza sve to što su Turci zauzeli Siget, ipak se može kazati da tim časom počinje najprije polako, a zatim sve to brže padati njihova sve dotle golema snaga: oni su došli do zenita svoje ratne slave i moći. Odmah poslije odlaska Turaka započe Maksimilijan pregovore o primirju, ali ono bijaše utanačeno tek 17. februara 1568. u Drenopolju na osam godina, uz uvjete slične onima iz godine 1547. To primora Ivana Žigmunda Zapoljskoga da je i on počeo ugovarati s Maksimilijanom. On se odreče (1570) kraljevskog naslova zadržavši samo onaj "vojvode erdeljskoga", a Maksimilijan se obaveza da će po njegovoj smrti Erdeljcima dopustiti da sebi slobodno izaberu novoga kneza. Mladi Zapoljski umre od raskalašena života već iduće godine (1571), a s njime izumre i njegov rod.

Maksimilijan i hrvatski staleži. Poslije smrti bana Petra Erdödyja (26. aprila 1567) imenuje kralj Maksimilijan dva bana, zagrebačkog biskupa Jurja Draškovića i Franju Slunjskoga, koje zajednički hrva-

tsko-slavonski sabor (21. septembra 1567) veoma svečano i radosno pozdravi. Ali nove su banove čekali teški zadaci i kojekakve kušnje. Nezadovoljna s neznatna prihoda od slavonske daće, ugarska je komora (sa sijelom u Požunu) savjetovala kralja da dokine neke dosadašnje privilegije hrvatskog plemstva, to jest da i krajevi preko Kupe (tada već nazivani Hrvatska) plaćaju ratnu daću *(dica),* mada ih je od toga oslobodio još kralj Vladislav II; također da unatoč starim pravima i običajima u Slavoniji plaćaju diku banovac, protonotar, podžupani i plemićki suci, kao i zagrebački kaptol koji je od 1544. upotrebljavao oprošteni porez za gradnju i utvrđenje nove tvrđave Siska, a tako i preostaci križevačke županije. Međutim, kad Maksimilijanovi povjerenici stupiše pred hrvatsko-slavonski sabor s tim kraljevim prijedlozima, staleži ih odbiše pozivajući se na svoje stare privilegije i stvore u tom smislu zaključke *(articuli)* koje poslaše Maksimilijanu u Beč s molbom da ih potvrdi. Sada ugarska komora i opet savjetova kralja da tih zaključaka ne potvrdi, štaviše, da ih prema njezinu prijedlogu promijeni i tako promijenjene pošalje u Zagreb. Zbog toga zavlada potajnim djelovanjem ugarske komore napetost između kralja i hrvatskih staleža, koja potraje više godina, ali staleži najzad djelomično udovoljiše kraljevim prijedlozima. Osim toga je banove zaokupila i obrana zemlje, kojoj se posvetiše s tolikim marom da su "granice kraljevina (Hrvatska i Slavonija) sačuvali netaknute – kako kaže o njima hrvatski sabor 1572. – i da nisu za svoga banovanja dopustili Turcima da osvoje nijedan kaštel niti ma koju neznatnu tvrđavu, već su sve održali u najboljem redu. Za nagradu i priznanje dobije ban Drašković u upravu grad Trakošćan (1569), koji je kasnije kralj Rudolf zauvijek darovao toj porodici (1585). Ali je mladi Frankapan Slunjski nenadano umro (2. decembra 1572. u Varaždinu) na najveću tugu hrvatskoga kraljevstva; s njime je izumrlo koljeno Frankapana Slunjskih. Otada je biskup Juraj Drašković banovao dvije godine sam.

Seljačka buna. Starim se nevoljama na Krajini pridruži nova, kad u početku 1573. bukne seljačka buna u krajevima oko Susjedgrada i Stubice. Taj su kobni događaj izazvali u prvom redu susjedgradski vlastelin Franjo Tahi, "čovjek silovit, ohol i lakom, a zatim bijedni život seljaka, o kojima izvijesti ostrogonski nadbiskup Antun Vrančić kralja Maksimilijana da "s njima gospoda u Hrvatskoj gore postupaju negoli s marvom". Ustanak nije naglo buknuo. Tek kad su potlačeni seljaci vidjeli da im tužbe ne pomažu i da ih je hrvatski sabor proglasio zbog opiranja Tahovim nasiljima "izdajicama domovine", oni se latiše oružja.

Već u toku godine 1572. osnovali su prije svega savez (pund = njem. *Bund),* kojem je sjedište bila Stubica. Savezu na čelu stajahu Matija Gubec, Ivan Pasanec i Ivan Mogaić, osnovavši u neku ruku vrhovnu i centralnu buntovničku vladu. Ta je vlada vršila vrhovnu sudsku vlast, odabrala je Iliju Gregorića glavnim vojskovođom i imenovala još dvanaest njemu potčinjenih kapetana, koji su imali voditi čete iz pojedinih sela.

Ilija Gregorić je, bez sumnje u sporazumu s vladom, zamislio ratnu osnovu prema kojoj je buntovna seljačka vojska imala operirati. Prije

svega je Ilija pregnuo da u savez privuče susjedne kranjske i štajerske kmetove, a zatim i uskoke u Žumberku koji su tada već bili vojnički organizirani i dobro oboružani. Posrednik kod uskoka trebalo je da bude Ilijin kum, uskok Marko Nožina, ali taj nije uspio izvršiti povjerenu mu zadaću. Samo operiranje zamišljeno je ovako: glavna sila ostaje kod Stubice, to jest na obranu vlade; s jednim dijelom preostale vojske poći će Ilija u Štajersku da prikupi tamošnje pobunjene seljake. Tu povećanu vojsku razdijelit će potom ovako: jedan dio ima prijeći Savu i prikupiti kranjske seljake sve tamo do Metlike, otkud će onda pojačana prijeći Kupu i skrenuti na Jasku, Okić i Samobor. Drugi dio povest će Ilija sve do Celja, a zatim će se pojačan vratiti preko Rogatca na Cesargrad i najzad će čitava ujedinjena seljačka vojska udariti na Zagreb i ondje gospodi diktirati mir. Samo jedno zasebno odjeljenje poći će iz Celja preko Ljubljane k moru (kod Trsta), te će putem dokinuti sve carine i mitnice, da oslobodi trgovinu ovih spona.

Cilj pobunjenih kmetova jasno su označili njihovi glavari pred sudom, tako da nam je dobro poznat. Oni su se prihvatili oružja za opću jednakost i slobodu svih ljudi, to jest za dokinuće feudalizma i za demokraciju; zatim za opće plaćanje poreza i opću vojnu dužnost na obranu domovine i za poništenje carine i plemićkih mitnica u korist trgovine i prometa. Ivan Svrač iz Pušće izrijekom je kazao pred sudom u Ljubljani "da se govorilo kako će, pošto pobijede gospodu, osnovati u Zagrebu carsku vladu, sami ubirati daće i poreze i sami se postarati za Granicu, jer gospoda ionako ne mare za Granicu".[12] Kralju Maksimilijanu i nadvojvodi Karlu u Grazu, direktnom upravitelju Kranjske i Štajerske, izrijekom obećaše vjernost i poslušnost, štaviše, oni glasno izjaviše da pored njih neće nikoga drugoga da imaju za gospodara.

Vjernost kralju Maksimilijanu sama po sebi isključuje i pomisao na proglašenje Matije Gupca seljačkim kraljem. Ovo je Ilija Gregorić izričito potvrdio svojim iskazom, a tek se onako ovdje-ondje govorkalo da će to seljaci tek učiniti. Međutim, ova se lažna glasina morala u zlonamjernoj tendenciji veoma rano proširiti, a raznosili su je naročito plemići i potvrđivali u svom bijesu protiv pobunjenih kmetova: već 11. februara – odmah poslije skršena ustanka – javlja ban i biskup Đuro Drašković kralju Maksimilijanu u Beč i nadvojvodi Karlu u Graz kako je nedavno Matija Gubec proglašen kraljem. Iz iskaza seljaka izlazi tek toliko da je Matija Gubec imao nadimak beg; sva je prilika da ga je dobio od svojih seljana i drugova već prije ustanka.

Buna je buknula potkraj januara god. 1573, kad se odjednom oko Susjeda, Brdovca i Stubice sabralo oko 20.000 ljudi. Značajno je za tadašnje prilike da se pričalo kako je Ilija Gregorić sabrao svoju vojsku uz pomoć nekoga čarobnog napitka, pa je čak i sud smatrao za potrebno da o tome traži od njega razjašnjenje. Na glas o skupljanju seljaka zamoli uplašeni ban Đuro Drašković po hitnom kuriru kralja Maksimilijana

12 [U Šišićevu je tekstu Svračev iskaz stiliziran tako kao da je u istražne spise unesen u izravnom govoru. Ovdje je ispravljen prema originalu.]

za pomoć, a Stjepko Gregorijanec obratio se s istom molbom iz Mokrica na Savi (nedaleko Samobora) na uskočkoga kapetana Thurna, dok se štajerski plemići razbjegoše. Gotovo u isto vrijeme prešao je Ilija Gregorić 2. februara Sutlu i upao u Štajersku, gdje mu se jatomice pridružiše tamošnji seljaci; s njima on osvoji 3. februara bez zapreke Brežice. Uto se nadvojvoda Karlo u Grazu, obaviješten o buni, preseli u Maribor da bude bliže događajima, i počne se žurno spremati da uguši ustanak. Dana 4. februara nalazio se Ilija Gregorić u Videmu, a sutradan razdijeli vojsku na dvije čete: jedna je imala prijeći Savu pod vodstvom Nikole Kupinića, navaliti na Krško i upasti u Kranjsku do Metlike i Kostanjevice, već prema pomenutoj ratnoj osnovi, a drugu je poveo sam Ilija dalje na Sevnicu. Ali kod Krškoga navale iznenada 5. februara na buntovnike uskoci pod svojim kapetanom Thurnom te ih za kratko vrijeme rasprše na sve strane; najveći ih je dio nemilo zaglavio u ledenoj Savi. Uz to sakupi i banovac Gašpar Alapi bansku vojsku i pobije sjutradan, 6. februara, kod Kerestinca (s desne obale Save između Stupnika i Samobora) buntovne jastrebarske i okićke seljake te ih raspršii na sve strane. Ta dva boja odlučiše sudbinom "zapadne" seljačke vojske, čija se djelatnost imala protegnuti do mora.

Uto stigne Ilija Gregorić do Sevnice i zauzme je bez otpora. U Sevnici dozna za Kupinićev poraz, što ga je veoma zaplašilo jer je odmah razumio da od uskoka, na koje je računao kao na svoje saveznike, nema pomoći, i osim toga je sada vojska kranjskih staleža bila slobodna da mu padne za leđa. Zbog toga nije proveo svoju osnovu da pođe do Celja, već skrene na istok do Planine ali ga tu iznenadi vijest da su Turci tobože provalili sve do štajerskoga Kozja, to jest u neposredno susjedstvo. Na taj lažni glas, koji su proširili plemići, razbjegoše se odjednom svi štajerski seljaci koji su bili u njegovoj vojsci i poletješe svojim kućama. Potom Ilija skrene na Pilštajn (7. februara), gdje je ponovo čuo o porazu Kupinićeve vojske, na što njegavi ljudi počeše zahtijevati da se povrate u Zagorje. Videći da mu nema druge, Ilija je na to pristao. Međutim, na povratku u Zagorje stignu ih 8. februara kod Sv. Petra pod Kunšpergom blizu Sutle i Cesargrada štajerske staleške čete i potpuno ih unište. Sam se Ilija s Mihajlom Gušetićem nekako sretno spasi bijegom.

I tako bijahu za nekoliko dana razbijene sve seljačke čete osim centruma u Zagorju. Tu je Matija Gubec čekao kod Stubice Ilijin povratak s kranjskim i štajerskim pomoćnim četama, kao i s uskocima, a jer su već prije seljačke vojske zauzele Cesargrad, Klanjec i druga neka tvrda mjesta, bijaše Matija Gubec u najvećem dijelu Zagorja faktički gospodar, štaviše, tu mu se pridružiše i neki mali plemići, dok su velikaši odreda svi umakli. Matija Gubec je imao na okupu preko 10.000 naoružanih ljudi, pa čak i nekoliko topova koje su njegovi ljudi odvukli iz zauzetih gradova. Međutim, u isto vrijeme kad je štajerska staleška vojska navalila na Iliju Gregorića, polazila je žurno i hrvatska staleška vojska na Gupca. Ban i biskup Drašković pozvao je, naime, cjelokupno plemstvo na oružje odmah u početku februara. Kako se radilo o njihovoj koži, skupi se taj put iznimnom brzinom dobro organizirana i dobro op-

remljena vojska u Zagrebu, a tako i ona iz pograničnih tvrđava, koju je ban također dozvao u pomoć. Već 8. februara sastalo se u Zagrebu do 5000 momaka, kojima je određen za komandanta banovac Gašpar Alapi, pobjednik kod Kerestinca. Još isti dan pođe on žurno prema Stubici. Matija Gubec bijaše utaboren na polju između Stubičkih Toplica i mjesta Donje Stubice. Drugi dan, 9. februara, došlo je do ogorčena i krvava boja. Plemići udariše prvi, a njihovo brojno konjaništvo, koje je seljake napalo s obadva krila, doskora odluči bitku: seljaci su, slabo oboružani i bez pravog vojničkog vodstva, brzo potučeni i natjerani u bijeg. Od vođa pogibe Ivan Mogaić na bojnom polju, a Matija Gubec i Ivan Pasanec pali su živi u ruke pobjednika. Sve što je inače dopalo plemićkih šaka bilo je što povješano po stablima, a što iznakaženo; plemići odrezaše masi buntovnika nos i uši, tobože kao vidljiv žig sramote. Kako su uskoro potom na bijegu kod Jasenovca uhvaćeni još i Ilija Gregorić i Mihajlo Gušetić, palo je u ruke kivnoga plemstva čitavo butovničko vodstvo.

Slomivši ustanak, plemići se dadoše na posao da što okrutnije "primjera radi" kazne buntovnike. Jedan ih je dio došao pred ljubljanski sud, a Ilija Gregorić s Gušetićem pred bečki; još nam uvijek nije poznata njihova sudbina, ali je više nego vjerojatno da su i oni bili pogubljeni. Takva je sudba zacijelo stigla i one koji su dospjeli pred ljubljanski sud.

Najteže su prošli Matija Gubec i Ivan Pasanec. Njima su kratkim putem, bez formalnosti, sudili hrvatski plemići u Zagrebu, ali nam se spisi o tome nisu sačuvali ili još nisu nađeni. S kakvim su raspoloženjem oni pošli na svoj posao pokazuju pisma bana i biskupa Đure Draškovića kralju Maksimilijanu i nadvojvodi Karlu od 11. februara, u kojima piše da su za kaznu što je Matija Gubec proglašen kraljem odlučili njega, ako to kralj dopusti, "okruniti razbijeljenom željeznom krunom".[13] Kako vidimo, hrvatski se plemići sjetiše kazne koja je stigla prije šezdeset godina madžarskog buntovnika Jurja Dózsu. To je zatim kraljevom privolom i urađeno. U nedjelju 15. februara dovedoše Ivana Pasanca i Matiju Gupca u Zagreb gdje su pogubljeni uz užasne muke, a naročito Matija Gubec. Najprije ga "okruniše" vrućom željeznom "krunom", zatim ga vucarahu po gradskim ulicama štipajući ga usijanim kliještima, dok ga najzad ne pogubiše i rasjekoše na četvero. Nije se sve to dogodilo na Markovu trgu, niti je bio podignut kakav željezni razbijeljeni prijestô; sve je to plod fantazije Zagrepčana iz prve polovice XIX stoljeća. Još potkraj iste godine umro je Franjo Tahi koga je "čitava Slavonija proklinjala" kao začetnika bune.

Bitka kod Budačkoga. Seljačka je buna navela Turke da počnu sve češće provaljivati u Hrvatsku, a naročito susjedni banjalučki Ferhad-paša. I hrvatski sabor i sam ban Drašković, koga Maksimilijan ne htjede osloboditi banske časti ni na ponovne njegove molbe, činili su sve što su mogli za obranu domovine. Teški se položaj ne promijeni ni kad je

13 Budući da je kazna na taj način faktički izvršena, onda to znači da je kralj Maksimilijan prijedlog bana i biskupa Draškovića potvrdio. – [Usp. potpuni tekst Draškovićeva pisma u J. Šidak, Historijska čitanka I, 1953, str. 122/3.]

Maksimilijan imenovao kao drugog bana još i Gašpara Alapija (krajem 1574), jer je Ferhad-paša udario na Bihać na Uni, koji se jednako držao protiv bezbrojnih navala kao otok, sasvim odijeljen od Hrvatske, dakle onako kao nekoć Jajce. Da pomogne ugroženom gradu, krene mu carski general Herbart Auersperg u pomoć. Ali mu paša pođe u susret i potuče ga kod Budačkoga, nedaleko sastavaka Radonje i Korane, pa čak i sam general zaglavi u tom boju (22. septembra). Taj se poraz nemilo kosnuo kralja Maksimilijana, ali prije negoli je štogod mogao uraditi, umre (12. oktobra 1576), a naslijedi ga najstariji sin Rudolf, još za njegova života (25. septembra 1572) okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja.

"Decretum..." Ivana Pergošića, Nedelišće 1574. Prijevod feudalnog zakonika Istvana Verböczyja (1514)

III
RUDOLF II
(1576-1608)

Kraljev značaj i počeci vladanja. Kad je sjeo na prijestolje, Rudolf je imao već pune 24 godine. Kao mladić boravio je osam godina na dvoru svog rođaka kralja Filipa II u Španiji, gdje je postao ne samo gorljiv katolik već i stekao mnogo smisla i razumijevanja za znanost i umjetnost,

a naročito za tadašnju astrologiju i alkemiju. Inače bijaše mučaljiv, pun španjolske dostojanstvenosti, ali uz to plah i melankoličan, što se s vremenom preobrazi u tešku duševnu bolest. S tim u vezi postajaše Rudolf od dana u dan sve nepovjerljiviji i neodlučniji, što je sve imalo kobnih posljedica po smjer i razvitak njegova vladanja. Odmah u početku sasvim se povukao na praški dvor Hradčane, koji pretvori u pravi muzej starina i umjetnina, prepustivši upravne i političke poslove u Ugarskoj i Hrvatskoj bratu Ernestu, a vojničke stricu Karlu Štajerskom. Tako se dogodi da je Hrvatska tada imala zapravo tri gospodara: kralja Rudolfa u Pragu, nadvojvodu Ernesta u Beču i nadvojvodu Karla u Grazu.

Još potkraj Maksimilijanova vladanja zatraže banovi Juraj Drašković i Gašpar Alapi otpust, uglavnom zbog toga što nisu imali dovoljno novčanih sredstava za pokriće troškova potrebnih za obranu domovine; ali Rudolf ih pozove da do konačne odluke i dalje vode banske poslove. Razumljivo je da je u takvim prilikama napredovanje Turaka sve to većma umanjivalo teritorij Hrvatske i Slavonije. Tako je Hrvatska baš u Rudolfovo doba spala na najmanji opseg, obuhvatajući mali komad zemlje između mora, kranjsko-štajerske granice, Drave i Đurđevca, pa Čazme i Save nešto niže od Siska, zatim Kupe i Kapele planine. Da se zaustavi napredovanje Turaka, uređena je nastojanjem nadvojvode Karla Vojna krajina.

Postanak Vojne krajine. Neprekidne i nenadane najezde Turaka iz Bosanskog pašaluka, ne samo u Hrvatsku i Slavoniju nego i duboko u nasljedne austrijske zemlje, kao Istru, Korušku, Štajersku i Kranjsku, primoraše Hrvate i njihove susjede da urede duž granice stalnu vojsku, smještenu po kraljevskim i gospodskim gradovima. Tu su vojsku osim kralja imali o svom trošku uzdržavati i vlasnici pojedinih gradova (tako knezovi Blagajski, Krbavski, Zrinski i Frankapani); ali zbog propasti i nesigurnosti njihovih imanja te oskudice novca, s time skopčane, nisu toga mogli učiniti, pa se nevolja još i povećala otkad je hrvatski narod počeo jatomice bježati i seliti se iz krajeva bilo od Turaka pokorenih bilo pograničnih. Znamo da se Ferdinand još kao austrijski nadvojvoda, a za života kralja Ludovika II, starao oko obrane hrvatske Krajine jer je dobro znao da tako brani i svoje zemlje; štaviše, kranjski su staleži izričito izjavili da je bolje braniti se od Turaka u tuđoj zemlji negoli u svojoj. Ferdinandova se skrb uvećala njegovim izborom za hrvatskoga kralja, jer se tom prilikom obvezao da će uzdržavati oveću vojsku za obranu Hrvatske. Iz kraljeve obaveze i brige unutarnjo-austrijskih staleža razvila se Vojna krajina. Međutim, u prvi mah Krajina još nije bila zaseban teritorij nego su je sačinjavali samo krajiški vojnici, sastavljeni djelomično i od hrvatskih velikaških četa, zatim plaćenika i Ferdinandovih austrijskih podanika. Ta su se vojnička odjeljenja dijelila u kapetanije koje su izdržavali ponajviše štajerski, koruški, kranjski i istarski staleži, a zapovijedao im je unutarnjo-austrijski general. Oko polovice XVI st. već se razlikuju dvije krajine: Slavonska između Drave i Kupe, sastavljena od kapetanija koprivničke, križevačke i ivanićke, pa Hrvatska između

Kupe i mora, koju su sačinjavali kapetanije hrastovička, ogulinska, bihaćka i senjska. Ali pravi život na Krajini započeo je tek kad ju je kralj Rudolf (25. februara 1578) predao u neposrednu upravu stricu, štajerskom nadvojvodi Karlu, podvrgavši mu sve zapovjednike; štaviše, i ban i hrvatski sabor morali su mu se pokoravati u vojničkim poslovima. Međutim, rješenje kralja Rudolfa nije bilo po ćudi hrvatskim staležima, ali s obzirom na veliku nevolju hrvatski sabor ipak izjavi (15. jula 1578 u Zagrebu) da ga prima na znanje uz izričiti dodatak "da prejasni nadvojvoda (Karlo) mora s gospodinom banom Hrvatske i Slavonije gajiti takav sporazum da se ne dogodi štogod nepodobna i slobodi kraljevstva protivna", jer se "naš gospodin ban neće nikako podvrći kojemu drugomu kapetanu protiv banskoga ugleda i naše vjekovite slobode". Odmah potom odluči nadvojvoda Karlo da se digne protiv bosanskih Turaka; ali vojsku koju su vodili koruški zemaljski kapetan Juraj Khevenhuller s novim banom Krstom Ungnadom (1578-1583), potuče Ferhad-paša do nogu.[14] Posljedica te nesretne vojne bijaše da se obrambena linija za dugo vremena pomakla od Une na Kupu, a jedini je Bihać i dalje ostao u hrvatskim rukama, kao osamljen otok u turskom moru. Tada nadvojvoda Karlo odredi da se za obranu preostale Hrvatske ima sagraditi jaka tvrđava. Hrvatski su staleži htjeli da se ona podigne bliže Sisku na donjoj Kupi; ali nadvojvodini su savjetnici izabrali kao zgodnije mjesto kut između utoka Korane i Mrežnice u Kupu. Od knezova Zrinskih otkupljeno je zemljište koje je pripadalo gradu Dubovcu, a zatim je 13. jula 1579. započelo zidanje grada Karlovca;[15] značajno je da je u njegove temelje stavljeno devet stotina turskih lubanja. Izgradnjom Karlovca dobila je Hrvatska krajina stalno sijelo za svoga generala, dok je Varaždin bio sijelo generala za Slavonsku krajinu. Tako se, dakle, potkraj XVI st. počeo na hrvatskom zemljištu stvarati nov politički teritorij, izuzet ispod banske vlasti i sabora.

Banovi Krsto Ungnad i Toma Erdödy. Izgradnja Karlovca prvi je čas učinila kraj turskim provalama; ali ubrzo Turci opet počnu napadati hrvatsku zemlju do Pokuplja i Turopolja. To pak ban Krsto nije mogao spriječiti; njegov je položaj postajao iz dana u dan sve teži jer je došao u žestoku opreku ne samo s nekim velikašima nego i s gradom Zagrebom, čijim je građanima znao dobaciti da on "nije samo njihov ban i kapetan nego i kralj". Doskora je ban došao u sukob i s nekim krajiškim časnicima i vojvodama svoje banske vojske, tako da mu je sav ugled pao. U takvim se prilikama najzad zahvali na banskoj časti, a nato kralj Rudolf imenuje banom njegova zeta, 26-godišnjega Tomu Erdödyja (1583-1595), na veliku radost hrvatskih staleža. I njemu bijaše glavna briga obrana domovine, jer iako je kralj Rudolf od roka do roka produživao primirje

14 [U augustu 1578. prodrli su Khevenhüller i Ungnad u Pounje i osvojili Cazin i Ostrožac, ali su uskoro zatim bili potisnuti natrag. Do neke odlučnije bitke nije tom prilikom došlo.]

15 U čast nadvojvode prozvan je grad Karlstadt, lat. Carlostadium, ali ga Hrvati još tada (potkraj XVI st.) nazivahu Karlovcem.

s Turcima, bojevi na Hrvatskoj i Slavonskoj krajini nisu nikad prestali. Već u oktobru 1584. potukao je mladi ban oveću tursku četu kod Slunja, a zatim kod Ivanića (6. dec. 1586). Koliko su te pobjede ohrabrile klonule Hrvate, toliko su im zadavali briga karlovački general i njemačke krajiške čete. General, naime, ne htjede da se pokorava ni banu ni saboru, štaviše, počeo je prisvajati pravo da smije suditi hrvatskim plemićima, zatvarajući ih i otimajući im imanja, a njemački su vojnici također narod globili jer nisu redovito dobivali plaće iz Graza. Hrvatski se sabor tužio zbog toga kralju i nadvojvodi u Grazu, ali sve to nije ništa koristilo. Uskoro potom umre (10. jula 1590) nadvojvoda Karlo; a uprava je Krajine prešla na njegova sina Ferdinanda (kasnije kralja). Kako je nadvojvoda bio još malodoban, zamjenjivali su ga prvih godina kao regenti nadvojvoda Ernest (do 1593) i nadvojvoda Maksimilijan (do 1596), braća kralja Rudolfa.

Bojevi oko Siska. Upravo tada došao je na čelo Bosanskom pašaluku (osnovanom u septembru 1580) ratoborni Hasan Predojević, lični prijatelj velikog vezira Arbanasa Sinan-paše, koji je upinjao sve sile da se prekine primirje utanačeno s kraljem Rudolfom. Možda po njegovoj želji provali Hasan-paša u augustu 1591. sve do Siska, ali već poslije četiri dana vrati se suzbijen natrag. Odmah potom krene za njim ban Toma Erdödy i tom prilikom zauzme svoj djedovski grad Moslavinu; paše ipak

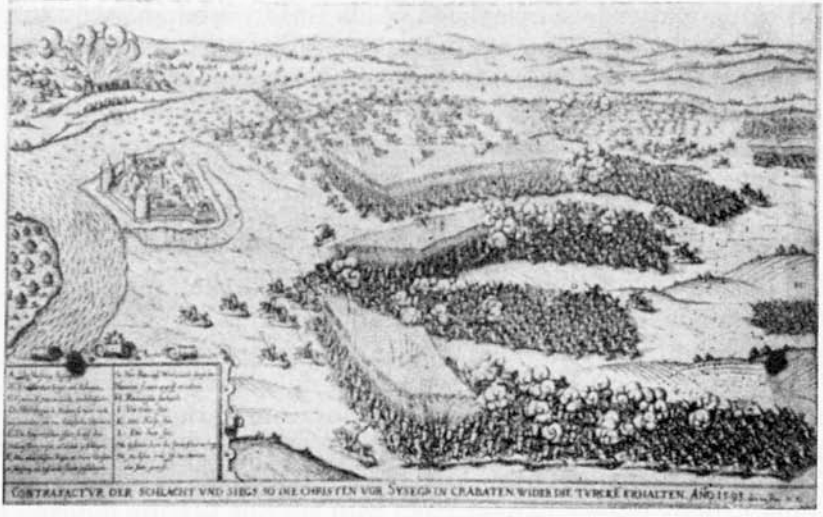

Suvremeni crtež (u obliku letka) s prikazom bitke kod Siska 1593.

više nije mogao stići. Za osvetu Hasan popali još iste godine sav kraj oko Božjakovine i Vrbovca, a zatim zauzme grad Ripač na Uni nedaleko Bihaća. Uto se sastane hrvatski sabor (5. januara 1592), na kojem je stvoren zamašan zaključak o sveopćem zemaljskom ustanku (insurekcija) na obranu domovine i o dovozu hrane vojsci, jer su Hasana zasi-

gurno očekivali na proljeće. I doista, paša se diže u aprilu s namjerom da negdje u blizini Siska, koji je grad svakako htio osvojiti, uhvati neku čvrstu tačku kao bazu za svoje dalje pothvate u Hrvatskoj. Tako nastane utvrda Petrinja nedaleko od Kupe na istoimenom potoku. Odmah poslije toga vrati se i opsjedne Bihać, koji mu se deveti dan preda (9. juna 1592), a s njim i posljednji bedem Hrvatske na jugu. Otada je obrambena linija tekla od Ogulina kroz Karlovac uz Kupu do Siska. Poslije pada Bihaća Hasan-paša opsjedne drugi put Sisak, koji su branili zagrebački kanonik Mikac i njegova dva druga s malom posadom Hrvata. Pretrpjevši goleme gubitke, paša je doskora i opet morao ostaviti Sisak, ali je na povratku dao poharati svu zemlju do Turopolja i Okića (u julu 1592). Tako se primače godina 1593. kad su opet očekivali pašu pa zato se ban i sabor spremiše na što jači otpor zatraživši pomoći i od kralja i nadvojvode Ernesta. U junu je Hasan došao s jakom vojskom pod Sisak želeći da nakon pada toga grada udari na Zagreb i tako najzad osvoji ostatke Slavonije.[16] Ali gradu dohrle u pomoć ban Toma Erdödy, karlovački general Andrija Auersperg i štajerski pukovnik Rupreht Eggenberg (poslao ga je nadvojvada Ernest) s nekih 5000 konjanika i pješaka. Oni potuku 22. juna 1593. ametom tursku vojsku na poljani između rijeke Kupe i Odre. Sam Hasan-paša zaglavi s dva sultanova rođaka i više turskih odličnika. Sav kršćanski svijet obradova glas o toj slavnoj pobjedi izdajući o njoj prigodne spise i šaljući banu čestitke i darove. Sisačka bitka znamenit je događaj ne samo u hrvatskoj nego i u općoj povijesti: pod zidinama tvrdoga sisačkoga grada našao je islam svoju krajnju sjeverozapadnu granicu prema Italiji, koje nikad nije prekoračio. Njome prestaje pomalo i doba hrvatske stoljetne defenzive (od 1493), a počinje malo-pomalo ofenziva.

"Dugi" turski rat (1593-1606). Kad je u Carigrad stigao glas o porazu kod Siska, uzbuni se sav narod, podjarivan ponajviše od velikog vezira Sinan-paše, pa tako navijesti sultan Murat III kralju Rudolfu rat. Taj četrnaestogodišnji rat, koji je za Hrvate zapravo trajao šesnaest godina (još od 1591), vodio se u Ugarskoj i Hrvatskoj; ipak bijaše Ugarska glavno bojište, a Hrvatska sporedno, premda su se i tu odigravali krupni događaji. Od tih valja napose istaknuti pobjedu kod Petrinje (22. septembra 1595), kojom je sva zemlja na sjeveru Kupe zauvijek oslobođena od turskih provala; ali je zato porazom karlovačkoga generala Jurja Lenkovića pod Klisom (krajem maja 1596) iščeznula svaka nada da bi se dala s uspjehom provaliti s boka u Bosanski pašaluk. Međutim se Toma Erdödy odreče banske časti zato što nije uredno dobivao banske plaće za uzdržavanje vojske i što su stranci postajali u Hrvatskoj vojskovođe. Kad je ban iznio ove razloge pred skupljenim staležima na hrvatskom saboru (15. maja 1595), obrate se oni nadvojvodi Maksimilijanu s molbom da bi poradio kod kralja Rudolfa kako bi što prije imenovao novog bana između "domaćih (hrvatskih) sinova", vještih ratovanju;

16 [Zagreb se još i u XVIII st. ubrajao u Gornju Slavoniju *(Slavonia Superior)*.]

"jer ako staleži ne budu imali bana, neka zna vaša jasnost kao stvar najizvjesniju da se oni neće pokoravati ni jednom generalu tuđe narodnosti, niti će s njime izlaziti u rat, pa makar svi zajedno s domovinom poginuli; oni će i najskrajnje poduzeti prije nego im se u tom pogledu ukrnji sloboda".[17] Nato kralj Rudolf imenuje banovima zagrebačkog biskupa Gašpara Stankovačkog i Ivana Draškovića; ali kako je bolesni biskup još iste godine umro, ostao je sam Ivan Drašković (1596-1607). Za njegova banovanja sklopljen je napokon poslije dugog pregovaranja s Turcima mir na ušću rijeke Žitve u Dunav (nedaleko od Komároma) 11. novembra 1606. Isprava se sastoji od sedamnaest članaka, kojima se utanačuje da će svaka stranka zadržati ono što u taj čas posjeduje; dalje, imala su prestati pljačkanja i provale na tuđe zemljište, a obje će stranke kazniti one dobrovoljne i hajdučke čete koje se ne bi tome pokorile; najzad, car i kralj neće više plaćati godišnji danak već će jednom zauvijek darovati sultanu 200.000 dukata. Mir na ušću Žitve prvi je mir u kojem su ugarsko-hrvatski kralj i sultan ravnopravni. Sada pukoše lanci tributarne podložnosti što su ih svake godine (od 1547) zvekećući vukli kraljevi poslanici kad su sultanu donosili takozvane "darove"; sada je prvi put izdana dolična isprava s turske strane, a ne nametnuta, jer Rudolfovi poslanici potpisaše i opremiše pečatima turski original tek onda kada su ga s pomoću tumača proučili. Taj mir prvi je jasan znak da je turska prevlast suzbijena i da počinje postepeno padati.

Buna Stjepana Bocskaya. Još potkraj "dugoga" turskog rata buknu u Ugarskoj opasna buna. Uzroci su bili kršenje ugarskog ustava i postupak njemačkih četa, ali se još zemljom razmahaše i vjerske raspre. Kršenje se ustava odražavalo u tome što bečki dvor nikako nije (još od 1531) dopuštao da se na saboru izborom popuni mjesto palatina, a zatim je Ugre izazivalo i upletanje njemačkih kraljevih savjetnika u ugarske poslove, naročito vojničke i financijske. Vjerske su pak raspre nastale zbog međusobne nesnošljivosti između katolika i protestanata. Još od vremena Ferdinanda I, naime, našlo se u sjevernoj Ugarskoj dosta pripadnika reformacije, a njihov je broj neprestano rastao, osobito među plemstvom i u gradovima. Doskora je protestantizam stao značiti nešto narodno, u opreci prema katolicizmu kao tobože nečem manje patriotskom. Budući da je Rudolf još od mladosti bio gorljiv protivnik protestantizma, nije ga bilo teško nagovoriti na različite odredbe protiv ugarskih pripadnika ove vjere; a taj je postupak došao do vrhunca kad je kralj svojevoljno *(motu proprio deque regiae suae potestatis plenitudine)* dodao ugarskim saborskim člancima od februara 1604. još i čl. XXII, kojim je ne samo odbio sve molbe ugarskih protestanata, a potvrdio sve odredbe izdane u prilog katoličkoj crkvi od vremena Stjepana I, nego i

17 Original u c. i kr. Ratnom arhivu u Beču: "... nam si status banum non habuerint, pro re certissima sua serenitas credat, illos nullius adterius externae nationis generali parituros, neque ad publicum bellum, etiam si omnes cum patria peribunt, exituros et extrema quaevis, antequam libertate ipsorum hac in parte priventur, tentaturos". Šišić, Hrv. sab. spisi IV, 323.

odredio da se oni koji bi na saboru iznijeli vjerska pitanja imaju kazniti kao pokretači nemira i novotarija. Nato plane u Ugarskoj i Erdelju otvorena buna pod vodstvom protestantskog plemića Stjepana Bocskaya, koga njegovi privrženici, inače članovi ugarskog sabora, izaberu knezom Ugarske. Bocskay odmah stupi u vezu s Turcima, pa tako se odsad imao dvor boriti na na dvije strane. Uz to pozove novoizabrani knez i Hrvate da ga priznaju svojim vladarom, ali ga oni odbiše; štaviše, hrvatski je sabor oduševljeno primio (u Zagrebu 5. jula 1604) na znanje kraljev čianak XXII, zaključivši da se iz Hrvatske imaju izbaciti svi krivovjerci *(universi haeretici)*. Brigu pak oko toga povjerio je zagrebačkom biskupu Šimunu Bratuliću. Zbog toga pođe Bocskayev vojskovođa Grgur Németh prema Hrvatskoj, ali ban Ivan Drašković i staleži odluče da mu se na Dravi odupru; a kad se Németh okani napadaja na Hrvatsku, ban je prešao Dravu i kod Kormenda zajedno s kraljevskim četama razbio Bocskayevu vojsku. Međutim, bolesni kralj Rudolf pokazivao je potpuni nehaj prema toj opasnoj buni. Stoga su njegova braća došla u Prag i primorala ga da vojničke i civilne poslove ugarske i hrvatske prepusti bratu nadvojvodi Matiji. Taj pak, znajući da se ne može uspješno oprijeti i Bocskayu i Turcima, odmah se upusti s Bocskayem u pregovore i utanači u Beču mir (23. juna 1606), kojim bijahu uređeni ugarski vjerski poslovi sve do 1848. Bečkim mirom bijaše određeno da plemstvo i građani u Ugarskoj samoj *(infra ambitum regni Hungariae solum)* mogu slobodno ispovijedati vjeru koju hoće, to jest obje konfesije postadoše ravnopravne, a članak XXII od 1604. je brisan. Nadalje je udijeljena opća amnestija i obećano da će budući ugarski sabor birati palatina s kojim će zatim nadvojvoda Matija raspravljati i odlučivati o ugarskim poslovima; vrhovni blagajnik, dostojanstvenici i vojnički zapovjednici u Ugarskoj i Hrvatskoj smiju i mogu biti jedino domaći plemići, bez obzira na vjeru. Najzad je utanačeno da Bocskay pridržava kao knez Erdelj i neke susjedne ugarske županije. Tek poslije dugog nećkanja potpisao je najposlije i kralj Rudolf ovaj mir. Još prije negoli je mir potpisan, poslan je nacrt i hrvatskim staležima. Hrvatski sabor (u Zagrebu od 10. aprila 1606) uglavnom je prihvatio njegove tačke, a samo se strogo ogradio protiv slobode vjeroispovijedanja, pa čak izrazio želju da se zadrži Rudolfov članak XXII od 1604. Osim toga je izrijekom naglasio da kralj "odsada ubuduće podjeljuje službe i vrhovne kapetanije (generalate) u Slavoniji i Hrvatskoj dobro zaslužnim vjernim svojim domaćim sinovima, a banu da se vrati stara puna vlast od Drave do mora i da stoji na čelu kraljevstva i Krajinama". Kako smo vidjeli, zahtjev je hrvatskog sabora utoliko uvažen da je sloboda vjeroispovijedanja ostala Bečkim mirom ograničena samo na Ugarsku. Nešto kasnije sankcionirao je kralj Rudolf zaključak hrvatskog sabora o isključivom priznanju katoličke vjere unutar granica Hrvatske i Slavonije (16. jan. 1608), i taj je zatim proglašen na saboru zakonom. Tako je hrvatsko kraljevstvo dobilo zasebni vjerski zakon, potpuno oprečan ugarskom.

IV
MATIJAŠ II, FERDINAND II i FERDINAND III (1608-1657)

Rudolf i Matijaš II. U doba kad je nadvojvoda Matija pregovarao s Bocskayem i Turcima o miru, bijaše duševno stanje njegova brata Rudolfa već veoma nepovoljno. Živeći samotno i odijeljen od svijeta u Pragu na Hradčanyma i zanimajući se samo astrološkim gatanjem i alkemističkim pokusima, ne samo da je potpuno zanemarivao državne poslove nego nije ni dopuštao da ga itko o njima obavještava, pa ni njegova braća. Tako se dogodi da Rudolf, kad mu doniješe spise o sklopljenom miru s Bocskayem i s Turcima na potvrdu, ne htjede ih dulje vremena potpisati. Zbog toga plane žestoka svađa između oba brata, a kad se Matiji uz ugarske i hrvatske staleže pridružiše i češki i austrijski, uđe Matija s vojskom u Češku i primora brata ugovorom u praškom predgrađu Libenju (24. juna 1608) da mu preda vladanje u Austriji, Moravskoj, Ugarskoj i Hrvatskoj. Nato je kao Matijaš II (1608-1619) u Požunu okrunjen (19. novembra) za ugarsko-hrvatskoga kralja. Već poslije tri godine primora kralj Matijaš brata da se odrekne češke krune, a kad umre (20. januara 1612), postane i njemačko-rimskim carem.

Borba hrvatskih staleža za Krajinu. Hrvatski su staleži smatrali da je mirom na ušću Žitve u Dunav Hrvatsko-slavonska krajina postala suvišnom, ili, ako bi se baš morala uzdržati, da se vrati materi zemlji i pod vrhovnu vlast bana. Ali nadvojvoda Ferdinand u Grazu ne samo da nije ništa o tome htio čuti već je nastojao kako bi i preostalu građansku Hrvatsku i Slavoniju, a naročito pošto je najavljen odstup bana Ivana Draškovića na hrvatskom saboru (u Zagrebu 10. aprila 1606), podvrgao svojim krajiškim generalima i kapetanima. Protiv toga dignu se hrvatski staleži. Još prije Matijaševa krunisanja na požunskom saboru sastane se hrvatski sabor (u Zagrebu, u početku septembra 1608) da izabere svoje poslanike koji će poći u Požun, i da im da upute *(instructiones)* što imaju tražiti od novoga kralja. U tim uputama zahtijeva hrvatski sabor da se iz svih hrvatskih gradova, a naročito iz Varaždina, kao županijskog sijela, imaju ukloniti svi inozemni vojnički zapovjednici i inozemne čete, a banu da se opet vrati starodrevna potpuna vlast od Drave do mora. Ali budući da su neke unutarnjo-austrijske pokrajine novčanim sredstvima podupirale Krajinu, zbog čega bijaše nadvojvodama podijeljena i neka vlast u krajiškoj upravi, držao je hrvatski sabor da se u tom pitanju kralj Matijaš ima sporazumjeti s nadvojvodom Ferdinandom. Ispražnjena, pak, časnička mjesta treba da se bezuvjetno popune domaćim zaslužnim sinovima, jer "hrvatski su staleži odlučili radije umrijeti nego da bi unapredak njima gospodovali tuđinci ili ma i najmanju službu kod njih izvršavali na štetu njihove slobode". Kralj Matijaš II prihvatio je želje hrvatskog sabora, štaviše, imenovao banom omiljelog Tomu Erdödyja (1608 -1614), ali uza sve obećanje ostane ipak na Krajini sve pri starom, na veliko nezadovoljstvo hrvatskog plemstva. Razlog

Joakim Marković (oko 1750), Rudolf II daje 1612. privilegije krajišnicima u Varaždinskom generalatu – Muzej Srba u Hrvatskoj, Zagreb

tomu bijaše uporno opiranje nadvojvode Ferdinanda, pa tako nije postiglo cilja ni jedno poslanstvo hrvatskog sabora ni u Graz ni u Požun; i, šta je još gore, našao se i netko tko je pri tom igrao podlu ulogu. S tim u vezi izjaviše hrvatski staleži na saboru (u Zagrebu 20. aprila 1610), da doduše znaju "da bi kralj (Matijaš II) htio ispuniti njihovu želju, ali ima netko tko to prieči odgovarajući kralja od toga, pa je on i osujetio uspjehe hrvatskih poslanstava u Požunu i Grazu"; ali "ako se takav rušitelj općih sloboština pronađe, dići će se javno u saboru svega kraljevstva na nj šake svih staleža i redova".[18] Tko je to bio, ne zna se pouzdano, ali veoma vjerojatno tadašnji slavonski general barun Sigismund Trautmansdorf. Ipak, koliko je god kralj Matijaš obradovao Hrvate imenovanjem Tome Erdödyja banom, toliko ih je ozlovoljilo što bana nije nikako dao svečano instalirati na saboru radi potajnog djelovanja krajiških njemačkih časnika. Stoga se sabor tužio kralju u više navrata i slao mu poslanstva, ali vazda bezuspješno. Nato se Toma Erdödy odreče na saboru (u Zagrebu 27. novembra 1614) drugi put banske časti, a pridrža upravu zemlje do imenovanja novog bana samo na molbe staleža. To se dogodi početkom 1615, kad dođe na bansku stolicu Benedikt Thuróczy

18 Original u Drž. arhivu u Zagrebu: "Ideo unanimi statutum est voto, si talis communium libertatum destructor comperta reo veritate eluxerit, in publicis regni comitis manus omnium statuum et ordinum in ipsum immittentur." Šišić, Hrv. sabor. spisi V, 36.

Ludbreški (1615-1616), koji bijaše doduše odmah instaliran, ali bez banderija[19] i plaće za bansku četu. Novi ban umre već iduće godine (9. novembra 1616), a nato imenuje kralj Nikolu Frankapana Tržačkoga (1616-1622) koji je uveden u bansko dostojanstvo 6. decembra 1616. Za njegova je banovanja najzad riješeno zamršeno uskočko pitanje.

Uskoci. Poslije pada Bosne (1463) i Hercegovine (1482) potraži onaj dio pučanstva (poglavito katoličke vjere) koji ne htjede da se pokori Turčinu utočišta u susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji. Ti bjegunci zovu se u slavonskim stranama obično "pribegi, prebegi", a u južnohrvatskim "uskoci" (od "uskočiti"), ali i Vlasi, Martolozi i Morlaci. Bilo je više uskočkih skupina, ali najpoznatija je ona koja je došla iz Bosne i Hercegovine i počela se oko 1530. skupljati oko tvrđave Klisa kod Splita, gdje ih je tamošnji senjski kapetan Petar Kružić – pod čiju je upravu Klis pripadao – primio u službu kao vojnike. Iz Klisa zalijetali su se potom sve češće u susjedne turske krajeve, pa zato Turci i pregnuše da osvoje grad, što se i dogodilo (12. marta 1537). Sada se uskoci odsele u Senj, naime u središte one kapetanije pod koju su pripadali, i tako se uskočko ime proširi s vremenom na sve vojnike senjske kapetanije od Rječine do ušća Zrmanje na primorju i do Brinja i Otočca u unutrašnjosti. Položaj Senja s gorovitim zaleđem i otočnim pročeljem te sa čuvenom burom jest takav da ga ni s morske ni s kopnene strane nije bilo lako osvojiti. U taj čas (1537) bijaše Senj pod zapovjedništvom ljubljanskoga Ratnog vijeća – kasnije (od 1564) gradačkoga dvora – i sijelo istoimene kapetanije u Hrvatskoj krajini. Prema tome, dakle, postadoše uskoci vojnici na Hrvatskoj krajini i sa svojim potomcima sačinjavali su više od osamdeset godina gradsku posadu. Ta se dijelila na četiri kumpanije, kojima stajahu na čelu uskočke vojvode. Malo-pomalo pridružilo se tim uskocima i mnoštvo bjegunaca iz Mletačke Dalmacije, koji često umakoše kazni. Stoga uskoci nisu jedna jedinstvena etnička skupina, jer je u njoj bilo pored pretežnog broja Hrvata katolika, te pravoslavnih Srba, još i nešto Talijana *(venturini)*. Uskoci bijahu veoma smiona čeljad, oboružani puškom i sjekirom, a kadikad i handžarom. Bili su sposobni podnositi svakojaku oskudicu i muku. Osim toga, dobro im bijaše poznat svaki kutić kako u Velebitu, tako i po otočju. Imali su dobivati mjesečnu plaću, ali ta je obično izostajala. Tako se, eto, silom prilika dogodi da su se uskoci morali prehranjivati plijenom i otimačinom, jer senjska okolica ne rodi baš ničim. Budući da se na Hrvatskoj krajini neprekidno ratovalo s Turcima, uskoci su ponajradije tražili sebi hrane kod njih, i to na dva puta: kopnom u turskoj Lici i morem u današnjoj Dalmaciji, koja je tada bila najvećim dijelom, sve do gradskih zidina, u vlasti Turaka. Razumije se, zbog vječnoga "malog" rata na Krajini nije nikome padalo na um da u tome uskoke priječi, pa ih je i Venecija pomagala kad je god bila u ratu s Turcima, dopuštajući im da preko njezina zemljišta prelaze na tursko.

19 Banderij, to jest svileni barjak, predavao je kod imenovanja kralj banu u znak vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj.

Ali kad je Venecija s Turskom sklopila mir (1540), Porta je počela energično tražiti od Republike da ne pomaže uskoka koji su redovito plijenili turske lađe na Jadranskom moru. Da izbjegnu prijekorima Porte, Mlečani počeše prevoziti tursku robu na svojim lađama; ali uskoci tada zaustavljahu Mlečane zahtijevajući od njih tursko vlasništvo. Tada sultan Sulejman javi Veneciji da će on – budući da Mlečani nisu sposobni da održe red u Jadranskom moru – otpremiti onamo svoju mornaricu

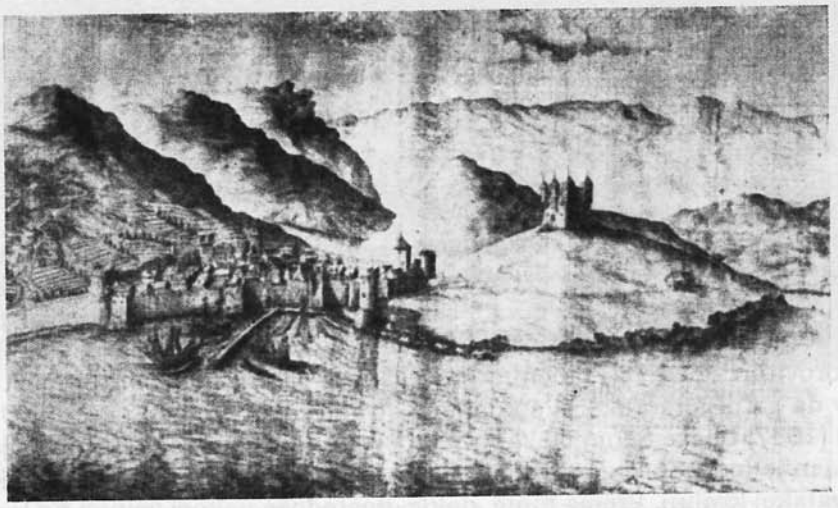

Senj u sredini XVII st. (Iz rukopisa M. Stiera, 1660)

koja će Senj osvojiti i uskoke istrijebiti. Ali kako Mlečani nipošto ne htjedoše dopustiti da turska mornarica uđe u tobože "njihovo" more, došlo je do uskočko-mletačkih sukoba.

Prvi sukobi padaju već u godinu 1557, kad je mletačka mornarica prvi put blokirala senjsku luku. A kad se Venecija i opet zarati s Turskom ("Ciparski rat" od 1570. do 1573), obnovi svoje prijateljske veze s uskocima, ali ih odmah i prekine poslije utanačena mira s Turcima. Međutim, pravi ogorčeni sukobi uskočko-mletački nastupiše poslije bitke kod Klisa (1596), u kojoj su Mlečani pomagali Turcima. Kao nekoć hrabri Neretljani u doba narodnih vladara, tako su sada i uskoci smetali i sprečavali slobodnu plovidbu Veneciji po Jadranskom moru, napadajući njezine lađe i robeći ih s tolikim uspjehom da sva sila mletačka nije dostajala da ih ukroti.[20] Ti se mnogogodišnji sukobi dijele u dva odsjeka: prvi ide do ubistva generala Josipa Rabate (31. decembra 1601) koji je bio poslan u Senj da učini mir i red, ali je svojom okrutnošću izazvao

20 [Pored sve smjelosti koju su senjski uskoci obilato pokazivali u svojoj borbi protiv Venecije, ne mogu se previdjeti i neke negativne crte u njihovim pothvatima. Navikli na pljačku, oni nisu štedjeli ni svojih sunarodnjaka na mletačkim i turskim posjedima i često su na njih navaljivali teške novčane terete u obliku svakogodišnjeg danka.]

bunu i u njoj zaglavio; a drugi do takozvanoga Uskočkog rata i Madridskog mira (1617). Venecija je, naime, jednako pregovarala s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom i kraljevima Rudolfom i Matijašem II; ali nitko nije mogao ništa učiniti jer zbog financijske bijede nisu mogli uskoka redovito i stalno plaćati. I tako je najzad došlo do Uskočkoga rata (1615-1617), u kojem uskočke lađe dopriješe do Venecije, a inače se ponajviše vodio oko slovenske Gorice i Gradiške na Soči. Poslije dvogodišnjeg ratovanja došlo je posredovanjem Francuske i Španije do mira u Madridu; nadvojvoda Ferdinand se obvezao da će uskoke preseliti iz Senja nekud daleko u unutrašnjost, njihove lađe spaliti, a u grad smjestiti njemačku posadu. Uskoci bijahu potom naseljeni po Otočkom krasu i Žumberku, gdje se s vremenom izgubiše među ostalim pučanstvom.[21]

Izbor i krunisanje Ferdinanda II. U doba kad je boležljivi Matijaš imenovao Nikolu Frankapana Tržičkoga banom, već ga je dulje vremena zaokupljala briga – jer sam nije imao djece – kako da osigura svome stričeviću, štajerskom nadvojvodi Ferdinandu, nasljedstvo u svojim kraljevinama i zemljama. U tu je svrhu sazvao na kraju 1617. sabor u Požun sa zadaćom da izabere i okruni ugarsko-hrvatskim kraljem nadvojvodu, tada već izabrana i okrunjena kralja češkoga (od juna 1617). Uoči toga imao se sastati i hrvatski sabor da izabere svoje poslanike. Tako se dogodi da je ban Nikola Frankapan svečano uveden u svoju

Kastav u XVII st. (prema J. W. Valvasoru, Die Ehre des Herzogthums Crain, Nürnberg 1689)

21 Jedan je suvremenik zabilježio da su uskoci u posljednjih trideset godina počinili Veneciji štete 20 milijuna dukata koje u plijenu koje kao ratni trošak.

čast s punom vojničkom vlasti i kraljevskim banderijem (6. decembra). Međutim, požunski se sabor zbog kraljeve bolesti sastao istom u martu 1618, a nadvojvodu Ferdinanda izabrao ie tek poslije duljega raspravljanja kraljem (16. maja). Do krunisanja proteklo je još mjesec dana i pô, jer je sabor htio najprije raspraviti svoje tegobe *(gravamina)* i da od novoga kralja dobije obećanje da će ih ukloniti. Hrvatski su poslanici tada ponovili svoje tužbe u cilju obnove banske vlasti i pohrvaćenja Krajine; štaviše, kako se baš tada ispraznilo mjesto karlovačkoga generala[22], zamole kralja Matijaša da imenuje bana Nikolu Frankapana Tržačkoga generalom i da se tako Hrvatska krajina opet podvrgne banskoj vlasti. Najzad je izabrani kralj Ferdinand zasebnom inauguralnom diplomom zajamčio hrvatskom kraljevstvu da će mu ispuniti želje kad dođe na prijestolje (17. juna). Poslije toga okrunjen je (1. jula 1618) za ugarsko-hrvatskoga kralja; tom je prilikom ban Nikola Frankapan nosio kraljevsko žezlo, mladi grof Krsto Erdödy zastavu Slavonije, a grof Juraj Zrinski zastavu Srbije. Uskoro potom umre kralj Matijaš (28. marta 1619) i ostavi svome stričeviću s prijestoljem i tridesetogodišnji rat, koji je zbog vjerskih smutnja u Češkoj buknuo upravo u doba požunskog izbornog sabora.

Ferdinand II (1619-1637). Vladanje Ferdinanda II ispunjeno je neprekidnim ratovanjem ne samo u Češkoj i Njemačkoj nego i u Ugarskoj s erdeljskim vojvodom Gavrom Betlenom kojega su Madžari proglasili svojim kraljem, a Turci pomagali. Hrvati su sudjelovali u oba rata kao laki konjanici, obično nazivani arkebuziri, koji bi sa svojim malim, ali brzim konjima uvijek boj započeli i dovršili. U Wallensteinovoj vojsci vodio je Hrvate ban Juraj Zrinski (1622-1626), otac braće Nikole i Petra. On umre iznenada za vojne protiv Mansfelda u Požunu (18. decembra 1626) u 28. godini. Već su suvremenici šaputali da je "otrovan rotkvom", ali za to nema nikakvih dokaza. Poslije njega vodili su Hrvate različiti carski generali (grof Ivan Isolano, Ivan Werth i Walter Leslie), a odlikovali su se u svim znatnijim bojevima; štaviše, kaže se da je kod Lutzena (16. novembra 1632) švedski kralj Gustav Adolf poginuo upravo od njihove ruke, dok je znamenitoj carskoj pobjedi kod Nordlingena (7. septembra 1634) mnogo pridonijela baš njihova hrabrost.[23] Potkraj tridesetogodišnjeg rata (a za vladanja Ferdinandova sina Ferdinanda III) sudjelovala su u mnogim bojevima i oba brata Nikola i Petar Zrinski, ističući se velikim junaštvom.

Pitanje Vojne krajine. Uza sve zasluge što su ih Hrvati u tim dugotrajnim ratovima stekli, ipak im bečki dvor ne uvaži želje da se Vojna krajina podvrgne banu i saboru; štaviše, njezino je unutrašnje uređenje prvi put provedeno baš za Ferdinanda II. Ona se sada razdvoji na dva generala: karlovački (ili Hrvatska krajina) i varaždinski (ili Slavonska

22 Dne 7. juna 1617. umro je general grof Adam Trautmansdorf.

23 [Tada su se stanoviti odredi konjanika, bez obzira na etničku pripadnost, nazivali "Hrvatima" jer su, kao laka konjica, bili naoružani na "hrvatski" način.]

krajina). Budući da su ti krajevi bili veoma slabo napučeni, Nijemci su počeli mamiti različitim privilegijima u turskom susjedstvu naseljene pravoslavne Srbe (Vlahe), braneći ih od zahtjeva hrvatske gospode koja su na saboru tražila da im oni budu kmetovi, jer su se smjestili na njihovim posjedima, i da plaćaju katoličkim biskupima desetinu. Zbog toga je došlo do oštrih sukoba između hrvatskih staleža i bečkog dvora, a svršili su napokon time da je Ferdinand II izdao (5. oktobra 1630) doseljenicima povelju po kojoj će oni biti samo krajiški vojnici, a ne kmetovi hrvatske gospode; nadalje im je dopušteno da sebi slobodno biraju seoske knezove, koji su opet birali suce.[24] Tim činom postane Krajina zaseban teritorij, sasvim izuzet ispod banske i saborske vlasti. To cjepkanje ionako malene hrvatske zemlje navede hrvatske staleže da su se počeli sve tješnje prislanjati uz Ugre na zajedničku obranu.

Ferdinand III (1637-1657). Ali pitanju teritorijalne cjelokupnosti hrvatskoga kraljevstva pridruži se po smrti Ferdinanda II (15. februara 1637), za njegova sina i nasljednika Ferdinanda III, i pitanje o opstanku ustava. Poslije Westfalskog mira (1648) počelo se u Beču odlučno pomišljati kako da se Ugarska i Hrvatska izjednače s austrijskim zemljama, to jest kako da se pretvore u provincije.[25] Stoga se ban Nikola Zrinski (1647-1664) morao odlučno boriti za svoju sudbenu vlast, a uzalud mu je bila sva borba da steče karlovački generalat. Štaviše, u Beču se nije rado gledalo ni to što su braća Nikola i Petar Zrinski hrabro suzbijali turske najezde na njihove posjede – unatoč miru na ušću Žitve koji se uvijek produživao – naročito kod Kostajnice (u augustu 1651). I tako

24 [Već 1627. je Ferdinand II podijelio "narodu Vlaha... koji sada borave u krajevima Slavonije i Hrvatske" pravo da "bez smetnje od bilo koga ... mogu ostati na dosadašnjim sjedištima i imanjima" i to pod neposrednom vlašću kralja. Uza sve to je hrvatski sabor 21. II 1629. još jednom pokušao da pitanje pravnog položaja ovih doseljenika riješi posebnim "Vlaškim zakonom", Prema njemu, "ako se Vlaški sinove k orsagu (tj. državi) dobrovoljno pridadu", onda "na tlaku ne budu hodili i za kmete ne budu držani", a "gospode zemalskoj ono budu davali što su do seh dob generalu i kapitanu davali, ali (ili) ono, kako se zemalskum gospodum drugim putem pogode". Prema tome, oni "zevsema budu orsaški kotrigi (tj. punopravni državljani), ter da s orsaškemi pravdami živu", ispunjavajući isključivo vojnu dužnost. (Šišić, Hrv. sab. spisi V, 461/2.) U raspravi "Politika Habsburgovaca..." (1939) Šišić je prihvatio kao ispravno mišljenje Vj. Klaića da bi Srbi-krajišnici postali "gotovo posve ravnopravni" plemstvu hrvatskoga kraljevstva u slučaju da su primili "ove zaista pravedne i dobronamjerne sloboštine" (str. 144).

Međutim, taj je pokušaj hrvatskog plemstva došao prekasno, a oduprle su mu se i krajiške vojne vlasti. Kralj je 1630, novom ispravom koja je postala poznata pod imenom *"Statuta Valachorum"*, priznao krajišnicima pravo na narednu samoupravu i potanko im odredio njihove dužnosti. Selo je sebi biralo "suca ili kneza", a knezovi, s 2-3 starješine ili jurata iz svakog sela po jednoga "vrhovnog suca" za svaku od tri kapetanije (potonje pravo poništeno je 1666, poslije bune križevačkoga velikog suca Stefana Osmokruovića). Usp. B. Sučević, Razvitak "Vlaških prava" u Varaždinskom generalatu, Hist. zbornik VI, 1953. Najvažnije odredbe tzv. Statuta Valachorum u prijevodu v. J. Šidak, Historijska čitanka I, 1953, str. 134-137.]

25 To se zbilo sa češkom poslije bjelogorske bitke (1620).

nastupi napeto stanje između hrvatskih staleža i njemačkih časnika, koji se isticahu još i rijetkom obiješću, a dovest će po smrti Ferdinanda III (2. aprila 1657) s vremenom do sudbonosne katastrofe.

V
VLADANJE LEOPOLDA I. DO VELIKOG RATA ZA OSLOBOĐENJE (1657-1683.)

Prvi turski rat. Budući da je Ferdinandov stariji sin, Ferdinand IV, okrunjen još za očeva života ugarsko-hrvatskim kraljem (16. juna 1647), umro prije oca (9. jula 1654), naslijedio ga je mlađi sin Leopold I (1657-1705). Mladi kralj bijaše slabašna tijela, mučaljiv, pobožan i neodlučan; živio je veoma skromno. Samostalnosti u njega ne bijaše jer je u svemu slušao svoje savjetnike, potvrđujući uvijek njihove prijedloge. Razumije se, to samo po sebi nije ništa loše; ali na nesreću bijaše Leopold I okružen slabim i katkada nevaljalim ljudima, od kojih su neki bili pod stranim utjecajem, naročito pod utjecajem francuskoga kralja Ludovika XIV, toga velikog protivnika Habsburške kuće. Ali kao za naknadu obdari ga Promisao nizom slavnih vojskovođa, a ti su mu proslavili ime i proširili državu.

Zbog zamršenih erdeljskih poslova, gdje austrijska stranka izabra knezom Ivana Kemenyja, a turska Mihajla Apafija, zaplete se Leopold uskoro po svom nastupu u prvi turski rat (1663-1664), sve protiv svoje volje. U Ugarskoj bijaše glavni vojskovođa carski general Rajmund Montecuccoli, a u Hrvatskoj i jugozapadnoj Ugarskoj ban Nikola Zrinski i njegov brat Petar. Braća pozdraviše s velikim veseljem rat, jer su samo u njemu vidjeli spas Hrvatske i njezino proširenje. Još 1660. htjede Nikola Zrinski navaliti na tursku Kanižu, ali mu to zabrani dvorsko Ratno vijeće. On se doduše pokori toj zapovijedi; ali iduće godine sagradi na sastavcima Mure i Drave jak grad komu dade ime Novi Zrinj. Za velikog rata slavna potuče na Muri sa trista hrvatskih konjanika dvije hiljade Tatara kad htjedoše provaliti u Štajersku (u novembru 1663), a Petar pobije gotovo istodobno nedaleko od Otočca sa 2500 ljudi Ali-pašu Čengića sa 10.000 momaka, spremnih da provale u Kranjsku i Istru. U početku 1664. (od 13. januara do 15. februara) upadne Nikola Zrinski u južnougarsku Podravinu, zauzme Bobovišće (Babocsa) i Pečuh i dopre do Osijeka gdje popali slavni Sulejmanov most preko Drave.[26] Sva se Evropa divila ratnoj slavi braće Zrinskih. Zbog toga krene idućeg ljeta veliki vezir Ahmed Köpröli (Čuprilić) s golemom vojskom pravo na njega,

26 Most je gradilo počevši od 1529. kroz šest godina 30.000 radnika, a vodio je ne samo preko Drave na pontonima, nego zbog čestih poplava sve do Darde na stupovima. Dugačak bijaše 8565 koraka (oko 6 km), a širok 17 koraka. Opremljen bijaše još i kulama i drugim utvrdama. Požar od 31. januara 1664. pospješio je jak sjeverni vjetar, koji je vatru širio od Darde dalje, no ipak most nije sav izgorio. - [Usp. o tom mostu J. Matasović, Stari osječki most, Nar. starina 18, 1929. Prema podacima ove rasprave nema sumnje da "turski osječki most datira još od 1526" i i da je "tokom vremena mijenjao materiju..." str. 31.]

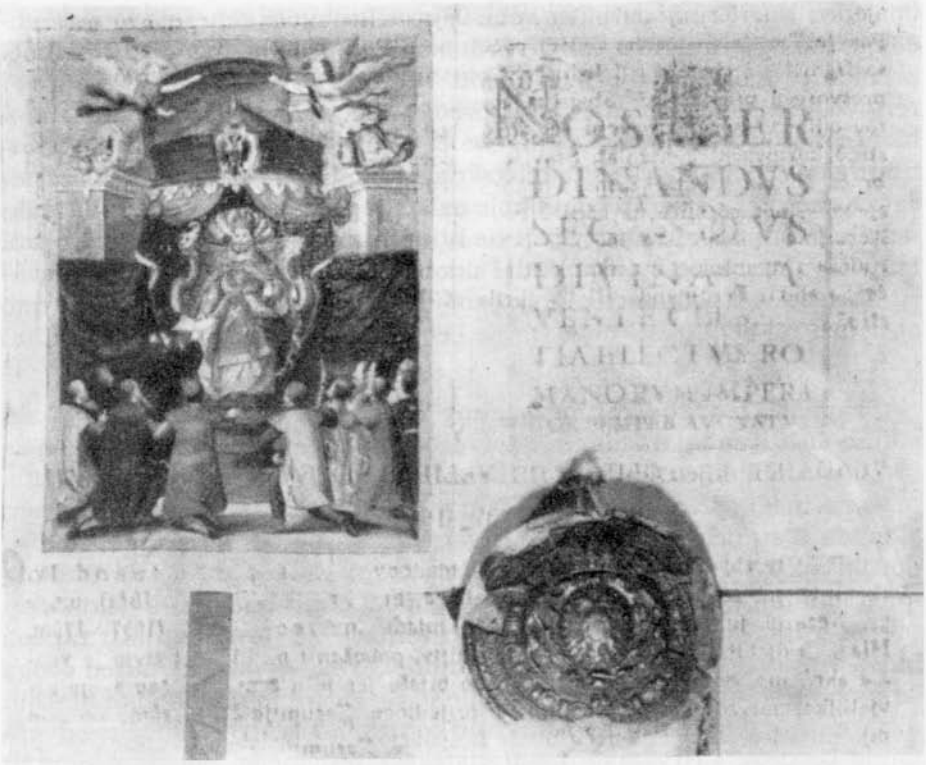

Početak tzv. Statuta Valachorum 1630. – Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb

Pazin, u XVII st. (prema J. W. Valvasoru)

opsjedne Novi Zrinj i osvoji ga već 30. juna krivnjom generala Montecuccolija, ličnog protivnika Nikole Zrinskoga, koji ne htjede gradu pomoći premda se nalazio u njegovoj blizini. Pošto je Novi Zrinj pao i bio razoren, veliki vezir krene na sjever prema Beču. Ali ga 1. augusta 1664. Montecuccoli i francuske pomoćne čete ametom potuku kod Sv. Gottharda na rijeci Rabi. To je jedna od najsjajnijih kršćanskih pobjeda i početak onog niza sretnih vojna koje oslabiše Osmanlijsko Carstvo. Ipak, neodlučno dvorsko Ratno vijeće ne htjede da se neprijatelj dalje progoni i uništava, već brže-bolje ponudi i sklopi 10. augusta u obližnjem Vasváru na dvadeset godina mir, po kojem je Turcima ostalo ne samo sve ono šta su u taj čas držali nego im se Leopold još obvezao platiti 200.000 talira ratne odštete.

Propast Zrinsko-Frankapanskog roda. Kad su ugarski i hrvatski staleži dočuli za taj nagli mir, uzavreše listom zahtijevajući glasno da se rat za oslobođenje njihove potlačene domovine nastavi i dodavajući da mira ne mogu priznati jer u smislu tadašnjih zakona nisu pri njegovu sklapanju sudjelovali ugarski i hrvatski zastupnici. Uzrujanost i nezadovoljstvo još većma poraste kad se proširi glasina da u vašvarskom miru ima tajna klauzula kojom car Leopold dopušta Turcima slobodan prolaz u Italiju, zapravo na mletački teritorij, jer je Venecija u taj čas bila s Turcima u ratu zbog otoka Kandije (Krete). Svakako, pored ovoga izravnog povoda nezadovoljstvu, bilo je razlogom još i nekoliko starijih uzroka. U prvom redu valja istaknuti centralističku težnju bečkog dvora da od Ugarske i Hrvatske učini austrijske provincije, podvrgavajući ih svojim centralnim njemačkim dvorskim uredima. Hrvate i Madžare, nadalje, osobito je vrijeđalo što su se u njihovoj zemlji nalazile mnogobrojne njemačke čete s njemačkim časnicima, a naročito na Krajini i po svim ugarskim tvrđavama. Općenito se držalo da je ta vojska u zemlji na štetu Ugra i Hrvata. Kako vlada nije čete uredno plaćala, počele su one pljačkati plemstvo i puk, a osim toga su (naročito časnici) provodili i nemoralan život. Svim tim porocima mogli su odmoći jedino sabori, ali ih vlada nije nikako htjela redovito sazivati, neprestano ih odgađajući. Najzad treba i to spomenuti da je dvor u svojem otporu protiv samosvjesnih Ugra i Hrvata budno pazio na svaku priliku da im upropasti glavne velikaše u korist svojih političkih ciljeva.

Kad se dakle nezadovoljni Ugri i Hrvati uvjeriše da dvor ne misli poništiti vašvarski mir, odluče sebi pomoći na drugi način. Nezadovoljnicima stade na čelo hrvatski ban Nikola Zrinski,[27] a uza nj bijahu glavni kolovođe palatin Franjo Wesselenyi, ostrogonski nadbiskup Đuro Lippay, a kasnije i državni sudac *(iudex curiae)* Franjo Nadasdy, to jest glavni velikaši u Ugarskoj, te banov brat Petar Zrinski sa ženom Katarinom

27 Nikola Zrinski najodličniji je madžarski pjesnik starijeg vremena. Uza sve to smatrao se Hrvatom, kako sam piše god. 1658. prijatelju Ivanu Ručiću, zagrebačkom podžupanu: "Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me, Croatem et quidem Zrinium esse scio." Ráth-Rómer, Györi és régészeti füzetek. Vol. II, Đur 1863, 198 (iz arhiva u samostanu Pannonhalma).

Frankapankom, sestrom kneza Krste Frankapana Tržačkoga. Odmah u početku nezadovoljnici zaključe da će potražiti pomoći od francuskoga kralja Ludovika XIV. Već sto i pedeset godina bijaše Francuska u borbi s Habsburgovcima, težeći da uzdrma njihov svjetski položaj. Ludovik XIV bijaše jedan od najsposobnijih zastupnika ove tradicionalne francuske politike, ali se nije služio samo ubojitim oružjem, već i pameću, spretnošću i diplomatskom vještinom. Na jesen 1664, dakle, pošla je Katarina Frankapanka potajno u Veneciju, gdje je tamošnjem francus-

G. Bouttats:

Grof Petar Zrinski Markiz *Fran Krsto Frankapan*

kom poslaniku Petru de Bonzy izjavila da su braća Zrinski, budući da Leopold i njegovi doglavnici s njima nedolično postupaju, spremni da se stave pod protektorat Ludovika XIV. Ako ih kralj primi, voljni su podići bunu jer je plemstvo ogorčeno i jedva čeka da sebi izabere drugoga kralja. Zrinski – reče ona – posjeduju golema imanja i luku Bakar, koja može da primi čitavu vojsku. Na tu ponudu odgovori Ludovik XIV (17. okt.), preko svoga ministra vanjskih poslova Lionnea, da s radošću prihvaća ponudu Zrinskih, te uz to naloži svom poslaniku u Veneciji

da nastavi pregovore i zaključi ih formalnim tajnim ugovorom. Uskoro potom stiže u Veneciju Petrov kapetan Franjo Bukovački. U prvoj polovici novembra 1664. uruči francuskom poslaniku Bonzyju u ime braće Zrinskih spomenicu u kojoj je izjavio da Zrinskima i ostaloj gospodi pod njemačkom vladom prijeti propast, pa da stoga žele, spasa i oslobođenja svoga radi, birati drugoga kralja; nude dakle krunu sv. Stjepana Ludoviku XIV. Ali da bi se ta namjera Zrinskih mogla i ostvariti, Bukovački zatraži da kralj pošalje u Bakar svoje ratno brodovlje s vojskom, pa i novac za njezinu opskrbu, jer su se Zrinski dugim ratovima izmoždili. Kad se sjedine francuska i hrvatska vojna sila, moći će braća Zrinski provesti svoje namjere, a uz to će steći i potrebnu pomoć protiv Turaka. Ali francuskom poslaniku, koji je poznavao intencije svoga gospodara, kao da se nije pravo svidjela namjera Zrinskih s Turcima, pa je stoga odmah upozorio Bukovačkoga da će braća Zrinski, ako dođu pod protektorat Ludovika XIV, morati isključivo da služe njegovim interesima. Napokon se sporazumješe da će Bukovački poslije tri nedjelje opet doći u Veneciju s detaljnom instrukcijom i punomoći braće Zrinskih. Uto se zbio presudan događaj koji je bitno utjecao na dalji razvoj. Dana 18. novembra 1664. pogibe Nikola Zrinski u lovu nedaleko od Čakovca, smrtno ozlijeđen od nastrijeljena vepra.[28] Smrt Nikole Zrinskoga bijaše možda najteži udarac za nezadovoljnike, jer im je oduzela još u početku najpozvanijeg vođu. U banskoj časti naslijedi ga brat Petar Zrinski (1665-1670), koji odmah potom nastavi pregovore s Ludovikom XIV preko njegova bečkog poslanika Gremonvillea. Uz to sklopi s palatinom Franjom Wesselenyijem, pošto se njegova kćer Jelena udala za kneza Franju Rakoczyja u Stubničkim Toplicama u sjevernoj Ugarskoj, pismeni ugovor (5. aprila 1666) za spas Ugarske i Hrvatske "na kakav mu drago zakonima i ustavom dopušteni način."[29] Upirući se na članak 31. "Zlatne bule" kralja Andrije od 1222, oba su velikaša držala da rade ispravno ako prije svega pozovu kralja Leopolda na poštovanje ustava, a tek tada, ako to ne bi koristilo, latit će se oružja. Ali prije negoli je i do čega došlo, palatin Wesselényi umre (27. marta 1667), pa tako zadesi nezadovoljnike drugi teški udarac.

Nezadovoljnici se po palatinovoj smrti rascjepkaše, jer Petar Zrinski otada radi u Hrvatskoj sam za sebe ne mareći mnogo za Nádasdyja i

28 Već su suvremenici pričali da je ban zapravo mučke ubijen od nekoga lovca, ali je to izmišljotina, jer mnogobrojni pouzdani spisi njegova brata Petra i Nikoline udovice, Sofije Loblove, jasno dokazuju pravi tok događaja. Ono govorkanje samo znači da nije bilo toga zla što ga tadašnje pokoljenje ne bi u svom ogorčenju naprtilo mrskom Nijemcu.

29 Petar Zrinski zaklinje se Franji Wesselényiju: "quod considerato et bene pensitabo praesenti istius regni Hungariae, patriae nostrae charissimae, et eidem annexorum regnorum (tj. Hrvatske), periculosissimo statu, ultimumque excidium calamitosissimum minante, pro avertendis istiusmodi malis cum exc. d. c. Fran. Wesselenii... palatino... contulimus, quibusnam viis et mediis *iuxta leges* et constitutiones regni, conditionesque diplomatum regiorum remedium adhiberi possit." Istim se riječima zaklinje i palatin banu. Oba originala u Državnom arhivu u Beču; objelodanio ih je Rački, Izprave o uroti bana Petra Zrinskoga, Zagreb 1873, str. 15-16.

Ugre. Kako je Štajerska graničila s Hrvatskom, Petar je stekao jakog pomagača kad mu se pridružio bogati južnoštajerski (celjski) vlastelin i tadašnji štajerski upravitelj Erazmo Tattenbach (9. septembra 1667). Ali zato pogodi bana osjetljiv udarac kad mu poslije dugotrajna šaranja Ludovik XIV, koji se baš tada tajno nagodio s Leopoldom u pitanju diobe španjolske baštine, javi da mu ne može pomoći i da ga ostavlja "zauvijek" *(pour toujours)*. Jedina mu utjeha u taj čas bijaše da ga je dvor poslije dugog oklijevanja dao (5. novembra 1668) svečano ustoličiti za bana na hrvatskom saboru, ali časti karlovačkog generala, koju je također za sebe tražio, nije dobio.

Pošto ga je Francuska ostavila na cjedilu, Petar Zrinski se obrati na Veneciju, ali bez uspjeha jer ga Republika poslije mnogogodišnjih obećanja također na kraju odbije zato što se tada izmirila s Turskom predavši joj Kandiju. Tada ban svrati pažnju na Poljsku, gdje je 19. juna 1669. izabran kraljem mladi Mihajlo Wiśniowiecki, koji ne bijaše ni francuski ni austrijski kandidat, jer su se oba dvora, i versajski i bečki, već dulje vremena upletala u poljske poslove s težnjom da tu jaku državu privuku na svoju stranu. Budući da mladi kralj još nije bio oženjen, požuriše se tada u Beču da Mihajla ožene Leopoldovom sestrom, nadvojvotkinjom Eleonorom, nadajući se da će tim brakom učvrstiti austro-poljsko prijateljstvo. Zrinskomu se, pak, u čijoj je ratnoj politici Poljska vazda igrala veliku ulogu, razumije se, nije nikako sviđalo ovo zbližavanje, pa stoga odluči otputovati u Beč i odavle učiniti sve moguće kako bi spriječio zasnovanu ženidbu, svrativši pozornost kraljevu na kćer danskoga kralja. Upravo je u to vrijeme stigao u Beč i Petrov šurjak, mladi dvadesetšestgodišnji knez Fran Krsto Frankapan,[30] koji sve dotada nije ništa znao o Petrovoj zavjereničkoj akciji; štaviše, ban je još nedavno izrijekom naložio svojim pristašama da im o svemu tome ništa ne kazuju. Razlog su tome bile neke porodične razmirice. U međuvremenu je Fran Krsto Frankapan pošao na put, a njegovo podulje izbivanje doskora izgladi sve protivštine. Putujući većinom po Italiji, Frankapan se oženi nećakinjom čuvenoga kardinala Barberinija, Julijom de Naro, s kojom je osim ljubljene žene dobio još i mnogo smisla za romansku (latinsku) civilizaciju, naročito za lirsku poeziju; on je pjevao na hrvatskom i talijanskom jeziku, a osim toga je preveo na hrvatski[31] i nekoliko prizora iz Moliereova "Georgesa Dandina". Bijaše uopće potpuno vješt ne samo hrvatskom i latinskom jeziku već naročito još i talijanskom. Baš takav je čovjek sada bio Zrinskomu potreban da mu prevede u korektnu talijanštinu hrvatski sastavljenu uputu za poslanika koga je mislio otpremiti

30 [Premda je Šišić u dosadašnjem tekstu upotrebljavao oblik Frankapan, koji je u izvorima češći od oblika Frankopan, na ovom se mjestu odjednom priklonio potonjem obliku, vjerojatno zato što se on, zahvaljujući popularizaciji urote, udomaćio u široj javnosti, a upravo se u krugu urotnika najviše i upotrebljavao. Iz gore spomenutih razloga zamijenio sam taj oblik prvim.]

31 [Frankapan je, u stvari, preveo samo prva tri prizora Molièrove komedije i to u prozi na slovenskom jeziku, vjerojatno zbog toga što je, prenoseći radnju u domaću sredinu, učinio glavnim licem jednog imućnog seljaka-Slovenca.]

u Poljsku. Zbog toga, tek što je saznao da mu se šurjak nalazi u Beču, potraži ga u stanu i izmiri se s njime. Potom mu reče, znajući dobro koliko je Frankapan mrzio Austriju i bečki dvor, da možda bog hoće da poljski kralj bude i ugarsko-hrvatskim kraljem, a zatim da će i doći do rata s Turcima, njima toliko potrebna. Potom izvadi iz džepa hrvatskim jezikom koncipiranu uputu, u kojoj je najoštrijim riječima ustao protiv austrijske kuće, ne bi li time mladom Mihajlu oduzeo svaku volju za savez s njome. Tu je uputu sada Frankapan preveo na talijanski, a banov službenik, talijanski dominikanac Francesco Maria Bargigli ponese je kao tajni kurir u Varšavu, gdje je uruči kralju Mihajlu. U toj uputi Petar Zrinski je poljskom kralju izrijekom stavio na srce ove veoma značajne riječi: "Austrijska je vlada samo naoko jako zauzeta za katoličku vjeru, jer je ona uistinu tek bazilička vlada, to jest šarena poput baziliska, držeći da ima da traži u nemiru drugih svoj mir, u nesreći drugih svoju sreću, a u istrebljenju sloboština i u potpunom podjarmljenju Ugarske i Hrvatske svoju veličinu i slavu. Nema, naime, vlade na svijetu – ističe na kraju Zrinski – koja bi bila toliko pokvarena i koja bi gajila tako pogane osjećaje prema Bogu i pravima naroda kao što je ova, a najgore je to što nema nade da će se to ikad popraviti." Ali sve Petrovo nastojanje bijaše uzaludno. Kralj Mihajlo Wiśniowiecki oženio se Eleonorom, sestrom Leopolda, pa tako bijaše austrijski utjecaj u Poljskoj osiguran.

U takvim je prilikama razumljivo da je Zrinski samo gutao svoj bijes i srdžbu. Naročito se uzbuđivao i zbog toga što mu je bečka vlada uvijek nametala dužnosti koje su bile skopčane s mnogo troškova, a unosna je mjesta dijelila nespretnim i često nevrijednim ljudima. Zato odluči da će kod dvora energično zatražiti da mu isplate 3000 for. u ime naknade za različite izdatke, a to su mu i obećali. Ali kad je došlo do isplate, opazi Zrinski da mu je tih 3000 for. doznačeno kao predujam na račun njegove buduće plaće. To je bilo pri koncu jula 1669. Zrinski sada plane. "Ne znam – reče – smatra li me dvor djetetom ili budalom," a srdžbe svoje nije utažio ni u samom kraljevu predsoblju. "Još ćete me se bojati", dovikne prijeteći se uzdignutom pesnicom zaplašenim dvorjanicima i poleti na brzom konju u Hrvatsku. Sada nastane u njegovoj duši velik i presudan preokret.

Vrativši se kući u Hrvatsku, stigoše ga glasine da će Turčin sada, poslije sklopljena mira s Venecijom, okrenuti svu svoju silu na Hrvatsku, a naročito na omraženog Zrinskoga. Ban je znao da ga u Beču ne vole, ali to još nije bilo ništa. On je, naime, dobro znao i to da će ga dvor u slučaju da Turci navale naprosto žrtvovati, ne mareći za njegovu propast. Sasvim je dakle pojmljivo da je došao na misao kako će biti bolje da se sam s Turcima nagodi negoli da se dade uništiti. Prijedlog u tom smislu stavio mu je kapetan Bukovački. Petar Zrinski se najprije nećkao, ali kad ga je Bukovački počeo zaklinjati "Bogom i krvlju Isusovom" da ga posluša, i kad je to odobravala njegova žena Katarina te drugi kapetani i časnici, Petar je najzad popustio. Sredinom novembra 1669. poslao je dakle potajno na Portu kao svoga glasnika Franju Bukovačkoga s uputom da ondje sklopi povoljan ugovor. Budući da se ban

već prije toga sa znanjem i odobrenjem bečkog dvora dopisivao s Turčinom, ne bi li štogod od njega ispipao, to se nadao da mu se taj korak, ako ne uspije, neće za zlo upisati jer se mislio izgovoriti da je kapetana poslao u Tursku zapravo kao uhodu. Bukovačkog su u Solunu sultan Mehmed IV i njegovo vijeće dobro primili (24. decembra 1669), tako da je držao da je savez, utanačen s Turčinom uz veoma povoljne uvjete, gotova stvar. Uvjeti bijahu ovi: Ugarska i Hrvatska dolaze pod sultanovo pokroviteljstvo i plaćaju godišnji danak od 12.000 talira, koji se nikad ne može povećati. Sultan ima da očuva Ugarskoj i Hrvatskoj staru slobodu i ustav. U sultanovo ime vladat će Ugarskom i Hrvatskom Petar Zrinski i njegovi potomci; po izumrću njegova koljena, Ugarska i Hrvatska izabrat će sebi same novu dinastiju, što ima sultan potvrditi. Zrinskoga pomagat će budimski paša sa 30.000 momaka, a ako ustreba, i čitava turska vojska. Gradove koje bi turska vojska otela Nijemcima predat će Turci Ugrima i Hrvatima.

Međutim, veliki vezir Ahmet Köpröli, koji bijaše tada glavna ličnost u Turskom Carstvu, a nalazio se u to doba na Kandiji, ne htjede da pristane na taj ugovor, jer nije htio da se zbog Petra Zrinskoga, komu nekako nije pravo vjerovao, zarati s Leopoldom. Ali na žalost, veliki vezir nije to otvoreno izjavio Bukovačkom kad je iz Soluna došao k njemu na Kandiju, već mu samo reče da će njegov gospodar primiti odgovor preko bosanskog paše. Baš u tome leži razlog propasti Petra Zrinskoga i njegovih drugova. Jer Bukovački, vjerujući da je uspio sa sultanom sklopiti povoljan ugovor, dojavi to banu pa se tako Petar Zrinski počne spremati sa šurjakom Franom Krstom Frankapanom na ustanak, objavivši svojim kmetovima na primorju i u Gorskom kotaru da će ih osloboditi ako se za njih dignu na oružje.[32] Ali još prije Zrinskoga saznao je bečki dvor za sve što se dogodilo s Bukovačkim u Turskoj, preko svoga rezidenta kod Porte Ivana Casanove, na čijoj su plaći bili Portini službeni tumači braća Anastasije i Janikije Pajanoti, rodom Grci, koji su bili prisutni kod audijencije Bukovačkoga. Tako se i dvor počeo spremati da odbije udarac.

Svoj savez s Turčinom Petar Zrinski odmah javi svom zetu Franji Rakóczyju u sjevernu Ugarsku; "tu stojimo svi pripravni – piše mu – samo čekamo čas kad će oganj da plane". Međutim učini Fran Krsto Frankapan ozbiljne pripreme za ustanak. Već 9. marta 1670. obavijestio je kapetana Gašpara Čolnića u pokupskom Sredičku da su "naši ljudi

32 Bukovački se nije više vratio u Hrvatsku, nego je s bosanske granice poslao banu svoga druga kapetana Pogledića da mu javi rezultat poslanstva. Poslije banove propasti pošao je u Drenopolje gdje je po svoj prilici i umro, ali se nije poturčio, što je veoma značajno jer je baš on najviše nagovarao bana da sklopi savez s Turčinom. – [S obzirom na Petrov poziv kmetovima, sačuvana izvorna građa ne dopušta tako uopćen zaključak. Prema toj građi, nije se radilo o mogućnosti nekoga općenitog oslobođenja kmetova na posjedima Zrinskoga nego o obećanju veće ili manje slobode svakom onome koji se naoružan pridruži uroti. Usp. J. Šidak, Prilog pitanju o odnosu Petra Zrinskoga prema kmetovama u doba urote 1670, Arhivski vjesnik III, 1960.]

(naime Bukovački i njegovi drugovi) s dobrim opravkom došli", pa stoga "komaj čekam, da naše kape s čalmami (to jest s Turcima) pomešamo, a tako mi boga da krilaki (naime njemačkih vojnika) budu frkati po zraku", – a "ako potribno bude, hoću i sam do paše bosanskoga pojti za bolje ugovorit i utvrdit dugovanje našemu početku (naime buni). Ufam se u boga da nam na dobro hoće izajti, listor da tako od prvice po glavi udarimo našim suprotivnikom; ni časa ne damo da se plundraši

Grof Petar Zrinski, Adrianskoga mora Sirena, Venecija 1660.

sprave". Potom je došao u Zagreb sa 30 konjanika i pozvao (20. marta) građane na Markovu trgu, s izvučenom sabljom u ruci, na pokornost i priključak banu Zrinskomu. Građani odmah pristanu uz bana, "jer hoće da učine ono što i ostala zemlja", ali Kaptol je izjavio protivno, unatoč svemu Frankapanovu nagovaranju. Iz Zagreba ode u Brezovicu preko Save, gdje sakupi oko sebe okolno plemstvo (24. marta), kojemu reče da je Zrinski sve dosada uzalud pokušavao da pomogne domovini, kojoj prijeti sigurna propast od Turčina, pa da je baš zato, jer joj nema pomoći, bolje da se s Turčinom upusti u "pošten savez", birajući između dva zla

manje. Zrinski je dakle bio primoran – reče – da pošalje Bukovačkoga k Turčinu, a taj se s njime tako sporazumio da će "vazda ostaviti netaknutu vjeru, slobodu i ustav zemlje". Kad je potom prisutno plemstvo obećalo Zrinskomu vjernost, pođe Frankapan u Čakovac.

Ali ubrzo je Petar opazio da ga Turčin vara, pa stoga zaželi da se izmiri s uvrijeđenim Leopoldom i njegovom vladom. Zbog toga je poslao u Beč zagrebačkog nadbiskupa Martina Borkovića, a nešto kasnije i jedinca sina Ivana Antuna; ali još prije negoli mu je stiglo zamoljeno oproštenje, provali odjednom carska vojska u Međumurje pod generalom Spankauom. Na taj glas ostave Petar Zrinski i Fran Krsto Frankapan Čakovac i pođu u Beč (12. aprila 1670) da od kralja lično izmole oproštenje. Kad stigoše onamo, uhite ih i utamniče najprije u Beču, a zatim u Wiener-Neustadtu. Poslije višemjesečne istrage staviše ih pred sudište *(iudicium delegatum),* sastavljeno naročito u tu svrhu, a ovo ih osudi na smrt radi veleizdaje. Za Petra Zrinskoga kaže osuda da je sagriješio više od ostalih jer je htio da bude ono što je Njegovo Veličanstvo, to jest nezavisni vladar hrvatski, te je stoga doista vrijedan da dobije na glavu mjesto krune krvnički mač". Dana 30. aprila 1671. izgubiše oba velikaša glave u Wiener-Neustadtu, a isti dan u Beču i njihov drug Franjo Nádasdy, koji je također bio uhvaćen i osuđen. Poslije nekoliko mjeseci zadesi ista sudbina i Štajerca Erazma Tattenbacha. Jedini je zet Petra Zrinskoga, Franjo Rákóczy, dobio pomilovanje, ali doskora umre (1676) i ostavi tromjesečna sinčića Franju. Još tada kad je Spankau provalio u Međumurje (u aprilu 1670), uhvaćena je i Katarina Frankapanka, a zatim utamničena u Grazu (na Schlossbergu), gdje je najzad poludjela i umrla u najvećoj bijedi (16. novembra 1673). Uz to je sav imutak obiju porodica zaplijenjen i razgrabljen.[33]

Nikola Erdödy. Tom katastrofom, kojom bijahu zatrte ove dvije drevne hrvatske porodice, uspne se njemačka prevlast u Hrvatskoj do svoga vrhunca, a bečka je vlada obustavila u prvi čas bansku čast, dignuvši Petra Zrinskog s banske časti[34] još prije njegova odlaska iz Čakovca. Nato povjeri (3. marta 1670) Leopold "privremeno bansku službu" grofu Nikoli Erdödyju, koji bijaše lični protivnik Petra Zrinskoga, za vojničke

33 Fran Krsto Frankapan bijaše posljednji član svoje porodice. Sin Petra Zrinskoga, Ivan Antun, živeći neko vrijeme bijedno na slobodi, umro je najzad u Grazu na Schlossbergu u tamnici 11. novembra 1703. kao posljednji Zrinski. I ban Nikola Zrinski ostavio je sina Adama, koji pogibe kao časnik u bitki kod Slankamena 19. augusta 1691.

34 U javnom, hrvatskim jezikom pisanom proglasu na hrvatski narod, kaže kralj Leopold, da je "grof Peter Zrinski nevernik postal naše korune, proti njoj puntarskim zakonom podignul se, pod svoju oblast kraljevstva naša hrvatsko i slovensko i dalmatinsko i bližnje naše orsage podegnati kanil, verne naše pod svoje čalarne i neverne ruke obernuti skušal." Zato ga skida s banske časti i "njegovu personu bantisamo i proskribujemo dajući oblast vsem i slednjim na nju tak, da ga slobodno umori ali uhiti, da još k tomu vsemu obećajemo onomu cesarski-kraljevski dar, koteri njega ili živoga ili mrtvoga nam da vu ruke." (Gl. Rački, Izprave 118-119).

poslove, a biskupu Martinu Borković u za sudbene. Ali kad se 17. aprila 1670. sastao sabor u Zagrebu, zamole staleži kralja da imenuje Nikolu Erdödyja banom. U isto je vrijeme karlovački general Ivan Herberstein nagovarao hrvatsko plemstvo da se otcijepi od Ugarske i zatraži sjedinjenje s austrijskim nasljednim zemljama; ali velika ga većina odbije. Tada Leopold odgovori hrvatskom saboru da popunjenje banskoga mjesta još za neko vrijeme obustavlja, a tek 1674. imenovao je Nikolu Erdödyja namjesnikom banske časti s punom vlasti. Uza sve to staleži se ponovo obraćahu na kralja da bi obnovio bansku čast i vlast u punom opsegu. Tek 10. aprila 1680. Nikola Erdödy je najzad imenovan pravim banom i na hrvatskom saboru svečano instaliran. Za njegova banovanja buknuo je drugi veliki turski rat kojim započinje oslobođenje hrvatskih zemalja od turskoga gospodstva.

VI
TURSKO VLADANJE I RAT ZA OSLOBOĐENJE (1683-1699)

Dok je manji dio Hrvata dospio pod njemačku premoć, najveći ih je broj već više od podrug vijeka stenjao pod osmanlijskim jarmom. Prije negoli počnemo govoriti o velikom ratu za kojega se Hrvati djelomično oslobodiše, treba da se upoznamo s turskim vladanjem po hrvatskim zemljama.

Opća karakteristika. Poznato je da je stari turski ustav mješavina neke čudne društvene jednakosti, to jest demokracije, i najstrašnijeg despotizma. Svi su Turci, naime, jednaki po vjeri, pred zakonom i po običajima. I najsiromašniji čovjek mogao je postati veliki vezir. Kod njih ne odlučuje porod (kao u tadašnjoj zapadnoj Evropi), nego sreća, sposobnost i spretnost pojedinca; štaviše, u XVI i XVII st. još nije kod njih bilo ni porodičnih imena uz koja bi se mogla nadovezivati obiteljska tradicija. Svagdje kamo je Turčin došao kao osvajač morale su prestati stare uredbe, staro pravo i obaveze. Bivši velikaš postao je baš tako podanik kao i njegov nedavni kmet. Samo Bosna čini u tom izuzetak, jer je njezino bivše patarensko plemstvo, a dijelom i katoličko, prijelazom na islam pridržalo svoje posjede, a time i svoj iznimni društveni položaj.[35] Tako se, dakle, dogodilo da se u Bosni, ili u Bosanskom pašaluku, začeo nov život; naprotiv, plemstvo iz podjarmljenih hrvatsko-slavonskih strana pobjeglo je u "ostatke" hrvatskoga kraljevstva ili u habsburšku Ugar-

35 [Novija su istraživanja pokazala da se o nekom masovnom prelaženju bosanskog plemstva na islam ne može govoriti. Velika su vlastela bila uglavnom istrijebljena ili su pobjegla u susjedne zemlje, a niže plemstvo moglo je do kraja XVII st. biti uključeno u timarsko-spahijski sistem ne odričući se kršćanstva. Ni jedna od istaknutijih begovskih porodica nije potekla od srednjovjekovne vlastele. Usp. V. Čubrilović, Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jug. ist. časopis I, 1935.]

sku. Poslije stoljeća u Bosni nestaje nesloga jer su prestale sve svađe i razmirice, i svi su oduševljeni braniči islama i njegovih interesa.

Podjela. U vrijeme svoga najšireg prostranstva, Tursko Carstvo obuhvataše u Evropi sav Balkanski poluotok i svu zemlju njemu na sjever do Budima i Jegra (Eger, Erlau). U početku XVII st. dijelilo se ono u Evropi, Aziji i Africi na dvadeset i dva beglerbegata (pašaluka ili ejaleta), od kojih svaki odgovara jednom kraljevstvu po evropskim pojmovima. Svaki beglerbeg ima svoju vojsku, a trojica, jer neprekidno ratuju s pograničnom Hrvatskom i Ugarskom, imaju iznimni položaj u carstvu: to su budimski, temišvarski i bosanski. Svaki je beglerbeg (ili obično zvan paša) na čelu uprave, pri čemu mu pomažu tri glavna službenika: mufti (veliki sudac), reis-effendi (kancelar ili državni tajnik) i tefterdar (glavni blagajnik). Svaki se beglerbegat dijelio na sandžake (vojna okružja), kojima stajaše na čelu sandžak-beg (ili obično nazivan paša) sa svojim vijećem. Što su god hrvatskog naroda Turci pokorili do početka XVII st., osim jedinoga Srijema, skupiše u jednu administrativnu cjelinu, u beglerbegat Bosnu (osnovan u septembru 1580),[36] dok je Srijem potpadao pod Budim. Bosanski beglerbeg (prvi bijaše banjalučki Ferhad-paša) imao je pod sobom osam sandžaka. To su bili: Hercegovina (turski Hersek) s mjestima Makarskom, Mostarom i Mileševom; Klis s Klisom, Sinjem i Livnom; Lika s Udbinom, Kninom i Skradinom; Bihać s Bišćem i Pounjem; Cernik s Cernikom i Bijelom Stijenom; Požega s Požegom, Viroviticom, Osijekom, Vukovarom, Đakovom i Brodom; Zvornik sa Zvornikom i Tuzlom; osmi sandžak bijaše prava Bosna, pod neposrednom upravom beglerbega, sa Sarajevom, Banjalukom, Travnikom, Jajcem i Višegradom. U Srijemu je bilo glavno mjesto Ilok, u kojem je redovito sjedio sandžak-beg (paša), a samo ga iznimno nalazimo u Mitrovici.

Uprava. Uprava bijaše uređena posve vojnički. Svakom je sandžaku stajao na čelu sandžak-beg (ili paša), koga je imenovao sam sultan, a činio je u ratu zasebno odjeljenje ili zastavu (turski barjak). Sandžak-beg nije primao plaće (kao uopće ni svi drugi turski zvaničnici), već je imao prihode od svojih posjeda koji su nepromijenjeno prelazili od jednog sandžak-bega na drugoga. Za požeškog se pašu računalo u Carigradu da prima godišnje 10.000 dukata. Uz sandžak-bega (ili pašu) bijaše kao njegov zamjenik kiaja (ćehaja). Sveukupno zemljište smatralo se državnim dobrom, koje je starim posjednicima ostavljeno samo na upotrebu. Glavna razlika između istočnog i zapadnog lena jest u tome što je na Zapadu predmet lena posjed nekretnina, bez obzira na svotu gotova

36 [Bosanski beglerbegat (ejalet, pašaluk) sastojao se na kraju XVI st. od osam sandžaka: bosanskog, hercegovačkog, zvorničkog, kliškog, ličkog ili krčkog, pakračkog ili cerničkog, bihaćkog i požeškog koji je na početku XVII st. priključen novom pašaluku sa sjedištem u Kaniži. Usp. H. Šabanović, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 god., Godišnjak Ist. društva BiH IV, 1952, str. 200. – Riječ vilajet, koju Šišić prema tadašnjem običaju u nas upotrebljava, zamijenio sam u tekstu njenim pravilnim oblikom: ejalet.]

novca koju vlasniku nosi, dok se na Istoku najviše pazi na prihod (dirlik). Osim toga može na Istoku svaki musliman steći takvo leno, dok ga na Zapadu neplemenit čovjek ne može steći. Turska vlastela zovu se spahije, a bilo ih je dvije vrste: zeametlije i timarioti. Zeametlije su imali zeamete, to jest posjede koji davahu najmanje oko 400 dukata godišnjeg prihoda, ali nisu prelazili od oca na sina.[37] Zeametlije su dakle u neku ruku ono što su u zapadnoj Evropi baruni i grofovi. Timarioti su posjedovali timare, naime spahiluke koji su nosili najviše do blizu 400 dukata godišnjeg prihoda, a sultani bi ih davali hrabrom vojniku za nagradu, ali i uz obavezu da daje prema visini svog prihoda određeni broj konjanika u carsku službu. Ti su posjedi prelazili od oca na sina samo sultanovim dopuštenjem, ali često i prijevarom. Sveukupnoj vojsci jednog beglerbegata ili pašaluka bijaše na čelu janjičarski aga, glavni pašin savjetnik, a oko alajbega (kao pukovnik) skupljahu se spahije jednog sandžaka u alaje (odrede). Janjičarima zapovijedahu pojedini dizdari ili kapetani. Za sva važna pitanja sazivao je beglerbeg divan (vijeće), koji je brojio 12 lica.

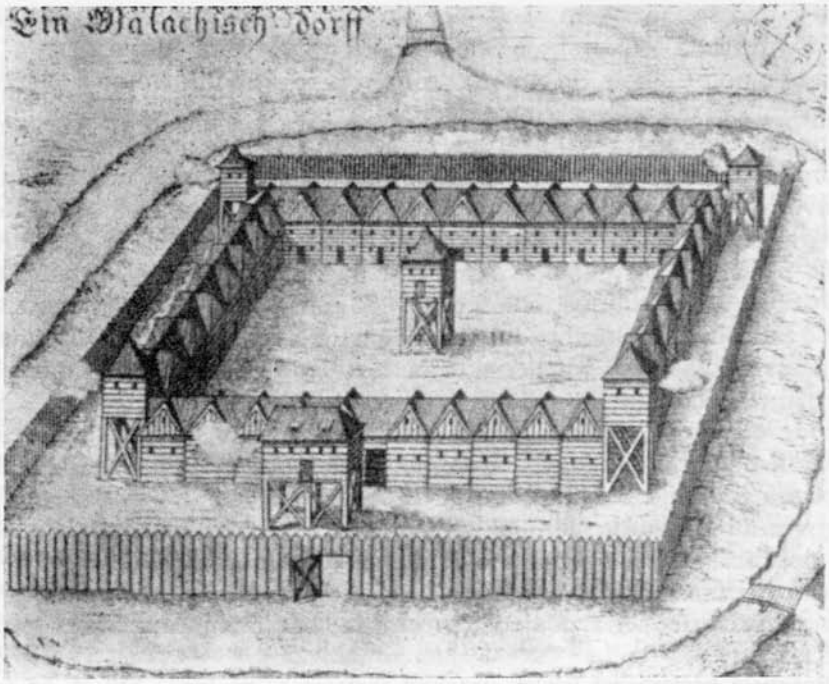

Drveno utvrđenje-palanka u Vojnoj krajini (prema J. W. Valvasoru)

37 Tek u kasnije vrijeme, u drugoj polovici XVIII st., svi su posjedi postali i u turskom carstvu nasljedni, kao na Zapadu. – [Razlika je između zeameta (Šišić se služi nepravilnim oblikom: zijamet) i timara samo u veličini: prvi daju prihod od 20.000 do 100.000 srebrnih akči, a drugi manje od 20.000. Posjedi koji su donosili preko 100.000 akči prihoda nazivali su se hasovi.]

Sudbenost. Sva sudbenost bila je u rukama kadije, od kojega nema priziva jer sudi na osnovi kurana. On je sjedio u zasebnoj zgradi i uredovao čitav dan. Plaće nije dobivao, već je primao što mu tko daje; otuda velika podmitljivost kadija, koji daju za pravo onome tko više plati. Kršćanin nije uopće nikad mogao dobiti parnice protiv muslimana, pa otuda još i danas u narodu riječ: "Kadija tuži, kadija sudi." Turske kazne bijahu redovito globe u kadijinu korist, a rjeđe sječenje ruku, jezika, nosa i nabijanje na kolac. Redarstvenu su službu vršili muselimi, koji izvršavahu ono što je kadija presudio. Redarstveni organi su bili subaše, koji su živjeli po selima. Ni muselimi ni subaše nisu imali plaće pa zato su i oni primali mito, a gdjekad su znali i silom iznuditi novca.

Kršćani i njihov život. Kad Turci osvojiše hrvatske zemlje, primiše mnogi plemići islam, a naročito u Bosni.[38] Tako se žitelji počeše dijeliti u dva razreda: u pravovjernike (muslimane) i nevjernike (raja, stado). Kako Turci ne čine razlike po krvi, jeziku i narodnosti uopće, već jedino po vjeri, počne se u našem narodu stvarati slično mišljenje, koje još i danas postoji, naime identificiraju se vjera i narodnost. Iako Hrvati mus-

Nošnja žumberačkih uskoka u XVII st. (prema J. W. Valvasoru)

limani nisu znali turski, ipak su se držali Turcima bijesno progoneći i mrzeći svoju kršćansku braću. Kršćani (džauri, od arap. ćafir, heretik) imali su stoga samo dužnosti, a gotovo nikakvih prava. Oni su se u svemu morali razlikovati od muslimana gospodara; nisu smjeli nositi odijela ni po vrijednosti ni po boji kao oni, niti jahati konje, već mule i magarce, niti nositi oružje jer tobože kao "nevjernici" ne bijahu sposobni da brane carstvo.[39] Zanatima i trgovinom mogli su se zanimati samo

38 [Usp. bilješku 35.]

39 [Kao što je već rečeno, bilo je do kraja XVII st. u Bosni i Hercegovini dosta kršćana-spahija koji su vršili vojničku dužnost. Spomenute razlike pripadaju novijem vremenu kada je – naročito od kraja XVII st. dalje – prozelitizam na strani Turaka naglo porastao.]

oni koji su stanovali po varošima, dok su svi ostali morali stanovati po selima na spahilucima i obrađivati zemlju svojih gospodara. Istom poturčena djeca postaju ravnopravna s ostalim muslimanima. Pri svom dolasku Turci su, razumije se, porušili crkve i samostane, ili ih pretvorili u džamije i staje, dok od zvona sališe topove. Poslije nešto popustiše, ali ipak nisu rado dopuštali da se grade ili popravljaju crkve. Zato i jesu one malobrojne kršćanske crkve bile ili ruševne ili slupane od dasaka. Kršćani su se ipak sastajali na službu božju, ponajviše u privatnim kućama ili na groblju; obrede su vršili kod katolika isključivo franjevci *(ujaci)*, a kod pravoslavnih pored mirskih (svjetovnih) svećenika kaluđeri. Svjetovna svećenstva bijaše inače malo. Katolički se svećenički podmladak uzgajao po samostanima, tako u Sutjesci, Kreševu, Fojnici, a zaredio bi ga, kad ga je bilo, bosanski biskup, redovito član franjevačkog reda sa sjedištem u kojem samostanu. Samo su iznimno polazili neki darovitiji mladići na nauke u Italiju. Hrvati kršćani, kao i Srbi, imali su za vrijeme turske prevlasti dva glavna ognjišta: zadrugu i selo. Zadružni se život u to teško doba još bujnije razvio jer je narod obrane radi volio da živi u većim skupinama, a i zbog lakšeg plaćanja poreza, zato što se taj odmjeravao po ognjištu, to jest po kući, bez obzira na broj ukućana. U tim su se zadrugama, naročito za dugih zimskih noći, pjevale uz gusle pjesme o narodnim junacima, a te su u narodu održale budnu narodnu svijest i podržavale nadu u oslobođenje. Selo je samo sebi biralo kneza kao starješinu, koji ga je zastupao pred turskim oblastima i sudio seljanima; u njegovo se suđenje Turci obično nisu miješali.

Porezi. Kršćanski podanici plaćali su desetinu i harač. Desetina (ušur) je išla spahiji od plodina, a harač sultanu za vojsku u gotovu novcu, i to od svakog ognjišta po dukat, a četiri aspre na trošak oko skupljanja harača.[40] Harač doduše nije bio velik, ali je zato način kojim se utjerivao bio grozan. Haračlije su u pratnji pisara polazili u narod i s najvećom okrutnošću prikupljali harač, i to ne samo za sultana nego i za sebe, tako da su se po obavljenom poslu nerijetko vraćali kući kao bogati ljudi. Pred haračlijama često su opustjela čitava sela, jer Turci stanuju većinom u gradovima; stoga i jesu gradovi i varoši pod neposrednom upravom sultana, a ne beglerbega ili sandžak-bega. Ali najteži teret bijaše danak u djeci (devširme). U određenim rokovima, kadikad i svake pete godine, razaslao bi sultan po cijeloj carevini haračlije koji su odvajali duševno najzdraviju i najrazvijeniju kršćansku mušku djecu od desete do šesnaeste godine, pa ih odvodili u Carigrad gdje ih ponajprije poturčiše, a zatim obrazovaše za vojnike i druge carske službenike. Mlade pak djevojke otkidali su iz materina grčevita zagrljaja i vodili u sultanski ili drugi gospodski harem. Haračlije koji su kupili ovu djecu

40 [Harač ili džizja bila je glavarina koja se plaćala sultanu od svake kršćanske muške glave, sposobne za vojsku, kao odšteta za nevršenje vojne dužnosti. Porez koji Šišić spominje pod imenom harač, a iznosio je dukat po ognjištu, plaćali su u pravilu samo stočari (filurija od florenus – dukat). Prema kanun-nami za požeški sandžak od 1545, tamošnja je raja doista plaćala filuriju "u ime harača".]

išle bi od sela do sela i od varoši do varoši. Svaki je kršćanski domaćin morao pokazati koliko ima djece, a strašne su kazne čekale oca koji bi svoje dijete sakrio. Imućniji su otkupljivali svoju djecu od podmitljivih haračlija velikim svotama zlata, ali sirotinja je morala da s tugom i čemerom gleda kako joj Turčin odvodi nadu i potporu.

Hajduci. Onaj tko sve te nevolje nije htio ili nije mogao podnositi, odmetnuo bi se u hajduke. Hajduci su oni odvažni ljudi koji su u hrvatskom i srpskom narodu za čitavo vrijeme teškoga turskog ropstva podržavali misao na slobodu i oslobođenje. Sjeverna Dalmacija, Lika i Slavonija bile su pune te smione čeljadi, pred kojom su Turci strepili i nisu se usudili izlaziti iz svojih gradova. Najčuveniji hajduci toga vremena bijahu Franjo Ilić, Luka Senčević, braća Mato i Marko Lapsanovići, Mato Delimanić, Ante Slavetić i Franjo Kolaković – sve sami Hrvati katolici.

Rat za oslobođenje. Uto se primače kraju dvadesetgodišnji Vašvarski mir s Turcima. Dvor bi ga bio naradije produžio, ali kako je u Carigradu prevladala ratoborna stranka, navijesti sultan Mehmed IV rat Leopoldu u punoj nadi da će tursku moć opet podići do stare visine i slave. Veliki vezir Kara-Mustafa pođe na čelu goleme vojske od 250.000 momaka i trista topova pravo na Beč i počne ga opsjedati. Ali, 12. septembra 1683. pod gradom ga Leopoldov šurjak vojvoda Karlo Lotarinški i poljski kralj Jan Sobieski – koji je gradu dohrlio u pomoć – ametice potuku, a s njime je skršena i sva moć i snaga Osmanlijskog Carstva zauvijek. Taj poraz bijaše znak za opći ustanak i vojevanje na Turke. Leopold I sklopi još i savez s Venecijom, pa tako nasta rat koji se proširio od Dunava do Crne Gore. Rat se vodio 1683-1699. na tri bojišta. U Ugarskoj je vojevala carska vojska; u Hrvatskoj i Slavoniji banska pod banom Nikolom Erdödyjem, a izdašno su je pomagali hajduci; najzad u Dalmaciji mletačka vojska, sastavljena samo od domaćih hrvatskih i srpskih četa. U Slavoniji se osobito istaknuo u junaštvu fra Luka Ibrišimović Požežanin, a u Dalmaciji hajdučki četovođa Stojan Janković.[41] Do godine 1687. već je najveći dio Ugarske, Slavonije i Hrvatske bio očišćen od Turaka; pali su Požega i Osijek, Udbina i Knin, a carske su vojske doprle do Beograda, osvojivši još prije (2. sept. 1686) Budim. Sjajne pobjede svoje vojske i jak dojam što ga je činilo oslobođenje Ugarske i Hrvatske upotrijebi bečka vlada u svoju korist. Na državnom saboru u Požunu (18. okt. 1687) svečano je izrečeno nasljedstvo Habsburške kuće u muškoj lozi po primogenituri u Ugarskoj i Hrvatskoj,[42] a dokinut 31. članak "Zlatne bule" od 1222, koji je plemstvo tumačilo tako da mu dopušta podizati bune na obranu ustava. Međutim svrgoše Turci Mehmeda IV i učiniše sultanom njegova brata Sulejmana III (1687-1691).

41 [Šišić spominje na ovom mjestu St. Jankovića i Iliju Smiljanića ali taj nije više u vrijeme rata bio na životu; poginuo je 1654, za Kandijskog rata.]

42 I Hrvati i Madžari izabrali su doduše habsburšku dinastiju svojim vladalačkim domom (1526 i 1527), ali tada nije ugovoreno kojim će redom njegovi članovi nasljeđivati ispražnjeno prijestolje. Stoga su se svi vladari morali dati birati na saboru sve do 1687, kad je stariji Leopoldov sin Josip I okrunjen bez izbora.

To ipak ne spriječi carsku vojsku da ne uđe u Srbiju, pa ona čak prodre sve do Kosova. Sada carski generali pozovu Srbe, Bugare i druge kršćanske narode na Balkanskom poluotoku na ustanak protiv Turaka pod njihovom zaštitom, ali samo se Srbi doista podignu pod svojim patrijarhom Arsenijem Crnojevićem. Ali kako su u taj čas carske čete morale uzmaći jer je francuski kralj Ludovik XIV iznenada navalio na Leopoldove

Stojan Janković

zemlje na Rajni, pođe za njima i patrijarh (kažu s 36.000 porodica),[43] bojeći se turske osvete. Srbi se tada nasele u južnoj Ugarskoj i Srijemu (1690). Već iduće godine je do nogu potučen sam sultan Sulejman kod Slankamena (19. aug. 1691), a kad carski vojskovođa, mladi princ Eugen Savojski pobije 11. septembra 1697. tursku vojsku pod novim sultanom Mustafom III kod Sente na Tisi, započeše najzad pregovori o miru. Mir je sklopljen 26. januara 1699. u Srijemskim Karlovcima, i to između Leopolda i Venecije s jedne, a Turske s druge strane. Leopold

43 [Prema najnovijem mišljenju Dušana J. Popovića, Velika seoba Srba, 1954, str. 41, "sve u svemu biće da je prilikom Velike seobe prešlo od 60.000 do 70.000 duša".]

steče njime svu Ugarsku osim Banata, Hrvatsku do Une i južnog Velebita te Slavoniju osim jugoistočnog Srijema sa Zemunom i Mitrovicom. Erdelj prestane biti nezavisnom kneževinom; on je združen s Leopoldovom Ugarskom. Venecija je dobila sve ono što je u tom ratu osvojila, naime Knin, Sinj i Vrgorac. Sada se i na te, nekoć i u geografskom smislu čisto hrvatske predjele protegne ime Dalmacija.

Poslije mira. Karlovačkim mirom imao je početi nov život za hrvatski narod, jer je velik dio njegove zemlje bio oslobođen ispod turskog jarma, a ono neprekidno vojevanje, naročito na Krajini, sve je više nestajalo. Još prije utanačena mira Hrvati su se nadali da će se s materom zem-

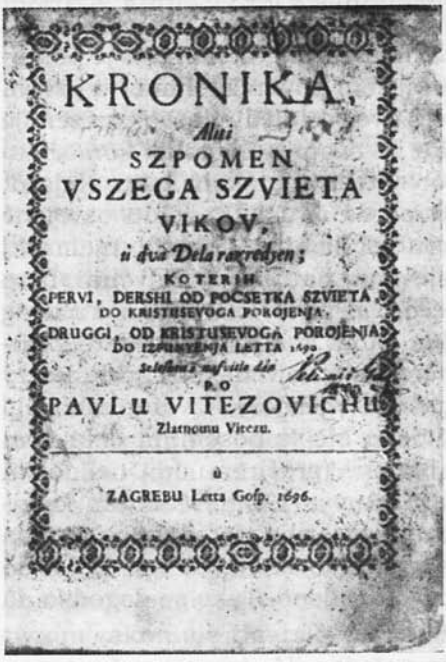
KRONIKA,
Aliti
SZPOMEN
VSZEGA SZVIETA
VIKOV,
ti dva Dela razredjen;
KOTERIH
PERVI, DERSHI OD POCSETKA SZVIETA
DO KRISTUSEVOGA POROJENJA.
DRUGGI, OD KRISTUSEVOGA POROJENJA
DO IZPUNYENJA LETTA 1690
Selesenu i nasvitle dán
PO
PAVLU VITEZOVICHU
Zlatnomu Vitezu.
ù
ZAGREBU Letta Gosp. 1696.

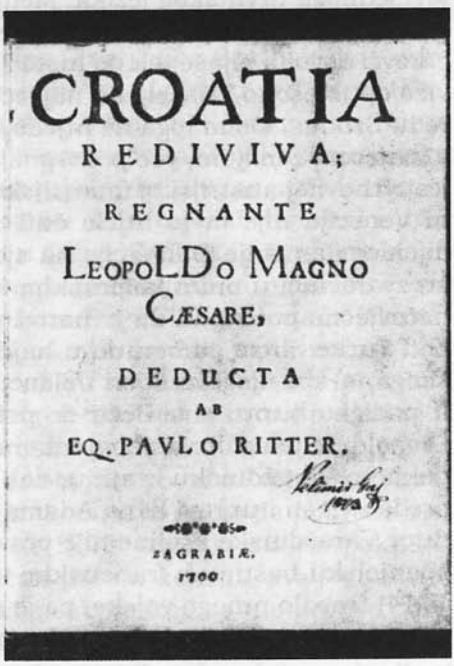
CROATIA
REDIVIVA;
REGNANTE
LEOPOLDO MAGNO
CÆSARE,
DEDUCTA
AB
EQ. PAVLO RITTER.
ZAGRABIÆ.
1700

Pavao Ritter Vitezović:

Kronika..., Zagreb 1696. *Croatia rediviva, Zagreb 1700.*

ljom opet sjediniti ne samo Pounje s Bihaćem nego i sjeverna Dalmacija s Kninom i zapadna Bosna s Jajcem. Premda je Karlovački mir osujetio ove nade, ipak se počelo pomišljati na sretniju budućnost, i to prvi put na osnovi ne samo historijskog nego i narodnog prava. Taj prvi hrvatski politički program izradio je Senjanin Pavao Ritter Vitezović (1652-1713). U malom spisu, štampanom u Zagrebu 1700. s natpisom "Oživjela Hrvatska",[44] a posvećenom Leopoldu I i njegovu već (1687) okrunjenom sinu Josipu I, "kraljevima čitave Hrvatske" *(totiusque Croatiae regibus)*, Vitezović dokazuje da je Hrvatska nekoć bilo kudikamo prostranija od

44 Croatia rediviva Leopoldo Magno caesare, Zagrabiae 1700.

njezinih tadašnjih (1700) ostataka. Pri tom on identificira Ilire i Slavene (Slovence, Slovince), a budući da neki dalmatinski pisci zovu svoj jezik uz slovinski još i hrvatskim, Vitezović učini korak dalje i reče da su nazivi ilirski, slovinski i hrvatski samo sinonimi. Prema tome, dakle, Vitezoviću bijaše Hrvatska sve ono što su nekoć Rimljani razumijevali pod Ilirijom, pa stoga razlikovaše Bijelu i Crvenu Hrvatsku. Bijela Hrvatska obuhvatala je po njemu Primorje (od Raše da Bara), Zagorje (Bosnu i Hercegovinu), Međurječje (između Save i Drave) i Planinsku Hrvatsku (*Croatia Alpestris*, to jest današnju Koruško, Štajersku i Kranjsku), dok je pod Crvenom Hrvatskom razumijevao Srbiju, Bugarsku, Makedoniju i Traciju. Inače su mu bila različita narječja u tim zemljama samo dijelovi jednoga hrvatskog jezika. Međutim je za tom Vitezovićevom slikom daleko zaostajalo pravo stanje. Jer i ono zemljište što su ga Hrvati i carevci osvojili bijaše tek po historijskom imenu hrvatsko; ono je ponajviše opustošeno i naseljeno najvećim dijelom novim žiteljima, u prvom redu Srbima. Osim toga ne htjede bečki dvor da sjedini osvojene zemlje s materom zemljom, već podvrgne Liku i Slavoniju Dvorskoj komori, to jest vrhovnoj austrijskoj financijskoj oblasti kao carskom fisku. Najzad, ni Venecija nije ništa htjela čuti o tome da izruči Leopoldu osvojene dijelove današnje Dalmacije na sjeveru od Neretve. Dapače, njemački su zvaničnici u onim komorskim krajevima, naročito u Slavoniji, tako nečovječno postupali da je narod počeo bježati u Bosnu, dakle natrag pod Turke, ili se odmetnuo u hajduke. Istom kad je unuk Petra Zrinskoga, a sin njegove kćeri Jelene,[45] erdeljski vojvoda Franjo Rákóczy II podigao bunu, a u Beču se pobojaše za vjernost Hrvata, zadovolji Leopold željama hrvatskog sabora utoliko što je posebnim dekretom dokinuo Varaždinsku krajinu, dok je bansku (proširenu do Une) doista predao vlasti i upravi bana Adama Batthyányja (1703). Međutim, dokinuće Varaždinske krajine nije provedeno jer je zbog istodobnog rata za španjolsku baštinu s francuskim kraljem Ludovikom XIV (od 1700. do 1714) trebalo mnogo vojske, pa je stoga odgođeno. Tako se dogodilo da je zapravo i dalje ostalo sve kako je bilo.

VII
JOSIP I. i KARLO III.
(1705-1740)

Buna kneza Franje Rákóczyja. Uto umre Leopold I (5. maja 1705), a naslijedi ga stariji sin Josip I (1705-1711), muž darovit i živahan, mnogo energičniji i slobodoumniji od svoga oca. Za njegova vladanja uspe se buna kneza Franje Rákóczyja do vrhunca kad je, na njegov prijedlog, sabor njegovih madžarskih privrženika u Ónodu (14. juna

45 Jelena Zrinska udala se drugi put za Imbru Thökölyja, s kojim je poslije velikoga turskog rata pošla u progonstvo i umrla u Maloj Aziji; pokapana je u crkvi sv. Benedikta u Galati kod Carigrada (18. febr. 1703).

1707) proglasio da je habsburška kuća lišena ugarske krune. Doskora primoraju nesloga i porazi privrženike kneza Rákóczyja na pregovore s kraljem Josipom, ali taj ih ne dovrši, već hrvatski ban Ivan Pálffy (1704-1732) jer je kralj nenadano umro (17. aprila 1711). Mir je sklopljen 1. maja 1711. u Szatmáru, a potpisala ga je carica udovica Eleonora, mati braće Josipa i Karla. Njime je proglašena opća amnestija i ponovo zajamčena protestantima u Ugarskoj sloboda vjeroispovijedanja. Tim mirom postane najzad habsburška kuća pravi gospodar u Ugarskoj i Erdelju. Madžarski vođa koji se za vrijeme pregovora nalazio u Poljskoj i u Rusiji, Franjo Rákóczy, ne htjede pristati na mir, već se iseli najprije u Francusku, a zatim u Tursku, gdje je i umro (u Rodostu na Mramornom moru, 8. aprila 1735) a sahranjen je uz svoju majku Jelenu Zrinsku.[46]

Prve ugarsko-hrvatske nesuglasice. Posljedice Szatmárskog mira veoma su znatne, a nisu ograničene samo na Ugarsku već se protegoše i na Hrvatsku, mada ona nije bila upletena u Rákóczyjevu bunu. Szatmárskim se naime mirom počinje nova epoha u političkom životu Ugarske: poslije dvjestogodišnje unutarnje borbe prvi se put složiše interesi naroda i dinastije,[47] a u prvom su redu osjećali i staleži i dvor potrebu naprednog uzgajanja naroda u duhu XVIII st. i na način ostalih modernih država. Bune i vjerska trvenja prestadoše, a njihovo mjesto zapremiše težnje za reformama. Te reforme zamisli bečka vlada iskoristiti za sebe, ali i staleži su se nadali od njih koristi, no sve do 1790. bijaše volja vlade jača. Zbog toga postali su i odnosi između Hrvatske i Ugarske opet tješnji, jer te su vladine reforme vazda duboko dirale i u hrvatski narodni i politički život. Naročitu pak pažnju zaslužuje težnja Madžara – koja sada prvi put izbija – da što jače povežu Kraljevinu Hrvatsku s oslobođenom i proširenom Ugarskom, a naročito da podrede njezino zakonodavstvo ugarskom. Već su 1708. ugarski staleži pokušali na saboru u Požunu stvoriti zaključak prema kojemu kralj ubuduće potvrđuje samo takve članke hrvatskog sabora koji se "ne protive pozitivnim zakonima Ugarske *(in quantum positivis regni Hungarine legibus non sunt contraria)*. Ali odlučan otpor hrvatskih saborskih poslanika i nenadan razlaz sabora zbog kuge spriječiše zaključak i uzakonjenje tog prijedloga o "suglasju" *(concordantia)* hrvatskih zakona s ugarskima. Zbog toga se među Hrvatima počinje buditi i težnja da se što više emancipiraju od Ugarske, a to se jasno razabire iz rada zagrebačkog biskupa Senjanina Martina Brajkovića (1703-1708) da bi zagrebačku biskupiju uzvisio na samostalnu nadbiskupiju. Brajković je naime poslao zbog toga (1708) u Rim papi Klementu XI kanonika Nikolu Gotala, ali biskupova rana smrt učini kraj tomu toliko značajnom pregnuću.

46 Troškom ugarske vlade prenesene su kosti Jelene Zrinske, Franje Rákóczyja i Imbra Thökölyja godine 1906. u Ugarsku u Košice (danas u Čehoslovačkoj).

47 [Szatmárski je mir nagodba između dinastije i ugarskog plemstva; široki slojevi naroda nisu u njoj sudjelovali, a izmirenje obaju osnovnih političkih faktora učvrstilo je postojeće društveno uređenje.]

Karlo III i hrvatska Pragmatička sankcija. Josipa I naslijedi njegov brat Karlo III (1711-1740), u dvadeset i sedmoj godini života, prije toga određen za španjolskoga kralja. Na glas o bratovoj smrti vrati se iz Španije i uđe svečano dočekan u Beč (25. januara 1712), a zatim sazove za 3. aprila krunidbeni sabor u Požun. U taj čas bijaše Karlo III jedini muški član habsburške porodice. Pomisao na užasni rat za španjolsku baštinu napunjala je strahom svakog državljanina, ali i vladara jer je zakonom od 1687. izrijekom rečeno da Ugri i Hrvati mogu po izumrću muške loze Habsburgovaca slobodno birati kralja. Pitanje kako da se uredi možda već i skora budućnost, morao je stoga postaviti ili vladar sam ili podanici. Ne može biti sumnje da se odmah po smrti Josipa I, koji je ostavio dvije kćeri, na dvoru pomišljalo na baštinstvo po ženskoj lozi, u što su bili upućeni različiti visoki dostojanstvenici. Tako se dakle dogodi da su Hrvati, kad se na poziv zagrebačkog biskupa grofa Emerika Eszterházyja, zamjenika odsutnog bana grofa Ivana Pálffyja u poslovima kraljevstva, skupiše u biskupovu dvoru u Zagrebu 9. marta 1712. na sabor, uzeli u raspravu i pitanje o budućem nasljedstvu. To je bilo tim važnije što je taj sabor imao izabrati poslanike na krunidbeni sabor u Požunu, kojom su prilikom staleži redovito izlazili sa svojim željama i tegobama.

Poslije duljega živahnog raspravljanja hrvatski sabor zaključi 11. marta "da će se povjeriti onoj i onakvoj ženskoj lozi austrijskog roda koja će posjedovati ne samo Austriju nego i Štajersku, Koruško i Kranjsku, a stolovati u Austriji", to jest koja će kao zakoniti nasljednik baštiniti austrijske nasljedne zemlje, koje su se smatrale posjedom habsburške porodice. Zaključak je stvoren na prijedlog biskupa Eszterházyja, a podupirali su ga grof Ivan Drašković, grof Franjo Ks. Delišimunović i protonotar Juraj Plemić Otočki (de Otok). Taj zaključak hrvatskog sabora objasnili su njegovi odaslanici u adresi na samoga kralja Karla (15. marta) ovim riječima: "Kod primanja naše koristi neće nas zastrašiti što smo dio Ugarske. Mi smo, doduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, ali joj nismo podanici. Nekada smo imali svoje rođene, a ne ugarske kraljeve. Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo, već se sami od svoje volje pokorismo, ne kraljevstvu, nego kralju njihovu. Njihova kralja također priznajemo dok bude gospodar Austrije, a ako se dogodi da to ne može da bude, nećemo slušati zamamljivi glas slobodna izbora (to jest ono što im ga daje zakon od 1687), niti poruku da smo dužni nerazrješivo slijediti Ugarsku; slobodni smo, a ne robovi."[48] Tim je saborskim zaključkom (članak VII), obično s pravom

48 Original u Drž. arhivu u Beču (čitavu adresu donosi Kukuljević, Jura regni II, 105-107): "Non deterreat nos a praeconcepto nostro commodo, quod pars simus Hungariae. Partes quidem sumus, uti leges loquuntur, annexae Hungariae, non autem subditi; et nativos olim habebamus, non Hungaros, reges; nullaque vis, nulla captivitas nos Hungaris addixit, sed spontanea nostra ultroneaque voluntate non quidem regno, verum eorundem regi nosmet subiecimus; ipsorum omnino etiamnum profitemur regem quamdiu Austriacus fuerit. In contrario autem eventu ne audiamus seducentem libertatis electionem aut electaonis libertatem, neque necessitatem nostri atque indissolubilem post Hungariam sequellam. Liberi sumus, non mancipia."

nazivanim hrvatska Pragmatička sankcija, jasno izraženo da državna zajednica između Hrvatske i Ugarske stoji u ličnosti vladara; dok oba kraljevstva imaju istog vladara, postoji i državna zajednica među njima, čim nestane toga uvjeta, tada o njoj više ne može biti govora.

Kad se potom sabor razišao, pođoše kao zasebni odaslanici hrvatskih staleža u Beč biskup grof Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Flemić Otočki, te predaju u audijenciji (24. i 25. aprila) kralju Karlu saborski zaključak (članak VII). Već drugi ili treći dan poslije toga (27. aprila) sastala se tajna konferencija *(secretior conferentia)* glavnih kraljevih austrijskih pouzdanika[49] da povedu o tom raspravu po Karlovu nalogu. Konferencija je prihvatila hrvatski saborski zaključak i izrazila želju da se njime pokuša djelovati na ugarske staleže da i oni nešto slično stvore. Nato je izrađen koncept kojim kralj Karlo "odobrava, prihvaća i potvrđuje" *(probamus, acceptamus et confirmamus)* hrvatski "dekret", a osim toga Karlo jamči hrvatskom kraljevstvu u ime svoje i svih nasljednika da će se sva hrvatska prava poštovati i izvršavati. Ali, sankcije konceptu toga hrvatskoga saborskog zaključka[50] nije Karlo III potpisao jer se malo potom na dvoru odustalo od toga iz obzira prema ugarskim staležima, koji su tada na saboru u Požunu glasno bučili protiv Hrvata i njihova saborskog zaključka. Mjesto sankcije, dakle, kralj je tada Hrvatima izdao (u Beču 16. maja) diplomu kojom je pohvalio njihovu "djedovsku odanost" prema čitavoj habsburškoj kući i zajamčio sva njihova "prava, privilegije i sloboštine". Međutim je požunski sabor sastavio inauguralnu diplomu za Karla III i zatim ga svečano okrunio (22. maja). Požunski sabor ostao je i poslije toga na okupu pokazujući prema Hrvatima veoma loše raspoloženje.[51] S tim u vezi stavili su ugarski staleži prijedlog da se ponovo uzakoni sloboda izbora novoga kralja (odnosno dinastije) poslije izumrća muškog roda Habsburgovaca i da im kralj pruži dovoljno osiguranje da se neće otkinuti koji dio ugarskog kraljevstva. Videći to Hrvati, izniješe u svoje ime prijedlog da se uzakoni pravovaljanost svih zakona stvorenih na hrvatskom saboru, dotadašnjih i budućih, bez obzira na to podudaraju li se s ugarskim ili ne podudaraju. Ali prije negoli je došlo do kraljeve sankcije svih tih prijedloga, Karlo raspusti sabor zbog kuge koja je tada harala.

Pragmatička sankcija kao kućni zakon. Svojim saborskim zaključkom dali su Hrvati Karlu III inicijativu da riješi pitanje nasljedstva. I

49 To su bili knez Trautsohn kao predsjednik, grof Wratislav, kancelar, barun Seilern i Ivan Buol kao perovođa.

50 Koncept se nalazi u Državnom arhivu u Beču; objelodanio ga je Kukuljević, Jura regni II, 109-111.

51 Suvremeni zagrebački kanonik Toma Kovačević (umro 1724) izrijekom bilježi, kako su tada Madžari naročito gledali krivim okom biskupa Emerika Eszterházyja (koji bijaše i sam rođeni Madžar): "Unde Esterhasii nomen ubique odiosum, honor a detractoribus dire laceratus, commota denique tanta indignatio a sacratis aeque ac laicis viris, ut illi nihil partum voluerint, nisi quod fecisse non poterant." Rukopis u arhivu Jugoslav. akademije (Catalogus praesulum Zagrabiensium). Objelodanio Klaić u Vjesniku kr. zem. arkiva XIV, 1912, 67.

doista, godinu dana poslije toga, 19. aprila 1713, Karlo predloži u svečanoj sjednici svojih tajnih savjetnika kućni zakon o redu nasljedstva u habsburškoj porodici, pa kako tada nije imao djece, to se još računalo s kćerima Josipa I, premda je Karlo odmah tom prilikom istaknuo pravo primogeniture da bi sačuvao nasljedstvo svojim eventualnim potomcima. Taj se zakon zove "Pragmatička sankcija", ili zakon koji izvire iz moći i kompetencije samoga vladara, pa zato ima da vrijedi zauvijek *(lex perpetuo valitura)*. Pragmatička sankcija sadrži tri tačke: prvo, da se zemlje i kraljevine habsburškog roda ne smiju nikad dijeliti, naime da pojedine česti ne smiju sebi birati zasebnog kralja između baštinika habsburške kuće; drugo, da u tim zemljama i kraljevinama po smrti Karla III, ako ne bi ostavio sina, dođu na prijestolje njegove kćeri i njihovi zakoniti potomci po pravu primogeniture, i treće, izumre li i ta loza, da imaju krunu baštiniti kćeri brata mu Josipa I i njihovi potomci.

Ugarski sabor od 1714-1715. Pošto je Pragmatička sankcija proglašena, Karlo III opet sazove (za 8. septembra 1714) u Požunu ugarski sabor da nastavi vijećanje prekinuto prije dvije godine. Na taj je sabor po običaju poslao i hrvatski sabor svoje poslanike s izričitom uputom da nastoje oko ostvarenja predašnjih hrvatskih želja (za sabora od 1708 i 1712), to jest da se u prvom redu primi žensko nasljedstvo u habsburškoj porodici po izumrću muškog roda i da se utvrdi nekompetencija ugarskog sabora u pitanjima unutarnjeg zakonodavstva Kraljevine Hrvatske.[52] Ali ugarski staleži nisu još uvijek htjeli prihvatiti Pragmatičku sankciju, već zajamčiše sebi (zak. čl. III) pravo slobodnog izbora po izumrću muške loze Habsburgovaca. Drugu želju Hrvata prihvatiše ugarski staleži bez otpora, pa tako je ona ušla među zakone kao članak CXX od god. 1715. Taj je članak otada jedno od najznatnijih prava hrvatskoga kraljevstva i jasan dokaz njegove političko-teritorijalne samostalnosti.

Prvi turski rat (1716-1718). Odmah poslije razlaza ugarskog sabora Karlo III se zapleo u veliki rat s Turskom. Da nadoknade gubitke što su ih stigli Karlovačkim mirom, Turci počnu udarati na mletačke posjede u južnoj Grčkoj i u Dalmaciji. U tom nezgodnom položaju Venecija sklopi savez s Austrijom i tako uđu zajedno u rat. Vrhovni carski vojskovođa bijaše Eugen Savojski, koji ametom pobije Turke kod Petrovaradina (13. augusta 1716) i Beograda (16. augusta 1717). Istodobno je i Venecija ratovala u Dalmaciji te osvojila Imotski i prodrla u Bosnu i Hercegovinu, dok je banski namjesnik za vojne poslove Ivan Drašković provalio sa svojom vojskom preko Dubice u porječje Sane i Vrbasa. Poslije beogradskog poraza zatraže Turci mir, a taj je zatim sklopljen u Požarevcu na Dunavu u Srbiji (21. jula 1718). To je najsjajniji mir što ga je ikad habsburška kuća sklopila. Osim zapadne Vlaške do Alute, zatim Banata, Beograda

52 U tekstu zakona izostavljene su, bez sumnje naumice, riječi "i pridruženih strana *(partium annexarum)*", naime, da se to izborno pravo odnosi i na Hrvatsku, već se spominje samo Ugarska. To je učinjeno na zahtjev Hrvata koji nisu nipošto htjeli da odustanu od svoga saborskog članka VII od 1712.

i većeg dijela sjeverne Srbije, pripadne Karlu i sva desna obala Save i Une sve do podnožja planina. Venecija opet steče tim mirom Imotski i onu granicu svoga posjeda koju Dalmacija ima danas prema Bosni i Hercegovini.

Oslanjajući se na taj slavni rat, Karlo počne sada velikom energijom nastojati da svojoj kćeri Mariji Tereziji (koja se rodila 13. maja 1717) osigura nasljedstvo.[53] U toku godine 1720. prihvatile su redom Pragmatičku sankciju sve njegove nasljedne zemlje: Donja Austrija, Koruška, Štajerska, Kranjska, Gorica i Gradiška, Trst, Rijeka, a zatim Češka, Moravska, Šleska i Tirol; iduće pak godine Gornja Austrija i Salzburg. Ali Karlo je nastojao da i druge evropske države prihvate Pragmatičku sankciju i da tako osigura nasljedstvo svojoj kćeri. Prva ju je priznala Rusija (1727), a zatim Engleska, Danska, Holandija, Pruska i staleži Njemačkog Carstva (1731 i 1732); jedino se Bavarska, a po Karlovoj smrti i Saska, opriješe. Najzad je prizna i Francuska (1738).

Ugarska Pragmatička sankcija (1722). U isto je vrijeme Karlo pregnuo da napokon bude prihvaćena Pragmatička sankcija i u Ugarskoj. Zato sazove sabor u Požun za 20. juna 1722. Uoči toga sastao se i hrvatski sabor u Varaždinu (1. juna), pod predsjedanjem banskog namjesnika grofa Ivana Draškovića, da bira svoje poslanike i da im dade potrebnu uputu. U njoj se kaže da imaju štititi i braniti hrvatska prava, pa i ugarska, koliko se tiču i hrvatskoga kraljevstva, a osim toga da nipošto ne smiju odstupiti od hrvatskoga saborskog zaključka (od 11. marta 1712) o ženskom nasljedstvu habsburške kuće. Međutim, ugarski sabor primi Pragmatičku sankciju i u donjoj i u gornjoj kući odmah u prvoj sjednici (30. juna) bez ikakve debate, još prije nego su iznesene kraljevske propozicije. U deputaciji koja je potom pošla kralju Karlu da ga o tom obavijesti bili su uz hrvatskog bana grofa Ivana Pálffyja još i grof Ivan Drašković, barun Adam Malenić i hrvatski saborski poslanik Juraj Czindery. Tek je kasnije stiliziran zaključak ugarskog sabora u dva zakonska člana (I i II od 1723), a zatim ga kralj potvrdi. U njima "staleži kraljevine Ugarske i njoj pridruženih strana" (to jest Hrvatske) prije svega zahvaljuju kralju što im je potvrdio prava još prije negoli ga oni za to zamoliše i što je ne samo prihvatio njihov zaključak, da po izumrću muške loze ima ugarsku krunu naslijediti ženska loza habsburške kuće, nego i red kako to nasljedstvo treba da ide. Tako će baštinica ili baštinik habsburške kuće prema tom redu u sadašnjem i u svim budućim slučajevima biti okrunjena (ili okrunjen) kao nesumnjivi kralj Ugarske i njoj pridruženih dijelova, kraljevina i zemalja, koji se također imaju smatrati kao nerazdruživi. Uz to sabor prizna i nerazrješivu vezu s Karlovim austrijskim nasljednim zemljama, a kralj njima pravo da poslije izumrća muške i ženske loze Ugarska i Hrvatske mogu opet birati novoga kralja. Oba ta članka postadoše temeljnim zakonom u odnosu Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama.

53 Godine 1716. rodio se Karlu sin Leopold, ali on umre već poslije nekoliko mjeseci. Uz Mariju Tereziju još je Karlo imao dvije druge kćeri.

Barokna palača grofova Oršić (tzv. Rauchova), danas Povijesni muzej Hrvatske (XVIII st.)

Uređenje Vojne krajine i drugi turski rat. Potreba stalne vojske, ali i česti nemiri, potaknu bečko Ratno vijeće da uredi Vojnu krajinu kao zasebnu carsku zemlju, premda su hrvatski staleži jednako zahtijevali da se ona dokine ili bar stavi pod bansku vlast. Uređenje je povjereno u Hrvatskoj krajini princu Josipu Hildburgshausenu, a u Slavonskoj grofu Ferdinandu Khevenhülleru (1734), s glavnom svrhom da se iz zemlje dobije za slučaj nužde što više vojske. Međutim, to je uređenje bilo samo privremeno.

Potkraj vladanja uplete se Karlo ponovo u rat s Turskom (1736-1739). Ali kako princa Eugena više nije bilo na životu (umro je 21. aprila 1736), stiže njegovu vojsku poraz za porazom. Dana 18. decembra 1739. sklopljen je zatim mir u Beogradu po kojem Karlo izgubi u Vlaškoj, Srbiji i Bosni sve što je stekao Požarevačkim mirom. Sava opet postane međom između Hrvatske i Turske.

Karlo III umro je 20. oktobra. kao posljednji muški Habsburgovac.

RODOSLAV DINASTIJE HABSBURGOVACA

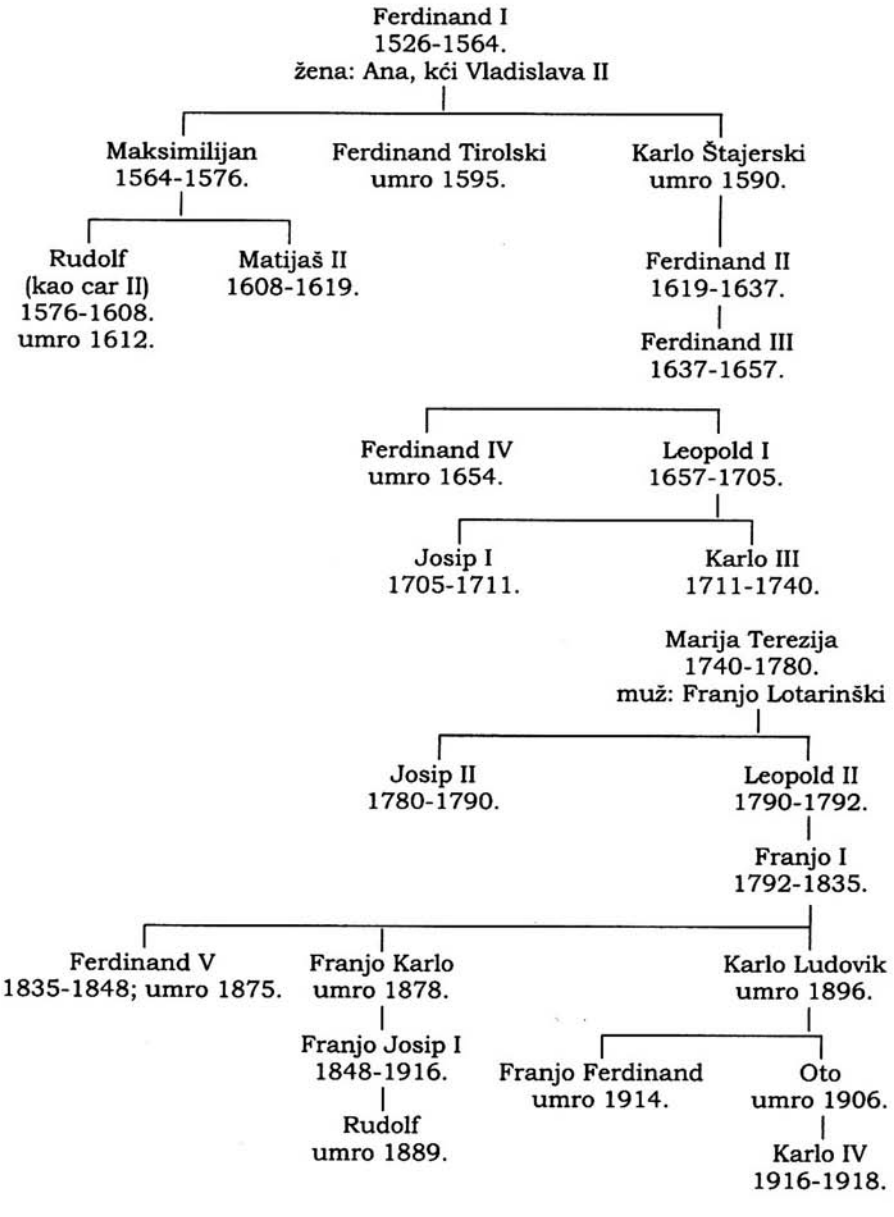

VIII
MARIJA TEREZIJA
(1740-1780)

Kad je naslijedila oca, bile su joj dvadeset i četiri godine. Premda nitko razborit već davno nije sumnjao da će nju zapasti prijestolje i premda nikome nisu bile nepoznate njezine odlične duhovne sposobnosti, ipak se začudo ništa nije poradilo da se ona uputi u rješavanje državnih poslova. Tako ona preuze teško breme kao pravi novajlija. Tjelesna joj se krasota, naročito poslije udaje (12. februara 1736) za vojvodu Franju Lotarinškoga, sjajno razvila, tako da su je suvremenici držali uzorom ženske ljepote. Tome se pridružila živahnost duha, oštra pronicavost, dobro pamćenje, sretna obdarenost da može svoje misli, bilo u privatnom razgovoru, bilo u državnom javnom zboru, lako, sigurno i uvjerljivo iznositi, pa toplo čuvstvo za slavu svoje porodice, skrb za dobrobit podanika, osjećaj za pravo i zakon te najzad živa vjera.

Nasljedni rat i Trenkovi panduri. Tek što je Marija Terezija sjela na prijestolje, podiže se protiv nje pruski kralj Fridrik II, kojemu se doskora pridruže još i Bavarska i Francuska. Tako započe austrijski nasljedni rat (1741-1748), u kojemu su Hrvati i Srbi sudjelovali u velikom broju ne samo kao redovita krajiška vojska nego i u dobrovoljačkim četama. Među ovima se naročito ističu Trenkovi panduri, naime oni dobrovoljci koje je okupio oko sebe slavonski vlastelin Franjo Trenk.[54] Više godina vojevali su oni u Šleskoj, Češkoj, Bavarskoj i Francuskoj, istaknuvši se kao osobito hrabri i smioni ljudi. Trenkovi panduri nisu bili svi jednako odjeveni; ipak im je glavno obilježje nošnje bilo tursko, u namjeri da izazovu što više straha. Da četa izgleda još većma "turski", Trenk joj je dodao i takozvanu "tursku bandu", sastavljenu od 12 glazbara, mahom frulaša i bubnjara, iz koje se s vremenom razviše nekadašnje austrijske vojničke glazbe. Junačkim, ali često i obijesnim djelima po različitim bojištima steče Franjo Trenk mnogo protivnika, koji ga ocrniše pred kraljicom, tako da ga staviše pred sud. Taj ga osudi zbog nasilja na doživotnu tamnicu u Spielbergu (kod Brna), gdje već poslije kratkog tamnovanja umre (4. oktobra 1749). Kako nije imao djece, bijahu mu imanja zaplijenjena i kasnije razdijeljena među neke dvorske ličnosti.

Postanak današnje Slavonije i konačno uređenje Vojne krajine. Dok su panduri vojevali po različitim evropskim bojištima, dogodile su se u Slavoniji znatne promjene. Još na požunskom krunidbenom saboru (14. maja 1741) obeća kraljica hrvatskim saborskim poslanicima da će obnoviti stare istočnoslavonske županije i pridružiti ih Hrvatskoj, a riječ svoju doista iskupi 1745. Obnovljene su županije virovitička, požeška i srijemska, to jest nekadašnja Slavonija, pa zatim sjedinjene s Hrvatskom, a slavonska je Posavina preuređena u Vojnu krajinu. Obnovljenje

54 Porodica Trenk je pruskog porijekla. Franjo se rodio 1. januara 1711. u Reggiu u Kalabriji gdje mu je otac tada bio u austrijskoj službi. Kasnije prijeđe u Slavoniju i kupi od bečke Komore imanja Pakrac, Brestovac i Pleternicu.

i preuređenje proveo je ban Karlo Batthyány (1742-1756) na veliku radost hrvatskog naroda,[55] a prvi veliki župani obnovljenih županija bijahu: grof Ludovik Patačić od Zajezde (virovitički), barun Marko Pejačević (srijemski) i barun Ladislav Vayay (požeški).

Proširenje Vojne krajine na slavonsku Posavinu prouzroči ponovno i definitivno uređenje čitave Krajine. Taj je posao izvršio 1746. princ Hildburgshausen, i to prema novim vojničkim potrebama. Krajina je podijeljena na regimente, i to: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, dvije banske (petrinjsku i glinsku), križevačku, đurđevačku, gradišku, brodsku i petrovaradinsku. Uprava je bila samo u vojničkim rukama. Kao što su se županije dijelile na okružja, kotare i općine, tako su i regimente imale svoje bataljune, kumpanije i općine. Časnici pojedinih vojnih jedinica (pukovnik, major, kapetan i poručnik) vadili su sve poslove, pa i sudačke. Parnice su se vodile besplatno, a prizivati se moglo na regimentski sud, zatim na generalni auditorijat i najzad na dvorsko Ratno vijeće. Službeni jezik bio je njemački, a tako i zakonici. Također su i škole bile njemačke. Svoje potrebe podmirivala je svaka regimenta iz svoje blagajne, te je bila financijski nezavisna od cjeline. Svaki je čovjek u Krajini bio vojnik od 16. do 60. godine. Zato je i mogla Krajina sama podići na noge do 50.000 momaka. Za rata mora svaki "graničar" (kako se žiteljstvo nazivalo) poći kamo mu se zapovijedalo. U mirno se doba hrani i odijeva svaki sam, a u ratu živi na carski trošak. Vojna krajina bila je uglavnom velika kasarna stalne vojske, uzdržavana razmjerno malim troškom.

Preuređenje Slavonije. U međuvremenu se dogodi znatna promjena s nedavno sjedinjenom Slavonijom. Madžari su naime stali tvrdokorno tvrditi da su one tri obnovljene slavonske županije još od arpadskih vremena sastavni dio Ugarske, a nipošto Hrvatske, pa da ih stoga treba njoj i vratiti. Kad su se na državnom saboru u Požunu (18. aprila 1751) sastali ugarski i hrvatski saborski poslanici, iznese virovitički podžupan Antun Špišić Japranski prijedlog da bi ubuduće sve tri novouređene slavonske županije stalno slale svaka po dva zastupnika na ugarski sabor, kako su to činile sve ugarske županije. Prijedlog je obrazložio time što su slavonske županije ionako uređene po ugarskom načinu i što plaćaju na isti način porez kao i one, pa je zato prikladnije da se računaju kao ugarske, a ne kao hrvatske. Drugim riječima, podžupan Špišić je predložio da se Slavonija otcijepi od Hrvatske i sjedini s Ugarskom. Ugarski su staleži taj prijedlog prihvatili i tako je on uzakonjen (zak. čl. XXIII od 1751). Uzalud se opirahu hrvatski saborski poslanici dokazujući da je Slavonija oduvijek (osim u tursko doba) potpadala pod bana i bila uvijek u upravnoj zajednici s Hrvatskom i Dalmacijom. Teškom mukom ipak izradiše da im se to pravo priznalo, pa tako sve tri slavonske županije ostadoše i dalje pod banskom upravom i sudbenosti, šaljući uz to

55 [Obnova županijskog uređenja u Slavoniji obradovala je, doduše, plemstvo kojemu je ono bilo zalogom vlasti, ali je u širokim slojevima seljaštva, osobito u susjedstvu Krajine, iz istog razloga pobudilo uznemirenost, a ponegdje i bune.]

još i na hrvatski sabor svoje zastupnike, dok su velikaši, župani i biskupi (đakovački, srijemski i pečujski) imali u njemu virilni glas i mjesto.[56]

Matija Antun Relković, pjesnik djela "Satir iliti divji čovik", Dresden 1762.

56 [Sredinom 50-tih godina XVIII st. došlo je u mnogim krajevima Hrvatske i Slavonije do velikih pokreta među krajišnicima i kmetovima. Poslije bune Teodora Kijuka u Banskoj krajini 1751, koja je bila posljedica težnje za organizacionim izjednačenjem svih Krajina, izbila je početkom 1755. velika buna u Varaždinskom generalatu. Uzroci su joj bili u osnovi isti, ali je reakcija krajišnika bila utoliko ogorčenija, ukoliko su ove promjene pogodile i njihova pisana prava. Novim ustavom za Varaždinski i Karlovački generalat (*Militär Gränitz-Rechten*, 1754) pretvorene su, među ostalim, njihove zemlje u vojničko leno koje nisu smjeli prodati ni založiti, a narodna je samouprava do kraja uništena. U vezi s ovom bunom izbila je u susjednim krajevima križevačke županije, između rječica Čazme i Lonje, buna kmetova koji su tada bili izloženi jakom pritisku i svoje vlastele, prije svega zbog povećane tlake, i državne vlasti, zbog uvođenja novog načina oporezovanja prema prihodu (1754). Pobunjeni su kmetovi tražili izlaz iz tog stanja priključenjem Krajini i pretvaranjem u krajišnike, što je – unatoč svemu nezadovoljstvu samih krajišnika – bilo konkretni cilj svake znatnije seljačke bune u XVII i XVIII stoljeću. Premda seljačke bune 1755. nisu taj cilj postigle, one su ipak ponešto ublažile položaj seljaka u odnosu prema vlasteli po tome što su dale poticaj za donošenje prvih općenitih urbarijalnih propisa ("Privremeno uređenje urbarskih podavanja" 1755. za Hrvatsku i urbar Marije Terezije 1796. za Slavoniju). Usp. o bunama 1755. raspravu Lj. Ivančana u Vjesniku zem. arkiva IV i V, 1902. i 1903, i prikaz J. Šidaka u Historiji naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959, str. 1057-1068. Dokumentarnu građu vidi u Historijskoj čitanci I od J. Šidaka (str. 149-159) i u Izvorima za hrvatsku povijest IV, 1959, od N. Klaić (str. 50-56).]

Sedmogodišnji rat (1756-1763). Uto započe Marija Terezija s pruskim kraljen Fridrikom II nov rat, koji se obično naziva Sedmogodišnji. I u njemu je učestvovala i krajiška i banska vojska. Istom svršetkom toga rata vrati se mir, a Pragmatička sankcija bijaše potpuno osigurana: unatoč brojnim dušmanima održa se Marija Terezija na prijestolju svojih prethodnika. Za to steče i narod hrvatski i srpski zasluge, koje mu je kraljica otvoreno i javno priznala.

Reforme; centralizacija. Otkad nastupiše mirne godine, Marija Terezija se počne sve to većma zanimati unutrašnjim prilikama svoje države. Već su njezini prethodnici, počevši od Ferdinanda I, pomišljali kako bi iz austrijskih, čeških, ugarskih i hrvatskih zemalja učinili jednu jedinstvenu državu; ali su u tome samo djelomično uspjeli jer, iako je onaj stari pojam pune nezavisnosti već davno izblijedio, ustav hrvatski i ugarski još je postojao, makar i okrnjen i slabo uvažavan. Istom od

Krajiški vojnici (1735)

vremena Marije Terezije počelo se oko toga sustavno i odlučno raditi. Izjednačenje čeških zemalja s austrijskima kraljica je lako i uspješno provela, ali je ugarski i hrvatski ustav sapinjala veoma lagano i oprezno. Godine 1764. sazove sabor u Požun (za 17. juna) da vijeća o državnim dugovima koji su nastali u toku Sedmogodišnjeg rata. Tom je prilikom

izišla neka anonimna knjižica koja je žestoko napala ugarski i hrvatski ustav zahtijevajući da se plemstvo dobre volje podvrgne plaćanju poreza, da se uredi stalna vojska i da vladar može bez privole sabora izdavati zakone.[57] Zbog te knjižice nastade velika uzbuđenost, jer se općenito držalo da kazuje ono što se u Beču hoće, pa tako se dogodi da su ugarski i hrvatski staleži na tom saboru uskratili Mariji Tereziji povišenje poreza u zatraženoj visini, dopustivši joj samo trećinu. Ozlovoljena time, kraljica više ne sazivaše sabora, već dojavljivaše pojedinim županijama, ugarskim i hrvatskim, preko patenata (naredaba) svoju volju onako kako je to činila s austrijskim i češkim zemljama. Znajući da u svim političkim poslovima odlučuje visoko plemstvo, kraljica je nastojala da ga predobije za sebe. U tu svrhu utemelji red sv. Stjepana (1764), kojim odlikova neke ugarske i hrvatske velikaše, osnova u Beču "Theresianum" kao odgojilište za mlade plemiće i uredi, štaviše, ugarsku tjelesnu gardu, sastavljenu od mladih ugarskih i hrvatskih plemića. Roditelje pak njihove pozivala je na dvor, gdje ih je obasipala častima i naslovima. To je početak germanizacije hrvatskog plemstva i njegova otuđenja od narodnih interesa.[58] Sada gospoda ostavljaju svoje tvrde zamkove i sele u gradove, željni zabave i užitka. Tuđi jezik, naročito njemački i francuski, preuzima sve to više maha, a tako i tuđi običaji, način života i odijevanja. Da predobije i crkvene dostojanstvenike, Marija Terezija uzme sebi dopuštenjem pape Klementa XIII naslov "apostolski kralj" (1758), a to ju je ovlastilo da imenuje najviše crkvene dostojanstvenike, pa i kanonike. Imenovani nadbiskup ili biskup odmah je primao prihode svojih imanja, a crkvene funkcije preuzeo bi tek kad je imenovanje potvrdio papa. Od godine 1765. postade kraljičinim suvladarom njezin sin car Josip (okrunjen carem 1765). Odgojen u aristokratskim slobodoumnim idejama prosvjete svoga vijeka, on se osobito brinuo za veličinu i napredak svoje buduće baštine. Mati mu preda u samostalnu upravu vojničke i financijske poslove, ali je zazirala od njegovih reformatorskih ideja u crkvenim i političkim poslovima. Sada bijahu opravljene i bolje izgrađene tvrđave Gradiška (na Savi), Osijek i Petrovaradin (1766).

Hrvatsko kraljevsko vijeće. U to vrijeme zbila se u Hrvatskoj znatna promjena kad je kraljica protiv volje staleža, ali u sporazumu s banom grofom Franjom Nádasdyjem (1756-1783) osnovala (7. jula 1767) Kraljevsko vijeće *(Consilium regium)* za političko-ekonomske i vojničke poslove Hrvatske sa sjedištem u Varaždinu, otkuda je kasnije (u julu 1776) preneseno u Zagreb. To vijeće bijaše po svom sastavu i djelovanju nalik na Ugarsko namjesničko vijeće *(Consilium locumtenentiale)*, osnovano još 1723. Na čelu mu je bio ban, kao predsjednik, i uza nj

57 Pisac joj bijaše Franjo Adam Kollár. U Hrvatskoj se u prvi mah sumnjalo da ju je napisao kanonik Krčelić.

58 [Pod narodnim interesima Šišić ovdje ne misli socijalne interese širokih slojeva naroda nego privrženost plemstva jeziku i običajima tih slojeva. Njihovi socijalni interesi, u osnovu protivni interesima plemstva, jasno su se izrazili upravo u to vrijeme u velikoj buni hrvatskih seljaka 1755. (Usp. bilj. 56.)]

šest savjetnika, dva tajnika i više manjih činovnika. Vijeće je izravno izdavalo naloge i zapovijedi (primajući ih često iz Beča) pojedinim županijama, pa je tako bilo prva hrvatska zemaljska vlada, jer dotada je sve upravne poslove vodio ban s banovcem i hrvatskim saborom. Razumije se da je tako hrvatski sabor postao ako ne suvišan, a ono ipak mnogo manje važan organ u zemaljskoj upravi. Zbog toga su Hrvati uvijek s nekim nepovjerenjem gledali u to Kraljevsko vijeće, iako ih je kraljica posebnim dopisom uvjeravala da je ono ravnopravno ugarskomu i da njime nipošto ne misli okrnjiti prava hrvatskog sabora. Dok su Hrvati pokazivali nepovjerenje, Madžari su potajno nastojali da se hrvatsko Kraljevsko vijeće podvrgne njihovu Namjesničkom vijeću. I tako se doista i dogodilo da ga je Marija Terezija najzad ukinula (30. jula 1779), ali ne tako da bi opet svu vlast prenijela na hrvatski sabor, kako su Hrvati željeli, već je poslove ukinutoga Kraljevskog vijeća predala Ugarskom namjesničkom vijeću, u koje je slobodno mogao doći ban da dade glas i mnijenje u hrvatskim poslovima. Tako je, dakle, Hrvatska prvi put podvrgnuta Ugarskoj i njezinoj vladi. Posljedice te promjene najjasnije se očitovaše u pitanju Rijeke.

Pripojenje Rijeke Hrvatskoj. Onaj teritorij na kojem se u kasnije vrijeme spominje Rijeka bio je u X st. nesumnjivo sastavni dio hrvatske države, jer se ona tada sterala sve do ušća istarske rječice Raše. Dokada je tako bilo ne zna se, ali je godine 1139. današnji riječki teritorij svakako pripadao knezovima Duinskim (Duino, grad kraj Trsta), dakle je tada bio sastavni dio vojvodine Koruške. Otada pa sve do 1776. nije više riječki teritorij vraćen Hrvatskoj, osim za kratko vrijeme (između 1337 i 1365) kad je Rijeka (Flumen) bila u vlasti knezova Frankapana.

Škrinja stolarskog ceha u Zagrebu (1747).
– Povijesni muzej Hrvatske

Međutim, već 1467. dolazi ona oporukom njenih posljednjih gospodara, grofova Wallsee, u posjed kralja Fridrika III, to jest u posjed habsburške porodice, pa joj ostade sve do 1776. U doba habsburškoga gospodstva postade Rijeka zasebnom političkom oblašću, u kojoj je u ime vladara upravljao kapetan, a kad su primorska zrinsko-frankapanska imanja zaplijenjena (1670), bečki dvor uredi od svega primorja, od Gradeža i Trsta do Senja i Baga, posebnu oblast zvanu Austrijsko primorje, u kojoj je Rijeka bila od 1712. slobodna luka (poput Trsta), naime grad s posve autonomnom gradskom upravom.

Tako je ostalo sve do godine 1776. kad Marija Terezija odluči, na nagovor sina cara Josipa II, da "vrati" u interesu Vojne krajine Hrvatskoj primorje, ali tako da joj istodobno uzme neke crkvene i velikaške posjede s desne obale Kupe u korist Banske krajine (Petrinja i Glina). Dvor je dakle imao pred očima zamjenu zemljišta: on uzima (ekskorporira) Hrvatskoj neke predjele, a daje ili vraća joj (inkorporira) primorje. Tu je svoju odluku kraljica provela u dva maha: 9. augusta 1776. javi ona

Tablica gumbarskog ceha u Zagrebu (1750)

Rijeci i hrvatskoj vladi (Kraljevskom vijeću) svojeručnim pismom da je odlučila "neka se grad i luka riječka opet neposredno utjelove Kraljevini Hrvatskoj" *(immediate regno Croatiae reincorporentur)*, a 5. septembra 1777. sjedini s Hrvatskom još i Bakar, Bakarac i Kraljevicu, tako da su samo Senj i Bag ostali u Vojnoj krajini. Od čitavoga toga teritorija uređena je uz to još i nova hrvatska županija severinska, sa sijelom u Mrkoplju, gdje se još iste godine održavala prva županijska skupština,

na kojoj sudjelovahu i dva riječka zastupnika; štaviše, iduće je godine održana u samoj Rijeci skupština Severinske županije. Još prije toga pripojena je Rijeka pred posebnim povjerenstvom Hrvatskoj, i to tako da je u političkim i školskim poslovima podvrgnuta hrvatskoj vladi, a u sudbenim u višoj molbi Banskom stolu u Zagrebu. Nato je riječko gradsko vijeće poslalo (4. novembra 1776) hrvatskoj vladi dopis, u kojem je izrazilo svoju radost što je "u istom slavnom Kraljevskom vijeću našlo pravog oca i brižnog savjetnika".

Marija Terezija je, vraćajući Rijeku Hrvatskoj, zaželjela da se i nadalje uzdrži njezin zasebni položaj kao slobodne luke u interesu pomorske trgovine. Zato se obrati na samu Rijeku i hrvatsku vladu da joj stave prijedloge. Tada hrvatska vlada[59] predloži u sporazumu s Rijekom, "neka se grad Rijeka s katarom i nadalje smatra kao odijeljeno, svetoj kruni Kraljevine Ugarske pridruženo tijelo *(separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus)*". Poslije toga izdala je kraljica gradu Rijeci diplomu dne 23. aprila 1779, kojom se uređuje ona zamišljena riječka autonomija, a u kojoj je ona doslovno ponovila navedene riječi iz prijedloga hrvatske vlade, a taj je također išao za tim da se Rijeka odlikuje nekim zasebnim autonomnim položajem. Prema tome, dakle, imala se Rijeka smatrati – s obzirom na njezinu autonomiju, a u skladu s kraljičinim riječima – samo zasebnim dijelom zajedničke ugarsko-hrvatske krune, a da nije bila još izlučena iz teritorija hrvatskog kraljevstva. Ali kad je malo potom kraljica dokinula hrvatsku vladu, i Rijeka je podređena Ugarskom namjesničkom vijeću. Na tome su Madžari kasnije zasnovali lažnu tvrdnju da je Marija Terezija utjelovila Rijeku 1779. neposredno Ugarskoj, izlučivši je tobože iz teritorija hrvatskoga kraljevstva.

Marija Terezija umrla je 29. novembra 1780. ostavivši dva sina: Josipa i Leopolda.

IX
CAR JOSIP II
(1780-1790)

Opća karakteristika Josipova vladanja. Kad je Marija Terezija umrla, bijaše njezin sin Josip – prvi vladar iz kuće habsburško-lotarinške – već davno njemačko-rimski car, a naslijedio je ugarsko-hrvatsko prijestolje na osnovi prava o nasljedstvu. Njegovo stupanje na prijestolje primiše svi potlačeni društveni slojevi s novim nadama, ali vladajući razred sa zabrinutošću i nepovjerenjem. Josip II nije bio nov čovjek; još kao prijestolonasljednik jasno je pokazao da u njemu živi drugi duh negoli u njegovoj majci. Javno je mnijenje dakle moglo slutiti da promjena

59 Prijedlog je izradio njezin član Nikola Škrlec Lomnički u sporazumu s Josipom Majláthom, severinskim županom i prvim gubernatorom riječkim, saslušavši prije želje Riječana samih. Gl. o tom: Rački, Rijeka prema Hrvatskoj, Zagreb 1867, i Šišić, Abrege de l' histoire politique de Rieka-Fiume, Paris 1919.

na prijestolju taj put znači i promjenu sistema, iako se tada još nije ništa dogodilo pa je novi vladar reskriptom od 30. novembra 1780: čak uvjeravao ugarsko-hrvatske staleže da će poštivati njihova prava. Dapače su se neke ugarske oblasti počele spremati za sabor i krunisanje, koje su tobože očekivali za 25. juna 1781; ali već u najskorije vrijeme sve je pošlo drugim putem. Josip II htjede i Ugarskoj i Hrvatskoj da ostane carem, s težnjom da dovrši posao što ga je njegova mati započela. Kad je stupio na prijestolje, bilo mu je 40 godina i, premda je na njegov odgoj otac, prosvijetljeni car Franjo, imao snažna utjecaja, duhom je ipak više bio nalik na majku, na koju je sjećao i svojom spoljašnošću. Bijaše pristao muž, zdrav i dobrih manira, iako nije bio tako snažne tjelesne građe da bi mogao neprestano podnositi tegobe prekomjernoga rada. Pa ipak htjede car tako reći vječno raditi, provodeći osam do deset sati u ozbiljnom, teškom i zamornom radu, iz kojega bi onda rado pribjegavao u društvo obrazovanih muškaraca i žena. I sam je bio duhovit, šaljiv i satiričan; štaviše, zbog njegove nesmiljene iskrenosti i sklonosti zabadanju držala ga je mati za "čovjeka bez srca". Inače mu bijaše uzorom pruski kralj Fridrik II, za kojim se u svemu povodio. Josip II kazivao je za sebe da je prvi činovnik države i da je dobar vladar samo onaj koji je pravi pravcati upravni činovnik i koji ne daje samo upute i smjernice nego se i sam bavi svim poslovima, u sve se miješa i o svemu nastoji da bude lično obaviješten. Poslije mnogo stoljeća Josip II prvi je habsburški vladar koji je stupio u neposredan, lični dodir s vojskom. Nije doduše postao vojskovođom, ali spoljašnošću postade vojnik: zbacio je španjolsku nošnju svojih predaka i uvijek oblačio vojničko odijelo. Od tuđih i novih ideja uzeo je, kao i njegova mati, samo ono što je služilo njegovim vlastitim ciljevima i carskom sistemu, kojemu je doduše modernizirao oblik, ali sačuvao neoštećenu jezgru. Iz ideje carske neograničene vlasti, koja stoji iznad svih zakona, kao i iz iskrene skrbi za dobrobit podanika potekla su sva njegova djela, reforme i borbe s crkvom i sa staleštvom, koje je politički htio uništiti, ali je ipak želio da se uzdrži premoć aristokracije u društvu.

Još u 19. godini porodi mu se u glavi misao da će, kad stupi na prijestolje, pribaviti sebi od svojih zemalja neograničenu vlast na deset godina, pa da će u to vrijeme bez njihova sudjelovanja provesti sve svoje namjere. Kad je sjeo na prijestolje, nije više tražio ničijeg ovlaštenja, već je počeo raditi po svom uvjerenju. Učinio je dosta korisna, valjana i blagotvorna, te je prvi habsburški vladar koji je htio da apsolutizmu poda plemenit moralni sadržaj i da mu ucijepi pojam dužnosti prema podanicima. On htjede da učini svoje narode bogatima i kulturnima, doduše ne toliko zbog njih samih koliko zato da otvori obilna vrela prihoda svojoj spoljašnoj osvajalačkoj politici. Konačna pak svrha njegovih djela bijaše ujedinjenje i stapanje svih habsburških zemalja u jednu zasebnu njemačku državu, pa je zato sve svoje reforme i prosuđivao prema tome koliko odgovaraju toj konačnoj svrsi i koliko mu povećavaju financijska i vojnička pomoćna sredstva. Što se tiče Ugarske i Hrvatske, car Josip je kao prijestolonasljednik i majčin suvladar više puta proputovao obje

zemlje (tako Slavoniju 1768, a Hrvatsku 1775 i 1776),[60] proučio njihove prilike i upoznao se sa željama i potrebama puka i različitih društvenih slojeva. Uostalom, odgojiteljem bijaše mu u mladosti hrvatski ban grof Karlo Batthyány (1742-1756), koji ga je uputio ne samo u različite vojničke poslove nego napose još i u hrvatske prilike. Dobru volju za te zemlje pokazao je još kao mladić, rekavši da treba podizati pučanstvo, unapređivati obrt, trgovinu i nastavu, i to tako da se ukloni bojazan da ih hoće lišiti privilegija. Dapače, on je katkada govorio kako želi poći stopama kralja Matijaša I Korvina da bi stekao pridjev "pravednoga". Da su mu namjere bile plemenite i da od vremena Matijaša I nije bilo na prijestolju vladara koji bi dobrobit svojih podanika nosio na srcu s više mara i ozbiljnosti, o tom ne može biti sumnje. Samo je sve ono što je stvorio ili htio da stvori imalo da služi tuđinskoj svrsi, to jest stapanju Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama, a time je došao u najžešću opreku s najsvetijim osjećajima onih koji su u tim pofrancuženim, ponijemčenim i polatinjenim zemljama još ostali dobri rodoljubi. Josip je, naime, htio da dade potlačenim slojevima slobodu, ali u zamjenu da im oduzme sve ideale; to je tragika njegova života. Došao je u sukob s onom silom koja je za vladanja njegove matere bila još slaba, ali mu se sada već opirala, pa će ga ona najzad uz pomoć međunarodnih prilika i oboriti. Ta sila bijaše narodna svijest, a ne staleštvo koje je još Marija Terezija sapela, a Josip držao već mrtvim. Kako znamo, Marija Terezija nije više poslije 1764. sazivala požunskih sabora, a sve je reforme provodila bez sudjelovanja staleža. Sada su se javljali pisci koji su u različitim varijacijama raspravljali o teoriji novog apsolutizma. Pisali su da je krunisanje puka ceremonija, da kraljevska zavjernica kralja ne veže, da je sabor štetan po državu, privilegiji i prava plemstva da ne vrijede, a vladareva je dužnost da ih ukine. Takvim učenjem bijaše zasićen zrak u kojem se car Josip kretao. Širili su ih ne samo poluslužbeni organi, i nije samo velikaško društvo tako mislilo nego i gdjekoji niži ljudi jakih ambicija. Pod takvim utjecajem odrastao je prijestolonasljednik Josip, a kad je došao na prijestolje, ubrzo je zaboravio da bi se imao krunisati i položiti zakletvu na zakone Ugarske i Hrvatske. Njegova ga okolina uvjeravaše da se kao nasljedni kralj ne treba kruniti. Samo je on o tom pitanju poštenije mislio od svojih savjetnika koji su dokazivali da krunidbena zavjernica kralja ne veže, pa baš zato što je svetost zakletve uzimao ozbiljno, nije se dao krunisati. Ali je uskoro spoznao da će mu zbog toga i najbolje namjere naići na žestok otpor. Ipak se nadao uspjehu imajući pred očima tri okolnosti: prvo, razmirice između katolika i protestanata u Ugarskoj, zatim između velikaša i nižega plemstva u Ugarskoj i Hrvatskoj; drugo, bunu koja je imala da bukne među kmetovima protiv plemstva; treće, vojsku pod oružjem. Ohrabren tim nadama, Josip započe odmah izvoditi svoje davno promozgane osnove. Mogao je računati na velik broj ugarskih i hrvatskih velikaša, pa mu stoga nije bilo potrebno da se posluži tuđincima.

60 U Zagrebu bio je car Josip II prvi put 24. aprila 1775, a drugi put 24. juna 1786.

Crkvene reforme. Svoj rad započe ondje gdje je po njegovu mišljenju bio najnužniji, naime na polju crkvene politike. Pri tom bila mu je glavna svrha da podvrgne katoličku crkvu državnoj vlasti i da zbliži pojedine konfesije. Odmah poslije stupanja na prijestolje upozori Ugarsku dvorsku kancelariju da u vjerskim stvarima postupa liberalnije. Već je tada bio, doduše, odlučio da će protestante učiniti ravnopravnim s katolicima, ali ipak tako da time katolička crkva ne trpi štete. Plod toga bijaše 25. oktobra 1781, izdani patent o vjerskoj toleranciji, kojim objavi svim oblastima da proširuje slobodu vjeroispovijedanja i podjeljuje jednaka prava pripadnicima svih konfesija. Ta im naredba daje pravo da ulaze u sve javne službe, da, štaviše, dolaze na sveučilišne i druge velikoškolske katedre, omogućuje im osnivanje crkvenih općina i dopušta prijelaz na protestantizam. Car sam reče da tim patentom želi postići "bratsku slogu među pučanstvom države različitih vjera". Njime su sada stekli i Židovi punu ravnopravnost. Osnovane su njihove crkvene općine i podignute škole pod nadzorom oblasti; dopušteno im je da se bave obrtom, da se oblače kao i drugi, ali im je car nametnuo njemački jezik zabranivši hebrejski, i njemačka prezimena.[61] I grčko-istočni Srbi i Grci osnovaše tada (1786) u Zagrebu svoju vjersku općinu i parohiju, vodeći od 1788. svoje matice crkveno-slavenskim jezikom, a 1793. otkupiše od gradske općine crkvu sv. Margarete, koju iduće godine posvetiše kao svoju crkvu sv. Preobraženja.

Uporedo s naredbom o toleranciji car Josip je proveo i u katoličkoj crkvi dalekosežne promjene, kad ju je na osnovi patronatskog prava stavio pod utjecaj države naredbom nazvanom *"ius placeti"* (30. marta 1781), odredivši da se papina pisma, upravljena na ugarsku i hrvatsku crkvu, smiju proglasiti samo ako su prije toga stekla odobrenje vladara. Osim toga započeo je mnogo većih i manjih reforama stavljajući sve više u službu države katolički kler. Zasebnim je, naime, naredbama normirao crkvene obrede, blagdane, ophode i postove, pa se napokon počeo miješati i u porodične i privatne prilike.[62] I tako se u tom sitnom radu razdrobio njegov široki vidokrug i njegova promišljenost, te je s jedne strane izazvao ogorčenje pobožne mase, a na protivnoj strani su mu se izrugivali zbog pretjeranosti. Sam Fridrik II, pruski kralj, podrugljivo ga je nazivao "sakristanom". Te reforme bile su razlogom da je na početku 1782. pošao u Beč sam papa Pio VI ne bi li cara odvratio od toga puta. Premda je taj posjet pobudio u cijeloj Evropi golemu senzaciju, ipak nije urodio nikakvim plodom jer je Josip i dalje išao svojim putem. Raskrstio je s postupkom svoje matere, koja je visoka crkvena dostojanstva dijelila članovima velikaških familija, pa je davao ta mjesta, kako sam reče, samo "prema sposobnostima i čistom moralu". Da

61 Pravnik Imbro Domin kaže za Židove: "Niti videti se dati vu hrvatske i šlavonske zemlje tja da Jožefa II. ni im bilo slobodno"; up. Bresztyenszki, Izraelićani i vršenje patronatskoga prava. Zagreb 1890, str. 6. Prva židovska općina podignuta je u Varaždinu oko 1785, a u Zagrebu tek 1806. Prije toga dolazili su samo prolazno u zemlju trgovine radi.

62 On je, primjerice, izdao naredbu kojom se zabranjuje ženama nositi steznik.

između biskupa i njihovih vjernika nastane intimniji saobraćaj, nije trpio da koji biskup uživa više beneficija. Zato je 1784. dao popisati dohotke visokoga klera i ostalu crkvenu imovinu svjetovnog i redovničkog svećenstva.[63] Uz obilne crkvene prihode imao je visoki kler i bezbroj javnih časti; gotovo svaki biskup u Ugarskoj bijaše još i veliki župan, a kod Dvorske kancelarije bijaše barem jedan od njih. Kod vlade (ugarske i hrvatske), banskog suda i drugih mjesta bijaše također uvijek po jedan ili više članova visokoga klera, koji su svi za te službe dobivali plaću. To je sada ukinuto s motivacijom da svećenik ima ostati samo ono što jest, naime svećenik. Budući da se za siromašno niže svećenstvo nije nitko brinuo, car odluči da će mu posvetiti posebnu pažnju. Dao je, dakle, popisati dohodak župnika i istražiti gdje treba da se podignu nove župe i kapelanije. Kad je taj popis pokazao krupne brojke,[64] a dušobrižnici poslaše molbenice da im se odredi bar minimum dohotka, car se odlučio na veoma sudbonosan korak. Za provođenje te osnove trebalo je mnogo novaca, a car ih je odlučio tako namaknuti da je po primjeru Isusovačkog reda (1773) dokinuo sve muške i ženske redove koji se nisu bavili njegovanjem bolesnika ili nastavom, a zatim njihovu imovinu zaplijenio (1782). Sada bijahu zatvoreni čuveni samostani pavlina u Lepoglavi i Remetama (1784), pa klarisa u Zagrebu (1782) i toliki drugi širom Hrvatske i Slavonije. Njihovu golemu imovinu preuze Ugarsko namjesničko vijeće i upotrijebi je za vjerozakonski *(cassa parochorum)* i naukovni fond *(fundus studiorum)*. I odgoj svećenstva također stavi car pod državni nadzor, osnovavši u tu svrhu generalno sjemenište; takvo je za Hrvatsku osnovano u Zagrebu (1784), ali ga doskora ukine i odredi da peštansko ima da služi za cijelu Ugarsku i Hrvatsku.

Političke reforme. Od političkih reforma car je najprije pokušao da ukine kmetstvo, i to samo u Erdelju, ali odgovor bijaše otvorena buna tamošnjih Rumuna.[65] To iskustvo navede cara na misao da se kmetstvo može ukinuti tek poslije reorganizacije uprave, koja mu je veoma smetala već kod prvih crkvenih reforama. Ustavnim putem, naime uz suradnju sabora, ne htjede toga učiniti, ne toliko što se plašio otpora staleža, koliko zato što je u njemu prevladalo mišljenje da se čitav staleški sistem i staro zakonodavstvo ima dokinuti. Osobito je mrzio županije jer su one njegove naredbe učinile predmetom "ekspedicije", a ne "egzekucije", to jest one su ih samo primale, a ne proglašavale i provodile. Stoga odluči (1783) da će ugarske i hrvatske javne časti podijeliti Nijemcima i drugim tuđincima, a domaće činovništvo premjestiti u austrijske zemlje, pa čak i u Belgiju. U tom raspoloženju obarao je sve što mu je stajalo na putu, jer je to razaranje i inače odgovaralo njegovu konačnom političkom cilju – ideji jedinstvene monarhije. Zato je vladu usredotočio u Beču, dok je u pojedinim zemljama htio da ima tek zemaljske

63 Po tom je popisu prihod zagrebačkog biskupa tada iznosio 20.000 forinti.

64 Za Ugarsku i Hrvatsku računalo se da treba osnovati 950 novih župa i 559 kapelanija.

65 [Bila je to velika seljačka buna pod vodstvom Hore 1784.]

vrhovne oblasti, koje su imale da rade pod vodstvom centralne bečke vlade. U duhu toga sistema dade premjestiti krunu sv. Stjepana u Beč, smatrajući je običnom starinom kojoj je mjesto u muzeju. Stoga je i smjesti (1784) u carsku riznicu među ostale krune što su se ondje čuvale. Na taj glas nasta silno uzbuđenje u Ugarskoj i Hrvatskoj, ali car ne mareći za sve to pođe dalje svojim putem. Prije svega naredi (26. aprila 1784) da ubuduće njemački jezik ima biti službeni u čitavoj državi, a Dvorska kancelarija, Komora i Ugarsko namjesničko vijeće treba da već od 1. novembra njime ureduju; od godine 1786. postaje on uredovni jezik u svim županijama, ugarskim i hrvatskim, a poslije tri godine ne smije više nikoga biti, ni činovnika, ni svećenika, koji ga ne bi znao. Na tu naredbu skočiše listom sve ugarske i hrvatske županije i uložiše žestok prosvjed. Sada je došao red na njih, a zamislio ih je tako preudesiti da će one morati tačno i strogo provoditi reforme "bez obzira na prošlost i sadašnjost". Najprije premjesti Namjesničko vijeće u Budim sjedinivši s njime vrhovnu financijsku oblast, naime Ugarsku komoru. Potom razdijeli (1785) Ugarsku i Hrvatsku na deset okružja *(circulus)*, od kojih se svako sastojalo od nekoliko županija. Tom su prilikom Hrvatska i Slavonija raskinute, jer je Slavonija s baranjskom županijom potpadala pod Pečuh, dok je Hrvatska sa zaladskom županijom sačinjavala zasebno okružje sa sijelom u Zagrebu. Na čelu je svakom okružju stajao kraljevski povjerenik *(director)*, a taj je imenovao podžupane; ostale je činovnike i dalje birala županijska skupština, ali kraljevski ih je povjerenik mogao kad je god htio svrgnuti ili zamijeniti drugima. Sada je banska čast postojala samo po imenu, jer grof Franjo Balassa de Gyármáth (1785-1790) bijaše zapravo carev povjerenik, vladajući nasilno bez sabora. Kad je tako iz temelja preudesio upravu, ukine car Josip (25. augusta 1785) kmetstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Sada je zauvijek izbrisano ime kmet, on se mogaše slobodno seliti i ženiti bez privole vlastelina, učiti zanat, polaziti školu, birati zvanje i slobodno raspolagati svojom pokretnom imovinom. Nitko ga više nije mogao otjerati sa zemljišta ili siliti na rabotu. To je doduše bio velik napredak prema dotadašnjem stanju, ali ipak ne učini bivšeg kmeta vlasnikom zemljišta. Drugi znatni momenat u preustrojstvu uprave bijaše da je sudstvo odijeljeno od uprave, a kr. slobodni gradovi da su uvršteni u novi sudstveni sistem. Nadalje je car ukinuo smrtnu kaznu i torturu te uopće popravio i ubrzao sudski postupak. Preuređenje uprave i pravosuđa htjede da dovrši poreznom reformom, to jest oživotvorenjem opće porezne dužnosti. U tu je svrhu odredio da se popiše pučanstvo i tačno izmjeri zemlja (1787), što je izazvalo velike nemire u Ugarskoj i Hrvatskoj, i samo je brahijalnom silom uspjelo taj posao obaviti.[66] Za Hrvatsku je još od presudne važnosti što je car ukinuo (20. marta 1786) severinsku županiju; tom je prilikom njezin sjeverni dio (to jest Gorski kotar) pridijelio zagrebačkoj županiji,

66 Po tom je popisu Zagreb imao 7000 duša. – [Prema podacima u članku I. Karamana, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonije, Srijema i Bačke u doba Josipa II (1787), Zbornik MSDN 29, 1961, str. 90, u samom Gradecu tada je živjelo 576 porodica s 2815 članova.]

a od svega primorja uredio zasebnu oblast, nazvanu Ugarsko primorje *(littorale Hungaricum)*, koje se sastojalo od tri kotara: riječkoga, bakarskoga i vinodolskoga, a upravljao je njime riječki gubernator. Sada su na Rijeci bile dvije oblasti: gubernij za trgovinu i zdravstvene poslove i gradsko vijeće za upravne poslove. Obje, pak, bile su podvrgnute ugarskoj vladi; jedina u sudbenim poslovima još je i sada vrijedio kao sud više molbe zagrebački Okružni stol, koji je zamijenio od cara Josipa 1787. dokinuti Banski stol (do 1790).

Turski rat i slom carevih reforma. Ipak je najveći dio svih tih naglo izvođenih reforma ostao najzad bez uspjeha, i to zbog careve nesretne spoljašne politike. Pored holandskih i pruskih zapleta, najkobniji je bio svakako turski rat (1787-1791), u koji se Josip morao upustiti protiv svoje volje kao saveznik ruske carice Katarine II, koja naumi Turke protjerati iz Evrope. Tom prilikom imale su Josipa zapasti Srbija, Bosna i Hercegovina. Uza sve to što je car sabrao veliku vojsku (245.000 pješaka, 36.000 konjanika i 900 topova) i što su mu se pridružili ustanici po Srbiji, Bosni i Hercegovini, pa i Crna Gora, a carski general Laudon zauzeo Beograd (8, oktobra 1789), vojna nije uspjela. Zbog toga je trebala namaknuti novaka i živeža za dalji rat, poradi čega je car bio prinuđen da napusti uređenje okružja i sazove stare ugarske i hrvatske županije u skupštine. Na tim se skupštinama počelo bučno zahtijevati saziv sabora; štaviše, carski činovnici bijahu otjerani, a njemački jezik dokinut. Zemlja je stajala na pragu potpune bune. Kad je to vidio car, koga je slomila teška bolest što ju je zadobio na srijemskom močvarnom taborištu, izda najprije (18. decembra 1789) naredbu kojom obeća saziv sabora, a deset dana kasnije (28. decembra) vrati zasebnom naredbom Ugrima i Hrvatima ustav kakav je zatekao u onaj čas kad je stupio na prijestolje; izuzeti bijahu samo patent o toleranciji i dokinuće kmetstva. Osim toga, car još obeća da će godine 1791. sazvati krunidbeni sabor i izdati krunidbenu zavjernicu. Da se vidi ozbiljnost njegove nakane, dade odmah otpremiti krunu sv. Stjepana u Ugarsku, gdje je ona s velikim veseljem i slavljem dočekana. I u Hrvatskoj bijaše radost s vraćena ustava općenita, a uveća je još i bijeg bana Balasse iz Zagreba, "ispred bijesa mladeži", kako kaže suvremeni pisac, grof Adam Oršić. Međutim, dan prije negoli je kruna sv. Stjepana stigla u Budim, umre car Josip II (20. februara 1790).

X
UNUTRAŠNJE STANJE HRVATSKOGA KRALJEVSTVA (1526-1790)

Ime i grb. Sve do druge polovice XVI stoljeća još su se razlikovala oba upravna teritorija: regnum Dalmatiae et Croatiae i regnum Sclavoniae. Ali potkraj istog stoljeća stopiše se oni u jednu političko-upravnu cjelinu kao regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, a taj se diploma-

tski naziv održa sve do 1918. Tada je ime Hrvatska preneseno još i na čitavu srednjovjekovnu Slavoniju do Drave, ukoliko nije njome nekoć vladao Turčin, a pod Slavonijom se počeo razumijevati sav ostali teritorij, dalje na istok sve do Zemuna. U isto vrijeme (u XVI i XVII st.) nosila je ime Dalmacija senjska (uskočka) kapetanija, naime Hrvatsko primorje od ušća Zrmanje sve do Bakra, pa Vinodol, Prozor, Otočac i Brinj u unutrašnjosti.[67] Očito se išlo za tim da bi se opravdao naziv "Dalmacija, Hrvatska i Slavonija". U to doba nastane i u kraljevskom naslovu važna promjena utoliko što je Ferdinand I od g. 1529. uvrštavao u nj još i Slavoniju *(Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae rex)*. Ferdinand I bez sumnje htjede da time u doba borba s kraljem Ivanom Zapoljskim, koji je baš u Slavoniji *(in regno Sclavoniae)* imao jaku stranku, vidljivo pokaže svoje zakonito pravo i vlast.

Kao grb počne sjedinjeni hrvatsko-slavonski sabor (od septembra 1558) upotrebljavati onaj što ga je kralj Vladislav II još 1496. potvrdio Slavoniji, naime kunu u bijegu između dvije rijeke (Drave i Save) za zvijezdom (Marsom) u znak hrabrosti. Tim se grbom kao zemaljskim *(sigillum, regni)* hrvatski sabor služio sve do godine 1847, dok je zasebni hrvatsko-dalmatinski sabor do jula 1558. (kad se posljednji put sastao u Steničnjaku) upotrebljavao kao "sigillum regni" hrvatski grb, to jest srebrne i crvene kocke. Budući da su hrvatski staleži došli u Slavoniju k slavonskima, sasvim je razumljivo da su onda i prihvatili njihov dotadašnji grb kao "zemaljski". Ali zato nisu zaboravljeni ni hrvatski ni dalmatinski grb, a 1616. nalazimo ih sva tri zajedno na taliru kralja Matijaša II.

Granice hrvatskog kraljevstva nisu ni u to doba bile stalne. Najuže bijahu na početku XVII. st., a otada su se sretnim ratovima s Turcima počele sve to većma širiti.[68] Najveće prostranstvo postigoše obnovljenjem i sjedinjenjem triju slavonskih županija (1745), pa uređenjem severinske (1776). Sada se Hrvatska širila od mora do Iloka dijeleći se na sedam županija: severinsku, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku. Ostatak zemlje do Zrmanje, Une i Save do Zemuna pak Dunavom do Petrovaradina, sačinjavao je Vojnu krajinu, koja u pravnom pogledu nije pripadala Hrvatskoj.

Narod. I u narodnosnom pogledu nastale su u to doba znatne promjene. Premda je golemo mnoštvo Hrvata u toku XVI stoljeća ostavilo svoju ugroženu domovinu, naročito današnju sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu i Pounje, odselivši se u zapadnu Ugarsku i u Austriju, a neki čak i u južnu Italiju, ipak bijahu Hrvati i sada glavni element u zemlji, i to ne samo u slobodnoj nego i znatnim dijelom i u pokorenoj turskoj Hrvatskoj. Uz njih su sjedili u XVII i XVIII st. mnogobrojni doselje-

67 Gl. o tom zak. čl. XXXII: 1596 (Kukuljević, Iura regni III, 43), Lopašić, Spom. hrvat. krajine II, 344, i Valvasor, Ehre des Herzogtums Crain IV, 79.

68 Izraza "reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae" nestaje iz saborskih zapisnika poslije Karlovačkog mira.

nici, koje iz turskog doba, koje iz doba njemačke prevlasti. U prvom su to redu Srbi (Vlasi, Valachi, Rasciani sive Serviani, Sirfen), koji naseliše većim dijelom svu Hrvatsku krajinu, zatim Slavoniju i Srijem (naročito 1690. i 1737). U onim stranama gdje nije bilo Vojne krajine i gdje nikad nisu Turci vladali, a tako i u stranama podalje od turskog susjedstva (kao u Hrvatskom zagorju i južno od Zagreba do Kupe), nije bilo Srba. Nadalje napučiše gradove, naročito u Slavoniji, Nijemci, i to kao obrtnici i trgovci, ili kao časnici i službenici. Ti su se Nijemci ponajviše doselili iz južno-njemačkih (ili švapskih) krajeva, tako iz gornje Austrije, Moravske i Württemberga. Neki gradovi, kao Osijek i Petrovaradin u Slavoniji, bili su u drugoj polovici XVIII st. tako reći čisto njemački.[69] Madžari se naseliše (od česti još u tursko doba) samo po nekim slavonskim selima uz Dravu i Dunav, a Arbanasi (Klimente) samo u dva sela: Nikincima i Hrtkovcima u Srijemu (1737).

Društvo se i sada raspadalo na slobodne i neslobodne ljude, kao u vrijeme prije 1526. Slobodni su bili plemići, svećenstvo i građani po kr. slob. gradovima. Plemstvo se dijelilo u velikaše (magnate) i niže plemstvo. Staro, prekogvozdansko hrvatsko plemstvo većinom je za turskih ratova ili izumrlo ili se iselilo u Ugarsku i Austriju. U Ugarskoj dobiše iznajprije pridjev Horváth *(cognomine Chrovatus)*, pridržavši pravo svoje ime (tako Horváth-Petričević), ali kasnije ga zanemariše pa je ponajviše ostalo samo Horváth. Isto su tako i u Austriji zvali hrvatske iseljenike Krabat *(genant Krabath)*, samo što se taj dodatak brzo zaboravio a ostalo je pravo ime, obično pravopisno izobličeno (tako Kollonitsch). Uz iseljenike ističu se u Hrvatskoj novoga vijeka i neki doseljenici. Još u početku XVI st. razgranala se u Slavoniji madžarska porodica Erdödy, kad je kardinal i ostrogonski nadbiskup Toma Erdödy (umro 1521) ostavio Petru, sinu brata Nikole, svoja golema slavonska imanja, naročito Jastrebarsko i Moslavinu (odatle pridjev de Monoszló). Taj je Petar praotac hrvatske grane ove porodice, a već istoimeni njegov sin, kasnije ban Petar Erdödy, steče još Cesargrad i druga imanja, dok je njegov sin ban Toma Erdödy postao (1607) nasljednim županom varaždinskim. Ta je čast potom ostala u rukama ove porodice sve do 1845. U XVII st. doseli se u Slavoniju i obitelj Rauch, podrijetlom iz Erdelja.[70] Poslije Karlovačkog mira dvor je obdario golemim imanjima u oslobođenoj Slavoniji mnoge strane plemiće, a neki su ih stekli i kupnjom od austrijske Komore. Tada dođe u posjed kneza Livija Odeschalchija iločko vlastelinstvo (1697), i to kao zasebno "herceštvo srijemsko" *(ducatus Sirmii)*, unatoč živome prosvjedu hrvatskog sabora. Virovitičko vlastelinstvo dobio je grof Cordona, ali ga kasnije (1745) proda barunu Marku Pejačeviću; valpovačko i petrijevačko stekao je barun Prandau, našičko grof Odoyer,

69 Nešto prije 1777. prošao je Slavonijom učeni Saksonac Taube; on kaže u svom djelu o Slavoniji (Beschreibung Slavoniens I, Leipzig 1777, str. 63): "Zu Esseck und Peterwardein höret man fast nichts als deutsch."

70 Kralj Ferdinand učini plemićima sibinjske građane Levina, Jurja i Blaža s pridjevkom de Nyék 28. maja 1557. Barunom postade 6. apr. 1763. Pavao Rauch, krajiški pukovnik.

ali ga njegova udovica proda (1732) barunu Josipu Pejačeviću, orahovačko barun Marko Pejačević, ali ga 1742. proda Dimitriju Mihajloviću; siračko (kasnije daruvarsko) grof Janković,[71] a vukovarsko grof Eltz iz Mainza. U XVIII st. doseliše se u Hrvatsku i baruni Kulmeri iz Štajerske, pa grofovi Sermage iz Francuske (iz Besançona). Svi su ti strani rodovi, prije negoli su mogli dobiti plemićka prava na tlu hrvatskoga kraljevstva, morali steći od hrvatskog sabora indigenat i inkolat, to jest da ih sabor proglasi i prizna urođenim plemićima.

Inače bijaše život neplemenitih ljudi i sada isti kao u doba prije 1526, a tako je ostalo sve do urbara Marije Terezije i Josipa II, ali to bijaše uglavnom samo privremeno olakšanje.[72]

Katolička crkva. U crkvenom pogledu proživjela je Hrvatska u to doba mnoge nevolje i silovite promjene. U toku XVI st. nestalo je srijemske, kninske[73] i modruške biskupije. Senjska je bijedno životarila uz more, a s opsegom zagrebačke biskupije gotovo se podudarao i opseg "ostataka" Hrvatske. Poslije oslobođenja Like i Krbave, Pounja i Slavonije moglo se opet pomišljati na neku obnovu staroga stanja. Tako je Hrvatska u XVIII st. obuhvatala pet biskupija. Senjska se sterala po svemu primorju, Lici, Krbavi i po čitavoj zemlji do Kapele. Zagrebačka se proširila do Une, a u Slavoniju do Našica, Voćina, Orahovice i Požege. Bosansko-đakovačka obuhvataše Đakovo i okolicu (Đakovštinu). Pečujska zapremaše najveći dio Slavonije od Donjega Miholjca, Valpova, Čepina i Vinkovaca sve do Vukovara, Županje i Morovića. Srijemska je okupila oko sebe ostatak sa Zemunom i Ilokom, a s Petrovaradinom kao središtem. Potkraj XVIII st. proširi se đakovačka biskupija gotovo po čitavoj Slavoniji na račun pečujske, koja se ograničila na jedan dio Podravine između Valpova i Čepina, a 1773. primi još i srijemsku biskupiju poslije njezina dokinuća; otada njezin biskup nosi naslov bosansko-đakovačko-srijemskoga. Najviše je redova propalo za turske prevlasti, a održaše se samo franjevci, naročito u Slavoniji, gdje su dugo vremena imali, kao u tursko doba, župe u svojim rukama, pa isusovci po nekim gradovima, tako u Zagrebu, Varaždinu, Požegi i Osijeku do ukinuća reda (1773). Neki preostali redovi, naročito za hrvatsku prosvjetu toliko zaslužni pavlini i dominikanci od muških, a klarise od ženskih, bili su ukinuti za vladanja Josipa II. Novi kalendar pape Grgura XIII uveden je u Hrvatskoj po nalogu kralja Rudolfa u februaru 1584, ali je s njegovim provođenjem išlo veoma teško. Stoga, kad je požunski sabor 1587. stvorio zakonski članak o upotrebi novoga kalendara u Ugarskoj (zak. čl. XXVIII: 1587), učini to i hrvatski (u Zagrebu 24. jula 1588) zaprijetivši globom od 200 for. onima koji bi se još i dalje držali staroga kalendara. U turskoj Slavoniji i Bosni uveden je novi kalendar među katolike u prvoj

71 Kroz sav srednji vijek i kasnije zvao se današnji Daruvar Podborje. Kad grof Janković sagradi ovdje kaštel, dade mu po ždralu, što ga je imao u grbu, ime Daruvar (daru, madž. ždral), a po njemu se tako nazva i mjesto.

72 [Usp. bilj. 56 na str. 344/7.]

73 U prvo vrijeme bio je kninski biskup opat topuski, tako Andrija Tuškanić.

polovici XVI st. nastojanjem franjevaca, ali samo poslije teških napora jer su ih Turci i grčko-istočni Srbi u narodu crnili da tobože "šire novu vjeru".

Protestantizam. Pored sve pažnje hrvatskog klera i plemstva, ipak se i po Hrvatskoj počeo širiti protestantizam. U prvoj polovici XVI st. nema mu traga, istom u drugoj polovici nalazimo njegovih privrženika među Hrvatima, naročito među plemićima i građanima. S tim je pokretom u vezi štajerski barun Ivan Ungnad, koji je dulje vremena bio zapovjednik Hrvatske i Slavonske krajine. Pod starost preseli se u Württemberg i osnova u Urachu kraj Tübingena štampariju s latinskim, glagolskim i ćirilskim pismenima, izdavajući na slovenskom i hrvatskom jeziku crkvene knjige po nauku protestantskom. Uza nj pristade osnivač slovenske književnosti Primož Trubar, Istranin Stjepan Konzul, Antun Dalmatin i umni Matija Vlačić[74] (Flacius Illyricus), koji su na tim knjigama radili. Glavna, pak, pomoć i potpora dolazila im je od nasljednika prijestolja

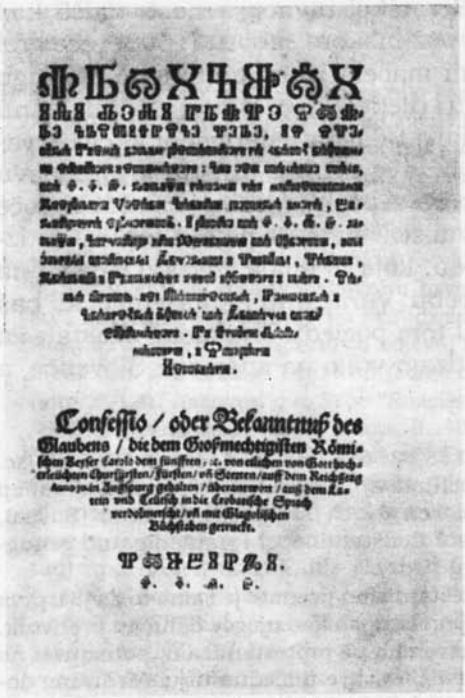

Confessio / oder Bekanntnuß des

Naslovna strana glagoljskog izdanja: Artikuli ili deli stare kristianske vere, Tübingen 1562.

Stjepan Konzul Istranin (iz knjige: Artikuli...)

74 [Šišić je ovdje pridao Flaciusu prezime Franković koje se, doduše, ponekad spominje uz prezime Vlačić, ali koje sam Flacius nije upotrebljavao. Premda je Flacius bio od naših reformatora najznatniji, nije pripadao užem krugu Ungnadovih suradnika niti je radio na njihovim knjigama. Usp. o njemu M. Mirković, Matija Vlačić Ilirik, Djela JAZU 50, 1960.]

Maksimilijana, jer on bijaše tada veoma sklon novoj vjeri. Misao im je bila proširiti protestantizam po cijelom Balkanskom poluotoku, pa i među Turcima, jer se hrvatskim jezikom govori "sve do Carigrada" – kazivahu oni.[75] I doista, protestantskih se knjiga raširilo veoma mnogo među Hrvatima. Novoj su se vjeri odazvali i neki velikaši, kao ban Petar Erdödy, sigetski junak Nikola Zrinski, a naročito njegov sin Juraj[76], pa je i susjedgradski silnik Franjo Tahi umro "kao heretik". Nova je vjera našla privrženika i među građanima, naročito u Zagrebu, Koprivnici i Varaždinu; štaviše, i na Hrvatskom primorju bijaše među Hrvatima u XVI st. mnogo novovjeraca. Glavni razlog toj pojavi valja tražiti u tome što se protestantizam služio hrvatskim umjesto latinskim jezikom, a uz to dopušta svećenstvu ženidbu. Protiv njega doskora ustade katolički kler, a naročito zagrebački biskup Šimun Bratulić, dozvavši isusovce u Hrvatsku. Kleru se pridružiše i staleži, a zatim se i sabor digao protiv "heretika" velikom žestinom i ogorčenjem (1604), isposlovavši najzad za Hrvatsku zakon kojim bijaše jedino crkva katolička priznata kao dopuštena na hrvatskom tlu.[77] Zato su ugarski staleži, kad počeše nastojati da protestantizmu pribave u Hrvatskoj ravnopravnost, naišli kod Hrvata na žestok otpor; štaviše, na požunskom saboru (1608) reče grof Toma Erdödy izvukavši mač: "Ovim mačem iskorijenit ćemo tu kugu ako nam stupi na vrata; još imamo tri rijeke, Savu, Dravu i Kupu; jednu ćemo tim novim gostima dati da piju." I doista, energičnoj akciji hrvatskog sabora i dozvanih isusovaca brzo je uspjelo uništiti u klici novu vjeru. Ipak ona ostavi nešto korisno iza sebe: na njezinoj se osnovi poče razvijati hrvatska kajkavska književnost.[78] Inače je pojava protestantizma u nas samo kratkotrajna epizoda, koja je imala izvjesni utjecaj na neke plemiće i neke građane (u Zagrebu, Varaždinu i Koprivnici), ali baš nikakva na široke narodne mase. U tom pogledu on daleko zaostaje za onim utjecajem što ga je protestantizam vršio na susjedne Slovence, a da o Madžarima i ne govorimo.

75 Gl. Kostrenčić, Urkundliche Beiträge (1559-1565), Beč 1874, str. 2: "Dieselb (sc. Crobatisch sprach) ist ersehen und befunden, dass die durch ganz Dalmatien nach dem Adrianischen meer, dergleichen durch Krobaten, Wossner (Bosna), Sirffey (Srbija) und derselben ort pis auf Constantinopel verständig und genugsam sei."

76 [O odnosu Nikole Sigetskog prema protestantizmu poznato je samo to da je isprva primao uraška izdanja, ali da je kasnije nastupao kao njegov odlučan protivnik. Njegov sin Juraj, naprotiv, pristao je otvoreno uz protestantizam, potisnuvši na neko vrijeme gotovo sasvim utjecaj katoličke crkve u Međumurju. Međutim, dokazano je da nije osnovao tiskaru u Nedelišću, pa je taj podatak u Šišićevu tekstu izostavljen. – O dosadašnjim rezultatima proučavanja reformacije u hrvatskim zemljama usp. J. Šidak u Hist. zborniku VII. str. 191-193, i N. Klaić, Protestantizam u hrvatskim zemljama, Hist. pregled II, 1957.]

77 Gl. o tom sprijeda str. 289.

78 [Prvi pokušaji uvođenja kajkavskog narječja u književnost stariji su od protestantskih izdanja, a i inače se djela na kajkavskam narječju javljaju pri kraju XVI st. neovisno o tim izdanjima. Prema tome, utjecaj uraških izdanja na razvoj hrvatske kajkavske književnosti u najmanju je ruku predmet daljeg istraživanja.]

Pravoslavna crkva. Njoj su pripadali doseljeni Srbi. U njihovu doseljenju u hrvatske zemlje valja razlikovati dva pravca. U starije vrijeme (u XVI i XVII st.) jedni dolaze iz Bosanskog pašaluka, ili ostadoše u njemu poslije izgona Turaka, a doveli su ih amo Turci iz južne Srbije i sjeverne Makedonije kao raju da im obrađuju zemlju i služe kao neredovite čete (martolozi),[79] jer su seljaci i drugi niži slojevi u srednjovjekovnoj Srbiji, a još više u Bosni, primili Turke u neku ruku kao svoje osloboditelje od teških gospodskih poreza i drugih tereta.[80] Ti su Srbi – u spomenicima ponajviše nazivani Vlasi[81] – napučili sjevernu Dalmaciju, današnju zapadnu Hrvatsku i Bosnu, Pounje i Slavoniju do Đakovštine i Osijeka. Drugoga su pravca seobe Srba potkraj XVII i XVIII st. pod vodstvom dvojice patrijarha, Arsenija Crnojevića (1690) i Arsenija Joanovića Šakabente (1737), a cilj im bijaše južna Ugarska, Srijem i istočna Slavonija. Međutim, za prve seobe (1690) Srbi ne htjedoše prijeći preko Dunava i

79 Taj naziv tumače jedni od grčkog *ἁρμαρτωλός* = oboružan kršćanski stražar na Krajini, a drugi (s manje uspjeha) od *ἁμαρτωλός* = grešnik, lupež, palikuća.

80 Na tu su važnu činjenicu upozorili srpski historičari Mijatović, Stanojević i Vukićević.

81 Među tim je Srbima bez sumnje bilo i takvih koji su podrijetlom bili Vlasi, to jest Rumuni, a uz to još i potomčad različite druge balkanske raje. Ali, tada (u XVI i XVII st.) svi su oni već odavna bili posrbljeni, kako to nesumnjivo još i danas dokazuje njihov bujni i čisti jezik (bez ikakvih vlaških, rumunskih, riječi), a zatim i značajni tip. Taj se snažni dokaz ne da i ne može nikakvim doskočicama obići, a još se manje može ozbiljno uzeti da je upravo ova glavna pojava, naime jezik i tip, posljedica doseljenja u hrvatske zemlje. Miješati Srbe-Vlahe (od XVI do XVIII st.) sa srednjovjekovnim hrvatskim Vlasima pogrešno je jer osim što su i oni Vlasi bez sumnje po prirodi same stvari morali dijeliti sudbinu ostalih Hrvata, to jest ili su izginuli za bojeva, ili su se iselili, oni nam se javljaju u spomenicima kao katolici i čakavci. Tome nasuprot, historijski spomenici već sredinom XVI st. nazivaju ove Srbe "Rasciani sive Serviani atque Valachi", njemački "Sirfen" (Laszowski, Habs. spom. II. 409, 411; Šišić, Hrv. sab. spisi III, 163); a Slovenac Kuripečič (1532) prolazeći Bosnom kaže da ondje ima osim katolika ("die alten Wossner") i muslimana ("die rechten Turggen") još i "Surfen (Srbâ), die nennen sie Wallachen und wir nennens Zisttzn (Čiči) oder Martalosen. Die kamen von dem ort Smedravo (Smederevo) und Kriechisch Weissenburg (Beograd) und haben Sant Pauls glauben (grč. ist.)" (gl. Itinerarium, izdanje grofice Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910, str. 34-35). Istina je da je u izvorima od XVI do XVIII st. naziv Vlasi običajniji, ali i ovi pomenuti podaci (a takvih ima još više za XVI st.) dovoljni su da se vidi da su Hrvati u habsburškoj Hrvatskoj već u XVI st. dobro znali za pravo podrijetlo tih "Vlaha", i da oni nisu isto što i srednjovjekovni hrvatski Vlasi. Češća upotreba imena Vlah, dakle, znači samo upotrebu običnijega naziva. Baš to i jest razlog, da su se i oni sami tako nazivali kad su se obraćali na one kojima su bili pod tim imenom bolje poznati, a i stil i sastav njihovih pisama također pokazuje sve forme onog načina pisanja kako su tada pisali oni kojima šalju svoje molbe. Jesu li Srbi tada imali jaču ili slabiju narodnu svijest (u modernom smislu), to je sasvim sporedno, a nimalo podobno da igra ma kakvu ulogu kad treba odgovoriti tko su ti "Vlasi" historijskih spomenika. U to se doba uopće još ne može govoriti o narodnoj svijesti ni kod drugih naroda, a naročito kod nižih slojeva.

Save sve dok im dvor nije dao garancije njihova državnopravnoga i religioznoga slobodnog položaja u novoj zemlji.[82]

Prvo crkveno uređenje doseljenih Srba unutar granica Turskog Carstva bijaše vezano uz manastire. Najviše ih je bilo po Fruškoj gori u Srijemu, tako Hopovo i Krušedol, pa Ravanica i Grgetek. Ne zna se tačno kad su podignuti, ali su bez sumnje već postojali u početku XVI stoljeća. Nadalje, dizao se u Hrvatskoj Rmanj na Uni, u Dalmaciji Savina (kod Herceg-Novoga) i Aranđelovac na Krki, a u Bosni se pominje Papraća nedaleko od Zvornika. Viši kler bijaše isključivo kaluđerski, a niži – obični mirski, kojega bijaše podosta među narodom. Godine 1557. obnovljena je još oko 1460. propala srpska pećka patrijaršija,[83] a tom su joj prilikom podvrgnuti svi pripadnici pravoslavne crkve, po svim zemljama u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, gdje god su Turci vladali. Prvi patrijarh obnovljene pećke patrijaršije bijaše Makarije, rođeni brat velikog vezira Mehmeda Sokolovića. On osnova dvije episkopije: požeško-cerničku u manastiru Orahovici za Slavoniju i dabro-bosansku u Sarajevu za ostali dio Bosanskog pašaluka, naime za Hercegovinu i Bosnu, pa za Hrvatsku i Dalmaciju, ukoliko su te zemlje bile u turskoj vlasti. Turci pomagahu vladike, pa su kadikad u sporazumu s njima čak nagonili i katolike da ih priznaju svojim glavarima, naročito u doba dok je katolički Beč predvodio u turskim ratovima.[84] Razumije se, to nije redovita pojava jer ima i mnogo primjera prijateljstva između katoličkih franjevaca i pravoslavnih kaluđera i svećenika.

Godine 1595. (za "dugoga" turskog rata) preseli se po dogovoru s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom, a posredovanjem varaždinskoga generala Ivana S. Herbersteina, vladika Vasilije iz Orahovice u Varaždinski generalat i obnovi manastir Marču kod Čazme da bude episkopska rezidencija. To je prva episkopija srpsko-pravoslavne crkve u kršćanskoj (slobodnoj) Hrvatskoj. Nekoliko godina poslije toga (1609) prijeđe Vasilijev nasljednik, vladika Vratanja, na uniju, priznavši zagrebačkog biskupa svojim metropolitom. Toga unijatskog vladiku potvrdio je potom papa Pavao V (21. novembra 1611), a nadvojvoda Ferdinand proglasio vladikom za sve pravoslavne vjernike u opsegu tadašnje Hrvatske i Slavonske krajine; ali većina Srba slabo se odazvala toj odredbi ostavši i dalje u tijesnoj vezi s pećkim patrijarhom. Tako je bilo sve do velike seobe pećkog patrijarha Arsenija Crnojevića (1690), kojom se malo kasnije (1710) prekinuše veze između onih Srba koji su ostali turski podanici i onih u vlasti Habsburgovaca; Turci dapače ukinu srpsku pećku patrijaršiju i podvrgnu je grčkoj carigradskoj. Patrijarh Arsenije

82 [Privilegiji koje je Leopold I 1690. i 1691. dao Srbima pod Arsenijem III Crnojevićem nisu sadržavali nikakvih odredaba državnopravne prirode, ali su ipak, iako u sasvim neodređenom obliku, prelazili ponešto uzak okvir vjerskih povlastica (osobito pravom da Srbi biraju sebi podvojvodu).]

83 [Prema novijim rezultatima, srpska crkva izgubila je samostalnost tek početkom XVI st., nekoliko godina prije 1528.]

84 Gl. o tom I. Ruvarac, O pećskim patrijarsima, Zadar 1888, str. 79: "Takav se postupak naših vladika i patrijaraha nikako pravdati ne da."

Crnojević provede odmah (1695) prvu crkvenu organizaciju doseljenih Srba u Hrvatskoj i Ugarskoj. Sada je za Hrvatsku krajinu osnovana gornjokarlovačka episkopija, koja je doskora (1713) podijeljena na dvije: na karlovačku i kostajničku. Prvoj bijaše rezidencija iznajprije manastir Gomirje (kod Ogulina), a od 1721. Plaški, dok su vladike druge episkopije najprije sjedili u manastiru Komogovini (nedaleko Kostajnice), a zatim u samoj Kostajnici. Godine 1771. kostajnička je episkopija ukinuta i za cijelu Hrvatsku krajinu (Karlovački generalat) uređena, kao jedina, karlovačka, sa sijelom u Plaškom. Varaždinski generalat i banska (civilna) Hrvatska najprije su pripali episkopiji kojoj je rezidencija bila u Pakracu još od 1705, a zatim je 1734. osnovano lepavinsko-severinsko vladičanstvo za Hrvatsku, koje je faktički potrajalo samo do 1743. i formalno do 1750, kad je sjedinjeno s kostajničkim; ovo je zato moralo tada ustupiti Liku i Krbavu karlovačkom vladičanstvu. Kostajničko vladičanstvo ukinuto je 1769. Metropolitu je dodijeljena srijemska episkopija s prvim sijelom u manastiru Krušedolu, a doskora u Srijemskim Karlovcima. Naslov patrijarha donijeli su sobom samo Arsenije III Crnojević i Arsenije IV Šakabenta; svi ostali nosili su samo naslov metropolita. Tek Josif Rajačić dobio je 3. (15.) decembra 1848. pravo za sebe i svoje nasljednike da nosi naslov srpskog patrijarha. Metropolitovi prihodi bili su veoma znatni, naročito otkad mu je predano vlastelinstvo Dalj (kod Osijeka), a birao ga je srpski crkveni sabor sastavljen od 25 svećenika, 25 vojnika i 25 građana. Izbor bijaše samo relativno slobodan jer je povrh toga trebalo još i vladareve potvrde. Svećenstvo se obrazovalo u manastirima, a samo neki vrsniji mladići polazili su bogoslovne nauke u Rusiji.

Kako vidjesmo, u početku XVII st. poče se među pripadnicima pravoslavne crkve zagovarati unija s Rimom, naročito radom zagrebačkih biskupa. Tada je marčanski vladika Vratanja prešao s mnogo okolnog naroda na uniju, ali drugi se krajevi nisu tome pridružili. Tek oko 1770. proširila se unija još i na Žumberak. Iz Marče prenesena je kasnije (1777) unijatska biskupija u Križevce.[85]

Ban. Na čelu uprave, sudstva i vojske, dakle stožer ustava i samostalnosti, bijaše i u to doba ban hrvatsko-dalmatinsko-slavonski, od godine 1596. redovito samo jedan, a prije toga gdjekad po dva. Sve do potkraj XVIII stoljeća ban ne bijaše nikomu drugomu podložan već ravno kralju, pa ga zbog toga često zovu još i prorex, potkralj. Bana je u to doba redovito kandidirao hrvatski sabor kralju, i to tako da je sastavio spisak od nekoliko uglednijih ličnosti i zatim zamolio kralja da jednog od njih imenuje. Još 1756. kaže hrvatski sabor za to kandidiranje da je to "pras-

85 [Za odnos prema pojavi unijata na području Varaždinskog generalata karakteristična je šesta tačka krajišničkih "potežčica" 1755, u kojoj mole "da mi obodvog zakona grčanskog i rimskog vu ljubavi kako i dosad živjeti, a treiteg zakona unijati ne moremo imati med sobom", pa "akoli koj takov dobrovoljno jedan ali drugi zakon prestupi, izmed ovijeh dviju slobodno je, ar ovi treiti su samo za jednu veliku confusiju i neslogu". Vjesnik zem. arkiva IV, 1902, str. 168/9.]

tari običaj koji se dosad održao".[86] Prava banska bila su i sada "de iure" kao i prije, ali su se sve više umanjivala. Već je za Maksimilijana prestalo (1567) banovo pravo da saziva sabor kad je on to smatrao za potrebno *(ex edicto bani)*, već je to otada mogao činiti samo na izravni nalog kralja *(ad mandatum caes. et regiae maiestatis ex edicto bani)*. Znaci banske časti bijahu zastava *(banderium)* kao simbol vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj, a dobivao ju je pri instalaciji od kralja preko njegovih komesara, zatim žezlo kao simbol sudačke i upravne vlasti.[87] Samim kraljevim imenovanjem hrvatski staleži još nisu držali da imaju bana, jer za njih bijaše glavni čin svečana instalacija pred saborom, najčešće u crkvi sv. Marka u Zagrebu. Držeći u desnici žezlo, a u ljevici zastavu, i stojeći na uzvišenijem mjestu, novi je ban pred sabranim staležima izgovarao prisegu koju mu je čitao kraljev povjerenik. Sve do 1756. bijaše običaj da staleži poslije toga banu votiraju u ime zemlje dar, obično u novcu, ali otada to prestade. Takav dar votirali su inače staleži uoči krunisanja i novom vladaru. Poslije instalacije ban bi sam sebi odabrao banovca[88] *(vicebanus)*, a taj je tada na saboru položio prisegu. Banovac je mogao da bude samo domaći sin i plemić, a nipošto stranac, makar i imao posjeda u Hrvatskoj ili Slavoniji. Redovito je to bio župan zagrebački ili križevački, ali otkad su županije 1756. preudešene po ugarskom uzoru, počelo se to napuštati. Banovac bijaše zavisan od bana i poslije banova odstupa ili smrti također se morao odreći svoje časti. Često se događalo, a naročito u XVIII st., da nije bilo bana, već samo od kralja imenovani zamjenik banske časti *(locumtenens)*, ali hrvatski su se staleži uvijek opirali takvoj neustavnoj novotariji.

86 Saborski zaključak (čl. XVII: 1756) glasi: "Antiquissimo atque hactenus in quibusvis vacantiae banatus casibus observato usui insistentes domini status et ordines, in maderna quoque officii banalis per suae exc. d. comiti mareschalli Caroli Batthyan resignationem enata vacantia solitam succesoris bani commendationem intermittendam non putarunt status e ordines; eandem tamen in aliqualem gratitudinis intestationem praefatae suae exc. scriptis eo fine literis ita detulerunt, ut quem sua excellentia iudicaverit, eum nomine dominorum statuum et ordinum suae maiestati sacratissimae demisse commendare non dedignetur", (U Drž. arhivu u Zagrebu: Prot. congr. IX, 320). Hrvatski se staleži, dakle, ne odriču ni taj put svoga prava da kralju preporuče novog bana, već ga samo s osobitih razloga prenose na bana koji odstupa. Kad se po smrti cara Josipa II sastala zagrebačka županijska skupština 2. marta 1790, zahtijevala je da se ban grof Balassa svrgne "quod praenominatus regni huius banus Franciscus utpote comes a Balassa non proponente eundem regno – quod tamen moris antehac fuisse ex regnicolaribus actis (tj. saborskih spisa) compertum est – denominatus fuerit, adeoque vel hoc facto illegalis banus sit" (original u arhivu zagreb. županije); dakle je skupština smatrala grofa Balassu nezakonitim banom jer je imenovan bez preporuke kraljevstva (sabora). Gl. o tom Vj. Klaić, Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru od 1527-1848., Vjesnik kr. zem. arkiva X, 1908, 166-196.

87 Oba ova simbola (zastava i žezlo) još se i danas mogu vidjeti na grobu bana Tome Erdödyja (umro u jan. 1624) u lijevoj lađi stolne crkve u Zagrebu (gledajući s glavnog žrtvenika).

88 Riječ podban novoga je postanka.

Sabor. Još u početku toga doba sastajala su se po dva sabora: zaseban hrvatski i zaseban slavonski. Međutim, teritorijalno opadanje Hrvatske i seljenje hrvatskoga plemstva u Slavoniju primora hrvatske i slavonske staleže da su se počeli sastajati na zajedničko raspravljanje (prvi put u Zagrebu u junu 1533) pod predsjedanjem zajedničkog bana, a doskora se oba sabora sasvim stopiše u jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski (od 1558 dalje). Saboru je vazda predsjedao ban ili njegov zamjenik, obično zagrebački biskup, ali nema primjera da bi saboru predsjedao banovac. Na sabor dolaze u to doba svi prelati i velikaši, koje ban treba da posebnim pozivnicama pozove *(per litteras banales)*, a niže se plemstvo pozivalo po županijama koje bi tada izabrale svoje zastupnike, tako da se nikad nije dogodilo da su na sabor došle velike skupine maloga plemstva, naročito seljačkoga. Odsutne velikaše i njihove udovice zastupali su zamjenici, kao što je to bilo i u Ugarskoj; ti su zamjenici imali na saboru samo mjesto, ali ne i glas. Nadalje su na sabor slali svoje zastupnike kaptoli i kr. slobodni gradovi, a od 1776. dolazio je redovito sve do 1847. na hrvatski sabor i riječki gubernator. Sabor se sastajao ponajviše u Zagrebu, ali gdjekad i drugdje, tako u Varaždinu, Krapini, a 1737. u taboru na rijeci Glini. U hrvatskim spomenicima toga doba obično se naziva stanak i spravišće, a u latinskim službenim spisima *regni conventus, dieta i generalis congregatio,* dakle baš onako kao i ugarski. Kasnije prozvaše Ugri svoj sabor comitia, ali Hrvati zadržaše svoje nazive. Svi su članovi sabora redovito sjedili zajedno za stolovima, i to po nekom stalnom redu kod kojega se vodilo računa o višem ili nižem položaju prisutnih; samo 1621. i 1709. vijećali su velikaši i prelati za sebe, odijeljeni od nižega plemstva, ali to je bilo iznimno. Hrvatski sabor vodio je čitavu upravu Hrvatske, a uza to se bavio i novačenjem i uređenjem vojske sve do Josipa II, raspravljao o porezu koji je išao kralju *(dica)* i za domaće potrebe *(pecuniae fumales)* i određivao sve nužno za obranu kraljevstva. Na sabor je kralj redovito slao svoje komisare, po dva ili više njih, koji bi prije svega iznijeli kraljevske prijedloge staležima na raspravu i prihvat; ponekad su staleži koji od tih prijedloga ili otklonili, ili preinačili prema svojim prilikama. Poslije toga staleži iznose pred kraljeve komisare svoje želje i tegobe, moleći kralja da ih uvaži. Zaključci sabora *(articuli)* podastrti su poslije toga kralju na potvrdu (sankciju), a s njima je kralj zatim učinio ono isto što i sa zaključcima ugarskog sabora. Najprije, naime, kralj obznanjuje u uvodu (u svečanoj formi izdana spisa) da je primio zaključke hrvatskoga sabora s molbom staleža da ih potvrdi, zatim se donosi doslovni tekst zaključka, a u zaključku kralj kaže da sve te zaključke potvrđuje *(authoritate nostra regia acceptamus, approbamus, ratificamus et confirmamus)*.[89]

89 Tvrdnja da hrvatske saborske članke nije trebalo sankcionirati velika je bludnja jer bi tako hrvatski sabor bio snižen na obično upravno tijelo, kao što su županijske skupštine koje nisu mogle stvarati zakona, kojih nema bez kraljeve sankcije. Sačuvalo se mnoštvo tako sankcioniranih hrvatskih saborskih zaključaka ili zakona. Samo oni zaključci koji su se ticali nekih domaćih neznatnijih upravnih potreba nisu slani na sankciju.

Ali i mimo sabor i bez njegove privole mnogo je toga u to doba, naročito u XVIII st., uvedeno u Hrvatskoj: tako urbar Marije Terezije, različite preinake u Krajini i sve reforme Josipa II. Slabljenje saborske kompetencije skriviše katkada sami staleži. Godine 1685, za velikoga turskog rata za oslobođenje, preinačiše stari način hrvatske uprave time šta su zaključili da ban ili njegov zakoniti zamjenik, biskup zagrebački, može sa šestoricom svjetovnjaka i duhovnika odrediti ono što drži za potrebno ako se sabor ne bi mogao sastati, jer se plemstvo nalazilo na bojnom polju. Tu šestoricu imao je samo ban pravo imenovati. Tako nastadoše banske konferencije, koje su imale jedino upravnu vlast, ali ne i zakonodavnu. Međutim, već 1701. bijahu ukinute.

Za obavljanje nužnih i hitnih poslova kod kralja držali su hrvatski staleži u Beču stalnoga dvorskog agenta *(agens aulicus)*, koji je morao nastojati da se uspješno riješe saborski zaključci što ih je kralj imao potvrditi i odobriti, a i drugi važni poslovi za Hrvatsku. Osim toga se sabor služio i svečanim poslanstvima *(legatio regni)*, koja bi izabrao iz svoje sredine; tako su 1712. trojica (biskup Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Plemić Otočki) nosila kralju Karlu III saborski zaključak o priznanju ženske loze Habsburgovaca ili hrvatsku Pragmatičku sankciju.

Uz bana je najvažniji član sabora protonotar kraljevstva, koga je sabor birao, a ban potvrđivao. On je dakle bio povjerenik staleža, dok je banovac samo povjerenik bana. Protonotarova je dužnost bila da čuva pečat kraljevstva i bana, zbog čega su ga i zvali "čuvarom pečata" *(sigillorum conservator)*, te ključeve zemaljskog arhiva u kojem su se spremali "privilegiji kraljevstva". U starije vrijeme čuvali su se spisi kraljevstva redovito kod zagrebačkog kaptola ili u crkvi sv. Stjepana u Zagrebu. Tek 1643. nabavio je protonotar Ivan Zakmardi jaku hrastovu škrinju s umjetnom bravom za čuvanje spisa.[90] Kao zasebni ured uređen je hrvatski zemaljski arhiv tek u početku XIX stoljeća. Kad bi ban umro ili se odrekao časti, protonotar je imao javno prelomiti njegov pečat da nitko ne uzmogne krivotvoriti službenih isprava. Osim toga bijaše protonotar na saboru bilježnik, a nijedan saborski zapisnik nije bio ovjerovljen bez njegova potpisa (s običnom formulom: *lecta per me prothonotarium regni*). Najzad bijaše protonotar i važna sudska ličnost, jer je u banovoj odsutnosti predsjedao banskom sudu, od kojega se moglo prizivati na kralja ili na dvorski sud. Protonotara zamjenjuje od sabora izabrani viceprotonotarius, obično jedan a katkad i dva.

Već je rečeno da je prije 1526. (i to nekako od prve polovice XV st.) samo Slavonija slala svoje poslanike na ugarski sabor *(nuncii ili oratores regni Sclavoniae)*, ali Hrvatska nikada. Kad se oko polovice XVI st. oba

90 Ona se i danas nalazi u Drž. arhivu u Zagrebu. – [Na njoj je ispisana latinska pjesma u kojoj se Hrvatska slavi kao kolijevka češke i poljske države. To je, uz djelo Rattkaya: "Memoria regum et banorum..." (1652), najstariji spomen knjiške legende o braći Čehu i Lehu u sjevernim hrvatskim krajevima. Usp. o tome E. Laszowski, Kr. hrvat.-slavon.-dalmat. zemaljski arkiv I, 1899, str. 4 i 5. O protonotaru I. Zakmardiju od Diankovca v. raspravu K. Horvata u Radu JAZU 160, 1905.]

sabora stopiše u jedan, i taj je sjedinjeni sabor, dakako, redovito slao svoje poslanike na ugarski sabor (*solemnes oratores* nazivaju se 1577). Koliko ih je bilo u starije doba, ne može se iz spisa vidjeti, ali bez sumnje je hrvatski sabor mogao slati na ugarski koliko je htio poslanika, jer su onamo polazili na zemaljski trošak. U XVIII st. polazila su redovito samo tri poslanika u donju ili stalešku kuću (dva na saboru birana poslanika i protonotar kao njihova stalna pratnja), a jedan u gornju ili velikašku, izabran u hrvatskom saboru između staleža (od 1625). Ti hrvatski poslanici, zastupajući slobodnu kraljevinu, nisu sjedili oko stolova sabornice s ostalim ugarskim županijskim zastupnicima, nego u pročelju na desno od predsjednika (a tako je ostalo sve do 1848),[91] dok su zastupnici triju slavonskih županija (od 1751 dalje) sjedili među ugarskim županijskim drugovima. Hrvatski su poslanici dobivali od hrvatskog sabora tačne upute *(instructiones)* što imaju kazati u ime hrvatskoga kraljevstva i što da traže na obranu hrvatskih prava (*statuta municipalia* nazivaju se 1715). Tih su se uputa oni morali strogo držati, tako da na svoju ruku nisu ništa smjeli poduzimati. Kad bi se vratili kući, bijaše im dužnost da podnesu hrvatskom saboru usmeni i pismeni izvještaj o svom radu i da od staleža zatraže odobrenje. Inače bijahu glavni zajednički poslovi na zajedničkom saboru kraljevo krunisanje i apelacije u plemićkim i gradskim parnicama. Uz te poslanike dolazili su na ugarski sabor, poslije njegove trajne reforme (1608), u donju kuću i zastupnici hrvatskih kr. slob. gradova, kaptola i odsutnih velikaša iz gornje kuće, a tako i njihovih udovica, a u gornju ban, biskup i velikaši hrvatski. Donjoj kući predsjedao je od kralja imenovani personal, a gornjoj palatin. Na ugarskom se saboru, raspravljalo istim redom kao na hrvatskom. Najprije bi se iznijeli i raspravljali, tačku po tačku, kraljevski prijedlozi, a staleži bi ih prihvatili ili otklonili. Poslije toga su ugarski staleži iznijeli svoje želje i tužbe *(gravamina)*, koje je kralj uvažio ili otklonio. Najzad su hrvatski poslanici stavili na usta svoga protonotara svoje prijedloge i želje, kojih ugarski staleži nisu mogli zabaciti, nego samo kralj. Ako se koji prijedlog kralja ili ugarskih staleža ticao Hrvatske, dali su o njemu hrvatski poslanici svoje mišljenje, držeći se strogo svojih instrukcija; ako ih za koji od iznesenih prijedloga nisu imali, nije se na saboru moglo za Hrvatsku zaključiti ništa što bi je obvezivalo. Samo onaj zakon, stvoren na ugarskom saboru, na koji su privoljeli hrvatski poslanici, vrijedio je i za Hrvatsku. Pri tom se nije sabor obazirao na mnijenja što bi ih eventualno izrekli oni Hrvati, prisutni na saboru, koji nisu bili hrvatski saborski poslanici.

91 Tako daje hrvatski sabor u Varaždinu od 1. febr. 1600. svojim poslanicima ovaj naputak: "Si Transsylvaniae nuntii in eadem diaeta in medio regnicolarum comparuerint, cum primum locum et vocem regnum istud (sc. Croatiae) semper in regni Hungariae publico conventu habuit, minime locum aut vocem Transsylvanis cedant" (Šišić, Hrv. sabor. spisi IV, 400). A sabor u Zagrebu od 24. juna 1607. nalaže svojim poslanicima ovako: "Quia quidem nuncii iter suum maturabunt et primum locum more antiquitus consueto nulli cedentes observabunt" (o. c. IV, 487).

Županije. U županijskom uređenju, nastala je u to doba znatna promjena, kad je ono 1756. preudešeno prema ugarskom uzoru. Na čelu svakoj županiji stajaše veliki župan *(supremus comes)*, koga je imenovao kralj, a pripadaše po činu među velikaše kraljevstva. Županijskim poslovima rukovodio je podžupan (kasnije redovito po dva) s ostalim činovništvom, koje se biralo na tri godine u velikoj skupštini; taj se čin nazivao restauracija sve do 1848. I podžupane i ostalo činovništvo moglo je birati samo plemstvo dotične županije. Županija se dijelila na okružja, a ova na kotare; prvima stajahu na čelu veliki suci, a drugima mali suci – u isti mah upravni i sudbeni činovnici. Na njihov se pravorijek mogao uložiti priziv na županijski sud, a od ovoga na banski. Županijske su skupštine bile velike ili male; u velikima su se obavljali osim

Unutrašnjost barokne crkve sv. Marije Snježne u Belcu, Hrvatsko zagorje (XVIII st.)

izbora novog činovništva još i najvažniji županijski upravni i sudbeni poslovi, a birali su se i zastupnici (obično po dva, među njima redovito prvi podžupan) za hrvatski sabor. I županijsko je plemstvo davalo svojim zastupnicima obavezne instrukcije za hrvatski sabor, pa tako je politički život u županijama bio u malome ono što je bio u velikom na saboru. Sve do 1848. smatrale su se županije najtvrđim bedemom narodne samostalnosti i ustava, to više što su one bile ona egzekutiv-

na vlast koja je unutar svojih granica izvršavala saborske zaključke u upravnom, poreznom i vojničkom pogledu. Osim toga, one su se mogle sastajati po volji na skupštine, štaviše, u njima i kralju uskratiti posluh ako je od njih tražio štogod što je bilo na njihovu štetu i na štetu zemlje. To se naročito pokazalo za cara Josipa II. Politička snaga županija ležala je u tom što su bile u međusobnom živahnom saobraćaju, šaljući jedna drugoj poslanice i bodreći se na zajednički istup na saboru ili na zajednički otpor. S vremenom se taj saobraćaj proširio i na ugarske županije, a upravo na njihovoj složnoj tvrdokornosti *(vis inertiae)* slomilo se sve nastojanje cara Josipa II.

Sudbenost bijaše u to doba još veoma primitivna, sve dok je vrhovnim sucem bio sabor ili protonotar; kako u XVIII st. ban često nije boravio u Hrvatskoj, a protonotar je obično obavljao i službu podžupana, moralo je sve zapinjati. Stoga su staleži počeli protonotaru zabranjivati da

Zagreb u XVII st. (prema J. W. Valvasoru)

obavlja još i koju drugu službu, a zatim odrediše da se banski sud ima sastajati svake treće godine na dvadeset dana. Zbog svega toga je kralj Karlo III godine 1723. predložio na požunskom saboru da se u Hrvatskoj uredi zasebni banski sud sa sjedištem u Zagrebu, koji će izvršavati jurisdikciju na čitavom području kraljevstva. Hrvatski su staleži na to pristali, a zatim su odredili sudbeni postupak toga suda kojega su se članovi imali birati u saboru na tri godine. Ali tada je nastala raspra između hrvatskog sabora i kralja tko da imenuje suce, dok najzad sabor ne popusti, pa kralj 1725. imenova članove Banskog stola *(tabula banalis)*, kako se taj sud nazivao. Predsjednikom je tada imenovan zag-

rebački biskup Juraj Branjug, da se može suditi kad bana ne bi bilo u Hrvatskoj.[92] Kasnije je bio predsjednikom uvijek samo ban ili njegov zamjenik, a uza nj je bilo osam prisjednika *(assessores)* uz neke niže činovnike.

Porezi i daće bijahu u to doba isti kao u početku XVI stoljeća, naime u prvom redu *dica* ili *contributio regia*, koja se samo kralju davala za pomoć, pa je stoga plemstvo nije plaćalo jer je ono lično polazilo u rat. Kontribuciju je za sve vrijeme do Josipa II votirao kralju samo hrvatski

Slika Varaždina iz isusovačkog zbornika (1732)

sabor, a iznosila je stalno još od vremena Vladislava II (od 1492) polovicu one svote od porezne jedinice *(porta)* koja se imala plaćati zaključkom ugarskog sabora u Ugarskoj *(media dica)*. Kontribuciju su ubirali po županijama zagrebačkoj, križevačkoj i varaždinskoj napose izabrani ubirači *(dicatores)*, koji su radili pod nadzorom vrhovnoga zemaljskog blagajnika *(exactor regni)*, koga je imenovao kralj, ali između domaćeg plemstva. Sabrani je novac zatim odaslan u Požun Ugarskoj komori. Kako su se njime imale podmiriti vojničke i druge obrambene potrebe u Hrvatskoj, često se događalo da je dio svote po kraljevu nalogu predan izravno banu. Tri slavonske županije plaćale su (od 1751), kao i ugarske, čitavu svotu, dakle nisu plaćale polovicu te su u tom bile pod vrhovnim nadzorom ugarskog sabora i ugarske vlade. Porez za domaće potrebe bijaše dimnica *(pecuniae fumales)*, koju je hrvatski sabor određivao po svojoj uviđavnosti i potrebi, izabravši za to svoga zasebnog blagajnika, a plaćali su je i plemići i kmetovi od "sesije" (to jest 24 jutra oranice i 8 jutara livade); obično su četiri sesije činile jedan *fumus* (dim). Račun

92 Ban grof Ivan Pálffy (1704-1732) nije gotovo nikad boravio u Hrvatskoj.

o ubranom porezu blagajnik je polagao saboru, a račun o ubranoj kontribuciji podastirao se Ugarskoj komori. Kr. slob. gradovi plaćali su mjesto kontribucije taksu, koju im je izravno određivao kralj po savjetu Ugarske komore; ali često ju je snizio, ako se pokazalo da je previsoko odmjerena. Dalji kraljevski prihod bila je tridesetnica (*tricesima,* madž. harminczad, odatle harmica), koju su trgovci plaćali za unesenu robu. Glavni slavonski tridesetničarski uredi bijahu u Nedelišću u Međumurju i u Zagrebu. I tridesetnicom su se često podmirivale vojničke potrebe u Hrvatskoj, a zatim je zemaljski blagajnik imao o tom položiti račun hrvatskom saboru. U Vojnoj krajini nije nitko plaćao poreza jer su svi vršili vojnu službu, a baš u tome se u srednjem vijeku, pa i kasnije, i sastojala bitnost oprosta od plaćanja poreza.

Vojska. Uza sve uređenje Vojne krajine, kojom bijaše hrvatski ustav znatno okrnjen, ipak je i u to doba u vojničkim poslovima banske Hrvatske ostao glavnim faktorom hrvatski sabor s banom. Već 1537. i 1538. stvoriše slavonski sabori u Križevcima mnoge važne zaključke o obrani domovine, odredivši da velikaši i plemići imaju na noge podići određeni broj konjanika i pješaka te se pobrinuti za kola koja će za vojsku voziti hranu. Osim toga brinuo se sabor i za utvrde i gradove, određujući za njihovo uzdržavanje besplatni rad kmetova i potrebni porez. Godine 1558. stavio je Ferdinand I hrvatskom saboru (17. jula u Steničnjaku) prijedlog da staleži dadu razvaliti neke manje utvrde oko Zrinja, ne bi li se tako prištedjelo na vojničkoj posadi. Ali hrvatski staleži nisu htjeli na to pristati tražeći od kralja da te gradove opskrbi vojskom, jer bi se njihovim padom samo uvećala turska opasnost za Hrvatsku. Poslije toga nikad se više nije zasebni hrvatski sabor sastao. Briga staleža i bana oko hrvatske banske vojske trajala je i dalje, kako jasno pokazuje zakonski članak, stvoren 1659. na požunskom saboru, kojim se određuje da se kraljevine Hrvatska i Slavonija imaju u obrani domovine i dalje držati različitih zakonskih članaka, stvorenih na hrvatskom saboru, a naročito onih koji određuju da svi velikaši, plemići i drugi državljani moraju na banovu zapovijed listom ustati na oružje i skupiti se pod zastavu kraljevsku i bansku, kad neprijatelj provali u zemlju većom silom. Osim toga su oni još dužni da prema imutku oboružaju određeni broj svojih kmetova, u velikoj nuždi i trećinu od njih. Od te dužnosti opće insurekcije nije nitko bio oslobođen; dapače, u velikoj je potrebi trebalo da, nakon sporazuma između krajiških generala i bana, dođu banskoj vojsci u pomoć i krajiške čete. U tako punoj samostalnosti u vojničkim poslovima ostade Hrvatska i poslije 1715, kad je na požunskom saboru uvedena zakonskim člankom stalna vojska, podijeljena u regimente, jer je u Hrvatskoj i nadalje zadržan sistem insurekcije, to jest banska vojska. Štaviše, Marija Terezija je napose (16. januara 1750) ponovo potvrdila davno pravo da Hrvatska sebi bira na saboru zemaljskoga kapetana i potkapetana kao vojvode domaćih četa, samo je izrazila želju da se za kapetana bira ban. Tako je ostalo u suštini i poslije Josipa II, jer je požunski sabor 1808. stvorio zakon kojim je to drevno pravo potvr-

Bernardo Bobić, Hrvatski velikaši pred kraljem Ladislavom i kraljicom Jelenom, s grbovima Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. (Detalj s krilnog oltara u staroj katedrali u Zagrebu, 1691)

đeno, a ban je ostao sve do 1867. i vrhovni zapovjednik hrvatskih četa. Osim insurekcije davala je Hrvatska kralju i novake za stalnu kraljevsku vojsku. Te je novake votirao samo hrvatski sabor, pa kad je Marija Terezija od sabora zatražila novih momaka (1758-1759), on joj je čak oba puta votirao manji broj od onoga koji je tražila. I u Banskoj krajini

(petrinjska i glinska regimenta) vršio je ban vrhovnu upravu još i kad je ona pripojena ostaloj Krajini. Marija Terezija je, naime, izjavila (1750) da tom Krajinom ima i nadalje upravljati ban, koji će imenovati sve časnike osim pukovnika, a toga će ona imenovati samo po banovu prijedlogu. I u doba cara Josipa provedene su neke reforme u Hrvatskoj. Do toga je, naime, vremena bila u Zagrebu smještena samo uprava Banske krajine, ali 1783. prenio je Josip II vrhovno zapovjedništvo Slavonske krajine iz Koprivnice, kamo se ono preselilo iz Varaždina, u Zagreb te ga združio s vrhovnom komandom Banske krajine. Tri godine poslije toga, u augustu 1786, preselio je još i vrhovno zapovjedništvo Hrvatske krajine iz Karlovca u Zagreb, sjedinivši tako u jednu generalkomandu (u bivšem isusovačkom samostanu) sva tri krajiška generalata u hrvatskoj zemlji. Budući da tadašnji ban-komisar, grof Franjo Balassa, nije bio vojnik, povjereno je vođenje ove generalkomande feldmaršallajtnantu barunu Josipu Nikoli de Vinsu (umro 1798). S njime je, dakako, došlo u Zagreb i mnoštvo nižih časnika, a ti su potom sa svojim obiteljima najviše pridonijeli da je njemački jezik uhvatio u zagrebačkom društvu čvrsta korijena.

Gradovi. Sve do potkraj XVI st. kr. slob. gradovi živjeli su u duhu svojih privilegija iz XIII stoljeća. Uz gradskoga starješinu ili suca (*maior villae, iudex civitatis*, hrv. vesnik, rihtar) birali su građani između sebe još osam (u Zagrebu) ili dvanaest (u Varaždinu) prisežnika *(iurati, iurati cives*), koji su sa sucem vršili sudačke i upravne poslove. Taj se izbor redovito ponavljao svake godine, i to u Zagrebu (u Gradecu) na Blaževo (3. febr.), u Varaždinu prve nedjelje poslije Martinja (11. nov.), a drugdje obično na Đurđevo (24. apr.). Najzad je građanstvo biralo svake godine još i vijećnike ili zastupnike *(consiliarii, viri communes*), njih po 20 ili 24. Ti su zastupnici činili s prisežnicima i "varoškim sucem" "varoško" vijeće, koje je davalo odredbe i vodilo svu gradsku upravu. Međutim, u početku XVII st. nastane u gradskoj upravi i u Ugarskoj i u Hrvatskoj (Slavoniji) bitna promjena. Tako je grad Zagreb 1609. prihvatio pobudom bivšeg bana Tome Erdödyja, a zatim kraljevskog tavernika, novi statut, u kojemu je glavna odredba bila da se otada mjesto prisežnika bira dvanaest senatora između odličnijih građana, koji će svoju čast vršiti doživotno ili barem dok mogu. Suca će birati općina i dalje, ali samo jednog od onih 12 senatora. Tako se počeše stvarati neke građanske privilegirane i odličnije porodice, u čije je ruke dospjela uprava prelazeći često od oca na sina. U prvi se čas protiv toga novog reda podiže zagrebačko građanstvo, pa je došlo i do krvavih sukoba,[93] ali statut ne samo da je

93 [O nekom se organiziranom otporu gradskog puka odnosno demokratske stranke ne može govoriti. Sam je Grgur Tepečić, koga se smatra vođom te stranke, bio jedan od senatora. Prema tome, radi se o osobnim sukobima unutar vladajuće skupine koji su se ponešto odrazili i na držanje gradskog puka. Tepečić nalazi u njemu oslonac u borbi sa svojim protivnicima među senatorima. Usp. N. Klaić, Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII stoljeća, Hist. zbornik III, 1950.]

ostao na snazi već je ubrzo nekim reformama dopunjen i pooštren. Trajao je sve do godine 1850. kad je patentom cara Franje Josipa I sav grad, naime Gradec i Kaptol, združen s predgrađem u jedno upravno tijelo, u grad Zagreb, kojemu je na čelo stao načelnik, a biralo ga je svake treće godine gradsko zastupstvo.

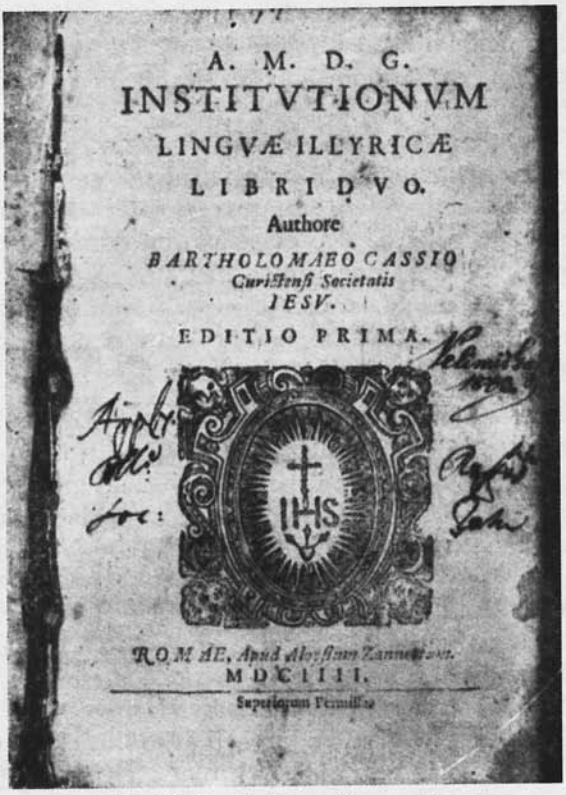
A. M. D. G.
INSTITVTIONVM
LINGVÆ ILLYRICÆ
LIBRI DVO.
Authore
BARTHOLOMÆO CASSIO
Curiensi Societatis
IESV.
EDITIO PRIMA.
IHS
ROMÆ, Apud Aloysium Zannetum.
MDCIIII.
Superiorum Permissu

Bartol Kašić, Institutiones linguae illyricae, Rim 1604. – Prva gramatika srpskohrvatskog jezika (štokavskog narječja)

Trgovina i obrt bijahu u doba turske prevlasti veoma slabi, a prirod žita i stoke jedva je dotjecao za domaće potrebe. Trgovalo se s austrijskim nasljednim zemljama i s habsburškom Ugarskom. Poslije izgona Turaka obrati kralj Karlo III veliku pažnju procvatu trgovine u svim svojim zemljama. Sada bijaše izgrađena (1726) po njemu prozvana Karolinska cesta od Karlovca do Bakra i Rijeke, a uz cestu su naseljeni Hrvati, Kranjci i Česi. Kasnije je izgrađena cesta iz Karlovca u Senj (1770) po savjetu cara Josipa II, pa otuda joj i ime Jozefinska. Tako Karlovac postane jedan od prvih trgovačkih gradova u Hrvatskoj, posredujući promet između primorja i unutrašnjosti. Sve do Karlovačkog i Požarevačkog mira nije moglo biti ni govora o trgovini u Slavoniji. Prostrana i dračem obrasla, tek ovdje-ondje od nužde obrađena polja, sterahu se

od Lonje do Zemuna. Ali ni mir nije mogao u prvi čas mnogo pomoći, a najveću štetu činile su česte poplave, naročito u Posavini i oko Vuke. Tek osnutkom slavonskih županija krenulo je gospodarstvo nabolje, pa se počelo trgovati žitom koje se izvozilo, ponajviše po rijekama (u dereglijama), čak u Italiju preko Siska i Karlovca, i u Njemačku Dunavom. Znatan prihod imali su slavonski vlastelini od krzna mnogobrojne divljači, a Osijek bijaše za to glavno tržište. Nadalje su i guste šume i prašume davale obilje građevnog drva koje se nadaleko izvozilo. Sav obrt bijaše – uz domaći seljački – u Hrvatskoj i Slavoniji usredotočen u gradovima, a njime su se bavili ponajviše doseljeni Nijemci, naročito u Slavoniji. Oko 1761. započelo se gajiti i svilarstvo, ali je ono bilo ograničeno najviše na neke velikaške spahiluke.

Školstvo. Sve do Marije Terezije bilo je školstvo na niskom stupnju, a jedino neki samostani i biskupska sjemeništa brinuli su se oko izobrazbe mladeži, u prvom redu svećeničkog podmlatka. Prvi viši zavod, gimnaziju, osnovali su pavlini za sebe u Lepoglavi (oko 1503); 1583. su je otvorili i svjetovnjacima. Kasnije su pavlini imali u Lepoglavi svoju filozofiju (1656), a doskora i teologiju (1683); štaviše, oni su podjeljivali i čast doktora (tako 1674 prvom doktoru filozofije, a 1715 teologije). Teologiju su kod njih učili samo njihovi pitomci, a filozofiju su polazili i sinovi susjednih zagorskih plemića. Za hrvatsku su nastavu najzaslužniji isusovci, koji su u maju 1607. otvorili u Zagrebu, tik do crkve sv. Katarine i u susjednom samostanu dominikanaca, javnu gimnaziju za svjetovnjake, koja je već 1609. brojila 260 učenika, a 1614. njih 330. Kao nastavak gimnazije (sa šest razreda) otvorena je kasnije (1662) filozofija s tri tečaja (logika, fizika i metafizika), svaki s jednim profesorom. Tako se od gimnazije razvila akademija znanosti, kojoj je kralj Leopold I podijelio (23. sept. 1669) privilegije bečkog sveučilišta, a to je zatim prihvatio i hrvatski sabor (3. nov. 1671). Leopold podijeli toj akademiji ovlast da promovira doktore, ali iz nama još danas nepoznatih razloga, nije taj kraljev privilegij nikad proveden u život.[94] Uz to je s vremenom podignut u toj akademiji i teološki fakultet, a počelo se predavati najprije kanonsko pravo (1727), a zatim u tri tečaja čitava teologija (1746). Pošto je red raspušten (1773), dospješe gimnazija i akademija u državne ruke, a zatim je teološki fakultet sjedinjen sa zagrebačkim biskupskim sjemeništem. Osim u Zagrebu, isusovci su još podigli gimnazije u Požegi (1698-1773), Varaždinu (1678-1773) i Osijeku (1766-1773). Sva ta učilišta tadašnje Hrvatske bila su podignuta ponajviše potporom i legatima mnogobrojne duhovne i svjetovne hrvatske gospode. Od isusovaca preuzeše gimnazije neko vrijeme pavlini, a zatim, kad je red raspušten (1783), franjevci. Pučke škole, razasute po zemlji, bile su također pod okriljem svećenstva, naročito župnika. One su se služile knjigama štampanim na kajkavskom narječju u Zagrebu i Varaždinu. Školstvo je naj-

94 [Spriječio je to sam general isusovačkog reda. Prema mišljenju suvremenika, kroničara zagrebačkog kolegija; učinio je to na pritužbu nekih zavidnih isusovačkih kolegija "strane narodnosti", njemačke i madžarske.]

bolje cvalo dok je bilo u rukama isusovaca i pavlina, ali pošto su ti redovi dokinuti, spade na niske grane.[95]

Ni u isusovačkoj ni u pavlinskoj akademiji nisu se predavale pravne nauke. Stoga su hrvatski mladići polazili sveučilišta u Ugarskoj, Beču, Grazu, Bologni, Padovi i Krakovu. Tek 1769. osnovana je odredbom Marije Terezije i nastojanjem Kraljevskog vijeća prva javna škola "za političke i kameralne nauke" *(studium politicum-camerale)* sa sjedištem u Varaždinu, jer su ondje tada stolovali ban i hrvatska vlada, a s njemačkim nastavnim jezikom (1770-1773). Ta se škola preseli 1773. u Zagreb, gdje joj je u isusovačkoj akademiji određena zasebna dvorana. Kad je Marija Terezija 1776. osnovala zagrebačko školsko okružje *(districtus studiorum Zagrabiensis)*, pod koje je podvrgla čitavo školstvo u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji s vrhovnim ravnateljem na čelu *(superior regius studiorum et scholarum director)*, osnovana je i Kraljevska akademija zajedno s glavnom gimnazijom u Zagrebu. Ta akademija bijaše odsada do 1850. jedini viši zavod u Hrvatskoj i Slavoniji, obuhvatajući tri fakulteta: bogoslovni (koji i dalje ostade pod krovom biskupskog sjemeništa), pravoslovni i mudroslovni. Kad je zatim 1850. ukinut mudroslovni fakultet jer su njegove nauke prenesene u VII i VIII razred reorganizirane gimnazije, preostade samo pravoslovni kao "Kr. pravoslovna akademija".[96] Tek 1874. otvoreno je hrvatsko sveučilište.

Da je u to doba procvala hrvatska literatura i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, pa i u samoj turskoj Bosni, poznato je iz povijesti hrvatske književnosti, a ovdje ćemo samo istaći da baš u tomu imamo jasan znak višega kulturnog stepena, ali i sve to jače narodne svijesti. Viši stepen materijalne kulture pokazuje i procvat znanosti i umjetnosti, kojih su sve grane, naročito graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo, imale i svojih odličnih zastupnika u hrvatskom narodu.

XI
MLETAČKA DALMACIJA
(1420-1797)

Teritorijalne promjene. Ime i pojam današnje Dalmacije u najtješnjoj je vezi s mletačkim vladanjem, jer kako se god ono širilo na obali Jadranskog mora i po unutrašnjosti (Zagorju), tako se proširivalo i ime Dalmacija. Izuzetak od toga čini teritorij Dubrovačke Republike od Stona do ulaza u Boku Kotorsku, koja se nazivala Mletačka Albanija *(Albania Veneta)*. Baš zato da Mleci i Dubrovnik ne budu susjedi, izradi Dubrovačka Republika kod sklapanja Požarevačkog mira (1718) da je

95 [O tome školstvu, koje je gotovo isključivo bilo u rukama isusovačkog reda, mnogi suvremenici nisu imali povoljno mišljenje. Njegov sistem nastave opravdano su u XVIII st. smatrali zastarjelim, jer je uglavnom bio usmjeren na učenje latinskog jezika.]

96 Teološki je fakultet dokinuo još car Josip II, a poslije je ograničen na biskupsko sjemenište.

Turskoj tom prilikom ustupljen uzan komad zemljišta uz sjevernu i južnu njezinu granicu, a to su Klek na sjeveru i Sutorina na jugu. Time se Hercegovina pružila na dva mjesta do mora. Godine 1420. imala je Venecija u svojoj vlasti sve primorske gradove i otoke *(acquisto vecchio)*, a kasnije je stekla Karlovačkim *(acquisto nuovo)* i Požarevačkim mirom *(acquisto nuovissimo)* svu zemlju koju danas obuhvaća Dalmacija od Velebita i Dinare do rijeke Neretve (ili Kleka) i Boku Kotorsku. U toj su zemlji i tada najbrojnije žiteljstvo bili Hrvati, naročito na otocima i po kopnu, izuzevši primorske i otočne gradove Zadar, Trogir, Split, Rab, Osor i Hvar, gdje je bilo mnogo Talijana, plemića i građana, koji se tamo naseliše ponajviše za stoljetnoga mletačkog vladanja. Uz Hrvate i Talijane ističu se još i Srbi, naseljeni ponajviše u porječju Krke od Knina do Skradina u doba turskoga gospodstva. Godine 1726. doseliše se neke arbanaške porodice iz skadarske okolice u mjesto Arbanasi (Borgo Erizzo) kod Zadra.

Uprava. Dalmatinska je uprava bila u rukama nekolicine mletačkih činovnika, kojima bijaše na čelu providur *(proveditore generale)*, koji se mijenjao svake treće godine. Za tu se službu natjecalo mletačko plemstvo, jer je bila časna i unosna. Providur je vladao poput nezavisna vladara,

Split s okolicom u sredini XVII st.

imajući dvor u Zadru, sjajnu tjelesnu stražu i odijelo nalik na duždevo. Kad bi ga dalmatinski seljaci sretali, padali bi iz poštovanja pred njim na koljena. Vlast mu bijaše neograničena, a uz to bijaše on i posljednja instanca za sud, financije, vojsku, pa čak i za crkvu. Kako je narod hrvatski nazivao mletačkog dužda principom, rado je nazivao mletačku Dalmaciju između Velebita, Dinare, Neretve i mora Principovinom.

Mletačka Dalmacija bijaše podijeljena na okružja *(distretto)*, kojima stajaše na čelu knez *(conte)* a njega je imenovao providur. Knezu uz bok stoje dva činovnika, kancelar *(cancelliere)* za sudbene poslove i camerlingo za financijske. Inače bijaše mletačko činovništvo malobrojno i tako slabo plaćeno da je bilo primorano od sabranog poreza i drugih javnih daća uzimati na štetu Mletačke Republike. Tako je kancelar imao na godinu 60 for., a trošio je 4000 for. Ali porezi nisu bili preveliki, jer Re-

PLANINE
CHE ZDARXE
uſebi Piſni pete po Paſtirich, Pri-
pouiſti, i Prituori Iunachou i De-
chlic, i Mnoge oſtale ſtua-
ri ſloxene po Petru
Zoranichiu Ni-
gnaninu.
IN VENETIA,
Appreſſo Domenico Farri, in contrada di
S. Antonio. M. D. L XIX.
.C.T.

"Planine" Zadranina Petra Zoranića
(1536, štampano u Veneciji 1569)

publika, gospodarica, nije htjela da raspiruje nezadovoljstva u teško stečenoj Dalmaciji. Plaćali su ih samo seljaci, jer su plemići i građani i ovdje bili oprošteni ne samo od svakog poreza nego i od svih daća. Svaka gradska općina imala je i svoj zasebni statut, tako da u tom nema jedinstvenosti u Dalmaciji. Isto tako su se razlikovali utezi i mjere od mjesta do mjesta. Općinsku upravu podijeliše plemići i građani, koji

su se skupljali na skupštine gdje se raspravljalo o općinskim poslovima. U nekim su se općinama sastajali samo plemići na skupštine, a u nekima su i građani imali svoje zasebne skupštine (kongrege).[97] Civilne i kriminalne poslove vodio je gradski (općinski) knez, a policajne vršili su veliki i mali suci. Seljaci su se sastajali u bratovštinama u skupove na kojima su raspravljali o svojim potrebama. Inače je svakom selu bio na čelu za civilne i vojničke poslove glavar zvan harambaša. Za vrijeme mira sastavljali su seljaci neke čete, a nazivali su se panduri. Dužnost im je bila paziti na kretanje pograničnih bosanskih Turaka, a kod kuće

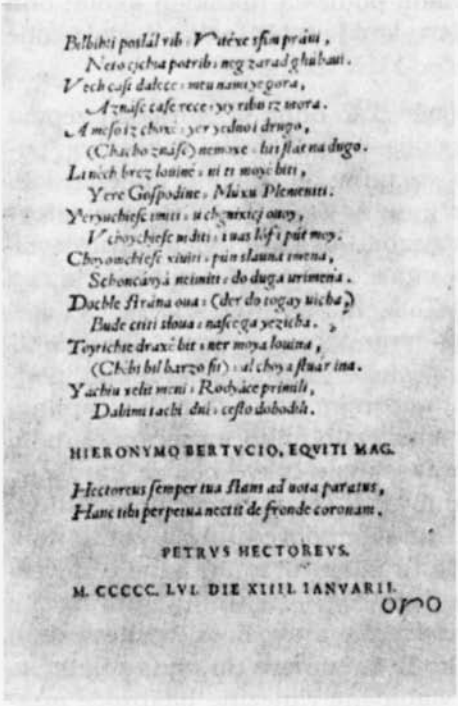

HIERONYMO BERTVCIO, EQVITI MAG.

Hectoreus semper tua stans ad uota paratus,
Hanc tibi perpetua nectit de fronde coronam.

PETRVS HECTOREVS.

M. CCCCC. LVI. DIE XIIII. IANVARII.

Posljednja strana iz djela Petra Hektorovića, Ribanje i ribarsko prigovaranje, Venecija 1568.

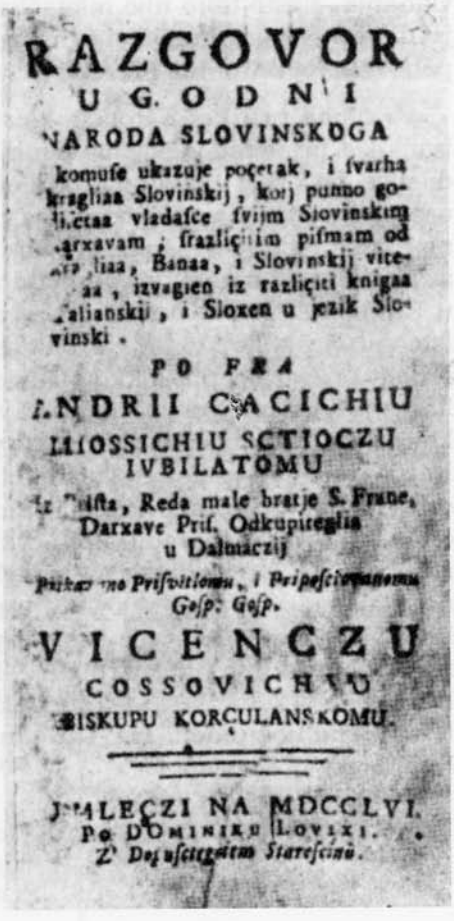

RAZGOVOR
UGODNI
NARODA SLOVINSKOGA

komuse ukazuje poçetak, i svarha kragliaa Slovinskij, koij punno godiletaa vladasce svijm Slovinskim Darxavam; srazliçitim pismam od Kragliaa, Banaa, i Slovinskij vitezaa, izvagien iz razliçiti knigaa Talianskij, i Sloxen u jezik Slovinski.

PO FRA
ANDRII CACICHIU
MIOSSICHIU SCTIOCZU
IVBILATOMU

Iz Prista, Reda male bratje S. Frane, Darxave Pris. Odkupiteglia u Dalmaczij

Prikazano Prisvitlomu, i Pripostovanomu Gosp: Gosp.

VICENCZU
COSSOVICHIU
BISKUPU KORÇULANSKOMU.

JMLEÇZI NA MDCCLVI.
Po DOMINIKU LOVIXI.
Z' Dopusctegiem Starescinu.

Andrija Kačić Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Venecija 1756.

97 [Pučke skupštine, kongrege, kao i neke općinske službe isključivo namijenjene puku, pogotovu njegov camerlingo koji je nadzirao trošenje općinskog novca, bile su rezultat teške i dugotrajne borbe između pučana i vlastele u dalmatinskim komunama. Najžešća je bila na otoku Hvaru gdje je 1510-1514. izbila buna puka pod Matijom Ivanićem, iako se i ona zadovoljila političkom ravnopravnošću s vlastelom, ne dirajući u kolonatski odnos. Usp. o njoj G. Novak, Pučki prevrat na Hvaru..., Split 1918, i Nepoznati dokumenti za povijest "Pučkog prevrata na Hvaru 1510-1514.", Starine 48, 1958.]

bdjeti nad sigurnošću. Svako je okružje imalo tada svoga pukovnika, a uza nj kao niže časnike serdare i harambaše. Otočani su služili jedino u mletačkoj mornarici. Dalmatinski vojnici nazivali su se u Veneciji Schiavoni, a ponekad ih je bilo do 60.000 momaka, mahom dobrovoljaca. Talijanski jezik prevladavao je samo u gradovima, dajući im sasvim talijanski tip; inače je sve bilo hrvatsko ili srpsko.

Trgovina je bila sva u mletačkim rukama, tako da se, osim vina, sva roba što se izvozila iz Dalmacije morala najprije dovoziti u Veneciju, a tek tada dalje; također je morala Dalmacija sve što joj je bilo potrebno dobavljati iz Venecije. Valjanih cesta nije bilo za cijeloga mletačkog vladanja, a isto tako nije mletačka vlada podizala nikakvih škola; ona je, dapače, u tom smetala i samom kleru kad je taj htio da od svoje volje pomogne toj narodnoj potrebi.

Crkvene prilike. Katolički kler bijaše u to doba u Dalmaciji veoma brojan, a pripadao je dvjema nadbiskupijama: zadarskoj i splitskoj, podijeljen na deset biskupija, od kojih su neke bile veoma malene, kao osorska, pod kojom su bile svega četiri župe sa 6000 duša. Osim svjetovnog klera ističu se još požrtvovni i u narodu osobito ugledni franjevci, s brojnim samostanima, naročito na otočiću Visovcu u rijeci Krki, pa u Kninu i Sinju. Za turskog vladanja naselilo se u Dalmaciji i grčkoistočnih Srba, koji bijahu u to doba podvrgnuti dabro-bosanskom metropolitu u Sarajevu. Ali kad Mlečani proširiše svoju vlast u zemlji, podložiše pripadnike pravoslavne crkve tamošnjim katoličkim biskupima, koji su i njihove parohije službeno pregledavali, njihove svećenike redili i namještali. U to doba pripadnici pravoslavne crkve polaze katoličke crkve, a i katolički ih svećenici sahranjivahu. Tek oko polovice XVIII st. dopušteno im je sagraditi koju crkvu po svom obredu. Uza sve to ipak se održa nekako manastir Arhanđelovac na Krki, središte Srba u sjevernoj Dalmaciji, i episkopija u Kotoru u južnoj. Na teritoriju Dubrovačke Republike uopće nestane sasvim pripadnika pravoslavne crkve jer ih njezina vlada nije htjela trpjeti.[98] Tako je ostalo sve do pada Mletačke Republike (1797). Tek za francuske vladavine i njezine baštinice austrijske bijahu uređeni crkveni odnosi pripadnika pravoslavne crkve u Dalmaciji.

98 [Razlozi za takvu politiku, koju su Dubrovčani odlučno provodili već u srednjem vijeku, bili su isključivo političke prirode.]

KRONOLOŠKI PREGLED DOGAĐAJA TREĆEGA DOBA

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1527	1. jan. Hrvati izabraše Ferdinanda svojim kraljem na Cetinu, a 6. jan. u Slavoniji Ivana Zapoljskoga.	1526. 11. nov. Ugri okruniše Ivana Zapoljskoga kraljem. 1526. 16. dec. Ugri izabraše Ferdinanda kraljem.
poč. 1528	Pad Jajca i Banjaluke.	1529. Turci pod Bečom (prvi put).
1537	Pad Požege i Klisa. Poraz Katzianerov kod Gorjana.	1532. Nikola Jurišić u Kisegu. 1538. Veliko-Varadinski mir. 1541. Ugarska razdijeljena u tri dijela.
1573	Seljačka buna Matije Gupca	1566. Nikola Zrinski u Sigetu.
1579	Osnutak Karlovca.	1606. Bečki i Žitvatoročki mir.
1593	Bitka kod Siska.	1618-1648. Tridesetogodišnji rat.
1630	"Statuta Valachorum"	1664. Bitka kod Sv. Gottharda i Vašvarski mir.
1671	Smrt Petra Zrinskoga i Krste Frankapana u Wiener-Neustadtu.	1683. Turci pod Bečom (drugi put).
		1687. Požunski sabor: Habsburška kuća postaje u Ugarskoj i Hrvatskoj nasljedna po primogenituri.
1690	Doseljenje Srba u Srijem.	1699. Karlovački mir.
1712	Hrvatska Pragmatička sankcija.	1713. Karlo III proglašava Pragmatičku sankciju.
1745	Obnova i pripojenje Slavonije Hrvatskoj.	1718. Požarevački mir.
1751	Osnovana srpska metropolija u Sr. Karlovcima.	1722. Ugarska Pragmatička sankcija.
1754	"Militär Graenitz-Rechten"; ukinuti posljednji ostaci krajiške samouprave u Varaždinskom generalatu.	1756-1763. Sedmogodišnji rat.
1755	Buna krajišnika u Varaždinskom generalatu ("Severinska"). – Buna kmetova u Križevačkoj županiji.	
1756	Urbar M. Terezije za Slavoniju.	
1767	Osnutak Hrv. kraljevskog vijeća.	
		1781. Patent o toleranciji.
1776	Rijeka vraćena Hrvatskoj.	1785. Ukinuće kmetstva.
1779	Hrvatsko kraljevsko vijeće ukinuto.	1787-91. Rat s Turcima.

ČETVRTO DOBA

Od 1790. do 1918.

Izvori.* – Gy. Miskolczy, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában (Povijest i dokumenti hrvatskog pitanja u doba staleške države) I-II, Budimpešta 1927 (građa za razdoblje 1790-1847); I. Kukuljević, Iura regni C. D. et Sl, II i III, Zagreb 1862 (zaključci hrvatskog i zajedničkog sabora 1790-1848 odnosno 1844); Die vollständigen Landtagsverhandlungen der vereinigten Königreiche Croatien, Slawonien, Dalmatien im Jahre 1845, Leipzig 1846; Njekoji spisi iz javnoga političkoga djelovanja Metela Ožegovića, Zagreb 1887 (uz ostalo izvještaj hrvatskih poslanika na požunskom saboru 1847/8); St. Pejaković, Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vam Jahre 1848, Zagreb 1861. (u prilogu O. Ostrožinski, Programm zur Konstituirung des österr. Kaiserstaates nach dem Prinzipe der konstitutionellen Freiheit und der nationalen Gleichberechtigung); Korespondencija o događajima u Ugarskoj 1847-1849, I (do kraja 1848), Starine JAZU 36, 1918. (prijevod izdanja, štampana kao rukopis pod naslovom: Correspondence relative to the Affairs of Hungary 1847.-1849., London 1850, uglavnom s izvještajima engleskog poslanika na bečkom dvoru Visc. Ponsonbyja); M. Vežić, Urbar hrvatsko-slavonski, Zagreb 1882. (raspravu o urbarijalnom pitanju u hrvatskom saboru 7. VII 1848, prema Novinama dalm.-hrv.-slav., br. 74 i 75, v. u J. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest I, Zagreb 1952); A. Ivić, Arhivska građa o srpskim i hrvatskim (jugoslovenskim) književnim i kulturnim radnicima I-IV, Beograd 1926-35 (građa iz bečkih arhiva za razdoblje 1723-1897); Kako su kneza Metternicha izviestili o srpanjskom krvoproliću na Markovom trgu 1845, VDA IX-X, 1941; Stj. Antoljak, Dva nepoznata dokumenta o prilikama u Hrvatskoj g. 1845, NVj, 50, 1941/2; Đ. Šurmin, Knez Miloš u Zagrebu 1848, Spomenik SKA 54, 1922; J. Thim, A magyarországi 1848-49-i szerbfelkelés története II-III, Budimpešta 1930-40; F. Petré, Zahteva po "Kraljevini Sloveniji" 1. 1848 v praških dokumentih, Glasnik MD XXI 1940 (uz ostalo odštampani su zapisnici jugoslavenske sekcije na Slavenskom kongresu u Pragu 1848).

F. Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832), Građa JAZU XII, 1933; Sl. Ježić, Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda. Zagreb 1934. i 1944 (drugo prošireno izdanje pod naslovom: Hrvatski preporod u prvoj polovini XIX. stoljeća. Poviestni pregled i dokumenti); A. Barac, Ilirska knjiga (ćir.), Beograd 1937; B. Šulek, Šta namjeravaju Iliri? Zagreb 1844.

Novine Dalmatinsko Hrvatsko Slavonske, od 1835 dalje; Branislav, Beograd 1844/5 (ur. B. Šulek), u svemu 14 brojeva, uz ostalo tekst nekih Kukuljevićevih govora; Slavenski Jug, 6. VIII 1848-11. II 1850; Südslawische Zeitung, Zagreb (ur. J. Praus), 1. I 1848-1852; V. Bogdanov, Hrvatska ljevica u god. revolucije 1848/49, Zagreb 1949 (osim nešto arhivske građe isključivo publicistički materijal u fragmentarnom izboru); B. Šulek, Izabrani članci, Noviji hrv. pisci 8, JAZU 1952.

* Ova se bibliografija odnosi na razdoblje 1790.-1848.

V. Deželić, Pisma pisana dru Lj. Gaju i njeki njegovi sastavci (1828-1850), Građa JAZU VI, 1909; J. Horvath i J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa JAZU XXVI, 1956; A. Makanec, Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848, NS 33 i 35 (samo prva dva od 30. III i 17. V); Stj. Mirković (Đ. Deželić) Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1861 (neka pisma i govori); R. Maixner-T. Jakić-I. Esih, Korespondencija Dragojla Kušlana, Građa JAZU XIX, 1950 (razdoblje 1848-66); F. Hauptmann, Korespondencija grofa Alberta Nugenta iz god. 1848 (regesta), Arhivist I, 1951; R. Maixner, Pisma Lukše Gučetića A. T. Brliću, Građa JAZU XVI, 1948; I. Brlić-Mažuranić, Iz korespondencije A. T. Brlića isto XVI, 1948; M. Vežić, Dopisivanje grofa Corberona s kraljem hanoveranskim o hrvatskom pokretu g. 1848-1849, Vienac XII, 1880 (usp. o Corberonu R. Maixner Le Comte E. C., Annales... II, 1938); K. Nemeth, Nekoliko neobjavljenih pisama iz korespondencije Kulmer-Jelačić, 19. III-5. VI 1849, AVj I, 1958.

R. A. Michieli Vitturi, Storia delle cose successe in Dalmazia..., Split 1883; D. Giac. Galzigna, Arbe 1797. Notizie storiche, sacre, politiche, profane e curiose (najvažnija mjesta iz razdoblja 1. VI-31. XII 1797. preveo Ciprijan de Crnota Dalmacija godine 1797..., Obzor 1908, br. 35-39 i 42, 5.-12 II); E. Laszowski – V. Deželić, Dnevnik D. Rakovca, NS 2, 1922. i pos. (iz g. 1843/4); (I. Brlić-Mažuranić), A. T. Brlić kao banov emisar u Parizu, Obzor 1935, br. 94-122 i pos. (od prosinca 1848 do ožujka 1849); (St. Dvoršak), Događaji g. 1848 u dnevniku Dragojle Jarnevićeve, HZ IX, 1956.

Lj. Gaj, Vjekopisni moj nacrtak, u V. Gaj, Knjižnica Gajeva, Zagreb 1875, str. XVIII-XXIX (nedovršeno, do 1830); I. I. Tkalac, Jugenderinnerungen aus Croatien, Leipzig 1894. (prev. J. Matasović, Beograd 1925/6, i I. Ritig, Zagreb 1945); J. M. Špor(er), Odziv iz prošlosti, Pozor 1863, br. 68-104; I. Perkovac, Pripoviesti – Iz bojnog odsjeka, Zagreb 1905 (prvi put štampano u Viencu 1869); Kazimir B. (A. T. Brlić), Kratka uspomena godine 1848. i 1849, Građa JAZU XVI 1948; J. bar. Neustädter, Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848, I-II, Zagreb 1940-42 (I sv. preveden u odlomcima pod naslovom: Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848, Zagreb 1942); Lj. Vukotinović, Uspomene iz godine 1848, Vienac XIII, 1881, br. 10-18 i 20-23; M. Krešić, Autobiografija, Zagreb 1898 (preštampana iz "Obzora").

Literatura. – F. Šišić, Hrvatska povijest III, Zagreb 1913; R. Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, Zagreb 1906; Gy. Miskolczy, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I, 1927 (usp. ocjenu D. Rapanta u Český časopis historický 35, 1929, 177-186); J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936; F. Zwitter-J. Šidak-V. Bogdanov, Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg, Beograd 1960 (usp. prijevod kraće redakcije ovog teksta u HP VII, 1961, str. 111-128).

T. Matić, Josip Keresturi i njegovi pogledi na političke prilike poslije smrti Josipa II, Rad JAZU 270, 1941; A. Cuvaj, Nikala pl. Skerlecz-Lomnički, Zagreb 1913; F. Fancev, Iz naše političke prošlosti, HR II, 1929; V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794, i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca, Starine JAZU 46, 1956 (2., neznatno prošireno, izdanje 1960: Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića; usp. ocjenu J. Šidaka u HZ IX, 1956); Jakobinac Martinović i naši graničari, Nar. list, Zagreb 5. I 1952 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ VIII, 1955); I. Karaman, Komorski posjedi u Hrvatskoj i "jakobinac" Josip Kralj, Radovi FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960; F. Šišić, Nepoznate stranice iz doba biskupa Vrhovca, Novosti, Zagreb 1.-4. VI 1926, br. 149-152; V. Deželić, Maksimilijan Vrhovac, Zagreb 1904; V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, Brastvo XXII, 1928; A. Dabinović, La Révolution Française et le nationalisme croate, Annales... III, Zagreb 1939; Stj. Antoljak, Les repercussions de la Révolution française en Croatie, Annales... III, 1939 (autoreferat u NVj XLVIII, 1939-40).

Stj. Antoljak, Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo-Formiu, Zagreb 1936; G. Cattalinich, Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della repubblica veneta..., Split 1841 (o piscu usp. R. Maixner, Ivan Katalinić, historien de la Dalmatie napoléonienne, Annales... V, 1941); T. Erber, Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814, I-III, Zadar 1886-90; P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893 (djelomično preveo F. Šišić, Pad mletačke republike i ulaz Austrijanaca u Dalmaciju, Prosvjeta II, 1894); F. Šišić, Neke stranice iz novije naše historije (1797-1814). I. Dalmacija neposredno prije francuske okupacije. – II. Francusko doba. HK V, 1909; G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797-1814), Rad JAZU 269, 1940; M. Ostojić, Fra Andrija Dorotić, Split 1895; P. Butorac, Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkoga kongresa (1797-1815), Rad JAZU 273, 1949; Stj. Antoljak, Predaja Dalmacije Francuzima, Rad JAZU 288, 1952; M. Pivec-Stelè, Motivi ustanovitve Napoleonove Ilirije, NS 22, 1930; La vie èconomique des Provinces illyriennes (1809-1813) suivie d'une bibliographie critique, Paris 1930; Đ. Samardžić, Motivi formiranja Ilirskih provincija i položaj Marmonta kao generalnog guvernera, Godišnjak Pravnog fak. u Sarajevu V, 1957; F. Zwitter, Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc, Glasnik MD XIII, 1932; Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces illyriens, Le Monde Slave X, 1933; P. Boppe, La Croatie Militaire (1809-1813), Paris 1900; Š. Urlić, Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910. I. Do godine 1814. Zadar 1919; F. Šišić, Francusko vladanje u našim zapadnim stranama (1806-1814), Novosti, Zagreb 1934, br. 170-175; F. Kidrič, Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilirije s poročilih dunajskega policijskega arhiva, Rad JAZU 206, 1915; P. Karlić, Kraljski Dalmatin, Zadar 1912; Vj. Klaić, Borba za hrvatske prekosavske krajeve i njihova reinkorporacija 1814-1822, VDA II, 1926; Hrvatska kraljevska deputacija za kongresa u Veroni, Rad JAZU 235, 1928; Stj. Antoljak, Prekosavska Hrvatska i pitanje njene reinkorporacije (1813-1822), Starine JAZU 45, 1955.

T. Smičiklas, Obrana i razvitak narodne ideje od 1790 do 1835 godine, Rad JAZU 80, 1885; F. Šišić, Biskup Strosmajer i južnoslovenska misao (ćir.) I, Beograd 1922 (prikaz hrvatske povijesti od kraja XVIII st. do 1835); O stogodišnjici ilirskoga pokreta, Ljetopis JAZU 49, 1937; F. Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832), Građa za povijest književ. hrv. XII, 1933 (predgovor); Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret, HK XVI, 1935; Ilirstvo u hrvatskom preporodu, Ljetopis JAZU 49, 1937; M. Nehajev, O stogodišnjici hrvatskog preporoda, Zagreb 1931 (i u knjizi: Studije i članci II, Zagreb 1944); M. Radojković, L'opinion française et le mouvement illyrien de 1840 a 1848, Le Monde Slave XII, 1935/II; Ilirski pokret, Bibl. Politika i društvo 7, Beograd 1937; Sl. Ježić, Ilirska antologija, Zagreb 1934 (Uvod u ilirski pokret i njegovu književnost.); Ilirski pokret u hrvatskoj historiji, Studije o ilirizmu 2, Zagreb 1936; R. Bićanić, Ilirski pokret i kapitalizam, u knjizi: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952; R. Warnier, Illyrisme et nationalisme croate, Le Monde Slave XII, 1935/III; D. Tomašić, Razvitak građanskih ideologija u Hrvatskoj, Savrememik XXV, 1936 (i u knjizi: Politički razvitak Hrvata, Zagreb 1938); J. Šidak, Hrvatski narodni preporod, NH I, 1951; Ilirski pokret, EJ IV, 1960; Prilozi historiji stranačkih borbi u Hrvatskoj uoči 1848, HZ XIII, 1960; V. Bogdanav, Počeci stranačkopolitičkog života u Hrvatskoj, HK IV, 1951; Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958; I. Mamuzić, Ilirizam i Srbi, Rad JAZU 247, 1933; F. Petrè, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835-1849), Ljubljana 1939; D. Prohaska, Ilirizam u Osijeku, Savremenik 1913, i pos.; G. Novak, Le mouvement illyrien et la Dalmatie, Le Monde Slave XII, 1935/II.

V. Deželić, Dr. Ljudevit Gaj, Zagreb 1910; J. Horvat, Ljudevit Gaj (ćir.), Beograd 1959; J. Šidak, Ljudevit Gaj, EJ III, 1958; F. Šišić, Školovanje Ljudevita Gaja u domovini, HK XIX, 1938; K. Georgijević, Gajevo školovanje u tudjini, Pitanja književnosti i jezika II, Sarajevo 1956; J. Šidak, Janko grof Drašković, EJ III, 1958; T. Matić, Iz mladjih dana Janka Draškovića, VZA XVI, 1914; R. Maixner, Le comte J. Drašković et la France, Annales... II, 1938; F. Fancev, Janko grof Drašković prije god. 1832, Ljetopis 50, 1938. (usp, i članak Fanceva o tome u Savremeniku XXVII, 1938); K. Georgijević, Grof Janko Drašković, Pitanja književnosti i jezika IV/1, 1958; R. Bićanić Ekonomski program grofa Janka Draškovića, u knjizi: Počeci kapitalizma..., 1952; O. Aranicki, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, Zagreb 1933; J. Šidak, Prilog biografiji Mojsije Georgijevića, HZ VIII, 1955. (i dodatak u HZ IX, 1956); Sl. Gavrilović, Mojsije Georgijević o srpsko-hrvatskom jedinstvu i oktroisanom ustavu (1848-49), Godišnjak FF u N. Sadu III, 1957; J. Šidak, O uredniku i značenju ilirskog "Branislava" (1844/5), HZ XIV, 1961.

F. Šišić, Hrvati i Madžari uoči sukoba 1848, JNj VII/II 1923; Kako je Jelačić postao banom? Javnost III, 1937, i pos.; Knez Miloš u Zagrebu (nedovršeno), JNj VIII/I, 1924; R. Horvat, Hrvatski pokret 1848, I-IV, Zagreb, 1898/9; M. Prelog, Slavenska renesansa 1780.-1848., Zagreb 1924 (usp. ocjenu O. Odložilika u Časopisu Matice Moravske 51, 1927); V. Bogdanov, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49, Zagreb 1949; O nosiocima demokratskog pokreta u Hrvatskoj 1848/49 (uvod u knjigu: Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49 u svijetlu naše četrdesetosmaške štampe, Zagreb 1949); Detronizacija Habzburgovaca u hrvatskom saboru 1848, Republika VII, 1951; F. Švelec, Naša četrdesetomaška ljevica, Republika VII, 1951; J. Šidak, Revolucija g. 1848-49, HZ I, 1948; L'hotel Lambert et les Croates, Annales... XVII, 1942/3 (štampano 1947; autoreferat pod naslovom: Poljska revolucionarna propaganda u Hrvatskoj prije stotinu godina, HK I, 1948); Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu, HP V, 1959; Poslanstvo hrvatskog sabora austrijskom parlamentu. Radovi FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960; M. Rojnić, Nacionalno pitanje u Istri 1848-1849, HZ II, 1949; F. Barbalić, Prvi parlamentarni izbori u Istri 1848/9, HZ I, 1948; Stj. Antoljak, 1848 godina i Split, Istor. Zapisi VII, knj. X, 1954; T. Butorac, Boka Kotorska prema narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848, Rad JAZU 260, 1938; F. Ilešič, O slovensko-hrvatskoj zajednici 1848/9, Bleiweisov zbornik, Ljubljana 1909; V. Deželić, st., Slovenci za sjedinjenje s Hrvatskom god. 1848, VZA XII, 1910; H. Batowski, Polacy, Chorwaci i Wegrzy w. r. 1848-1849. (Fragment z dziejów dyplomacji polskiej.) Polityka narodów, Warszava 1937, i pos.; R. Maixner, A. T. Brlić, emisar bana Jelačića u Francuskoj, Zagreb 1939; V. Bogdanov, Prilog upoznavanju uloge A. T. Brlića u revoluciji 1848-9., HZ II, 1949; A. Barac, Slom Ljudevita Gaja, Zbornik "Ostvarenja", Zagreb 1947 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ I, 1948); O. Šojat, Ljudevit Vukotinović i Četrdesetosma, HZ IX, 1956; P. Suyer, "Gajansko-milošianski posao" pred gradskim magistratom, HZ V, 1952; V. Košćak, Madjaronska emigracija 1848, HZ III, 1950; F. Hauptmann, Banus Jellačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz, Südost-Forschungen XV, München 1956 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ IX, 1956, 178-179); J. Matasović, Do Ozore, Zagreb 1919; J. Šidak, Josip bar. Jelačić, EJ IV, 1960.

I. I. Leščilovskaja, K voprosu o razloženii feodaljno-krepostničeskoj sistemy i razvitii kapitalističeskih otnošenij v pomeščičem hozjajstve Horvatii i Slavonii v konce XVIII – pervoj polovine XIX v., Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija XVIII, Moskva 1959; M. Kostić, O dunavsko-savskoj trgovini, lađama, lađarima i lađarskim cehovima u XVIII i XIX veku do pojave željeznica, IČ IX-X, 1959; B. Lovrenski, Ticanova buna u Sremu, Glasnik ID u N. Sadu X, 1937; Sl. Gavrilović, Seljački pokret u Moslavini 1815-1816 godine, IG 1956;

Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka, PI SAN 344, 1960 (autoreferat u HZ X, 1957); F. Fancev, Kmet-muž u hrvatskoj dopreporodnoj poeziji, Savremenik XXVI, 1937; J. Ćuk, Krašićka seljačka buna godine 1830, Zagreb 1954; A. Jelačić, Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848/9 i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka, Zagreb 1925; Socijalno- i nacionalnopolitički momenti u hrvatskom pokretu g. 1848, Księga pamiątkowa ku czcy O. Balzera, I, Lavov 1925; Početak pokreta g. 1848 u županiji Križevačkoj, Šišićev zbornik, 1929; Narodne tegobe i tužbe u Banskoj Hrvatskoj 1848, NS 16, 1930; R. Bićanić, Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848, u knjizi: Počeci kapitalizma..., 1952; Sl. Gavrilović, Agrarni nemiri u Križevačkoj i Varaždinskoj županiji 1848-1850, HZ XIII, 1960; Agrarno-socijalna zbivanja u Požeškoj županiji 1848-1849, Godišnjak FF V, N. Sad 1960; Virovitička županija u revoluciji 1848-1849, HZ XIV, 1961; I. I. Leščilovskaja, Otmena krepostnogo prava v Horvatii i i Slavonii v 1848 g., Ežegodnik po agrarnoj istorii Vostočnoj Evropy, Moskva 1961.

Đ. Šurmin, Hrvatski preporod I-II, Zagreb 1903/4; J. Herceg, Ilirizam, Beograd 1935; A. Barac, Hrvatska književnost I. Književnost ilirizma. Zagreb 1954; P. Kulakovskij, Illirizm. Izslědovanie po istorii horvatskoj literatury vozroždenija, Varšava 1894; M. Zdziechowski, Odrodzenie Chorwacyi w wieku XIX, Krakov 1902; J. Pogonowski, Ilirizm i Slowiańszczyzna, Lavov 1924.

I
LEOPOLD II
(1790-1792)

Vladavina Marije Terezije, a još više cara Josipa II, značajne su epohe u kojima od feudalne postaje moderna Habsburška monarhija. Teorije o "prosvijetljenom apsolutizmu", kojima bijaše car Josip tako gorljivim apostolom, bile su uzrokovale onaj politički i narodni pokret čija je osnovna ideja odsada zanosila sve zemlje i narode od Krkonoša do Save i mora, pa od Alpa do donjega Dunava i Karpata.[1]

Leopold II. Cara Josipa II, koji nije ostavio djece, naslijedi na prijestolju mlađi brat Leopold II (1790-1792), još od godine 1765. veliki vojvoda toskanski, a na dobru glasu kao vladar mudar i zauzet za dobrobit naroda. Premda je i on bio racionalist i slobodoumnik (odatle općenito nazivan "filozof") i provodio u Toskani znatne državne i crkvene reforme, ipak se nije mašao one silovitosti, brzine i samovolje kao Josip II u svojoj državi, već je sve to činio u sporazumu sa svojim podanicima i glavnim im predstavnicima.[2] Vladanje u Habsburškoj monarhiji preuze u vrlo teškim prilikama: baštinio je od brata Josipa, u jednu ruku, nedogledan rat s Turskom, a, u drugu, teško ogorčenje novih podanika, naročito Madžara i Hrvata. Stoga mu je bila najpreča briga da državu svoju spase od sudbonosnih kriza.

1 [Same teorije "prosvijetljenog apsolutizma" nisu neposredno utjecale na postanak nacionalnih pokreta kojima je korijenje mnogo dublje. Međutim, konkretna praksa Josipove politike nesumnjivo je dala različite poticaje za pojavu tih pokreta.]

2 [U obzir je moglo doći samo plemstvo.]

Saziv sabora u Budim. Još iz Firenze poručio je Madžarima i Hrvatima da će svoje vladanje započeti sazivom sabora i krunisanjem, a tek što stiže u Beč, odmah treći dan (14. marta 1790) izdade na njih proglas u kojem im objavi da je po smrti bratovoj primio ugarsko-hrvatsko prijestolje na osnovi zak. čl. I i II do 1723. (naime ugarsko-hrvatske Pragmatičke sankcije) i da će staležima ostaviti njihova prava i slobоštine što im daju ustav i zakoni; poradi toga potvrđuje Josipov proglas (od 28. januara 1790) dodajući da će o onim reformama koje car nije povukao (a to su edikt o toleranciji i onaj o dokinuću kmetstva) saslušati mnijenje sabora, koji saziva nekoliko dana kasnije (29. marta) za 6. juna u Budim, sa zadatkom da izabere palatina, sastavi kraljevsku inauguralnu diplomu, primi kraljevsku prisegu i izvrši svečano krunisanje. Uporedo s nastojanjem oko primirenja Ugarske i Hrvatske teče i Leopoldovo diplomatsko djelovanje da dođe do mira s Turskom, jer unatoč pobjedama Laudonovim i osvojenju Beograda i Smedereva nije bilo nade u trajni uspjeh, zato što je takmica Pruska ponudila sultanu Selimu III navalni savez, dapače, na proljeće 1790. stajaše njezina vojska tik do austrijske granice. To držanje snažne Pruske primora Leopolda da prihvati konvencije utanačene u Reichenbachu (u pruskoj Šleskoj): Leopold se obvezao da će odmah s Turskom sklopiti primirje i prekinuti savez s Rusijom, a Friedrich Wilhelm II posredovati sastanak mirovnoga kongresa.

Leopoldova poruka primirila je doduše Madžare i Hrvate, ali uza sve to nije nestalo ogorčenosti protiv netom minuloga samovoljnog vladanja Josipova, dapače, vijest je o carevoj smrti pozdravljena s velikim ushitom, jer se u prvi mah općenito držalo da je sada nestalo svake pogibli za ugarski i hrvatski ustav. Karakteristična je u tom smislu izjava hrvatskog velikaša baruna Ignjata Magdalenića, koji reče da je neustavnim Josipovim vladanjem utrnula zakonska moć Pragmatičke sankcije od 1722. i time prekinuta veza između dinastije i naroda *(filum interruptum successionis)*, pa da su tako Ugri i Hrvati u pravu da sebi biraju novu dinastiju[3] ili da utvrde s Leopoldom novi ugovor i novu inauguralnu diplomu, u kojoj će biti ustav i suverenost države, kao i prava staleža, jasnije i izrazitije istaknuti negoli dosada. Mnogo je znatnija od ovoga časovitog i pojedinačnog državnopravnog domišljanja nenadana krepka provala narodne svijesti i kod Madžara i kod Hrvata. "Madžarsko (i hrvatsko)[4] plemstvo obuze ujedared neka patriotska vrtoglavica, pa su svi htjeli da budu patrioti – kaže suvremeni Hrvat grof Adam Oršić – dali su

3 U tom je obziru veoma značajna brošura koju je pod svojim imenom napisao tadašnji peštanski sveučilišni profesor Karlo Koppi: "Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae. Viennae (s. d.)". Na kraju predgovora datirana je ovim riječima: "Scribebam Pestini in ipso comitiorum sollemni aditu 6. juni 1790." U toj brošuri Koppi dokazuje da francuska porodica vojvoda Crouy *(familia ducum Croviacorum)* izravno potječe od Arpadovića, i to tobože od kralja Stjepana IV (1163-1165) ili njegova (inače u vjerodostojnim historijskim izvorima nepoznata) sina Marka.

4 [U originalnom tekstu Oršićevih memoara nema riječi: (i hrvatsko), koje je Šišić sâm umetnuo u tekst.]

sebi krojiti haljine po staromadžarskom načinu, a i žene uzeše oblačiti odijela madžarskoga kroja s krznom, a na glavu staviše čako;[5] nitko ne htjede da drugačije govori negoli madžarski, a u Hrvatskoj hrvatski." Oni su dakle protiv carevih političkih novotarija potražili oslona u starim uspomenama ugarsko-hrvatske državne nezavisnosti, a protiv germanizacije u preporodu narodnosti i narodnog jezika. Međutim, Madžari su išli mnogo dalje od Hrvata: već su tada smatrali za najjači štit protiv eventualnih ponovnih pokušaja germanizacije samostalnu madžarsku državu sa čistim madžarskim narodnim obilježjem. Kao što ima samo jedan bog i jedan kralj, govorahu, tako treba da bude samo jedna država, jedan narod i jedan jezik od Karpata do Adrije – to bijaše politička ideja Madžara u to doba, a takvom ostade, zapravo, u suštini sve do 1918. Madžari su, dakle, posve poprimili ideju cara Josipa II; oni su samo zamijenili jedinstvenu Austriju jedinstvenom Madžarskom, a njemački jezik madžarskim. Hrvati su prihvaćali, doduše, misao o samostalnoj ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici, ali ono traženo jamstvo nalazili su u "stoljećima posvećenom" latinskom jeziku, koji im je i jednima i drugima već odavna bio drugim materinjim jezikom.

Hrvatski sabor od 1790. Pod utjecajem takvih političkih pogleda sastade se iza petogodišnje stanke velika skupština zagrebačke županije 2. marta i upravi na Ugarsko namjesničko vijeće predstavku s molbom da se sazove hrvatski sabor, koji će izabrati protonotara; zatim, da se imenuje ban, za koju je čast preporučila grofa Ivana Erdödyja. Na iduću skupštinu, 15. aprila, došao je i veliki župan zagrebački Nikola Škrlec, vrativši se iz Ugarske. Obavivši restauraciju županijskog činovništva, izreče vrlo značajan govor. Ponajprije sjeti plemstvo nemilih događaja prošlih godina, naime, kako je ukinuta velikožupanska čast, pogaženi bili zakoni, uvedene tuđinske uredbe i "egzotičan jezik"; uz to istaknu da se zapravo takve težnje egzekutivne vlasti pokazaše već od vremena Karla III, tako da se stvorio pravi sistem mimoilaženja legislativne vlasti ili sabora. "Zato treba – reče – da se nerazrješivom vezom sjedinimo s Ugarskom; onda neće više egzekutivna vlast moći prelaziti svojih granica." I doista, kad se malo zatim, 12. maja, sastao u Zagrebu hrvatski sabor pod predsjedanjem novog bana grofa Ivana Erdödyja (1790-1806), pošto je Josipov komisar grof Franjo Balassa dao ostavku,[6] zaključio je da se ima za Ugarsku i Hrvatsku osnovati zajednička vlada, koja će pomnjivo paziti i bdjeti da se ništa ne dogodi što bi bilo u opreci s ustavom i zakonima Ugarske i Hrvatske; a takav odnos između Ugarske i Hrvatske ima potrajati sve dok se ponovo ne osvoje

5 [*Čako*, neka vrsta kalpaka uobičajenog osobito kod Madžara.]

6 Suvremeni grof Adam Oršić zabilježio je u svojim memoarima o odlasku grofa Balasse iz Hrvatske ovako: "Ueber den Commissarius und Banus Balassa schrie man auch stark. Hätten nicht einige bescheidene Männer die Jugend von Excessen abgehalten, so würden sie selben gemisshandelt haben; darauf ging er auch davon, legte seine Charge nieder und kam nicht mehr" (Kukuljević, Arkiv X, 262).

Nikola Škrlec Lomnički – Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb

oni dijelovi Hrvatske što ih sada drže Turci i Mlečani,[7] tako da se uzmogne naći na okupu dovoljan broj županija za uređenje posebnoga političkog dikasterija (vlade); sve dotle pak neka ovih šest županija[8] prima naloge od ugarske vlade. Time su, dakle, Hrvati onaj neustavni čin Marije Terezije od 1779. sami na svom saboru sankcionirali. Osim toga zaključi hrvatski sabor još i to da se pitanje daće za uzdržavanje vojske *(contributio, dica)*, koja se izravno daje kralju, mora ubuduće raspraviti i prihvatiti samo na ugarskom saboru i nigdje drugdje, ali odjelito od ugarske ratne daće.

7 Pod tim su krajevima Hrvati tada razumijevali zapadni dio današnje Bosne do Vrbasa s Jajcem ili takozvanu Tursku Hrvatsku, zapadnu Hercegovinu s Ljubuškim ili Tursku Dalmaciju i Mletačku Dalmaciju do Neretve. Dubrovnik postojaše još kao samostalna republika, a Boka Kotorska zvala se Mletačka Albanija. Tek 1815. protegnulo se ime Dalmacija još i na njih.

8 Zagrebačka (koja je tada obuhvatala poslije dokinuća severinske, 1787, i Gorski kotar), križevačka, varaždinska, virovitička, požeška i srijemska, dakako bez Vojne krajine u Posavini.

Budimski sabor. S takvim zaključcima pošli su potom hrvatski poslanici na sabor u Budim; bili su to Nikola Škrlec za gornju (velikašku) kuću, a Adam Škrlec (sinovac Nikolin) i Franjo Bedeković za donju (zastupničku). U uputi koju im je hrvatski sabor dao još im je naloženo da se imaju u općejavnim poslovima pokoravati većini glasova, ali ipak tako da time ne budu povrijeđena posebna prava Kraljevine Hrvatske, dok su se u pitanju stjecanja građanskoga prava protestanata u Hrvatskoj imali strogo držati starih hrvatskih zakona koji toga ne dopuštahu.

Međutim, budimski je sabor odmah pošao takvim putem kakvom se Hrvati nisu nadali. Već u prvoj sjednici (11. juna) zapodjenuše madžarski zastupnici u donjoj kući raspravu o madžarskom jeziku, idući za tim da se njime ne samo raspravlja (što su oni većinom odmah i činili) već i vodi saborski dnevnik *(diarium)* kao original, dok bi latinsko izdanje bilo tek neautentični prijevod. Protiv toga podignu svoj glas oba hrvatska zastupnika, dapače Bedeković izjavi privatno istoga dana da ne može pristati uz madžarski jezik, "jer je narod hrvatski korjenit kao i madžarski, a bila bi velika sramota kad bi s vremenom, izgubivši svoj (hrvatski) jezik, prestao biti zasebni narod i postao slugom Madžara".[9] Nakon ponovne rasprave sjutradan donja kuća napokon zaključi da se uz madžarski tekst saborskog dnevnika ima napose izdavati i latinski kao autentičan prijevod, a oni koji ne znaju madžarski neka govore latinski. Poslije toga došlo je na red glavno pitanje ovog sabora: krunisanje novoga kralja, a s tim u vezi i rasprava o inauguralnoj diplomi koju je trebalo sastaviti prije krunisanja. Većina je sabora htjela zavjernicu imati tako da se u nju stavi sve ono što bi moglo posve zajamčiti neovisnost Ugarske, a reforme da se provedu u skladu sa staleškim privilegijima. Rasprava se otegla punih šest nedjelja a da sabor nije još Leopolda pozvao u svoju sredinu. Kralj je to naumice sve dotada dopuštao želeći da se staleži najprije primire, a zatim odlučno istupi. Dana 20. jula javi im preko ugarskoga kancelara da nikako nije voljan prihvatiti nove diplome, već ili onu Karla III ili onu Marije Terezije, a to je u svom pismenom odgovoru ponovio još i onoj saborskoj deputaciji što je došla preda nj da ga pozove na krunisanje (2. augusta). Nato sabor odluči da posebni odbor sastavi kombiniranu diplomu od one Karla III i one Marije Terezije, ali Leopold, da smekša staleže, dopusti sada južnougarskim i hrvatsko-slavonskim krajiškim Srbima crkveni sabor, koji se sastao u Temišvaru (1. septembra). Na tom saboru zaključe sakupljeni Srbi, na poticaj nekih prisutnih vojničkih ličnosti, da zamole Leopolda da im dade posebni srpski teritorij (Banat) kao vojvodinu, s despotom na čelu, posebnu srpsku Dvorsku kancelariju u Beču, posebne srpske urede za rješavanje civilnih i crkvenih poslova i posebni srpski sabor. Već 17. septembra odgovori Leopold Srbima da je rado pripravan ispuniti im že-

9 Ove je riječi Bedeković kazao Madžaru Josipu Keresztesiju, koji ih je i zabilježio u svom dnevniku (Keresztesi, Magyarország polgári és egyházi közéltéből a XVIII-dik század végén. Budimpešta 1882, 255).

lje i da se raduje što srpski sabor tako razborito vijeća; svakako će im u najskorije vrijeme urediti "ilirsku" Dvorsku kancelariju.[10]

Budimski je sabor, međutim, nastavio vijećanje i donio prijedlog da se madžarski jezik postepeno uvede kao službeni u sve urede u Ugarskoj i u Hrvatskoj. Tomu se prijedlogu opriješe Hrvati, i to ne samo oni u donjoj kući već i članovi gornje kuće, na čelu s banom grofom Ivanom Erdödyjem i zagrebačkim biskupom Maksimilijanom Vrhovcem. Ban izjavi da će se tako oba kraljevstva zavaditi, jer jedno hoće da drugome nametne zakon,[11] a biskup Vrhovac istakne da je u jednoj državi gdje ima više naroda upravo nedostojno i nepravedno kad jedan narod hoće da svoj jezik nametne drugomu; kad Madžari tako rade, onda im je pred očima samo to kako bi Hrvate uklonili od zajedničkih državnih poslova, tako da uzmognu ostati sami. Uporedo s debatom o madžarskom jeziku počne sabor raspravljati i o građanskom pravu protestanata. Većina madžarskih zastupnika i velikaša bila je za to da im se ono dade i u Hrvatskoj, ali ban se tome usprotivi rekavši da na osnovi starih hrvatskih zakona i kraljevskih potvrda (počevši od 1608) nema protestantima mjesta u Hrvatskoj i Slavoniji. Sada počeše Madžari tvrditi da se ove potvrde tiču samo Hrvatske a ne još i Slavonije, gdje tobože nema mjesta banskoj vlasti; ali ih Hrvati odbiše dokazujući da je Slavonija oduvijek pod banom. Energični je istup Hrvata bio uspješan: madžarski jezik i građansko pravo protestanata ostadoše ograničeni na Ugarsku. Uto je saborski odbor dovršio zaključenu kombiniranu inauguralnu diplomu te je podastro (20. septembra) Leopoldu, ali kralj je vrati izjavivši ponovo da ne prima druge diplome već ili onu Karla III ili onu Marije Terezije. Videći sabor kraljevu postojanost, a saznavši osim toga još i za zaključke srpskoga temišvarskog sabora, koji ga osupnuše, popusti i prihvati nakon žestoke rasprave kraljevu odluku. I tako je kralj Leopold svladao otporni duh budimskog sabora i zakazao krunisanje za 15. novembra u Požunu, kamo je potom i sabor premjestio svoja vijećanja.

Požunski sabor. Leopold otvori sabor 10. novembra, uz običajene ceremonije, i preda mu svoje kraljevske propozicije. Već treći dan (12. novembra) sabor je jednodušno, i ne otvorivši kraljevski otpis koji je sadržavao imena kandidata, izabrao palatinom mlađega Leopoldova sina nadvojvodu Aleksandra, a zatim je prihvatio po kraljevoj želji kao inauguralnu diplomu onu Marije Terezije i svečano okruni 15. novembra 1790. Leopolda krunom sv. Stjepana. Poslije toga sabor se pozabavio

10 Leopold je osnovao "Ilirsku dvorsku kancelariju" 20. februara 1791. i stavio joj na čelo bivšega hrvatskog komisara i bana grofa Franju Balassu; ali je njegov nasljednik Franjo I dokine već 1792. zak. čl. X stvorenim na saboru u Požunu. Poznato je da su na dvoru u Beču doseljene Srbe od 1690. dalje nazivali u službenim spisima "Iliri".

11 Očito ima poznata krilatica: "Regnum regno non praescribit leges" odatle svoj postanak. Samo greškom je tradicija (nigdje zabilježena u starije vrijeme) voli pripisivati banu Tomi Erdödyju (1584-1595 i 1608-1614; umro 1624). – [Opravdanost ovog mišljenja dokazao je Vj. Klaić u članku: "Regnum regno non praescribit leges" (4. rujna 1790), Crtice iz hrvatske povijesti, 1928.]

temeljnim državnopravnim pitanjima, modernim reformama i svojim željama i tegobama. Pri tom je Leopold odlučno zastupao napredni duh novog vremena hoteći da se reforme i njihovi blagotvorni utjecaji po mogućnosti protegnu na cijelo pučanstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ali staleži su samo u državnopravnim pitanjima pokazali velik interes i pažnju, dok su u pitanju reforma zastupali zasukano mišljenje, kao da je tobože stari feudalni ustav sasvim dobar i da se u njemu kriju mudri zakoni za sve, samo što oni još nisu provedeni.

Prvi su se državnopravni zakonski članci požunskog sabora od 1790/91. odnosili na Leopoldovo krunisanje i baštinsko pravo njegovih nasljednika na temelju Pragmatičke sankcije od 1722, zatim na kraljevsku zavjernicu, prisegu i stalno određeni rok od šest mjeseci za novoga kralja po smrti njegova prethodnika, na izbor palatina nadvojvode Aleksandra, na čuvanje u Budimu krune sv. Stjepana, koja se više nikad ne smije iz zemlje iznositi. Najvažniji je deseti članak, u kojem kralj priznaje i obvezuje se da će Ugarsku i Hrvatsku smatrati posve nezavisnom državom. Nadalje kralj izjavljuje da Ugarskoj i Hrvatskoj može davati zakone ili ih ukidati i tumačiti samo zakonito okrunjeni kralj u sporazumu sa staležima sabranim na saboru, pa se zato obvezuje za sebe i svoje nasljednike da više nikad neće Ugarskom i Hrvatskom vladati dvorskim naredbama ili patentima, dapače, takve spise nisu oblasti (ugarske i hrvatske) dužne primiti. Sabor se ima sastajati barem svake treće godine, ali i prije ako to opće dobro zahtijeva. Člankom XIV određuje se da u Ugarskoj ima da bude vrhovna politička oblast Ugarsko namjesničko vijeće, koje je posve nezavisno od bečkih oblasti i izravno podložno kralju. Nikakav se tuđinski jezik ne smije uvoditi kao službeni, dok se zasada madžarski jezik odmah uvodi u gimnazije, akademije (pravne i filozofske) i na sveučilište; u ugarskim oblastima neka se zasada još uređuje u latinskom jeziku. Isto tako ne može kralj samovlasno tražiti novaka za vojsku, ni hrane, ni novaca, već sve to ima izvršiti u sporazumu sa staležima na saboru, a naročito se ratna daća (ili kontribucija) ima od sabora do sabora tačno odrediti. Ovim zamašnim člancima bijaše, po mišljenju velikaša i plemića prisutnih na saboru, ustav osiguran, pa se zatim prešlo na pitanje reforama. Poslije oduljeg raspravljanja staleži zaključe da se ono zasada skine s dnevnog reda i da posebno izabrani odbor ima najprije o tome izraditi opsežan izvještaj i podastrijeti ga budućem saboru, koji će zatim o njemu raspravljati; samo članak XXXV, kojim se dopušta kmetovima i seljacima slobodno seljenje, bio je nakon burne rasprave prihvaćen.

Kad se potom prešlo na "želje i tegobe", došli su na red Hrvati. Hrvatski saborski protonotar Donat Lukavski pročita 3. decembra u donjoj kući želje Hrvata, a među njima i onu da županije zagrebačka, križevačka i varaždinska i nadalje ostanu pod Ugarskim kraljevskim namjesničkim vijećem, kako je to odredila još 1779. kraljica Marija Terezija, samo mole da se u vijeće uzmu u razmjeru i sinovi Kraljevine Hrvatske, a tako i banu da se dade u njemu mjesto i glas, ali hrvatski autonomni poslovi imaju se i nadalje raspravljati samo u hrvatskom saboru. Druga se

želja Hrvata odnosila na hrvatsku ratnu daću, za koju hrvatski staleži mole – "budući da je već uređena po načinu ugarske manipulacije" – da se ni ubuduće ne može nigdje drugdje o njoj raspravljati ni povisiti je, osim na zajedničkom saboru, ali ipak zasebno od ugarske ratne daće. Sabor prihvati poslije značajne rasprave oba prijedloga, a kralj ih zatim potvrdi. To su zakonski članci LVIII i LIX. Stvorivši tako 74 zakonska članka, sabor se napokon razišao. Leopold je došao u Požun 13. marta 1791, sankcionirao sve zakonske članke zajedno, a potom uz običajne ceremonije zaključio sabor.

Hrvatski sabor od 1791. Vrativši se u Zagreb ban Ivan Erdödy sazove sabor za 7. juna 1791, koji uz neke prigovore primi izvještaj hrvatskih poslanika na znanje, a tako i zakonske članke stvorene na požunskom saboru, a zatim još zaključi da se ima na pučkim i srednjim školama u Hrvatskoj i Slavoniji učiti madžarski jezik kao neobligatan predmet, to jest da ga uče oni koji misle da će od toga imati koristi. Prvi učitelj madžarskog jezika na pučkoj školi došao je već u oktobru 1791. u Zagreb, a iduće godine bilo ih je još i u Varaždinu i u Požegi. Na gimnazijama učio se po dva sata u tjednu, a uz to je izdana i gramatika madžarskog jezika, napisana kajkavskim narječjem.

I tako se najzad dovrši politički rad što se skupio oko saborâ od 1790/91. Budimsko-požunski sabor pokazao je prije svega da su Hrvati zavisni od madžarske saborske većine u takozvanim zajedničkim poslovima. Ali kudikamo znatniji bijahu zakonski članci LVIII i LIX, kojih dalekosežne posljedice tadašnji hrvatski staleži nisu još, bez sumnje, mogli dokučiti, premda su ih mnoge bistrije glave naslućivale. Skora će budućnost pokazati da je njima bio zadan težak udarac hrvatskoj samostalnosti kao posebnom kraljevstvu, i to zato što je ubrzo po shvaćanju Madžara nestalo ravnopravnosti između Ugarske i Hrvatske. Hrvatska se počela malo-pomalo shvaćati u službenoj praksi i u političkom životu kao sastavni dio Ugarske. Udarac bijaše to teži što je Ugarsko kraljevsko namjesničko vijeće, kojemu je od 1790. sve do 1848. stajao na čelu uvijek jedan nadvojvoda, sebi prisvojilo svu političku vlast, pored koje su ban i hrvatski sabor posve iščezavali. I doista, otada bi se hrvatski sabor sastajao samo uoči zajedničkoga, na nekoliko dana, s jedinom političkom zadaćom da izabere poslanike za gornju i donju kuću i da im dade upute, a poslije zajedničkog sabora opet bi se sastao da primi izvještaj svojih poslanika i da proglasi na ugarskom saboru stvorene zakonske članke. Drugim riječima: otada, pa do 1848,[12] za povijest je hrvatskog naroda od veće važnosti i bitnosti ono što se događa na dugotrajnim požunskim saborima negoli ono što se u dan-dva stvorilo u ograničenoj kompetenciji hrvatskog sabora. Razumije se da je padom kompetencije hrvatskog sabora spala i vlast njegova predsjednika, hrvatskog bana, na stepen egzekutivnog organa Ugarskoga namjesničkog vijeća.

12 [Već hrvatski sabor od 1845. obilježava odlučnu prekretnicu u dotadašnjem političkom razvitku Hrvatske. Vidi dalje.]

Kralj Leopold nije se dugo naživao plodova svoje diplomatske vještine. Uglavivši s Turskom 4. augusta 1791. mir u Svištovu (na Dunavu u Bugarskoj), kojim sultanu Selimu III vrati sve ono što je bilo osvojeno u Srbiji, a zadrža samo Staru Oršavu na Dunavu, Dvor na Uni, Drežnik, Petrovo selo, Lapac i Srb u današnjoj Hrvatskoj, te sklopivši s Pruskom savez (u februaru 1792) protiv revolucionarne Francuske na spas svog šurjaka Ludovika XVI, umre nenadano od žestokog nazeba u Beču 1. marta 1792.

II
PRVO DOBA VLADANJA FRANJE I (1792-1815)

Značaj Franje I. Leopolda II naslijedi na prijestolju najstariji sin Franjo I (1792-1835), koga je još kao mladića stric car Josip II, nemajući sam djece, pozvao na bečki dvor da ga valjano odgoji za budućega vladara. Kad je preuzeo vlast, bile su mu dvadeset i četiri godine. Kao da nije bio sin liberalnog Leopolda II, već konzervativnog Leopolda I, Franjo bijaše vazda za svoga dugog vladanja u oštroj opreci ne samo s naprednim duhom svog vremena nego i s modernim pravcem svog oca. Ideja carskog apsolutizma svega ga je prožimala kao nekoć njegove habsburške pradjedove, a od strica cara Josipa naučio je mrziti još i politički utjecaj staleža. Taj se pak osjećaj pod dojmom krvavih događaja francuske revolucije razvio u krajnju ogorčenost prema svakoj novotariji i svakom modernom nastojanju; njegovu politiku vodila je dosljedno tome samovolja. Inače bijaše gorljiv katolik i uzoran muž i otac svojoj porodici, šutljiv i ozbiljan, gvozdene ustrajnosti i volje, neumorne marljivosti i savjesnosti u državnim poslovima. Njegovo dugotrajno, četrdesettrogodišnje vladanje dijeli se na dva različita doba. U prvo je doba (1792-1815) Franjo I u neprekidnom ratu s francuskom revolucijom i s Napoleonovim carstvom, a u drugo doba (1815-1835) vlada doduše mir na granicama njegove države, ali je on zato u sporu sa svojim podanicima potiskujući njihove slobodoumne težnje.

Početak Franjina vladanja. Tek što je Franjo I sjeo na prijestolje, navijesti mu Francuska rat. Zato je bilo nužno da se dade što prije okruniti i da se obrati na ugarske i hrvatske staleže da mu dadu novaka i izvanrednu ratnu daću. Krunisanje je obavljeno s uobičajenim sjajem (6. juna 1792. u Budimu), na što je sabor udovoljio kraljevim željama u pogledu ratnih potreba, a Franjo je za uzvrat sankcionirao zakon kojim se u ugarske škole uvodi madžarski jezik kao obligatni predmet, a u hrvatske kao neobligatni,[13] što je zatim prihvatio i hrvatski sabor (11. augusta). Iduće su godine ispunjene teškim ratovima s francuskom

13 Zak. čl. VII od 1792: "annuente sua maiestate regia decernunt status et ordines, ut studium linguae Hungaricae intra fines regni eiusdem deinceps sit studium ordinarium... in partibus autem adnexis maneat studium extraordinarium."

revolucijom. Zbog toga su u to vrijeme prevladavale u javnom životu vojničke potrebe, a pitanje unutrašnjih reforma bilo je potisnuto u pozadinu te su Ugarska i Hrvatska opet došle pod neograničeni utjecaj Beča. Tomu je najviše pridonio strah od francuskih revolucionarnih ideja, koje su ispunile užasom i kralja Franju i konzervativno ugarsko i hrvatsko plemstvo. Budući da je ognjište tih ideja bila literatura, započne sada u čitavoj državi hajka protiv književnika i svih onih za koje se držalo da su natrunjeni modernim idejama. Žrtva toga duha vremena bijaše opat Ignjat Martinović[14] koji se u Pešti s nekim drugovima u tajnom – ali inače bezazlenom i neopasnom – društvu zagrijavao za francuske demokratske ideje o "pravima čovjeka" Budimsko kraljevsko vrhovno sudište ipak ga je osudilo "radi uvrede veličanstva" na smrt, koju je zatim s nekoliko drugova podnio na budimskoj poljani (20. maja 1795), uz odobravanje gotovo čitave Ugarske i Hrvatske, a naročito plemstva i svećenstva.[15] Taj se konzervativni duh snažno odražavao i na novom saboru što ga je kralj sazvao u Požun (za 6. nov. 1796), a na kojem su staleži votirali kralju dopunjenje vojničkih potreba i izabrali palatinom kraljeva mlađeg brata nadvojvodu Josipa (1796-1847), jer je njegov brat, palatin Aleksandar Leopold, nenadano umro.

Francuski ratovi i propast Venecije. Već u vrijeme toga sabora francuske su se čete, poslije višegodišnjeg ratovanja, opasno približavale Beču. Kako je poznato, stoljetne nepravde i besprimjerni državni dugovi prouzročiše u Francuskoj krvav pokret poznat pod imenom "revolucije".[16] Budući da se bečki dvor zauzimao za kralja Ludovika XVI, muža Marije Antoanete, kćeri Marije Terezije, navijeste kolovođe francuske revolucije kralju Franji rat (20. apr. 1792). U tom prvom petogodišnjem ratu (1792-1797) sudjelovali su Hrvati i Srbi krajišnici u znatnom broju; vojevali su na raznim bojištima u sjevernoj Italiji, Nizozemskoj i Njemačkoj, a osobito se 1796. iskazaše izuzetnim junaštvom. Tada je na sjevernoitalskom bojištu imao vrhovnu komandu na francuskoj strani general Napoleon Bonaparte. Napose treba istaknuti hrabru navalu ličkog pukovnika Josipa Vukasovića na Dego (15. apr.) i trodnevnu (15, 16. i 17. nov.) herojsku obranu mosta preko rječice Alpone, kod sela Arcole (jugoistočno od Verone). Najzad su se austrijske vojske ipak

14 Martinović, potomak jedne u Ugarsku 1690. doseljene srpske porodice, komu se otac pokatoličio kao austrijski časnik, rodio se 20. jula 1755. u Pešti. On je tada (1795) bio već potpuno pomađžaren.

15 [Urota, koja se nikako ne može smatrati "bezazlenom", obuhvatila je svojim tajnim društvima i Hrvatsku gdje joj je prišao komorski činovnik Josip Kralj. Njegovo samoubistvo 1795. onemogućilo je proširenje istrage na Hrvatsku. – Iz kruga ovih "jakobinaca", kako su ih već suvremenici nazivali, potekla je revolucionarna pjesma na kajkavskom narječju koju je 1956. objavio K. Benda u Studia slavica Acad. scient. hung. II. Međutim, ona nije istovetna s otprije poznatom pjesmom koju je fragmentarno saopćio još T. Smičiklas (Poviest hrvatska II, 1879, str. 399). Usp. o tome izvode J. Šidaka u Hist. zborniku IX, 1956, str. 184-186.]

16 [U ovim je riječima Šišić izrazio samo neke od vanjskih simptoma duboke krize feudalnog poretka u Francuskoj, koja je najzad našla svoje rješenje u buržoasko-demokratskoj revoluciji g. 1789-1794.]

morale povući ispred Francuza, koji prodriješe sve do Ljubna (Leoben) u sjevernoj Štajerskoj. Tada se kralj Franjo skloni na mir, pa njegovi opunomoćenici uglaviše s generalom Napoleonom Bonapartom u Ljubnu osnovne tačke budućemu miru (18. apr. 1797). Napisane i potpisane bijahu dvije isprave – jedna za javnost i jedna tajna. U tajnoj se ispravi kaže da Austrija, u zamjenu za Lombardiju, dobiva od Venecije među ostalim zemljama još i Istru, Dalmaciju, Kvarnersko otočje i Boku Kotorsku. Budući da se Napoleon obvezao da će na to primorati Mletačku Republiku, izazove s njome pod različitim izlikama oštar spor, a taj se svrši ukinućem i padom starodrevne "vjerenice Jadranskog mora" (12. maja 1797). Padom Mletačke Republike prestane i njezino vladanje na Hrvatskom primorju.

Dalmacija dolazi u vlast kralja Franje i traži sjedinjenje s Hrvatskom. Glas o nenadanom padu Mletačke Republike, kojom da su tobože zavladali "jakovljevci[16a] i čifuti iliti žudije", tako se bolno dojmi njezinih bijednih podanika u Dalmaciji da su u tili čas po cijeloj zemlji, a naročito u Šibeniku, Trogiru i Splitu, oko sredine juna buknuli među seljaštvom i nižim građanskim slojevima nemiri i neredi svake vrste.[17] Sasvim je, dakle, prirodno da se u taj čas sva briga dalmatinske inteligencije kretala oko pitanja kako da se što brže učini kraj anarhiji u zemlji. U takvim krizama uvijek historijske tradicije i narodne tendencije preuzimaju odlučnu ulogu vodilju, pa tako se razbudi sama od sebe među obrazovanim plemstvom i svećenstvom, a zatim i kod ostalog puka, svijest o historijskoj zajednici Dalmacije s Hrvatskom: bivša se Mletačka Dalmacija sva jednodušno izjavi za sjedinjenje s Hrvatskom. Na čelu su tome pokretu bili Splićani conte Draganić-Vrančić i nadbiskup Cippico, makarski biskup Blašković, franjevac Andrija Dorotić i pravoslavni generalni vikar Gerasim Zelić. Već oko 17. juna pošla je svečana deputacija Dalmatinaca u Beč da se pokloni u ime zemlje Franji I, s molbom da kao ugarsko-hrvatski kralj primi Dalmaciju natrag pod svoju vlast. Kad ova deputacija stiže u Senj, sastane se s krajiškim pukovnikom Casimirom, koji je počne uvjeravati da joj nije potrebno poći do Beča jer da će za koji dan stići u Dalmaciju carska vojska i vratiti joj mir i red. Uz to se pukovnik Casimir obvezao deputaciji da će u Zagreb otpremiti grofu Ivanu Erdödyju, kao banu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, njezinu adresu za sjedinjenje s Hrvatskom, upravljenu na kralja. Sporazumjevši se tako s pukovnikom, deputacija položi na njegove ruke prisegu vjernosti kralju Franji i vrati se šireći Dalmacijom glas o skorom dolasku carske vojske. I doista, 5. jula 1797. prispije u Zadar carski general Mato Rukavina (iz Trnovca u Lici) sa 4000 momaka, Hrvata krajišnika, i više topova na 72 broda, pa je dočekan urnebesnim

16a [Jakobinci, kao izraziti revolucionari.]

17 [Ti su nemiri imali izrazito socijalno značenje jer su težaci nastojali da smanje svoje obaveze prema vlasteli, a pučani da učine kraj povlaštenom položaju plemstva. Usp. o tome G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797-1814), Rad JAZU 269, 1940, str. 24-27.]

klicanjem naroda. Još istog dana izdao je proglas na narod, u kojem mu je zajamčio sva stara prava i sloboštine zemlje, a zatim je skinut mletački barjak i razapet carski. Tako zanosno dočekaše Rukavinu i ostali gradovi i manja mjesta uz obalu i po otocima, a unutrašnju je Dalmaciju, od Knina do Imotskoga s istim uspjehom obišao pukovnik Casimir. I Rukavina i Casimir naiđoše svagdje u zemlji ne samo na oduševljenje naroda nego i na snažni pokret za sjedinjenje s Hrvatskom, o čemu je general i obavijestio ministra spoljnih poslova na bečkom dvoru, Franju Thuguta, poslije svoga povratka u Zadar. Ali taj pokret za sjedinjenje ne nađe kod njega odaziva, jer "poradi sadašnjega stanja stvari ne može da bude ni govora o sjedinjenju ili sličnim rješenjima". Međutim, sve je to bilo samo povodom da se ministar Thugut požurio kako bi što prije imenovao za Dalmaciju zasebnoga carskog komisara, a zemlju podvrgao izravno bečkoj centraloj vladi, jer mu se general Rukavina kao prijatelj ideje sjedinjenja s Hrvatskom nije činio prikladnim za građansku upravu. Uto je Rukavina dovršio i okupaciju Boke Kotorske (Mletačke Albanije), u kojoj je također bilo nemira poslije pada mletačke

Biskup Maksimilijan Vrhovac

vlasti, a kad se vratio u Zadar, predani su mu vojnički poslovi Dalmacije. Građansku, pak, upravu preuzeo je carski komisar grof Raimund Thurn, dobivši uputu od ministra Thuguta da ima "nezgodnoj želji Dalmatinaca", da se sjedine s Hrvatskom, stati na put. Grof Thurn počne doista odmah djelovati u tom smislu: on stane na štetu hrvatskog i srpskog življa podupirati i jačati talijanski element, jer taj se nije oduševljavao za sjedinjenje. Uskoro potom sklopi kralj Franjo s Francuskom definitivni mir u Campoformiju (noću od 17. na 18. oktobra 1797),

kojim mu je Dalmacija potpuno predana u vlast. Ali, prvo austrijsko vladanje u Dalmaciji (od 1797 do kraja 1805) nije se u suštini mnogo razlikovalo od mletačkoga, jer je zadržalo sve uredbe što ih je zateklo, a izuzetak čine tek neke reforme u školstvu i sudovanju.

Postanak Austrijske Carevine i požunski sabor od 1805. Mir s Francuzima nije dugo potrajao jer je već poslije dvije godine došlo do drugoga rata (1799-1801), a uskoro i do trećega (1805), ali oba rata, naročito onaj od 1805, svršiše nepovoljno za carsko oružje, jer je Napoleon – koji je međutim proglašen nasljednim carem Francuza (20. maja 1804) – potukao u "trocarskoj" bitki sjedinjenu austro-rusku vojsku kod Slavkova (njem. Austerlitz, u Moravskoj, 2. dec. 1805). Posljedica bijaše da je Franjo morao mirom u Požunu (26. dec.) odstupiti Napoleonu Dalmaciju. Još poslije drugoga rata sastao se u Požunu sabor (u maju 1802), na kojem su sabrani staleži, pošto su kralju votirali nove ratne potrebe, iznijeli na prijedlog hrvatskih poslanika pred kralja želju da se novostečena Dalmacija sjedini s Hrvatskom; ali ona nije ispunjena. Uskoro potom nastala je važna promjena u kraljevu naslovu. Videći da Njemačka sve više dolazi pod francuski utjecaj, Franjo uzme nasljedni carski naslov austrijski (10. aug. 1804), a poslije dvije godine (16. aug. 1806) odrekne se izbornog naslova rimskog cara, čime je taj drevni naslov zauvijek dokinut. Tu je važnu promjenu Franjo (17. aug. 1804) javio Ugarskoj i Hrvatskoj riječima da novi naslov služi samo za uvećanje sjaja i dostojanstva čitave Monarhije i da ne dira u integritet, prava, zakone i ustav Ugarske i Hrvatske. Zapravo se novim naslovom zbila značajna promjena: njime je postala nova državnopravna tvorba, Carevina Austrija, koja je otada nastojala da novom i svježom snagom oživotvori stare težnje centralizma. Drugi put sastao se sabor u Požunu usred rata s carem Napoleonom (u oktobru 1805). Votiravši kralju sve što je bilo nužno za ratovanje, ugarski su staleži gledali da dadu što više maha madžarskom jeziku, zaključivši da se ima uvesti gotovo u sve ugarske urede, a zatim zaželješe da se uvede i u hrvatske škole kao obavezan predmet jer su imali pred očima da ga zakonom uvedu i u hrvatske urede. Ali u tome naiđoše Madžari na jak otpor hrvatskih poslanika, štaviše, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac izjavi u gornjoj kući da će se i Hrvati povesti za primjerom Madžara i uvesti u svoje urede "svoj ilirski jezik", naime štokavsko narječje. Stoga je zakonski članak (IV: 1805) ostao ograničen samo na Ugarsku *(infra limites regni Hungariae)*. Kad se poslije toga sastao hrvatski sabor u Varaždinu (28. nov.), odobri držanje svojih poslanika, stvorivši zaključak "da u tim kraljevinama i u njihovim juridičkim i političkim poslovima nikad ni u jedno doba nema biti madžarski jezik, niti ikakav drugi, službeni, nego samo latinski".

Francuska uprava u Dalmaciji: Visko[18] **Dandolo**. Car je Napoleon tražio prilikom sklapanja mira u Požunu Dalmaciju za sebe najviše zato što se mislio okoristiti njezinim strateškim položajem u eventualnom

18 [tj. Vincenzo.]

ratu s Rusijom, računajući da bi mu vojske, prolazeći preko turskog zemljišta, kao prijateljskog i savezničkog, lako mogle i s juga udariti. Ali Rusi su znali za Napoleonove osnove pa su stoga nastojali da Francuze maknu iz Dalmacije. Tako se dogodi da su Francuzi, kad su u februaru 1806. pod vodstvom generala Molitora zaposjeli sjevernu Dalmaciju do Neretve, našli u martu Boku Kotorsku u rukama Rusa i njihovih saveznika Crnogoraca. Iz Boke zauzmu Rusi otok Korčulu, a nastojahu da i Dubrovačku Republiku privuku na svoju stranu jer se za nju otimahu i Francuzi. Dubrovački senat odluči se najzad poslije dugog oklijevanja za Francuze i dopusti im prolazak preko svoga zemljišta u Boku, jer Francuzi nisu raspolagali nikakvim ratnim brodovljem. Dana 26. maja 1806. pojavi se pred Dubrovnikom general Lauriston s 1500 ljudi i zamoli senat da bi dopustio da mu se čete u gradu odmore. Čim mu Dubrovčani otvoriše gradska vrata, zauzme Lauriston po Napoleonovoj uputi gradske kule i učvrsti se u njima. Tako svrši Dubrovačka Republika poslije tisućljetne slobode, a samo kratko vrijeme nakon svoje vjekovne suparnice u lagunama. Dubrovnik ostade otada francuski, unatoč svemu naprezanju Rusa i Crnogoraca, kojima ostade u vlasti samo Boka Kotorska i Korčula. Nato preda Napoleon vojničko zapovjedništvo u Dalmaciji vještom generalu Augustu Marmontu, a civilnu upravu umnom ali taštom Mlečaninu Visku Dandolu, koji steče za kulturni napredak Dalmacije u razmjerno kratko vrijeme neprolaznih zasluga.

Tek što stiže u Zadar, izda Dandolo (10. jula) javni proglas na talijanskom i hrvatskom jeziku, u kojem objavi pučanstvu da ga vode "čiste i poštene misli". Brzo i pravedno sudovanje, valjana i dobra uprava na osnovi zakona i dobrohotnosti, podupiranje i pridizanje poljodjelstva, obrta i trgovine, "sve su to stvari – oglasi on – koje mi najviše stoje na srcu". Dandolo je doista svoju riječ iskupio preporodivši u malo godina Dalmaciju od srednjovjekovnog mrtvila na bujan, pomlađen, moderan život. Prvo obilježje preporoda zanemarene Dalmacije bijaše tjednik "Il regio Dalmata Kraljski Dalmatin", prve hrvatske novine, od kojih je prvi broj izašao u subotu 12. jula 1806. na talijanskom i "arvackom" jeziku[19] Zatim Dandolo proputova u septembru zemlju da se upozna s njezinim potrebama.

Središte cjelokupne uprave s talijanskim kao službenim jezikom bijaše zemaljska vlada sa sijelom u Zadru, zvana providurija *(la provedítura generale)*, kojoj stajaše na čelu providur *(proveditore generale)*. Međutim, Dandolo nije bio samostalan upravitelj, već podvrgnut talijanskom potkralju Eugenu Beauharnaisu kao svome neposrednom glavaru,[20] dakle je odsada Dalmacija bila sastavni dio Kraljevine Italije. Providurija se raspadala na šest odjela *(divisioni)*, kojima su vrhovne glave bili

19 [Poticaj za izdavanje tih novina nije dao Dandolo nego talijanski potkralj Eugen Beauharnais. Prvi broj je bio pripremljen za štampu već prije Dandolova dolaska. – Usp. Š. Urlić, Bartuo Benincasa, urednik Kraljskog Dalmatina, Nast. vjesnik XXV, 1917, i R. Maixner, Nešto o listu "Regio dalmata Kraglski Dalmatin" i njegovu uredniku Benincasi, Rad JAZU 290, 1952.]

20 Talijanski kralj bijaše sam Napoleon.

odjelni predstojnici, i to za pravosuđe, unutarnju upravu, financije, vojne poslove, nastavu i računovodstvo. Pored tih još su imenovana i dva nadzornika, policajni i vojni. Svima je neposredni šef bio glavni tajnik *(segretario generale)*, desna ruka providura i njegov zamjenik po potrebi. Zemlja je razdijeljena na četiri okružja *(distretti)*, i to na zadarsko, šibeničko, splitsko i makarsko, kojima su upravljali delegati. Okružja su se raspadala na kotare *(cantoni)* s vicedelegatima na čelu, a kotari na općine, kojima je upravljala općinska uprava i vijeće s načelnicima *(podestà)* u gradovima, a starješinama *(anziani)* po selima. Pri izboru pojedinih članova uprave i vijeća nije se kao nekoć pazilo na društvene razlike i privilegije, već samo na sposobnost. Kad je 1807, poslije mira

NUMERO I.

IL REGIO DALMATA.

SABATO 12 LUGLIO 1806.

BROJ I.

KRAGLSKI DALMATIN.

U SUBOTUNA 12 SARPGNA 1806.

između Napoleona i Rusije u Tilzitu (7. jula), Francuskoj predana još i Boka Kotorska, a pola godine kasnije konačno ukinuta Dubrovačka Republika (31. jan. 1808), dobile su one zasebnoga glavnog providura, Dominika Garagnina, kojemu bijahu podređena četiri okružja ili delegata (Cavtat, Ston, Lopud i Kotor) i dva kotara ili vicedelegata (Herceg-Novi i Budva) s više seoskih općina. Kao savjetujuće vijeće, a ne kao sabor,

mada ima s njime neke sličnosti, stajalo je providuru o bok Glavno vijeće dalmatinsko *(consiglio generale della Dalmazia)*, sastavljeno od 48 članova. Prve je članove toga vijeća imenovala vlada sama između ljudi inteligentnih i imućnih; i to iz svakoga kotara po jednoga ili više njih, već prema broju žitelja, a kasnije bi svake godine, pošto bi dvanaest njih istupilo, preostalo vijeće predložilo vladi spisak onih ljudi za koje je smatralo da treba da u nj uđu; između ovih vlada bi onda izabrala one koje je htjela. Vijeću je predsjedao providur, a raspravljalo je o zemaljskim i narodnim potrebama; zaključci bi stekli valjanost tek poslije providurove potvrde.

Sudstvo, posve odvojeno od uprave prema modernim načelima, sačinjavali su prije svega mjesni ili pomirbeni sudovi *(iudici locali o di pace;* 22 njih), i to ne samo po svim sijelima pojedinih okružja i kotara nego i po svim važnijim omanjim mjestima. U Zadru i u Splitu bijahu uređeni sudbeni stolovi *(tribunali)* kao prizivni za mjesne i kao prva molba za sve civilne i kriminalne parnice, a tako kasnije i u Dubrovniku. Nadalje je osnovano u Zadru prizivno sudište *(corte d' appello)* za sudbene poslove, a kao vrhovno prizivno i kasaciono (ukidno) sudište određeno je ono u Milanu *(tribunale di cassazione)*. U prvi se mah pomišljalo na to da se u svim sudovima potpuno uvedu francuski zakoni (Code Napoléon i drugi), ali ubrzo se pokazalo da bi to bilo upravo neprovedivo zbog narodnog shvaćanja i običaja, osobito u posjedovnim, baštinskim i ženidbenim poslovima. Stoga bijahu osim francuskih pridržani i neki austrijski i mletački zakoni s uputom da se prilagode, gdje je god to bilo moguće, francuskima, ali da vrijedi uvijek pravilo da su pred sudom sve stranke i svi staleži jednaki. Sada je ukinuta tortura i batinjanje, a smrtna se kazna izvršivala samo sječenjem glave (giljotiniranjem), štaviše, i tamnice se preobraziše u mjesta dolična čovjeku. Bijahu uvedeni i branitelji u kriminalnim i odvjetnici u civilnim parnicama.

Kad je Dalmacija došla pod francusku vlast, vrijedio je u njoj zakon (*lege Grimani* od 1756), prema kojemu nisu bili seljaci u Dalmatinskom zagorju, stečenom od Mletačke Republike Karlovačkim (1699) i Požarevačkim mirom (1718), vlasnici onog zemljišta na kojem su živjeli te ga obrađivali, već samo doživotni pravoužitnici u izravnom muškom koljenu, plaćajući desetinu od prihoda. Tom je nepravednom stanju Napoleon učinio kraj, ukinuvši taj zakon po Dandolovu savjetu (4. sept. 1806). Sada bijahu seljaci proglašeni vlasnicima, ali desetina ostade i nadalje kao porez koji se davao u prirodu. Da se narod što bolje uputi u obrađivanje tla i u obrt, odluči Dandolo podizati zasebne škole, podjeljujući za tu svrhu novčane nagrade dobrim učenicima. Uz to dozva iz Italije gospodarske vještake da, putujući po zemlji, narod poučavaju u ratarstvu, vrtlarstvu i voćarstvu. Da se pridignu šume, zabrani pod prijetnjom teških globa i kazni paljenje i krčenje te izvoz goriva kao i građevnog drva bez oblasnog dopuštenja, a pojedine su općine morale svoje "dubrave" ograditi zidom za obranu od koza i tatova. Nadalje isposlova kod vlade u Milanu slobodno sađenje duhana svih vrsta, raspiše

novčane nagrade do 500 i 800 franaka za one koji bi nasadili oveću količinu krumpira ili uzgojili mladu šumu. Grozničavom je žurbom stao isušivati bezbrojne močvare, dao kopati bunare pitke vode i graditi u pojedinim mjestima krušne peći. Svim je sredstvima pomagao u zemlji konjogojstvo i stočarstvo, te je u mjesta u kojima je zavladala kakva životinjska bolest, naročito uz bosansku granicu, slao vještake veterinare da pomognu narodu. U svom je organu "Kraljskom Dalmatinu" upozoravao na bogatstvo Dalmacije rudama, izrijekom na željezo, ugljen, asfalt i mramor, davši da stručnjaci u tu svrhu ponovo prouče zemlju. S tim je u vezi poticao osnivanje tvornica, naročito papira, željezne robe, sapuna; ali sve je ostalo bez praktičkih rezultata, iako je obećao znatnu državnu pomoć. Da podigne trgovinu, osnova trgovačku komoru u Splitu, uredi redovitu poštu ne samo po Dalmaciji već i s ostalim svijetom, otvori redovite sajmove po Zadru, Splitu, Šibeniku i Makarskoj, snizi znatno carinu na tri glavna dalmatinska produkta: ulje, vino i ribu, a uz to se vino smjelo još slobodno izvoziti ne samo iz jednog mjesta u drugo nego i u Italiju. Osim strogih naredaba koje je izdao protiv lihvarstva, uvede providur uredbe korisne za javno zdravstvo, kao što su cijepljenje protiv kozica kod djece, otvaranje javnih bolnica, te izda strogu zapovijed da se mrtvaci smiju zakapati samo u javnim grobljima izvan mjesta, dok su se stranci morali, prije nego se iskrcaju iz lađa, podvrći liječničkoj pretrazi. To blagostanje, a naročito trgovački promet, imale su potpomoći mnogobrojne majstorski izgrađene ceste, koje su svu zemlju vezale s glavnim mjestima ne samo uz primorje nego i u unutrašnjosti. Sve od rimskih vremena nije izgrađeno toliko cesta u Dalmaciji, a nije bilo ni tako općenitoga blagostanja kod svih slojeva naroda.[21]

Razumije se da sve te troškove nije Dalmacija mogla sama snositi, pa zato se Dandolo i obraćao na Italiju, gdje su mu za tri godine dali preko tri milijuna franaka, dapače jedne je godine oduševljeni Dandolo u korist svoje pokrajine dao od svoga do 10.000 franaka. Inače je providur podnosio godišnje izvještaje o dalmatinskom proračunu u Milan, gdje su mu davali sankciju. Prihode su donosile: 1. desetina, koja se davala u prirodu pošto su oblasni organi procijenili prihod posjednika; s tim u vezi dao je Dandolo sagraditi velike javne hambare za žito i druge plodine, jer njihov utržak bijaše glavni dio zemaljskoga prihoda; 2. travarina *(erbatico)* za pašu stoke po inače neobrađenim predjelima gorovite Dalmacije u unutrašnjosti, a davala je znatan prihod gotova novca; 3. solane kao monopol, a osobito one na otoku Pagu, koje bijahu usavršene i povećane tako da su davale preko milijun litara soli više negoli prije i 4. carina od robe što se donosila na trg, a naročito sa strane. Inače je po Dalmaciji od starine još kolao mletački, austrijski, talijanski, dubrovački, pa i turski novac, što je sve bilo na štetu trgovine.

Naročitu pažnju je Dandolo posvetio školstvu jer, došavši u Dalmaciju, nije zatekao gotovo nijedne škole, osim ovdje-ondje po gradovima

21 [O nekom općenitom blagostanju u Dalmaciji pod francuskom vlašću ne može se govoriti, a s vremenom je teret te vlasti postajao sve teži.]

i po većim mjestima. Njegova školska osnova (objelodanjena 5. maja 1807) bijaše ova: u Dalmaciji će se podići uz licej sveučilišnoga karaktera u Zadru još sedam gimnazija (i to u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Makarskoj, Hvaru i Krku), a onda 19 pučkih škola po svim važnijim mjestima za dječake i 14 za djevojčice. Tim se školama pridružuje 8 obrtnih za kovače i stolare po nekim većim mjestima na primorju i u unutrašnjosti, zatim dvije "akademije" u Zadru i Splitu i 4 seminara za odgoj svećenika u Makarskoj, Splitu, Zadru i Osoru. Jedne će od tih škola uzdržavati vlada, a druge općine gradske i seoske. U zadarskom liceju, kao najvišem učevnom zavodu, učit će se crtanje, logika i metafizika, naučno ratarstvo, prirodopis, kemija i farmaceutika, prirodno pravo *(diritto di natura)* i međunarodno pravo, rimske institucije, civilno pravo na osnovi "Code Napoléon", kriminalno pravo i postupnik *(procedura criminale)*, anatomija i kirurgija, pak patologija i klinika *(ranarstvo)*. Poslije dovršenih nauka i položenih ispita bit će slušatelji osposobljeni za kirurge nižeg stepena, ljekarnike, odvjetnike, javne bilježnike, graditelje i zemljomjernike. U gimnazijama učit će se talijanski, latinski, retorika, geografija, osnovna građa iz povijesti i matematike. U muškim pučkim školama učit će se čitati, pisati, četiri osnovne vrste računa i tumačit će se "ćudoredni nauk" *(catechismo morale)*. Svaki glavar porodice dužan je slati bar jednog od svojih sinova, nećaka ili siročadi u osnovnu školu, pod prijetnjom globe od 6 franaka mjesečno u korist škola. U pučkim su školama za djevojčice poučavale učiteljice u čitanju, pisanju, običnom računanju i u "prvim ženskim radnjama". Većina je ovih zamišljenih škola ubrzo počela radom, tako naročito licej u Zadru, koji bijaše smješten u dokinutom samostanu sv. Krševana (otvoren 16. nov. 1807), a djelovalo je u njemu sedam profesora s rektorom na čelu, ponajviše domaći učeni redovnici. Gimnazije nisu bile sve u jedan mah otvorene već, prema prilikama, neke prije, a neke poslije; ali još prije 1810. svih je sedam gimnazija privedeno u život. Pučke škole počele su djelovati odmah 1806-1807.[22] Iz tih je škola, osobito iz liceja, izlazilo dalmatinsko činovništvo, ponajviše sudačko, ali u rodnom kraju nije nitko smio služiti. Dandolo je napokon uredio još i pitanje grčko-istočne crkve, kad je na njegov prijedlog Napoleon (19. sept. 1808) potvrdio episkopa, konsistorij i seminar s godišnjom dotacijom od 15.000 franaka za sve i dopustio uređenje od 40 župa "grčkog bogoštovlja". Prvi episkop bijaše Benedikt Kraljević sa sijelom u Šibeniku. Kruna svega Dandalova rada bijaše ukinuće mnogobrojnih dalmatinskih privilegija pojedinih općina i korporacija, pa tako je zapravo stvorio od srednjovjekovne Dalmacije modernu. Dalmacija je uopće prva zemlja u Austro-Ugarskoj Monarhiji koja se upoznala s modernim socijalnim i upravno-političkim životom. Uza sve to ipak su Dalmatinci, a naročito puk i niže svećenstvo s franjevcima na čelu, žestoko mrzili Francuze i njihovu upravu gledajući vazda

22 [Budući da je izdržavanje pučkih škola bilo povjereno općinama, one su između g. 1811. i 1813. uglavnom sve propale. Usp. Š. Urlić, Crtice iz dalmatinskoga školstva... I, 1919.]

u njima "bezvjerce i jakobince", a kad su bili ukinuti srednjovjekovni privilegiji, oni se, poglavito Poljičani, nahuškani i poduprti Rusima, na više mjesta i pobune (u junu 1807). Srećom po Francuze sklopi u taj čas Napoleon s Rusijom u Tilzitu mir, i tako se Dalmacija, Dubrovnik i Boka Kotorska poslije odlaska Rusa primiriše pod snažnim pandžama francuskog orla.

Budimski sabor od 1807. Zbog vojničkih potreba kralj Franjo je sazvao već u aprilu 1807. sabor u Budim, na kojem je, poslije prihvaćanja kraljevskih propozicija, opet izbila na površinu briga Madžara da politički ojačaju svoj jezik u Ugarskoj i Hrvatskoj. Tada su ugarski staleži već imali posve jasne pojmove o nacionalizmu i o važnosti gospodujućeg jezika, štaviše, jedan je zastupnik (Pavao Nagy od Felsö-Bükka) izrekao na saboru misao da je "materinji jezik važniji faktor od ustava i staleštva", jer se podjarmljeni narod može osloboditi, ali propašću jezika propao je i narod. U vezi s time stavio je prijedlog da se u ugarske regimente uvede madžarski jezik kao službeni komandni, čemu se madžarski zastupnici u donjoj kući listom odazvaše. Ali konzervativna i dvoru odana gornja kuća, pa Hrvati u obje kuće, usprotiviše se tomu prijedlogu, pa stoga on i propade. Hrvati su se naročito grčevito držali latinskoga, gledajući jedino u njemu mogućnost i jamstvo svoga sudjelovanja kod zajedničkih poslova; jer valja imati na umu da se tada nije radilo samo o domaćim nego, zbog podvrgnuća hrvatske uprave ugarskoj vladi (od 1779. odnosno 1790), i o zajedničkim poslovima s Ugarskom, od kojih je svakako zavisio sistem u njezinoj upravi, ako i nije sudbina zemlje. Baš zbog toga nije se nikako s uspjehom dao staviti prijedlog o uvođenju hrvatskog jezika u hrvatski javni život a da se prije svega ne ukine onaj zakonski članak (LVIII: 1791), kojim bijaše uprava Hrvatske podvrgnuta ugarskoj vladi. Budući da su Hrvati dobro znali da se zbog tadašnjih međunarodnih prilika nije moglo pomišljati na ukinuće toga zakonskog članka u njihovu korist, oni su se morali boriti za latinski jezik da bi tako spasili svoj ugroženi tisućljetni politički individualitet.[23] Hrvati su došli na taj sabor s uputom svoga sabora da zatraže da se "pripojenje Rijeke Kraljevini" (naime u smislu rješenja Marije Terezije od 9. sept. 1776) uzakoni. Taj su prijedlog ugarski staleži prihvatili, a nato je kralj Franjo o tom potvrdio zakonski članak (IV: 1807) koji kaže: "Privolom Njeg. Veličanstva, koje neće da dalje zateže s ispunjenjem vruće želje Kraljevine, očituje se ovim da grad Rijeka s lukom, već od prejasne carice i kraljice Marije Terezije osobitom diplomom Kraljevini utjelovljena, pripada istoj Kraljevini. Uz to dat će se riječkom gubernatoru slobodno mjesto i glas u velikaškoj, a zastupnicima grada Rijeke u staleškoj kući." Ali taj zakonski članak nije zadovoljio hrvatski sabor,

23 Prigovarati Hrvatima ovoga vremena, što su se držali latinskoga jezika, mjesto da su se zauzeli za hrvatski, znači nerazumijevati ovo doba. Narodna je svijest bila već dobrano probuđena kod Hrvata, samo što ona u doba neprekidnih ratova i od straha pred bečkim centralističkim ciljevima nije mogla doći do snažnijeg izražaja.

kad ga je u februaru 1808. proglasio. Stoga hrvatski sabor stvori, s obzirom na ovaj, zasebni zaključak koji glasi: "Budući da je grad Rijeku kraljica Marija Terezija neposredno utjelovila Kraljevini Hrvatskoj, smatraju staleži (hrvatski) Rijeku sastavnim dijelom ove Kraljevine, pa stoga podijeliše na hrvatskom saboru mjesto i glas gubernatoru i poslanicima grada Rijeke". Taj je hrvatski saborski zaključak potom kralj Franjo sankcionirao (19. aug. 1808) istaknuvši izrijekom: "da se ukloni svaka sumnja koja bi ubuduće mogla nastati zbog krivog tumačenja zakona o tom pitanju, svidjelo nam se da – budući da je Rijeka zak. čl. IV: 1807. utjelovljena Kraljevini Ugarskoj – milostivo dopustimo da se gubernatoru Rijeke i Ugarskog primorja, kao i poslanicima grada Rijeke podijeli mjesto i glas na hrvatskom saboru". Tako je eto Rijeka dospjela u položaj da je bila zastupana i na ugarskom i na hrvatskom saboru i da se smatrala kao sastavni dio i Ugarske i Hrvatske. Ovako je ostalo (izuzevši vrijeme od 1809 do 1822) sve do 1848.

Francuska Ilirija. Godine 1809. upustio se kralj Franjo i opet u rat s Napoleonom, ali se taj svršio nepovoljno mada je francuski car tada prvi put poražen u velikoj bitki (21. i 22. maja kod Asperna i Esslingena nedaleko od Beča). Mirom u Schönbrunnu (14. okt. 1809) Franjo je morao Napoleonu ustupiti ne samo svu Dalmaciju – koju su međutim uz pomoć pobunjenih Dalmatinaca zauzele neke hrvatske krajiške čete pod vodstvom generala Petra Kneževića – nego još i Istru, zapadni dio Koruške (oko Bjelaka-Villach), Kranjsku i Hrvatsku s desne obale Save do ušća Une kod Jasenovca. Te je zemlje Napoleon zahtijevao da zadobije izravnu kopnenu vezu s Dalmacijom, a zatim ih je sve udružio kao zasebnu nuzzemlju Francuskoga Carstva s nazivom Ilirske provincije *(les provinces Illyriennes)*, ili kraće Ilirija, u jednu političku cjelinu sa središtem u Ljubljani. Uz to ih preda u upravu, kao guverneru s neograničenom vlasti, maršalu francuske vojske Augustu Marmontu, koga je još nedavno (1. marta 1808) odlikovao nasljednim naslovom "vojvode dubrovačkoga" *(duc de Raguse)*. Tada je Dandolo ostavio svoje mjesto (u januaru 1810) usrdno ispraćen u Zadru od zahvalne dalmatinske inteligencije.

Prvo bijaše Marmontu da je najvećom strogošću uveo red i sigurnost u Iliriji, u kojoj bijahu tada smještene dvije divizije francuske vojske. Veoma je značajno da je Napoleon pridržao uređenje Vojne krajine, jer je to odgovaralo i njegovim namjerama, tako da se sva promjena ograničila na to da su hrvatski krajišnici imali otada vježbati po francuskom regulamentu. Još je značajnije da je Marmont namjeravao uz francuski uvesti u Iliriji i hrvatski (ilirski) jezik kao službeni u vanjskoj službi, naime u saobraćaju sa strankama i u domaćem djelokrugu, dok je francuski trebalo da bude uveden samo u glavne urede, naročito u dopisivanju s centralnom vladom u Parizu, kojoj bijaše Ilirija podvrgnuta samo u vojničkim i financijskim poslovima. Marmont je upoznao hrvatski jezik za svoga trogodišnjeg boravka u Dalmaciji, a osobito je zavolio dubrovački govor, štaviše, za pouku francuskih vojničkih časnika u hrvatskom jeziku pozove iz Dubrovnika u Ljubljanu mladog opata Antu Sivrića.

Maršalova namjera da i hrvatski jezik steče značaj službenoga, dala se ostvariti samo uz pomoć domaćih sinova, dakako, vještih objema jezicima. Stoga se u prvom redu pokazalo potrebnim da se što prije u tom pravcu organizira u čitavoj Iliriji školstvo, koje Marmont usavrši na osnovi Dandolova rada tako da je razlikovao tri vrste škola: osnovne, gimnazije i liceje, te centralne škole. Osnovne ili pučke škole za dječake treba da ima svaka općina, a za djevojke samo glavno mjesto u kotaru. Osim toga otvorene su i dvije obrtne škole, naime za kovače i stolare, i to u Ljubljani i u Zadru. Nadalje je uređeno 25 nižih gimnazija (u Hrvatskoj i Dalmaciji: u Rijeci, Senju, Karlovcu, Skradinu, Trogiru, Šibeniku, Splitu, Krku, Zadru, Hvaru, Makarskoj, Dubrovniku i Kotoru), devet liceja ili viših gimnazija (u Rijeci, Karlovcu, Zadru i Dubrovniku). Centralne ili visoke škole bile su otvorene u Ljubljani i u Zadru, i to za licejske apsolvente, dok su seminari senjski i splitski određeni za odgoj svećeničkog podmlatka. U osnovnim je školama bila obuka samo na materinjem jeziku, a tako djelomično i u nižim gimnazijama, a samo liceji i centralne škole imali su nastavni jezik francuski ili talijanski. Raspored predmeta za sve tri vrste škola uglavnom se podudarao s Dandolovim, a tako i osposobljenje onih koji su završili centralne škole. Školstvo je većim dijelom započelo djelovati već u novembru 1810, kad je i mjesto Dandolova lista "Kraljski Dalmatin" Marmont počeo izdavati u Ljubljani svoje službene novine "Télégraphe officiel des provinces Illyriennes" na francuskom, talijanskom i njemačkom jeziku.[24] Međutim, prava i konačna organizacija Ilirije uređena je Napoleonovim dekretom tek 15. aprila 1811. *(Décret sur l'organisation de l'Illyrie)*, već poslije odstupa Marmontova (u februaru 1811).

Tim je dekretom Ilirija razdijeljena na šest civilnih provincija: Kranjsku, Korušku, Istru, civilnu Hrvatsku, Dalmaciju i Dubrovnik te vojničku Hrvatsku. Civilne su se provincije raspadale na 20 okružja *(districts)*,[25] ova na kotare *(cantons)*, a kotari na gradske i seoske općine. Od tih provincija sačinjavao je civilnu Hrvatsku sav prostor nekadašnje austrijske Istre s Pazinom, primorje od Mošćenica do Senja i otoci Krk, Rab, Cres i Lošinj uza svu ostalu zemlju do Save. Vojnička se Hrvatska *(La Croatie militaire)* raspadala kao i prije na regimente: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku i obje banske. Vladi ilirskoj *(le gouvernement général des provinces de l'Illyrie)* sa sjedištem u Ljubljani stajali su na čelu uz generalnoga gubernatora još i generalni intendant financija i povjerenik za pravosuđe *(le commissaire de justice)*. Gubernatoru bijaše podvrgnuta sva vojska u Iliriji, kao i državno redarstvo (žandarmerija), pa cjelokupna uprava; nadalje mu je povjereno utvrđivanje gradova i gradnja cesta. Glavne poslove same uprave, a naročito zemaljski proračun, imao je u rukama generalni intendant financija, dok povjereni-

24 [Hrvatskog, kao ni slovenskog, izdanja nije bilo (usp. M. Kos, "Télégraphe Officiel" in njegove izdaje. Glasnik Muzejskega društva VII-VIII, Ljubljana 1926/7) pa se Šišićeva tvrdnja o takvom izdanju na ovom mjestu izostavlja.]

25 Hrvatsko-dalmatinska okružja bijahu: Karlovac, Rijeka i Senj, Zadar, Split, Šibenik, Makarska i Hvar; Dubrovnik, Kotor i Korčula.

ku za pravosuđe, potčinjenomu jedino gubernatoru, bijahu predani svi pravosudni poslovi. Ta trojica, pa još dva suca prizivnoga ljubljanskog sudišta, sačinjavali su Malo vijeće *(petit conseil)* Ilirskih pokrajina, kojemu je predsjedao gubernator, a koje je u svojim rukama okupljalo sve pravosudne i upravne poslove. Uz tu centralnu ilirsku vladu stajao je svakoj od provincija na čelu posebni intendant, a okružjima i kotarima podintendanti (subdélégué), gradskim općinama načelnici *(maire)*, a seoskim starješine. Kompetencija svakoga od tih glavara bijaše u malom ista kao i glavnog intendanta, komu su bili podređeni, provincijalni intendanti, ovima podintendanti, a ovima opet načelnici i starješine. Uz svakog od ovih glavara nalazilo se vijeće, sastavljeno od glavnih upravnih činovnika, a u općinama od građana i seljaka. Izuzetak čini vojnička Hrvatska, u kojoj je bivša krajiška uprava ostala nepromijenjena, samo joj je na čelo stavljen viši časnik s naslovom vojničkog intendanta sa sjedištem u Karlovcu, ali podvrgnut gubernatoru. Sudstvo je bilo u Iliriji uređeno slično dalmatinskom u Dandolovo doba. U svakom kotaru smješten je pomirbeni sud s jednim sucem *(juge de paix)*, a u većim gradovima (za hrvatske zemlje na Rijeci, u Karlovcu, Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru) osnovani su sudbeni stolovi prvog stepena *(tribunal de première instance)* za sve civilne i kriminalne parnice, a u Rijeci i Dubrovniku još i trgovački sudovi *(tribunal de commerce)*. Vrhovna instancija bila su tri prizivna sudišta *(cours d' appel)* u Ljubljani, Zadru i Dubrovniku. Pod prvo potpadala je i civilna Hrvatska uz Istru, pod drugo Dalmacija do Neretve, a pod treće teritorij bivše Dubrovačke Republike i Mletačke Albanije (Boke). U vojničkoj Hrvatskoj ostali su dakako i dalje na snazi stari kapetanski i regimentski sudovi, od kojih se moglo prizvati na vrhovni vojni sud u Karlovcu. Razumije se, sada su svi slojevi pučanstva izjednačeni pred zakonima, a ti su svi bili istovetni s onima u Francuskom Carstvu (*Code Napoléon* i drugi). U vojničkom pogledu uređene su sada tri divizije: prva je bila Dalmacija sa središtem u Zadru, druga Hrvatska s Karlovcem, a treća ostale provincije s Ljubljanom. Te su zemlje imale davati 18.000 momaka, a Vojna krajina drugih 16.000. U financijskom pogledu bijaše Ilirija samostalna jer je Napoleon želio da se sama od svojih dohodaka uzdržava. Tim su poslovima upravljala dva činovnika, potčinjena generalnom intendantu financija; prvi je upravljao zemaljskim prihodima, a drugi svim isplatama. Prihode je sačinjavala u prvo vrijeme samo desetina od priroda, ali su kasnije uvedeni brojni izravni i neizravni porezi, koji su narodu postali naposljetku upravo nesnosni, a time i francusko gospodstvo. Školstvo je ostalo kako ga je uredio Marmont na Dandolovoj osnovi. Najvažnija je promjena u tome da je najviša centralna škola prenesena iz Zadra u Dubrovnik gdje je smještena u bivšem isusovačkom samostanu. Značajno je da se u njoj učio uz latinski, francuski i talijanski još i hrvatski (ilirski) jezik, a predavao ga je učeni Dubrovčanin Appendini.[26]

26 [Hrvatski jezik predavao se u dubrovačkom liceju do 1810. u pripravnom tečaju i gramatičko-humanističkom razredu, a zatim samo u pučkoj školi pridruženoj liceju kao 1. škola.]

U takvim naprednim prilikama zadesi Iliriju pad Napoleona.

Pad francuske premoći. Poslije nesretnog rata od 1809. kralj Franjo je neko vrijeme mirovao. Dugotrajni ratovi nanijeli su hrvatskom narodu toliko teških udaraca da se nisu mogli lako preboljeti. Neizmjeran bijaše porez u krvi i novcu, ali sve te jade nadvisi još 1811. državni bankrot, jer se kralj Franjo zbog preobilnoga papirnatog novca, što je kolao u njegovoj državi, našao primoranim da naredbom snizi vrijednost novca na jednu petinu, čime je svaki državljanin izgubio četiri petine imutka u gotovu novcu, a najviše ratar, obrtnik i trgovac. Kralj se nadao da će mu u toj neprilici biti od pomoći požunski sabor (sazvan za 25. aug. 1811), ali taj je pokazao toliko ogorčenje da ga je kralj morao najzad raspustiti. Uto stiže Napoleona potpuni poraz u Rusiji, a to bijaše na proljeće 1813. znak na koji je čitava Evropa skočila na oružje da se oslobodi francuske premoći. Sada je Ilirija iščezla, a njene zemlje opet dođoše pod vlast kralja Franje. Hrvatsku i Dalmaciju zauzeo je u jesen 1813. general barun Franjo Tomašić uz izdašnu potporu pobunjenog naroda, a Dubrovnik i Boku zaposjeo je general Todor Milutinović. Tada se ime Dalmacija proširi na svu zemlju od Zrmanje do Budve, koja je bila opet podređena Beču, dok je Vojna krajina produžila stari život. Sve je to potvrdio Bečki kongres (1815). Međutim, bečka vlada ne htjede da sada vrati Hrvatskoj Napoleonovu "civilnu Hrvatsku", već je ostavi povezanu s Kranjskom i podvrgne njemačkoj upravi u Ljubljani. Od tih zemalja stvori vlada (3. aug. 1816) Kraljevinu Iliriju na veliku srdžbu i brigu hrvatskih staleža. Tek poslije dugog traženja vrati kralj opet Hrvatskoj taj dio njezine zemlje (1822), ali kvarnerske otoke ne vrati Hrvatskoj već ih priklopi Istri, a naslov se "kralja Ilirije" sačuvao sve do propasti dinastije (1918).

III
DRUGO DOBA VLADANJA FRANJE I (1815-1835)

Obnovljeni apsolutizam. Postupak bečke vlade prema željama Hrvata poslije 1813. u vezi je s obnovljenim apsolutizmom po Napoleonovu padu. Duša tomu apsolutizmu bijaše prvi ministar knez Metternich (od 1809 do 1848), čovjek obrazovan, duhovit i radin, ali silovit i samovoljan. Već 1811. predlagao je kralju suspenziju ugarskog i hrvatskog ustava, ali Franjo ne htjede da ga sluša zbog tadašnjih međunarodnih zapleta. Sada, poslije 1815, Franjo posluša Metternicha, pa se tako obnoviše teška vremena za Ugarsku i Hrvatsku. I opet procvate cenzura do neviđene strogosti; štaviše, svijet se nije smio baviti filozofijom, historijom ili prirodnim naukama, već jedino glazbom, istočnim jezicima i sličnim "neopasnim" predmetima. Škole su zbog toga bile napola prazne jer je vlada išla za tim da dobije pokorno činovništvo, a ne prosvijetljene državljane. U takvim prilikama Hrvati i Madžari opet se

uteku županijskim skupštinama, gdje su iznosili glasne prosvjede. Nato imenova vlada po županijama komisare te je vojničkom silom provodila kraljevske naredbe. Zbog toga nastupi pravo političko mrtvilo i opća zastrašenost. Ali kad je kralj Franjo pokušao da naredbenim putem sakupi 30.000 novaka po Ugarskoj i Hrvatskoj, pošto je buknula revolucija u Italiji i Španiji, odupru se sve županije uskrativši suradnju i uputivši kralja da sazove sabor. Kad je Franjo najzad uvidio da mu nema drugog puta, sazove sabor u Požun za 11. septembra 1825, a to je značilo, s načelnoga gledišta, isto što i pad apsolutističkog sistema.

Požunski sabor od 1825. do 1827. Uoči požunskog sabora sastao se (22. aug. 1825) hrvatski sabor u Zagrebu, na kojem bijahu kao poslanici izabrani Stjepan Ožegović i Antun Kukuljević u donju, a Alojzije Bužan u gornju kuću. Uputa što je primiše od hrvatskog sabora tražila je sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine s Hrvatskom i da ubuduće tri slavonske županije plaćaju porez onako kao hrvatske jer pripadaju banskoj upravi. Inače provijava ovaj sabor, poslije ponovnoga austrijskog apsolutizma, za kojega je postojala bojazan da će ugarski i hrvatski ustav biti naprosto ukinuti, duh posve nalik na onaj od godine 1790, naime težnja za što tješnjim pridruženjem Ugarskoj i njezinim staležima. Nakon vijećanja od gotovo pune dvije godine požunski je sabor opet obnovio one zakonske članke od 1791, kojima se imao učvrstiti drevni ustavni život, naročito onaj o sazivu sabora svake treće godine, koji jedini može kralju votirati novake za vojsku i potrebni ratni porez. A staleži se pozabaviše i nekim modernim reformama. Tom su prilikom Madžari zatražili da se madžarski jezik uvede u sve škole i urede po svim zemljama sv. Stjepana, dakle i u Hrvatskoj. Otpor hrvatskih poslanika bijaše tolik da je latinski jezik ostao i nadalje uredovnim u Hrvatskoj, a u pogledu škola izjaviše "da će činiti sve da hrvatska mladež nauči madžarski". Kad se poslije požunskog sabora opet sastao hrvatski (u Zagrebu 10. sept. 1827), zaključi on na prijedlog svojih poslanika da hrvatska mladež ima u svim školama učiti obligatno madžarski.

Požunski sabor od 1830. Hrvati su još više pošli u susret željama Madžara poslije tri godine, kad je starac kralj Franjo sazvao nov sabor (za 8. sept. 1830) u Požun da mu još za života okruni ugarsko-hrvatskim kraljem sina Ferdinanda. Čim se pročulo da je sazvan hrvatski sabor u Zagreb (za 5. aug. 1830) da bira svoje poslanike za požunski, sastadoše se tri hrvatske županije (zagrebačka, križevačka i varaždinska) u skupštine da biraju svoje zastupnike za hrvatski sabor. Tom su prilikom sve tri županije donijele zaključak kojim su tražile da se na požunskom saboru stvori zakon o obaveznom učenju madžarskog jezika u hrvatskim školama. U vezi s time dobili su potom hrvatski saborski poslanici Stjepan Ožegović i Nikola Zdenčaj za donju te Alojzije Bužan za gornju kuću uputu u kojoj se kaže: "Staleži i redovi uviđaju potrebu da se u ovim kraljevinama raširi madžarski jezik, i to zato što žele da se Hrvatska i Slavonija što čvršćim vezom uzmognu svezati sa saveznom Kraljevinom Ugarskom. Stoga nalažu gospodi poslanicima neka nastoje oko toga da se zakonom uredi pitanje o učenju madžarskog jezika kao

obligatnog predmeta u ovim kraljevinama." Ipak službeni jezik ostaje i dalje latinski. Da se tim zaključkom ne oslabi hrvatsko-ugarski državnopravni odnos, izda protonotar Josip Kušević[27] knjižicu s natpisom "Iura municipalia", u kojoj dokazuje na osnovi isprava kako je Hrvatska imala vazda svoj zasebni državnopravni položaj. Kušević počinje od vremena doseljenja Hrvata, prikazuje doba hrvatskih narodnih vladara, pa napose tumači ugovor između Hrvata i kralja Kolomana (1102), a zatim redom crta razvitak hrvatskoga javnog prava i zaključuje još na osnovi zakona koje su kraljevi sankcionirali, do u najnovije doba, da je Hrvatska uvijek imala svoj osebujni položaj, nezavisan od Ugarske. Ali požunski je sabor ubrzo pošao putem kakvom se Hrvati nisu nadali; njime počinje ona borba između Hrvata i Madžara koja je godinom 1848. došla do svoga vrhunca. Okrunivši mladoga nadvojvodu ugarsko-hrvatskim kraljem kao Ferdinanda V (28. sept. 1830), sabor svrati pažnju na dva pitanja. Prvo mu je bilo da je uveo u sve ugarske urede madžarski jezik kao službeni, a zatim htjede da protestantima dade građansko pravo i u Hrvatskoj, to jest da se tako ukine zasebni vjerski hrvatski zakon od 1608.[28] Rasprave su tekle veoma uzbuđeno; Madžari počeše tvrditi da je "Hrvatska dio Ugarske, koja mora da sluša svoju mater-zemlju", i da nije nikakva "savezna kraljevina". Dok je na kraju u pogledu službenog jezika u Hrvatskoj pobijedilo hrvatsko stanovište, u protestantskom pitanju nije došlo do zaključka već je ono preneseno na budući sabor. Međutim se u takvim prilikama dogodi da zaključak hrvatskog sabora kako bi se zakonom uredilo uvođenje madžarskog jezika u hrvatske škole nije ostvaren. Kad su potom hrvatski poslanici izvjestili hrvatski sabor (u januaru 1831) o raspravama na požunskom saboru, rekoše: "Madžari navališe na municipalna prava Hrvatske velikom žestinom; ovaj put obranismo još naše zakone, ali ozbiljno se bojimo da to na budućem saboru više neće biti moguće." Da se bojazan hrvatskih poslanika nije ispunila, zasluga je hrvatskoga narodnog preporoda.[29]

27 [Knjižica je, pod naslovom "De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae", izašla bez oznake autora, ali su je suvremenici kao P. Štoos (1830) ili arhivar V. Kirinić (umro 1840) smatrali djelom Kuševića. Samo je F. X. Žigrović-Pretočki, izdajući 1883. prijevod ove knjižice, označio njezinim autorom Kirinića. Usp. Vj. Klaić u VZA IX 1907, 199.]

28 Gl. gore str. 289. Hrvati dakle brane jedno svoje pravo, a ne vodi ih nikakvo "mračnjaštvo" ili "intoleracija", kako su govorili Madžari. – [Na očuvanju ovog prava bila je, doduše, zainteresirana prije svega crkva, ali je glavni razlog otporu da se ono ukine bila bojazan da se odustajanjem od jednoga municipalnag prava ne izlože opasnosti i sva druga, kako je to 1832. konstatirao slobodoumni grof J. Drašković.]

29 Raspoloženje Hrvata, naročito inteligencije, u to doba, najjasnije pokazuje pjesma svećenika Pavla Štoosa "Kip domovine", spjevana potkraj 1830. ili na početku 1831, u kojoj se "majka domovina" Hrvatska prikazuje kao u crno odjevena žena, ostavljena od svih, a nekoć urešena krasnom krunom i biserom, te joj se u usta stavljaju riječi: "Narod se drugi sebi raduje (tj. Madžari), – A z menum sinko moj se sramuje, – Vre i svoj jezik zabit Hrvati – Hote, ter drugi narod postati." – Madžarski jezik uveden je u sve gimnazije u Hrvatskoj od 1. okt. 1833. kao *"ordinarium studium"* za sve učenike bez izuzetka naredbom kralja Franje od 11. apr. 1833, koju je zatim još i u svoje ime proglasilo 18. juna kr. Ugarsko namjesničko vijeće, naime tada i za Hrvatsku vrhovna vlada.

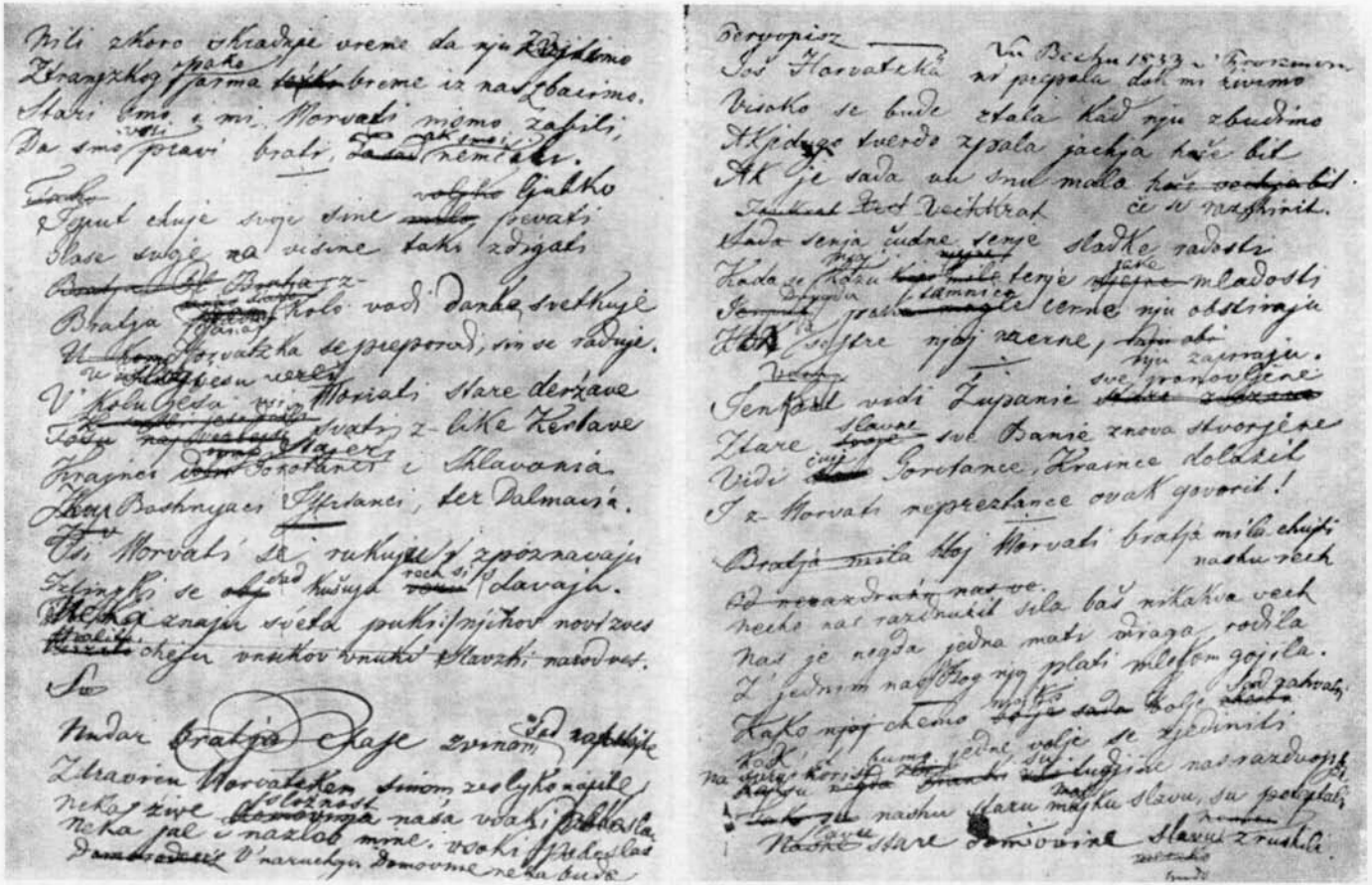

Ljudevit Gaj: "Još Hrvatska ni prepala" (1833)

Uoči narodnog preporoda. Pojam narodne svijesti novijeg je postanka, naime plod političkog i naučnog rada XIX stoljeća. Ona se najjasnije javlja u svojoj glavnoj težnji, u narodnom jedinstvu, a zatim u ideji demokracije, to jest u društvenoj jednakosti svih slojeva naroda. Ali hrvatski je narodni preporod dobio jake potpore još i u probuđenoj slavenskoj ideji, kojoj bijahu glavni apostoli Čehoslovaci Šafařík i Kollár, ali je od presudne važnosti i rad Srbina Vuka Stefanovića Karadžića, koji je izdanjem "Narodnih pjesama", "Male gramatike" i "Rječnika" izazvao udivljenje cijele Evrope za hrvatskosrpski jezik. Sasvim je prirodno da su se za ove nove ideje prvi zagrijali oni hrvatski mladići koji su bili na naucima u stranom svijetu.[30] Naročito je važno omladin-

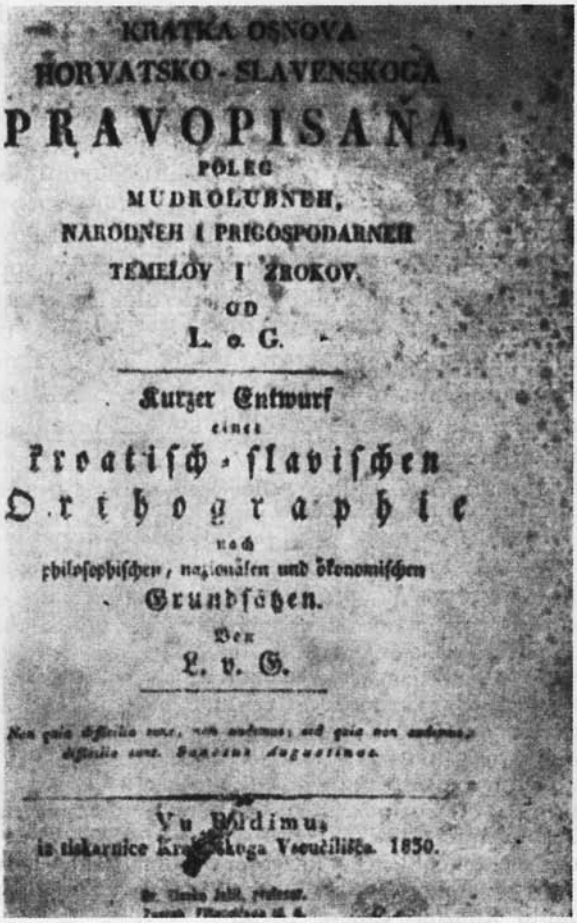
KRATKA OSNOVA
HORVATSKO-SLAVENSKOGA
PRAVOPISAŇA,
POLEG
MUDROLUBNEH,
NARODNEH I PRIGOSPODARNEH
TEMELOV I ZROKOV,
OD
L. o. G.

Kurzer Entwurf
einer
kroatiſch-ſlaviſchen
Orthographie
nach
philoſophiſchen, nationalen und ökonomiſchen
Grundſätzen.
Von
L. v. G.

Vu Budimu,
iz tiskarnice Kr[illegible]koga Vseučilišča. 1830.

30 [Poslije radova F. Fanceva, koji je dokazao da su se preporodne ideje širile tada i među omladinom u Zagrebu i da im je korijenje sezalo duboko u prošlost, Šišić je 1936. u raspravi: O stogodišnjici ilirskog pokreta, Ljetopis JAZU 49, 1937, konstatirao da je "u stvari... ilirski pokret bio tek preporođaj ideja hrvatskih pjesnika i naučenjaka od XVI st. pa dalje" (str. 105). Spomenuti utjecaji izvana svedeni su time na pravu mjeru.]

sko središte bio tada štajerski Graz, gdje su se oko 1827. nalazili kao đaci Ljudevit Gaj,[31] Fran Kurelac, Dimitrije Demeter i Mojo Baltić.[32] U tom društvu mladih Hrvata, Srba i Slovenaca zatitraše prvi snovi o narodnom preporodu, a i sam Ljudevit Gaj dobio je u njemu ne samo svoje prvo pravo narodno obrazovanje nego se tu imaju da traže i zameci njegovih kasnijih "ilirskih" ideja.[33] Iz Graza je Gaj pošao u Peštu na sveučilište da uči pravo (1829) i ondje se upoznao s Kollárom, tadašnjim peštanskim protestantskim svećenikom, a po njemu i sa Šafárikom. Iako se Gaj već i prije toga poznanstva oduševljavao za Slavenstvo, odsada postade pravim svećenikom ideje slavenske uzajamnosti s konkretnim oblikom književno-kulturnog zbližena i vjerske tolerancije. Tako se, dakle, dogodilo – a to je veoma značajno – da je prva iskra hrvatskoga narodnog preporoda vrcnula iz Pešte, i to baš tada kad se službena Hrvatska na svom saboru kao i u svojim županijama gotovo predala u ruke Madžarima. Godine 1830, naime, izdao je Gaj knjižicu s natpisom: "Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja", u kojoj je uz ortografsku reformu na osnovi suvremene češke ortografije istakao još i temeljne misli o književnoj zajednici s ostalim Slavenima, ali u prvom redu između Hrvata i Slovenaca. Već je dotada hrvatska omladina znala za Gajevo rodoljubno nastojanje i osobitu agitaciono-govorničku vještinu, ali odsada, poslije 1830, postade joj on priznati vođa, a naročito otkad se u jesen 1831, poslije dovršenih pravničkih nauka, stalno nastanio u Zagrebu. Sada mu je prva briga bila da oko sebe okupi sve veće talente, a zatim počne nastojati kako bi dobio dopuštenje da smije izdavati političke i beletrističke novine, u čem je s punim pravom gledao najsnažnije sredstvo za buđenje narodne svijesti i najuspješnije oruđe protiv otuđivanja domaćih sinova.

Dok je oduševljeni Gaj ovako radio, izdao je (u maju 1832) mladi zagrebački pravnik Ivan Derkos knjižicu *(Genius patriae super dormien-*

31 Ljudevit Gaj rodio se 8. jula 1809. u Krapini gdje mu je otac Ivan bio ljekarnik, a doselio se u Krapinu iz Požuna (1783). Inače bijaše podrijetlom iz Erdelja. Ljudevit Gaj promoviran je na doktora filozofije u Leipzigu 20. jula 1834.

32 Mojo Baltić Glinjanin bijaše duša toga đaštva. Za nj kaže sam Gaj: "On meni prvi odkri nutarnju vriednost čistoga našega narodnoga jezika, koji je jedini dostojan općenoga imena ilirskoga. Trudom se njegovim ja, kano rođen Zagorac, naučih poznavati azbuku i valjanim izgovorom izgovarati čist jezik. S njim prvom čitah narodne pjesme srbske po Vuku na sviet izdane, te dokučih i osjetih neprecjenost njihovu." (Autobiografija u "Književnici Gajevoj".) – [Kako Gaj u ovoj biografiji piše, on je štokavštinu (ilirski jezik) upoznao već prije, za vrijeme boravka u Karlovcu 1826, slušajući "junački jezik" "čeljadi od jezgre našega naroda i hrvatskoga i srbskoga" i čitajući Kačićev "Razgovor ugodni". Tako – kaže Gaj – "dokučih slast i dostojanstvo ilirskoga jezika". – Citati iz Gajeve autobiografije ispravljeni su prema izdanju "Književnice Gajeve" 1875.]

33 [Gaj sam kaže: "Prijateljstvo koje me je vezalo s milim mojim zemljakom i saučenikom, Dimitrijom Demetrom, veoma utjecaše u budućnost književna našega razvića... Baltić i Demeter bijahu od našinaca prvi, koji su sa mnom baš kano kroza san u budućnost gledali bajnu sliku preporođene nam narodnosti... Gotovo ništa poveće dosad (tj. kad je Gaj to napisao, naime oko 1851) nije učinjeno u poslu narodnog preporođenja, o čem se mi ne bismo već tada (naime u Grazu 1827-1829) bili dogovarali."]

tibus suis filiis), kojom je pokušavao probuditi u Hrvata ljubav za hrvatsku domovinu, kao za nešto različno od Ugarske (Hungarije), a uz to je za hrvatski jezik predložio "da se sva narječja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji slože u jedan jezik, ne pučki već književni, kojim bi se pisala znanost, periodični spisi i na kojem bi se gajilo pjesništvo". Tu misao narodnog ujedinjenja unutar Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, i to na političkom i jezičnom polju, izreče još iste godine i Gaj (u prigodnoj pjesmi)[34]; ali pravi osnivač hrvatskog narodnog političkog programa bijaše grof Janko Drašković.[35] On je potkraj iste godine 1832. izdao u Karlovcu prvi hrvatski, i to štokavskim narječjem pisani politički spis s natpisom: "Disertacija", koji je od epohalnog značenja u historiji hrvatskoga političkog života. U njemu su prvi put iznesene na modernoj narodnoj

DISERTATIA
iliti
RAZGOVOR.
Darovan Gospodi Poklisarom Zakonskim
y buduchjem Zakonotvorzem
Kraljevinah nasih
Za buduchu Dietu Ugarsku odaslanem
U Karlovzu.

osnovi političke ideje koje ostadoše do propasti Monarhije hrvatskim narodnim idealom. Budući da je "Disertacija" u vezi sa sazivom hrvatskog sabora, koji je imao birati svoje poslanike za požunski, grof Drašković

34 ["Hrvatov sloga i sjedinjenje", odštampana 1835. u "Danici".]

35 Rodio se u Zagrebu 20. okt. 1770. Kad se pridružio narodnom pokretu, bile su mu već šezdeset i dvije godine. Umro je 14. jan. 1856.

savjetuje buduće poslanike kako treba da traže da se u jednu političku cjelinu kao Velika Ilirija skupe ove zemlje: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna krajina, Rijeka i Bosna, a zatim da im se milošću kraljevom pridruže još slovenski krajevi Kranjske, Štajerske i Koruške. U toj jedinstvenoj državnoj organizaciji ima da bude službeni jezik jedino "ilirički" (tj. štokavski govor), a vrhovnu vlast u ime kraljevo treba da vrši ban, čija se vlast ima obnoviti kako je nekoć bila i koji ima da bude po volji naroda i da uživa njegovo povjerenje.

Hrvatski sabor od 1832. U takvom se raspoloženju sastao hrvatski sabor (u Zagrebu 11. novembra 1832). Tada bijaše banom barun Franjo Vlašić (1832-1840), odlučan i iskren prijatelj hrvatskog naroda. Odmah poslije otvorenja ban izabra sebi potkapetanom kraljevine generala Jurja Rukavinu Vidovgradskoga, a taj se nato zahvali u saboru hrvatskim jezikom uz burno klicanje sabranih staleža. To je od vijekova prvi hrvatski govor izrečen u hrvatskom saboru.[36] Kad se prešlo na raspravljanje

Grof Janko Drašković – Matica hrvatska

o uputi za požunske poslanike, sabor je pokazao jednodušno veliko ogorčenje protiv postupka Madžara, a naročito na nedavnom saboru od 1830. U toj se raspravi naročito istaknuo član Banskog stola grof Karlo Sermage, koji najzad obilježi političku situaciju ovim riječima: "I doista, ako nećemo da sami sebe zavaravamo, moramo priznati kako sva nakana Madžara ide za tim da sve naše pradjedovske običaje i zakonito stečena prava i privilegije, što smo ih nastojali kroz vijekove utvrditi i sačuvati, svojom dušmanskom premoći na saboru dokinu, naše kra-

36 Od zastupnika održao je prvi govor hrvatskim jezikom tek Ivan Kukuljević 2. V 1843. (v. dalje).

ljevstvo mnogo starije negoli je Ugarska razvale, i da mu ostave samo prazno ime." Pod dojmom toga govora izrađena je uputa za hrvatske poslanike. Izabrani su grof Janko Drašković za gornju, a Herman Bužan i Antun Kukuljević za donju kuću. U protestantskom pitanju imaju nepokolebljivo ostati kod dotadašnjeg stanovišta, nadalje dozvati ugarskim staležima u pamet da su se oni od svoje volje podvrgli ugarskoj vladi dotle dok Hrvatska ne bude prostranija da uzmogne podržavati sama svoju samostalnu vladu. Stoga hrvatski staleži traže od svojih poslanika da izrade kod kralja da se banska vlast opet obnovi u starom ugledu i moći sjedinjenjem Vojne krajine, Rijeke i Dalmacije. U pogledu ubiranja polovice ratne daće (kontribucije) nalaže instrukcija poslanicima da imaju na požunskom saboru izjaviti da će Hrvati povući zak. čl. LIX od god. 1791. i vratiti se na staro, naime da se o njoj i opet raspravlja samo na hrvatskom saboru ako bi Madžari kušali da diraju u ovo pravo Hrvata. I u jezičnom pitanju nalaže uputa poslanicima da čuvaju pravo latinskog jezika na hrvatskom teritoriju.

Požunski sabor od 1832-1836. Takav tok saborske rasprave pokazuje da se mišljenje hrvatskog plemstva poslije 1830. znatno promijenilo. Straha ujedared nestade, a zamijeni ga narodna svijest, ojačana ne samo književnim nastupom mlađe generacije već i sudjelovanjem hrvatskoga visokog plemstva.[37] To se jasno vidjelo i na požunskom saboru koji je kralj Franjo otvorio 20. decembra. Taj je sabor pokazivao među madžarskim zastupnicima već potpunu većinu privrženika napretka i narodne madžarske misli, tražeći da se moderne reforme provedu u liberalnom i madžarskom duhu. Tim je zastupnicima bio na čelu Franjo Deák, zaladski županijski poslanik, odličan govornik i pobornik liberalnih načela. Odmah u početku uze sabor u raspravu pitanje urbara, naime pitanje odnosa između gospodara i kmetova. Ali se donja kuća sada velikom većinom izjavi u demokratskom duhu za potpuno ukinuće kmetstva,[38] naime "da puk dobije pravo vlasništva i građanstva", pa da se tako "stvori narod". Tom su se prijedlogu Hrvati usprotivili svom žestinom, izjavljujući da hrvatsko plemstvo mora propasti ako se oslobode kmetovi i dokine rabota, jer niti ima u zemlji radnika, niti ih može siromašno plemstvo plaćati. Ali se donjoj kući pridruži i gornja, pa tako je zakonska osnova prihvaćena, a samo činjenici da je kralj Franjo po Metternichovu savjetu ne htjede prihvatiti "kao revolucionarnu i demokratsku" ima se pripisati da je najzad poprimila veoma blagu formu, dopuštajući seljaku kmetu slobodno seljenje i otkup od rabote gotovim

37 [Ova je rečenica glasila u izdanju od 1916. nešto drugačije, pa joj je i smisao bio različit. "Straha ujedared nestade – pisao je tada Šišić – a zamijeni ga narodna svijest ojačana ne toliko književnim istupom mlađe generacije, već poglavito sudjelovanjem hrvatskoga visokog plemstva." Međutim, već 1922, u knjizi: J. Štrosmajer i južnoslovenska misao I, str. 149, Šišić je ovoj rečenici dao oblik, u kojem se i ovdje donosi, s jednim dodatkom: da sam, prema smislu, prije riječi "sudjelovanjem" umetnuo veznik *i*.]

38 [U izdanju od 1916. stoji nepravilno: kmetova.]

novcem. Uz urbarsko pitanje sabor se pozabavi i protestantskim, ali hrvatski su poslanici nepokolebljivo branili svoj drevni vjerski zakon, ne dopuštajući da im se to pravo otme, mada su zapravo bili doista "nesuvremeni". Ali nato uzmu Madžari tvrditi da su tri slavonske županije (ili Slavonija) oduvijek čisto ugarska zemlja, a zatim to isto još i za Rijeku i "ugarsko" primorje cara Josipa. Napokon spasiše Hrvati za sebe i taj put svoje pravo, a pomogao im je i sam ban Vlašić u gornjoj kući rekavši da je Rijeka s primorjem ne samo po historijskom pravu i geografskom položaju hrvatska već i "po zdravom razumu", jer nije moguće "da bi Madžari mogli imati ondje preko Hrvata ikakvih prava".

Posred tih žestokih rasprava i borba umre 2. marta starac kralj Franjo I nakon četrdesettrogodišnjeg vladanja. Na prijestolju ga naslijedi sin Ferdinand V.

IV
FERDINAND V
(1835-1848)

Požunski sabor od 1832. do 1836. Budući da je novi vladar Ferdinand V još 1830. bio krunjen,[39] mogao je sabor nesmetano raditi i dalje, izuzevši brigu oko svečanog poslanstva u Beč da prisustvuje ukopu preminuloga i da pozdravi novoga kralja. Kad je stupio na prijestolje, Ferdinandu su bile već 42 godine. Uza sve to bijaše potpun novajlija u državnim poslovima, štaviše, od prirode tako mlitav da nije bilo uopće nade da će ikad zanemareno nadoknaditi i osoviti se u politici na svoje noge. Kralj je bio vazda spreman potpisivati sve što su mu donijeli, tako da je njegova okolina te slabosti zloupotrebljavala. Razumije se, zbog svega toga trebalo je urediti regenciju koja će vladara zamjenjivati u ozbiljnim i znatnijim momentima.[40] Toj "državnoj konferenciji" stajao je na čelu knez Metternich, a uza nj i kraljeva braća, nadvojvode Ludovik i Franjo Karlo. Odmah po Ferdinandovu stupanju na prijestolje započela je na požunskom saboru rasprava o madžarskom jeziku. U njoj Madžari zatražiše od Hrvata da ga uvedu u svoje škole od petog razreda gimnazije kao nastavni jezik, a poslije deset godina da ga imaju naučiti svi koji hoće da stupe u javnu službu. Tom se prijedlogu hrvatski poslanici odlučno opriješe; ali kad ih obje kuće (gornja i donja) nadglasaše stvorivši zaključak da se u Hrvatsku i Slavoniju uvodi madžarski jezik kao službeni, obratiše se oni zasebnom predstavkom na kralja Ferdinanda, a kralj, ili bolje reći knez Metternich s regencijom, uvaži njihov očajni glas uskrativši sankciju saborskomu zaključku (28. apr. 1836). Još prije

39 Ferdinand IV, sin Ferdinanda III, umro je još prije oca, pa tako nije ušao u red samostalnih vladara.

40 [Ovom karakteristikom Ferdinanda V, koja je prenesena iz knjige: J. Štrosmajer i južnoslovensko pitanje (1922), Šišić je zamijenio ocjenu koju je dao u izdanju "Pregleda" od 1916. kada je još Habsburška monarhija postojala. U spomenutoj je knjizi, štaviše, istakao da je Ferdinand V "bio pravi idiota" (str. 153, bilj. 1).]

negoli je stigao kraljev otpis na sabor, dali su Hrvati na usta svoga poslanika Hermana Bužana (9. marta) svečanu izjavu da se "neće odroditi od svojih otaca, već narodnost svoju čuvati svim dopuštenim sredstvima, a municipalna prava njihova da na osnovi zakona (zak. čl. CXX: 1715) nikad ne mogu biti predmetom rasprave u ugarskom saboru, koji nema prava da se miješa u unutarnju upravu Hrvatske". Najzad Bužan izjavi da se Hrvati "ne bore za mrtvi latinski jezik, nego za svoje pravo, jer oni sami mogu sebi odrediti službeni jezik koji god hoće, pa i hrvatski, a taj je baš u posljednje doba veoma napredovao". Kad je uskoro potom kralj Ferdinand zaključio sabor (2. maja 1836), razišli su se Hrvati i Madžari kao otvoreni protivnici. Među njima je – poslije sedam punih stoljeća – pukao jaz koji je od dana do dana postajao sve dublji i širi. Izvještaj svojih saborskih poslanika prihvatio je potom hrvatski sabor (5. aug. 1836), a zatim izreče napose zahvalu kralju za potvrdu hrvatskih municipalnih prava.

Hrvatski narodni preporod; Ljudevit Gaj. Kad je Bužan u požunskom saboru izjavio da je hrvatski jezik "u posljednje doba veoma napredovao", imao je pred očima rad hrvatske omladine s Ljudevitom Gajem na čelu. Poslije dugog čekanja i pošto su uklonjene različite teškoće, dobio je Gaj napokon od kralja Franje dozvolu za izdavanje političkih novina i beletrističkog časopisa (15. juna 1834). Kako je pripravni rad ispunio ostatak godine 1834, donijela je tek nova godina 1835. hrvatskom narodu "Novine horvatske" i njihov literarni prilog "Danica horvatska, slavonska i dalmatinska", "Novine" su izlazile utorkom i subotom, a "Danica" samo subotom. U prvi se mah Gaj i njegovi drugovi poslužiše kajkavskim narječjem, jer su htjeli da prije svega osvoje za svoje osnove kajkavski Zagreb i okolicu. Ali već od januara 1836. učini Gaj radikalnu promjenu i pravi korak "narodnog preporoda", on prihvati štokavski govor Hrvata i Srba kao opći književni jezik, novi pravopis i ime ilirsko kao oznaku narodnog jedinstva. Tim odvažnim i presudnim činom Gaj je izveo svoje najveće djelo, uklonivši njime i posljednju pregradu što je dijelila Hrvata od Hrvata, a zatim Hrvata od Srbina. To je bez sumnje jedan od najveličanstvenijih događaja u historiji hrvatskog naroda, jer je stoljetnom provincijskom cjepkanju i drobljenju zadan smrtan udarac, a time udahnuta sve dotle nesvjesnim narodnim slojevima svijest današnjega hrvatskoga narodnog i političkog života. Bez toga slavnog čina Gajeva i njegovih oduševljenih mladih drugova ne da se nikako zamisliti sav budući hrvatski politički rad, a pogotovu onaj oko narodnog ujedinjenja. Tako dakle nestaje s godinom 1836. stare Hrvatske, a rađa se nova i s njome nova era u političkom i kulturnom životu Hrvata.

Tom je smjelom nastupu hrvatske omladine išla tada na ruku i opća politička situacija. U Beču su bili već dosta zabrinuti zbog većih zahtjeva Madžara pa su zato povlađivali hrvatskom otporu, davši Gaju dozvolu za uređenje štamparije (7. juna 1837) i dopustivši mu nesmetano "ilirsku" promjenu. Mnogo je znatnije što su hrvatski staleži tada, poslije sabora od 1832-1836, bili ogorčeni na Madžare najvećma s dva

razloga: plemstvo zbog njihove namjere da se seljak učini slobodnim, a svećenstvo zbog protestantskog pitanja. Tako se, dakle, dogodi da se ta dva glavna faktora sjediniše s omladinom u jaku falangu na obranu hrvatskih municipalnih prava i ojačanje jezičnog i literarnog narodnog preporoda. Prve se posljedice odmah pokazaše: otvorene su brojne čita-

Ljudevit Gaj (1848)

onice po zemlji, od kojih je najvažnija bila zagrebačka s grofom Jankom Draškovićem kao predsjednikom na čelu, a u kojima su članovi mogli nesmetano izmjenjivati svoje političke misli i njegovati narodni jezik. Nadalje se započelo raditi oko hrvatskoga kazališta, osobito trudom Dimitrija Demetra, dok je Gaj zamislio, a staleži i prihvatili njegovu misao, da

NOVINE HORVATZKE.

TECHAJ I. Dana 6. Prosinczra 1835. BROJ 1

Iz Zagreba. Dan 30. mesezcza Grudna l. 1834 zaradi obchodnike y nenavadne radosti, z kojom nam je nastranil, oszebujnga spomenka je vredem. V zato z izpraszam vezselia osebnje Horvatzke Novine zadovolyno zapocheliveme. Ov najmre dan Nyih Excellencziia Gospodin *Alexander Alagerich*, Biskup Zagrebeczki y Kralyevski Chasti Banske Nameztnik szvetecsno obhaitenal je peti desetletie leita nasseglivih szvojega. K ovoj szvetecsnosti sze podvrecheo dana 29. ob 6 vuri najpervich z velikom stromom vu stolnoj czerkvi, v zakrim ze thopevanyem pô szvath czerkvah znamenite je dano, ob szem thoi kastenahe szvetechi je pri Nyih Excellencziai Gospodinu Biskupu mnosztvo pred gradom po hasah vsze hrambene domovedneg Regimenta B. Anderlonskih vpelicsano. — Dan puha szvetechnoga ob 10 vuri vszi szvim tarkalna vjatih sze jeszo, y szesz Clerus z Gospodom Kanonikom isbel je pred Nyih Excellencziai, kojega z prosbicziom vu czerkov dopelyasahe, vugodna szrcza oglasi sze pervipot mesz svetahe szesze tertnih ili negule, y onda z mnogim srchebnyega zhlahnoglaszenyem drustva porbela sze je masha z popevkum *Hodi duh szvetii* itd. Pri ovoj mesi bila je vszemina ubodnyega zpeva, vszeh kogs stalisha y reda nagnethna, koja je velichasztno Novomashnoga Pastira vu prihaj poszinosti pred Vszemogurhem zkrushenoga vu zaszpano pobosnoszt postavile, y na hvalbey proti milozrnenomu ovomu domovine Zavetniku gresala, kotera vre pera toga gorucha lyubav josh bolye ochitovala sze je, da szrdesnyega Sol Kaptolsma G. Kanonikom, za istinske szroje y szvetechno nagnenye vkazati, na vsze pri oltaru dvorbu do zadnyega nohenya szvetechnikom v hasilnisze Nyih Excellencziai Preuzsinhenomu Gospodinu Novomashnikom milovalnoe oldovali sze jesze, koja sze oszebujna pride vszegovm zasela lyubavi vszim z oka je zvalnik. Had bi sze zadnyich me-

ska med szlasznom porszanyem vojakov Cz. Kr. Divizie Regimenta gorenzerhenoga, ter Szaloh, Kr. Varasha y Kaptolsma z velikom paradom na Kaptolszkom piaczu postavitenoh Purgarov, y med germenyem muszarov z popevkum *„Tebe Boze hvalimo"* dokmachala Preuzsinhcni Gospodin Biskup, kakgudes dosharsbi, tak y odiduchi blagoszlov delil, y med *Clerom* vu redo z jedne y z druge strani stopechem od vszeh redov y stalishev Gospodo sprevedven vu grad povernul sze je, obhodivsi z vszeczkim pozdravlyenyem vszega puka, koj Nyemu z jezero glasuvi: *„Bog ovet" neprestanesze vikal je.*

Ob dveh vuras popoldan svitli v grado dersani sze bili stali vu treh jaszkah, pri kojoj prilili, poklonikah G. Kanonik *Josef Szkrabl* dobrozdrechne vugodne gosztenye na Nyih Excellencziai y vszeh zvlahne Gosztih bi bil zrekel, Preuzsinhcni Gospodin Biskup od szvoje strani lyubivno sze zahvalichi najpervih Nyih Velichanstva Nasztellane Czesarza y Kralya, zatim Barotlaj Czesarskoga mindenoh Kralyu y vszemu szajtebenomu Austrianskomu Redu posvetitelyu zdravicza je zapel, koju vszi szlasznim s nepretergovorom *Vivat* posvetilishe, dokhim prot Otcze y Ladavczu lyubavi pana szerdicza vu popevku *„Bose zvi Prongu Czesra"* bi sze bila zlezala.

Zatem zdravicza pôla sze je za Nyih Excellencziai Gospodina Biskupa, da kir Otecz ocheseh je ovbe vnogo leta za obchinszki dobro y za hasznom szvetie vere vu narochitoj Horvatzi pruzivreti dopusti! — Potlam zapitanye y zdravicze za nasztrhne y vszegovszke domovine chuvare, brambitelye y vsze szlavnyich vernoh domovinczov poleg zterehevsnyega chirhanya: *„Boj zhui"* zpite y gp vszhi spevanye sze bile.

Nasztrhet bil je gorevi y dolnyi vszeh po dobrovolnyoszti zlasznichev na znamenye presztanavra te szrchchnosti povszud razsztrehen.

DANICA ILIRSKA.

TIZAJ II. Dana 7. Jenuare 1836. BROJ I.

ILIROM.

DANICI ILIRSKOJ

se osnuje učeno društvo za proučavanje narodnog jezika i za napredak naučnog rada.[41] Sve je to u malo godina toliko preporodilo hrvatski narod da je obrana njegovih prava na požunskom saboru poprimila još snažniji oblik.

Požunski sabor od 1839. i 1840. Kad je poslije trogodišnje stanke kralj Ferdinand opet sazvao požunski sabor, sastao se (21. i 22. maja 1839) hrvatski sabor u Zagrebu i izabrao kao svoje poslanike banovca i velikog župana požeškoga Andriju Markovića za gornju kuću pa Aleksandra Dominića i Hermana Bužana za donju. U uputi koju im je sabor dao izrijekom je istaknuto da imaju zatražiti da se u kraljev naslov uz Ugarsku, a poslije Češke, vazda unosi još i "Dalmacija, Hrvatska i Slavonija". Time su htjeli ukloniti uobičajenu formulu "pridružene strane" (*partes anexae*), koja nije odgovarala onomu državnopravnom položaju Hrvatske što su ga nosili hrvatski staleži u svojoj svijesti. Nadalje su se imali nepokolebljivo opirati građanskom pravu protestanata i svojski zauzimati za latinski jezik protiv uvođenja madžarskog jezika u hrvatske urede, a tako i za izravno sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine s Hrvatskom, čime bi se znatno podigao ugled hrvatskog bana.

Požunski je sabor otvorio sam kralj Ferdinand (6. juna), a madžarski su staleži ubrzo našli povoda da opet navale na hrvatska prava. Prije svega i opet izniješe prijedlog o uvođenju madžarskog jezika u sve hrvatske urede i škole (kao nastavnoga), štaviše i u Vojnoj krajini, a također da se i zakoni i okružnice ugarske vlade izdaju samo na madžarskom jeziku, kako za Ugarsku, tako i za Hrvatsku. I opet se tomu odupro Herman Bužan (16. jula 1839) izjavivši da "staleži i redovi hrvatski i slavonski ne idu toliko za tim da sebi sačuvaju taj jezik, koliko ono pravo po kojemu mogu sami sebi da određuju svoj službeni jezik, pa stoga, pronađu li možda jednom za zgodno, zamijenit će latinski jezik svojim, narodnim". Te riječi, a pogotovu izjava da Hrvati pomišljaju kako bi svoj jezik učinili diplomatičkim u Hrvatskoj i Slavoniji, izazva kod Madžara veliku uzbuđenje. Svi su oni sada počeli Hrvatima poricati pravo da mogu uvesti hrvatski jezik kao službeni u svojoj domovini i stvorili zaključak kojim su odredili desetogodišnji rok do kojega se ima i u Hrvatskoj i Slavoniji početi uredovati na madžarskom. Na glas o toj raspravi uzbuni se sva Hrvatska i Slavonija. Županijske su skupštine odaslale kralju Ferdinandu "krepke" predstavke s molbom "da bi Njeg. Veličanstvo uskratilo svoje odobrenje svim (požunskim) saborskim zaključcima koji se protive narodnosti i municipalnim pravima kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a naročito onomu o uvođenju madžarskog jezika". Štaviše, zagrebačka županija zaključi na prijedlog grofa Janka Draškovića da se u kralja izmoli posebna hrvatska vlada, kao u doba Marije Terezije, dosljedno da se Hrvatska odvoji u upravi od Ugarske. Najzad ustade protiv uvođenja madžarskog jezika i sam ban Vlašić, upravivši na kralja (21. jan. 1840), malo dana prije svoje smrti, predstavku

41 [Prema izvještajima Stj. Moysesa iz 1836, misao da se osnuje takvo društvo pojavila se u nekih plemića 1835, prije nego što je Gaj iznio svoj prijedlog.]

u kojoj ga zamoli da od Hrvata ukloni "posve strani" madžarski jezik. Kralj Ferdinand odista je i udovoljio molbi Hrvata, pa je otpisom na sabor (od 5. maja 1840) otklonio potvrdu zaključka o uvođenju madžarskog jezika u Hrvatsku poslije deset godina (to jest od 1850).

Međutim je požunski sabor pokušavao da zada nove rane hrvatskim pravima, jer su sve njegove moderne reforme išle za tim da unaprijede madžarski jezik i madžarsku državnu ideju. Zbog toga su Hrvati bili prinuđeni da se bore za konzervativno stajalište.[42] Tako su se oni digli protiv potpuna otkupa seljaka, bojeći se da će to biti "na propast i plemstvu i seljaštvu, koje će zapasti u lihvarske ruke", a stalno se opirahu podjeljenju građanskog prava protestantima u Hrvatskoj. S druge su pak strane morali braniti prava Hrvatske na Slavoniju, koju su Madžari počeli već računati kao teritorij koji izravno pripada Ugarskoj, a napokon i stoljetno pravo da Hrvatska plaća polovicu vojnog poreza *(media dica)* što ga plaća Ugarska od jedne porte, jer su madžarski staleži išli za tim da i u tomu izjednače Hrvatsku s Ugarskom. Ali odlučni nastup hrvatskih poslanika osujeti i taj put sva nastojanja Madžara; samo u pitanju oslobođenja seljaka (naime u pitanju njihova otkupa) nisu uspjeli jer je saborski zaključak dobio kraljevu sankciju.[43] Kad se potom sastao hrvatski sabor (u Zagrebu 10. aug. 1840) pod predsjedanjem banova zamjenika[44] zagrebačkog biskupa Haulika, prihvaćen je s potpunim zadovoljstvom izvještaj poslanika, a potom je zaključeno (čl. XXIV) neka se kralj zamoli "da se u kr. zagrebačkoj akademiji i po svim gimnazijama urede katedre čistog narodnog jezika (štokavštine)", jer staleži smatraju za svoju dužnost "da naš jezik što većma uzgojimo da se tako istakne tip naše narodnosti". Ovo je prvi saborski zaključak od vijekova stvoren u korist procvata hrvatskoga jezika, a svjedoči kako je ideja narodnog preporoda već toliko uznapredovala da je uhvatila čvrsta korijena u saboru među hrvatskim staležima. Duh koji je provijao hrvatski sabor osokolio je na dalji rad i široku javnost, pa je 1841. osnovano "Gospodarsko društvo" za unapređivanje poljodjelstva u Hrvatskoj,[45] a 1842. u krilu zagrebačke čitaonice "Matica ilirska" za unapređivanje književnosti.

Postanak madžaronske i ilirske stranke. Tako je hrvatski narod zanosnim radom u nekoliko godina izradio sebi temelje svoga modernog kulturnog života. Sada je trebalo i organizirati obranu ovih stečevina, a

42 [Konzervativno stajalište hrvatskog plemstva u seljačkom pitanju određivali su, dakako, isključivo njegovi klasni interesi i zbog toga se ono, u doba raspadanja feudalnog sistema, ne može ničim opravdati.]

43 [Pri tom se nije radilo o obvezatnom nego fakultativnom otkupu koji se u praksi gotovo nije ni provodio jer je ovisio o sporazumu između vlastele i seljaka.]

44 Ban Franjo Vlašić umro je 16. maja 1840; pokopan je u crkvi sv. Katarine.

45 [Društvo, koje se prvobitno nazivalo "Društvo za unapređenje i popravljanje poljodjelstva u Hrvatskoj", okupljalo je u svojim redovima isključivo velike zemljišne posjednike. Briga za seljačko gospodarstvo ograničila se na izdavačku djelatnost društvenog tajnika Dragutina Rakovca koji je 1846. štampao tri sveska svojih "Predavanja za seljaka", a od 1847-50. uređivao "Kalendar za puk". Prvo godište ovog kalendara raspačano je u 6000 primjeraka.]

to je mogla da bude zadaća samo jake političke stranke. Sve do 1840. nije u Hrvatskoj uopće bilo izrazitih političkih stranaka, naime osnovanih na načelnoj osnovi s istaknutim programom i organizacijom; bile su samo političke skupine koje su se stvarale za pojedina pitanja. U Hrvatskoj je bilo dosta prijatelja Madžara, ali su ovi bili bez međusobne jače veze; međutim, napredak ilirske ideje navede Madžare na misao da organiziraju svoje privrženike u stranku sa zadaćom da pobija ilirstvo. Tako je dakle početkom 1841. osnovana "horvatsko-ugarska stranka", s braćom barunima Levinom i Jurjem Rauchom te turopoljskim komešom Antunom Danijelom Josipovićem na čelu, a ta osnova u Zagrebu svoj "kazino" kao protutabor ilirskoj "čitaonici". Tu stranku i njezine privrženike prozvaše Ilirci "madžaromanskom" ili "madžaromanima", od

"Ilirski" grb na putnoj torbi Ljudevita Gaja

čega postade pučki izraz "madžaronska" ili "madžaroni". Njezin politički program bijaše ukidanje "ilirskog" imena, tako protivnog madžarskim težnjama, kao tobože u korist i na spas "horvatskoga", zatim da se ukine novi pravopis i "vlaška" štokavština u korist kajkavštine, i najzad da se "Horvati" što tješnje prislone i pridruže Madžarima u jednu jedinstvenu madžarsku državu, da poprime madžarski jezik ne samo kao službeni već i kao nastavni u školama, a na požunski sabor da svaka od tri hrvatske županije (varaždinska, zagrebačka i križevačka) izravno šalje po dva zastupnika, onako kako to čine slavonske i ugarske. Prema tome je, dakle, ta skupina plemića zapravo išla u krajnjim konsekvencijama svojih političkih ciljeva za potpunim ukidanjem hrvatske municipalne samostalnosti i za madžarizacijom svoga naroda. S tim programom počeše vođe stranke agitirati među seljačkim plemstvom, pa su doskora s uspjehom predobili za sebe mnoge od njih, osobito Turopoljce. Sada su "madžaroni" nastojali da u svoje ruke dobiju županije, a onda preko

njih i većinu u hrvatskom saboru, gdje su mislili oživotvoriti svoje težnje. Protiv madžarona združe se njihovi protivnici u "ilirsku stranku" s izrazito hrvatskim programom, koji je išao za tim da se državnopravni odnos između Hrvatske i Ugarske preinači tako da se sjedinjenjem hrvatskih zemalja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Vojne krajine i Rijeke osnuje od Ugarske nezavisna političko-teritorijalna cjelina s banom na čelu, a s hrvatskim narodnim jezikom kao službenim. U literarnom je pogledu imala stranka pred očima kulturnu zajednicu još i sa Hrvatima u Bosni, pa Slovencima i Srbima s jednim književnim jezikom "ilirskim".

Mali
KATEKIZAM
za
velike ljude.
od
Dragutina Rakovca.
(Mit deutscher Uebersetzung von R. v. Zlatarović.)

Osnivanje obiju stranaka dovelo je do sukoba među njima već kod prvih izbora županijskog činovništva (restauracije) u Hrvatskoj. Dok su se pokušaji madžarona u križevačkoj i varaždinskoj županiji odmah pokazali kao bezuspješni, vodstvo stranke upne potom sve sile da uz pomoć brojnih Turopoljaca, plemića izbornika, dobije u svoje ruke zagrebačku županiju. Međutim, restauracija obavljena 30. maja 1842. u

Zagrebu svrši se najzad tako da su madžaroni bili na biralištu izigrani, a Ilirska je stranka pobijedila. Za osvetu počeše potom madžaroni sustavno ocrnjivati Ilirsku stranku i kod ugarske vlade (kod palatina nadvojvode Josipa) i na dvoru (kod kralja Ferdinanda) kao "veleizdajničku" i "rusofilsku", tako da je nato imenovan banom Erdeljac grof Franjo Haller (16. juna 1842) sa zadaćom da uredi hrvatske prilike. Mada su ga ilirci[45a] svečano dočekali kad je ulazio u Zagreb, ipak grof Haller predloži dvoru kao najprikladnije sredstvo za umirenje Hrvatske da se zabrani ilirsko ime.[46] Budući da se u to vrijeme na ilirsku agitaciju među bosanskim katolicima potužila u Beču i carigradska Porta, kralj Ferdinand izda naredbu (11. jan. 1843) kojom bijaše zabranjeno ilirsko ime (ilirizam, Ilirija, ilirski jezik) i svi ilirski znaci (naročito grb: polumjesec i zvijezda),[47] ali uz dodatak da kralj "ne želi da se razvijanje narodnog jezika sprečava, i da će podupirati municipalna prava Hrvatske protiv svih navala". Sada uzmu Gajeve "Ilirske novine" ime "Narodne novine",[48] dok se Ilirska stranka prozove "narodnom". Uz to je u Hrvatskoj uvedena stroga cenzura za sve vrste štampe, koju je vršio Madžar profesor "Akademije nauka" Mátsik, zamijenivši dotadašnjega odušević-vljenog prijatelja iliraca profesora Stjepana Moysesa, rodom Slovaka. Zabrana ilirskog imena bijaše težak udarac za hrvatske narodne preporoditelje, a najviše za Ljudevita Gaja, koji odsada – bez svoje krivnje – igra tek sporednu ulogu u daljem hrvatskom političkom životu. Tom je zabranom ipak trpjela samo literarna strana pokreta, dok je politička zapravo ojačala u borbi s madžaronima kod kuće, a s Madžarima na požunskom saboru.

Požunski sabor od 1843. do 1844. Poslije izmakla trogodišta kralj Ferdinand je opet sazvao požunski sabor za 14. maja 1843. Uoči toga sastao se hrvatski sabor 22. aprila u Zagrebu, ali na nj je došlo pod vodstvom madžarona golemo mnoštvo seljačkog plemstva – prvi put što se zna, dakle protiv dotadašnjega običaja[49] – da odluči u korist svojih gospodara kod izbora poslanika u Požun i kod sastavljanja važnih uputa. Kad to vidje ban Haller, odgodi otvorenje sabora bez oznake novog roka i tako primora madžaronsko vodstvo da svoje ljude pošalje kući. Tek što su ovi otišli, sastane se sabor (24. apr.) i, ne obaziruć se na

45a [Oblik "Iliri", koji Šišić upotrebljava za pristaše ilirskog pokreta, zamijenjen je u ovom tekstu ispravnijim oblikom "ilirci".]

46 [U sačuvanoj građi nema dokaza da prijedlog o zabrani ilirskog imena potječe od bana Hallera. Tekst dekreta sastavio je sam kancelar Metternich.]

47 [Zabranjeni su upravo samo ti simboli, tj. ilirski grb. Surku i crvenkapu nosili su ilirci i dalje.]

48 [Gajeve su se novine ionako zvale: Ilirske narodne novine, pa je od 21. I 1843. u njihovu naslovu otpao isprva samo prvi pridjev koji su novine nosile na čelu svog zaglavlja, povrh naslova: Narodne novine. Međutim, 9. III 1844. Gaj je naslov novina promijenio u "Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske", a s godinom 1847. u "Novine dalm. horv. (od 1. IV 1848: herv.) slavonske".]

49 Tada još nije bilo zakonom određeno, tko ima pravo dolaziti na sabor s pravom glasa. – [To je urađeno 1845.]

Josipovićev prosvjed, izabra za svoje poslanike u gornju kuću Hermana Bužana, a u donju Karla Klobučarića i Metela Ožegovića, davši im iste upute kao dotada, naime da imaju braniti hrvatska prava, ali uz dodatak da se na požunskom saboru služe samo latinskim jezikom. Na tom je hrvatskom saboru izrekao (2. maja 1843) Ivan Kukuljević prvi zastupnički govor hrvatskim jezikom, zagovarajući da se hrvatski jezik uvede kao "diplomatički" u Hrvatskoj i Slavoniji, to jest kao saborski, uredovni i nastavni mjesto "mrtvoga latinskog". Govor je plemstvo s velikim zanosom pozdravilo, ali su staleži o Kukuljevićevu prijedlogu ipak izjavili da je preuranjen.[50]

Borbe što su ih taj put imali da izdrže hrvatski poslanici na požunskom saboru nadilazile su sve šta se dotada zbivalo. U prvom je redu komeš Josipavić – kao virilni član donje kuće – iznio odmah poslije otvorenja sabora protiv njih tužbu da su "nezakonito izabrani", jer je tobože od izbornog čina "odstranjeno plemstvo" (naime njegovi Turopoljci). Josipovićeva se nakana izjalovila, ali su zato ugarski staleži uporno tražili od hrvatskih poslanika u donjoj kući da govore madžarskim jezikom, tada službenim u ugarskom saboru. Kad su Ožegović i Klobučarić vidjeli da im staleži ne dopuštaju govoriti latinski, štaviše, da su (20. juna 1843) stvorili zaključak, koji je i njih vezao, da ubuduće govore madžarski, ostave sabornicu i zatraže iz konferencije, kojoj je predsjedao ban Haller, uputu od hrvatskih županija. Ove stvore nato zaključak da hrvatski poslanici imaju ostati pri svom pravu, a uz to se obrate na kralja. Međutim su ugarski staleži na saboru, dakako u odsutnosti hrvatskih poslanika, zaključili da ubuduće ima jedino madžarski jezik biti službenim i nastavnim u cijeloj Ugarskoj i Hrvatskoj sa Slavonijom i Primorjem, a poslije deset godina (to jest od 1853 dalje) ne može više nitko biti u Hrvatskoj namješten ni kao javni činovnik, ni kao svećenik, tko nije vješt madžarskom jeziku. Zaključci se ugarskih staleža doskora izjaloviše, jer na sabor stiže kraljevo rješenje (od 12. okt. 1843) koje određivaše da se hrvatskim poslanicima "ima ostaviti na volju da svoja mnijenja izriču bilo latinskim bilo madžarskim jezikom". Ali ugarski se staleži ipak nisu dali smesti tom kraljevom porukom, nego su na hrvatske poslanike, kad se potom vratiše u sabor i pokušaše da govore latinski (1. dec.), navalili tolikom žestinom da su im onemogućili išta kazati. Uz to izjaviše da ostaju i dalje pri svom zaključku od 20. juna. Sada kralj Ferdinand popusti utoliko što je na nagovor palatina nadvojvode Josipa izdao novo rješenje (23. jan. 1844) kojim odredi da se hrvatski poslanici poslije šest godina (to jest od 1850) imaju na saboru također služiti madžarskim jezikom; ali ostale zaključke ugarskih staleža, a naročito onaj o uvođenju madžarskog jezika u sve urede i škole u Hrvatskoj, Slavoniji i Primorju nije potvrdio. Štaviše, kralj je sabor raspustio već 13. novembra 1844, prije negoli je obavio svoj posao, a 3. januara 1845. opet dopustio Hrvatima ručnim pismom upotrebu ilirskog imena, ali samo

50 [Kukuljević nije ni sam predlagao da se hrvatski jezik odmah uvede kao službeni nego da se počne s pripremama za tu promjenu.]

u literaturi. Osim toga Ferdinand izda još i rješenje kojim bijaše osnovana na akademiji katedra "za ilirski jezik i književnost", a cenzor Mátsik dignut sa službe koja je povjerena Hrvatu Pavlu Muhiću.

Ustavna borba od 1845. do 1848. Sve su to bili znaci po kojima je Narodna stranka mogla zaključivati da su na dvoru skloni njezinim političkim ciljevima. Ali svu tu radost doskora zagorči s mnogo kapi stranačke žuči najznatnije pitanje tadašnje hrvatske politike, naime pitanje restauracije zagrebačke županije, što još od maja 1842. nije silazilo s dnevnog reda. Rješenje toga pitanja povjeri kralj banu Halleru, imenovavši ga još i velikim županom zagrebačkim, a on počne nato pripremati sve potrebno za izbor. Upravo zato nije po Ferdinandovu nalogu sazvao hrvatski sabor da po razlazu požunskog proglasi od kralja sankcionirane zakone i da primi izvještaj svojih poslanika. Ali i obje stranke, narodna i madžaronska, bijahu također zaokupljene novim izborom na kojem se ponajviše radilo o tome kako će biti sastavljene listine plemića izbornika. Kad je napokon poslije mnogih bučnih županijskih skupština uspjelo madžaronima da ban i župan Haller proglasi njihovu listinu pravovaljanom, onda im bijaše zajamčen rezultat same restauracije. Dana 28. i 29. jula 1845. pobijedili su na izborima madžaroni uz pomoć turopoljskih glasova s 315 glasova (1289:974), izabravši podžupanom svoga kandidata Josipa Žuvića protiv narodnjaka Benka Lentulaja. Izbor se obavljao pod svodom koji je spajao oba dvorišta nekadašnje banske polače i prezidijalne vladine zgrade, a dovršio se oko sedam sati uveče. Poslije toga izišli su narodnjaci iz svoga dvorišta (u današnjoj prezidijalnoj zgradi) na Markov trg i stali silaziti Kamenitom ulicom u Donji grad. Dok su još posljednji redovi narodnjaka ostavljali trg, puče iznenada s tavanskog prozora kuće madžarona Tadije Ferića[51] jak hitac, bez sumnje u znak veselja s madžaronske pobjede, jer ranio nije nikoga. Taj hitac prouzroči među preostalim narodnjacima i nekim drugim radoznalim gledaocima veliko ogorčenje. Nato ban Haller naloži vojsci, koja je za sve vrijeme izbora bila postavljena na Markovu trgu, da trg isprazni i zatvori sve ulice što do njega vode. Uza sve to ipak je ostalo na trgu i na početku Gospodske ulice nekoliko narodnjaka i mirnih gledalaca, a kad je mladi ilirac Mirko Bogović izvukao svoju sablju i njome se oborio na jednog časnika, jer ga je napao osornim riječima, dade potpukovnik Sartory glasnu zapovijed vojsci da puca. Tako pade 29. jula oko pola osam uveče više ljudi mrtvih, a još više ih je ostalo teško ili lako ranjeno.[52]

Taj užasni događaj prekide u prvi mah sve odnose između Narodne stranke i bana Hallera, jer je ona u njemu gledala "krvnika svoje braće".

51 Danas kuća na Trgu Stjepana Radića br. 3.

52 [Sam je Sartory izjavio da "nitko nije naredio paljbu". Čini se da je do pucnjave doista došlo bez ikakva naloga. Usp. novije podatke u prilozima: A. Ivić, Kako su kneza Metternicha izviestili o srpanjskom krvoproliću na Markovu trgu 1845, Vjesnik hrv. drž. arhiva IX-X, 1941, i Stj. Antoljak, Dva nepoznata dokumenta o prilikama u Hrvatskoj godine 1845, Nastavni vjesnik L, 1941/2.]

Tako je kod nastavljene restauracije zagrebačka županija došla sasvim u ruke madžarona, koji održaše 5. augusta veliku skupštinu pod predsjedanjem prvog podžupana Žuvića, jer je Haller odmah po obavljenoj restauraciji zatražio od kralja otpust. Zaključci stvoreni ponajviše Josipovićevom inicijativom išli su za tim da se obustave "Narodne novine"

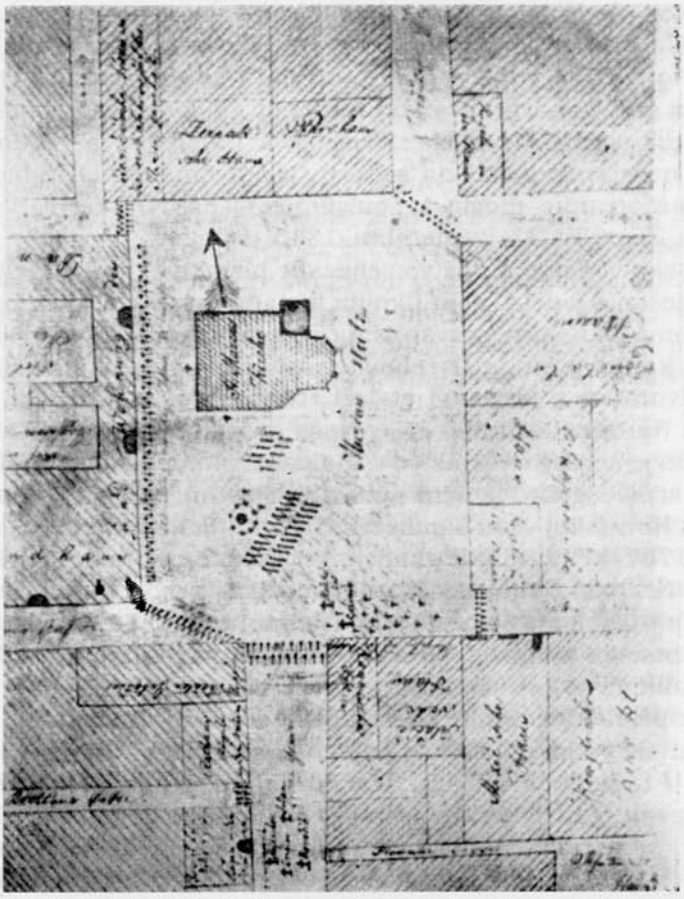

Suvremeni crtež koji prikazuje položaj na Markovu trgu (danas Trg Stj. Radića) i u okolnim ulicama u času katastrofe 29. srpnja 1845. ("Srpanjske žrtve")

i Gaju uzme tiskara, da se vrati u Hrvatsku stari pravopis s kajkavštinom, dok su štokavštinu ograničili na Požegu i Osijek, "budući da zajednički hrvatskoslavonski jezik ne postoji", i da se seljačkom plemstvu "potvrdi pravo" da lično *(viritim)* dolazi na hrvatski sabor s pravom mjesta i glasa. Svojim zastupnicima, što ih je skupština izabrala za hrvatski sabor, Kolomanu Bedekoviću i Josipu Brigleviću, dadoše uputu da se imaju usprotiviti svim prijedlozima što bi smjerali na slabljenje što tješnje veze s Ugarskom, a naročito obnovi hrvatske samostalne vlade. Ali najteži grijeh počini ova skupština kad je proglasila na prošlom požun-

skom saboru stvorene zakone, i to najprije na madžarskom, a zatim na latinskom jeziku; time je povrijedila bitno hrvatsko pravo, jer to bijaše kompetencija samo hrvatskog sabora. Uto se ban Haller poče spremati da sazove hrvatski sabor. Narodna stranka, uvjerivši se, međutim, da ban nije kriv nesreći od 29. jula, stupi s njime opet u doticaj. Pobjedom madžarona u zagrebačkoj županiji postala je opasnost od seljačkoga turopoljskog plemstva za hrvatski sabor još veća, pa je stoga Narodna stranka išla prije svega za tim da sazna šta ban o tome misli. Kad je ban uvjerio njezino vodstvo – a to su tada bili grof Janko Drašković, grof Jurica Oršić i barun Franjo Kulmer od velikaša, zagrebački biskup Juraj Haulik od prelata, a Ivan Kukuljević od plemstva[53] – da seljačko plemstvo neće sudjelovati na saboru "s pravom mjesta i glasa", onda se Narodna stranka mogla s pouzdanjem spremati na sabor koji se sastade u Zagrebu 23. septembra 1845. I doista, na sabor je dovelo madžaronsko vodstvo mnoštvo seljačkog plemstva, ali kad je pročitano kraljevo rješenje (od 14. sept.) kojim je dano pravo glasa na hrvatskom saboru samo banskim pozvanicima i zastupnicima oblasti (županija, gradova i kaptola), onda je seljačko plemstvo zajedno s madžaronima ostavilo dvoranu, a preostali staleži stvoriše više zaključaka u smislu programa Narodne stranke. Prije svega uređen je sastav hrvatskog sabora, kojim je seljačko plemstvo u masama isključeno, a dobili su mjesto i glas srpski grčko-istočni episkopi;[54] zatim zaključiše da se kralj zamoli da Hrvatskoj vrati samostalnu vladu, kako ju je imala za Marije Terezije (1767-1779), da se akademija podigne na potpuno sveučilište, a zagrebačka biskupija uzvisi na samostalnu, od Ugarske nezavisnu nadbiskupiju. Tek što se poslije toga sabor razišao (14 okt.) odstupi ban Haller, a banske poslove preuze po starom običaju zagrebački biskup Juraj Haulik.

Kad se primaklo vrijeme da se poslije izminula trogodišta opet sastane požunski sabor, sastao se prije toga hrvatski u Zagrebu 18. oktobra 1847. U to je doba već sva Ugarska bila uzavrela bujnim narodnim životom, a na čelu je pokreta stajao radikalni i demokratski Ludovik Kossuth, koji je tražio potpunu samostalnost demokratske a ne staleške Ugarske, s vladom odgovornom saboru narodnih zastupnika i s Austrijom vezane samo personalnom unijom. Takvu je Ugarsku zamišljao kao jedinstvenu državu od Karpata do Jadrana, u kojoj ima samo jedan politički madžarski narod. Imajući pred očima takvu političku situaciju u Ugarskoj, hrvatski je sabor pod predsjedanjem biskupa Haulika također pregnuo da stvori zaključke koji su išli za oslobođenjem od madžar-

53 U to doba nije Gaj igrao nikakve važnije političke uloge, štaviše, vodstvo Narodne stranke je u neku ruku od njega zaziralo, mada Gaj nije dao tome pravog povoda. Kako Gaj nije bio plemić, nije sudjelovao ni u županijskim ni u saborskim sjednicama. – [Da Gaj nije ni tada izgubio svaki utjecaj na politički život, dokazuju pisma koja mu je 1845. i 1846. slao bar. Franjo Kulmer iz Beča i njegova uloga u povezivanju Narodne stranke s ugarskim konzervativcima od 1845. dalje.]

54 [Osim toga je broj zastupnika koje šalje svaka županija povećan s pet zastupnika, nevezanih instrukcijom i bez prava da glasaju u donošenju zaključaka.]

skoga gospodstva, ali inače nije htio da se savez s ugarskom krunom raskine. Prije svega izabra sabor za Požun Hermana Bužana u gornju kuću, a Metela Ožegovića i Josipa Bunjika (velikog bilježnika požeške županije) u donju, a zatim zaključi na prijedlog saborskog odbora da se hrvatski jezik ima "uzvisiti na onu čast, vrijednost i valjanost koju je dosada uživao latinski jezik" (23. okt. 1847). Još je obnovljen raniji zaključak (od 1845) o stvaranju samostalne hrvatske nadbiskupije u Zagrebu, o sjedinjavanju Dalmacije i Rijeke s Hrvatskom, a naposljetku je sastavljena uputa za požunske poslanike, koja im nalaže da imaju braniti hrvatska prava kao i pripadnost Slavonije i Primorja Hrvatskoj; nadalje se u njoj kaže još i ovo: "Saborski poslanici neće nipošto dopustiti uvođenje madžarskog jezika kao nastavnog u gimnazije i akademiju ovih kraljevina, jer staleži i redovi žele da se u Hrvatskoj uvede kao nastavni jezik naš narodni jezik", i: "U dokaz bratske ljubavi prema ugarskoj braći služit će se poslanici već sada madžarskim jezikom (na požunskom saboru)". Kad je potom hrvatski sabor zaključen (27. okt.), staleži su ostavili dvoranu u uvjerenju da su položili zdravu osnovu modernoj Hrvatskoj. Sabor od 1847. posljednji je hrvatski staleški sabor.

Požunski sabor 1847. i 1848. Požunski je sabor otvorio kralj Ferdinand 12. novembra izrekavši tom prilikom madžarskim jezikom ovo: "Radujem se da ovdje vidim sabrane staleže i redove Kraljevine Ugarske. Moje očinske namjere pokazuju kraljevske propozicije; primite ih s povjerenjem." Činjenica da je kralj poslije vijekova prvi put otvorio sabor na madžarskom jeziku, izazvala je među Madžarima neopisivo oduševljenje, ali je i ojačala njihove dalekosežne nade. Prije svega, sabor je jednoglasno izabrao palatinom nadvojvodu Stjepana, sina palatina Josipa (umro 13. jan. 1847), a zatim je započeo vijećanje uzevši doskora (18. nov.), na Josipovićev prijedlog u raspravu tužbu zagrebačke županije da su hrvatski poslanici "nezakoniti" jer su tobože izabrani "s isključe-

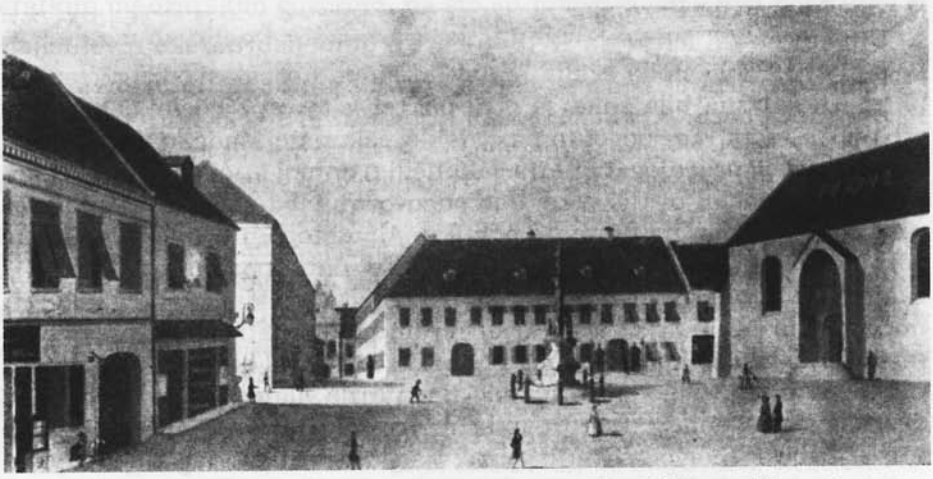

Strohberger, Trg sv. Marka u Zagrebu 1844 – Gradski muzej, Zagreb

njem plemstva" od nekakve "skupštine od 60 ljudi". Mada su hrvatski poslanici u toj stvari poricali ugarskom saboru kompetenciju na osnovi zakona (CXX: 1715, LVIII: 1791), ipak sabor prihvati tužbu i preda je na izvještaj zasebnom odboru "za ispitivanje hrvatskih smutnja", kojemu predsjednik bijaše vođa Madžara na tom saboru, Ludovik Kossuth. Taj pozva nato hrvatske poslanike preda se da im sudi. Ali Hrvati odbiše poziv porekavši ugarskom saboru pravo da prosuđuje pravovaljanost njihova mandata: i tako bijaše namjera Kossuthova osujećena. Iz osvete uzme sabor (7. jan. 1848) u raspravu zakonsku osnovu "o madžarskom jeziku i narodnosti". Ta je osnova prije svega određivala za "Ugarsko primorje" da se svi njegovi uredi i činovnici imaju u službenom saobraćaju s ugarskim oblastima i činovništvom dopisivati jedino u madžarskom jeziku, a u domaćim se poslovima "mogu uz madžarski jezik služiti samo još talijanskim". "Županijama požeškoj, virovitičkoj i srijemskoj" ostavlja se u upotrebi "još samo šest godina latinski jezik, računajući od razlaza ovog sabora". Osim toga osnova traži da svi ugarski novci imaju biti provideni ugarskim grbom i madžarskim natpisima kod svih građanskih, financijskih (komorskih) i vojničkih javnih zavoda, u "ugarskim lukama, na brodovima ugarskih trgovaca i na drugim ugarskim brodovima" ima se upotrebljavati jedino državni (ugarski) grb i ugarske narodne boje (zastava), a tako dobivaju i svi službeni pečati madžarske natpise. Sve se ovo odnosi i na Hrvatsku (užu), čije se oblasti i sudišta imaju odmah dopisivati sa svim ugarskim oblastima i sudištima jedino madžarski, a samo za domaću upotrebu ostavlja im se latinski jezik; time se očito htio izigrati zaključak hrvatskog sabora o hrvatskom službenom jeziku. Najzad je osnova tražila da se madžarski jezik ima učiti obligatno u svim hrvatskim školama, dakle i u pučkim. Potom je sabor tu zakonsku osnovu prihvatio; donja kuća bez preinake, unatoč prosvjedu hrvatskih poslanika, a gornja tek uz neke neznatne promjene. U toj situaciji nije hrvatskim poslanicima preostalo ništa drugo nego obratiti se na kralja s molbom da bi uskratio sankciju ovoj osnovi koja je značila propast Hrvatske.

Uto bukne 24. februara 1848. u Parizu buna (februarska revolucija), koja otjera s prijestolja kralja Ludovika Filipa i proglasi "drugu republiku". Ta je buna bila znak za opći pokret gotovo po cijeloj zapadnoj i srednjoj Evropi. Taj pogodni čas, dakle, iskoriste Madžari tako da su na Kossuthov prijedlog 3. marta zaključili u donjoj kući da se kralju pošalje adresa neka bi Ugarskoj dao odgovornu vladu i odobrio čitav niz reforma s obzirom na upravu i politiku. Ali od toga nije bilo ništa jer se gornja kuća kratila da primi adresu. Deset dana poslije toga bukne u samom Beču buna protiv Metternicha i njegova policajnog i reakcionarnog sistema (13. marta). Nato kralj Ferdinand otpusti sjutradan Metternicha, proglasi slobodu štampe i obeća (15. marta) austrijskim narodima ustav na osnovi odgovorne parlamentarne vlade. Tim je obećanjem dvor riješio to pitanje i za Ugarsku i Hrvatsku, jer sve ono što je dao Austriji nije se moglo uskratiti njima. Na glas o bečkim događajima prihvati i gornja kuća Kossuthovu adresu, a zatim cijeli sabor zatraži putem

svečane deputacije od kralja još i ukinuće staleštva i sabor sastavljen od izabranih narodnih zastupnika, narodnu vojsku (domobranstvo), odgovorno i od austrijske vlade nezavisno ministarstvo, ukinuće cenzure, izjednačenje svih staleža općim plaćanjem poreza i potpuno ukinuće kmetstva, urbara i crkvene desetine. Kralj Ferdinand je 16. marta primio u Beču deputaciju Madžara pod vodstvom palatina Stjepana, a drugi dan izišao je kraljevski reskript kojim je obećano odgovorno ministarstvo. Nato je po palatinovu nalogu grof Ludovik Batthyány sastavio popis ministara i iznio ga 23. marta pred staleže donje kuće. Međutim, u Beču nastadoše velike poteškoće kod sankcioniranja zakonske osnove o ministarskoj vladi, kad ju je sabor podastra, a najviše su protiv nje radili neki madžarski konzervativni velikaši, na čelu im barun Samuel Jósika. U tom je smislu kralj odaslao novi reskript na sabor i 7. aprila imenovao prvo ugarsko neovisno i odgovorno ministarstvo s grofom Ludovikom Batthyányjem kao predsjednikom. U to ministarstvo ušli su uz druge još i Kossuth kao ministar financija, herceg Pavao Esterházy kao ministar na kraljevu dvoru *(a latere)*, a Franjo Déak kao ministar pravosuđa. Tri dana kasnije došao je u Požun na sabor kralj Ferdinand u pratnji brata nadvojvode Franje Karla i njegova sina Franje Josipa, pa je sjutradan 11. aprila sankcionirao zakone stvorene na saboru 1848. Od tih je zakona određivao članak V da će odsada zastupati na saboru, koji se ima svake godine sastajati u Pešti, "županiju virovitičku 4 zastupnika, srijemsku 3, požešku s kr. slob. gradom Požegom 2, Riječki kotar (s Bakrom) 1, Hrvatsku 18, Hrvatsku krajinu 8, a Slavonsku krajinu 3". Zakonska osnova o "madžarskom jeziku i narodnosti" nije dobila sankcije, samo je čl. XXI određivao da "ugarske narodne boje i državni grb imaju upotrebljavati svi ugarski brodovi", dok se "pridruženim stranama" *(a kapcsolt részeknek)* dopušta "da se mogu uz boje i grb zemlje (tj. Ugarske) složiti i svojim bojama i grbom". Još istog je dana, 11. aprila, kralj zaključio posljednji ugarski staleški sabor i opet kratkim madžarskim govorom, na što su hrvatski poslanici pošli kući s uvjerenjem da njihovu domovinu čekaju burni dani.

Ban Jelačić. Međutim se i u Hrvatskoj događiše krupni događaji. Još 16. marta došao je u Beč barun Franjo Kulmer i savjetovao nadvojvodi Ludvigu[54a] (kraljevu bratu) da se imenuje banom – o čemu se upravo radilo još prije njegova dolaska – pukovnik prve banske regimente, popularni barun Josip Jelačić. Još je istog dana ovo imenovanje zaključeno, ali dekret kojim je Jelačić imenovan i generalom te zapovjednikom obiju banskih regimenata datiran je 23. marta. Za sve to nije se još znalo u Zagrebu kad su Gaj[55] i Kukuljević sazvali veliku skupštinu za 25. marta, na kojoj zaključiše pred kralja iznijeti po svečanoj deputaciji

54a [U Šišićevu tekstu pogrešno: nadv. Ivanu. Usp. iduću bilješku.]

55 [Gaj nije sudjelovao u sazivanju ove skupštine jer je već 16. III otputovao u Graz k nadvojvodi Ivanu, a zatim u Beč, zalažući se, na svoju ruku, za Jelačićevo imenovanje. U Zagreb se vratio tek uoči skupštine, uvečer 24. III.]

ove "narodne želje": da se Jelačić imenuje banom,[56] da se hrvatske zemlje (Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija i Rijeka) ujedine, da se narodu dade odgovorna vlada nezavisna od ugarske, stalni hrvatski zastupnički sabor i ukinuće posljednjih ostataka kmetstva kao i staleštva.[57]

Jelačićevo imenovanje banom označava krizu madžarsko-hrvatskih odnosa u posljednjim decenijima. Budući da u novo ugarsko ministarstvo nije ušao nijedan Hrvat, znali su Hrvati da se sada radi o opstanku Kraljevine Hrvatske. Stoga je ponovno odlikovanje bana Jelačića podmaršalom i zapovijedajućim generalom u Hrvatskoj i u Vojnoj krajini izazvalo općenitu radost i velike nade. Te se nade još povećaše kad je ban 19. aprila izdao na sve hrvatske oblasti okružnicu da "dok se ne sastane hrvatski sabor ima svako poglavarstvo i općina djelovati pod ličnom odgovornosti u svom djelokrugu i ni od koga primati ni-

Ban barun Josip Jelačić

kakvih službenih naloga (naime od ugarske vlade)"; već se mogu samo na bana obraćati, kao na vrhovnoga zemaljskog glavara imenovana od kralja. Tom je okružnicom Hrvatska prekinula mnogovjekovne veze s Ugarskom. Uskoro potom izdao je ban naredbu (18. maja) kojom je ras-

56 [U "Zahtivanjima naroda" od 25. III ne govori se u tač. 1 o imenovanju Jelačića za bana nego ga skupština sama bira.]

57 [U tač. 14 zahtijeva se "odrješenje podanikah (kmetovah) od robote ili tlake i zatim od podaničtva"; u tač. 12 "jednakost sviuh bez razlike stališa i vjere pred sudom", a u tač. 13 "jednakost nošenja teretah ili plaćanje štibre i daće sviuh bez razlike stališah".]

pisao izbore u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini za 191 zastupnika, dok su virilisti napose pozvani banskim pismom. Sabor se sastao u Zagrebu 5. juna te je odmah instalirao Jelačića; pri tom je kao instalator fungirao srpski patrijarh Josif Rajačić, u znak sloge Hrvata i Srba.[58] Zatim je sabor prije svega primio izvještaj svojih požunskih poslanika, ali ugarskog zakona od 1848. nije proglasio, već je sam zaključio ukinuće kmetstva[59] i opće plaćanje poreza, to jest prestanak feudalizma nakon tolikih vijekova. U pogledu budućeg odnosa Hrvatske prema Ugarskoj sabor se postavio na federalističko stanovište, izrazivši želju da se Monarhija uredi po uzoru Švicarske s nezavisnim narodnim vladama, ali s centralnim parlamentom i vladom u Beču za vanjsku politiku (diplomaciju), vojsku, financije i trgovinu.[60] Sabor nadalje zaključi da se banska vlast ima obnoviti "od Drave do mora", a Krajina i Dalmacija sjediniti s Hrvatskom. Za posrednika između Hrvatske i dvora izabran je na saboru barun Franjo Kulmer.

U to vrijeme razviše Madžari jaku agitaciju u Slavoniji. Stoga se ban zaputi onamo te je opet čvrsto sveže s materom zemljom; jedini Osijek držao je s Madžarima. Nato Jelačić ode u Beč, gdje su Madžari mislili posredovanjem nadvojvode Ivana postići izmirenje s Hrvatima. Na konferenciji s madžarskim ministrima ban iznese kao uvjete pomirbe da se ugarska ministarstva rata i financija sjedine s centralnom vladom u Beču, dok će preostala ministarstva Hrvati priznati samo ako im se zajamči potpuna unutarnja nezavisnost s općenitom upotrebom hrvatskog jezika, pa i na ugarskom saboru.[61] Ali Madžari ne htjedoše prihvatiti tih uvjeta, a Jelačić se tada vrati u Zagreb s uvjerenjem da će doskora doći do oružana sukoba s Madžarima. Velikom žurbom stao je kupiti i opremati krajiške čete, a Rijeku zaposjedne vojničkom silom.[62] Otada je Rijeka sve do 1867. sastavni dio Hrvatske. Kad su sve priprave bile gotove, navijesti 7. septembra (u tajnom sporazumu s bečkim dvorom)[63] ugarskom ministarstvu rat riječima: "Mi hoćemo jednakost i ravnopravnost svih naroda i narodnosti što žive pod ugarskom krunom. Budući da ugarsko ministarstvo drži da ne može pristati na ove uvjete, nalaže

58 [Zagrebački biskup Juraj Haulik, koji bi prema običaju trebao da izvrši instalaciju, nije se u to vrijeme nalazio u Zagrebu.]

59 [Kmetski su odnosi, zajedno s tlakom i urbarijalnim daćama kao i crkvenom desetinom, ukinuti već odlukom zajedničkog sabora u mjesecu ožujku, a u Hrvatskoj je ban Jelačić svojim "otvorenim pismom" od 25. IV proglasio da su seljaci "na vieke od tlake gospodske i svake daće urbarijalske i desetine crkvene oslobođeni". Taj je proglas hrvatski sabor potvrdio, ostavivši otvorenim pitanje seljačkih obaveza na izvanselišnim (gornim) i alodijalnim zemljama, a nije potpuno riješio ni pitanje pašnjaka i šuma.]

60 [Financije i trgovina trebale su da budu zajedničke samo ukoliko se odnose na zajedničke poslove i trgovačke odnose s inozemstvom.]

61 [Osim toga, ban je, na osnovu odluke hrvatskog sabora, zahtijevao da se vojvođanskim Srbima prizna pravo na samostalnost.]

62 Hrvatska je vojska zaposjela Rijeku 31. VIII.

63 [Riječi u zagradama unio je Šišić u tekst kakav je ušao u knjigu: Jugoslovenska misao, str. 156/7.]

nam čast i dužnost da pokušamo zadnje: da se latimo oružja". Prije odlaska osnova ban u Zagrebu bansku vladu s pet odsjeka: za pravosuđe, unutarnju upravu, bogoštovlje s nastavom, vojne poslove i za financije, kamo su potpadali još i trgovački i gospodarski poslovi. Banskim je namjesnikom učinio Mirka Lentulaja, a zatim krenuo u Varaždin, gdje se sabralo oko 40.000 vojnika, većim dijelom krajišnika.

Jelačić je prešao Dravu 11. septembra, ušao u Čakovac i odmah proglasio Međumurje sastavnim dijelom Hrvatske. Potom je krenuo preko Kaniže i Stolnog Biograda prema Budimu. Međutim je ministarstvo grofa Batthyányja zbog Jelačićeva istupa podnijelo kralju Ferdinandu molbu za demisiju, na što madžarski sabor povjeri privremeno vođenje

MI BARON

JOSIP JELAČIĆ

od Bužima,

Početak proglasa bana Jelačića o ukidanju feudalnih odnosa u Hrvatskoj (25. IV 1848)

državnih poslova Ludoviku Kossuthu (s još dva ministra), a 16. septembra izabra ga i predsjednikom odbora "za zemaljsku obranu". Ovim se posljednjim događajem počinje takozvana madžarska revolucija od 1848-1849. Kossuth je grozničavom brzinom počeo organizirati narodni otpor, našavši u madžarskoj inteligenciji prikladne suradnike, a u fanatiziranim masama nepresušivo vrelo snage. Međutim se postavio na čelo madžarske vojske sam palatin nadvojvoda Stjepan u želji da krene protiv Jelačića, ali mu iz Beča naložiše da u bana ne dira. Nato je palatin predao vrhovno zapovjedništvo generalu Mógi i požurio se u Beč odrekavši se palatinske časti (25. sept.). Nadvojvoda Stjepan bijaše pos-

ljednji ugarski palatin. General Móga je pošao s vojskom u susret Jelačiću, koji je već ostavio Stolni Biograd. Između Pákozda i Velenceja došlo je 29. septembra do bitke koja ostade neodlučna mada je na desnom krilu i u centru hrvatska vojska održala potpunu pobjedu.[64] Sutradan zaište Jelačić primirje od tri dana, ali već drugi dan (30. sept.) okrene prema Beču, gdje su se opet spremali ozbiljni događaji, a 6. oktobra planula je u gradu buna koja primora dvor da se preseli u Olomouc. Tako je grad sasvim došao u ruke ustanika, koji se u njemu utvrde i spreme na otpor. Uto je stigao i Jelačić pod Beč te ga počne zajedno s carskom vojskom, kojom je zapovijedao knez Windischgrätz, opsjedati. Ali gradu pohrli u pomoć madžarski general Móga; njega Jelačić kod Schwechata ametice potuče (30. okt.), na što se drugi dan Beč predade pobjednicima, dok je Kossuth zamijenio Mógu veoma sposobnim mladim generalom Arturom Görgeyem. Sada su imali Jelačić i Windischgrätz udariti na Ugarsku i primorati je na pokornost. Budući da se Ferdinand V nije smatrao doraslim novoj političkoj situaciji, odreče se 2. decembra u Olomoucu ugarsko-hrvatske i carske krune, a jer je i brat njegov Franjo Karlo učinio isto, prijeđu obje krune u smislu nasljednog zakona na njegova 18-godišnjeg sina, nadvojvodu Franju Josipa.

V
FRANJO JOSIP I i KARLO IV
(1848-1918)

Izvori. – Dnevnik Sabora trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, držana u glavnom gradu Hrvatske godine 1861, Zagreb 1862; Dnevnik Sabora... od godine 1865.-7, Zagreb 1867; Dnevnik sabora... od 1868. dalje; B. Šulek. Naše pravice, Zagreb 1868; I. Bojničić, Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodbi, Zagreb 1911: Brzopisna izvješća pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, Zadar 1890-1914; R. W. Seton-Watson, Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Leipzig 1913. (prilozi, str. 455-632).

F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I-IV, Zagreb 1928-31. (obuhvaća razdoblje 1860-94); J. J. Strossmayer. Dokumenti i korespondencija I, 1815-59. Zagreb 1933; M. Cepelić – M. Pavić, J. J. Strossmayer, biskup bos.-djakovački i srijemski, g. 1850-1900. Zagreb 1900-04; T. Smičiklas, Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izbrani njegovi spisi i govori, rasprave, okružnice, Zagreb 1906; V. Košćak, Strossmayerova ostavština u Arhivu JAZU, HZ XI-XII, 1958/9; Strossmayerova ostavština – ostali fondovi, HZ XIII, 1960; M. Prelog, Miškatovićevi listovi Perkovcu, JNj IX/II, 1925. (pisma su iz g. 1868); M. Pavlinović, Nepublicirana historična pisma (Studije, eseji, prikazi, IV), Zagreb 1930. (iz korespondencije Mihovila Pavlinovića); Obzor – jubilarni broj 1910 (u stvari opširan prikaz političkog razvoja 1860-1910, dat kroz značajnije "Obzorove" članke te biografije i obilatu korespondenciju najistaknutijih političkih ljudi); Narodni list, Zadar 1912, jubilarni broj.

64 Pobjedu pripisivale su sebi još tada obje strane: Hrvati su je prozvali pobjedom kod Velenceja, a Madžari pobjedom kod Pákozda, već prema mjestima svojih uspjeha. – [Netačan datum bitke u Šišića (28. IX) ovdje je ispravljen.]

K. Šegvić, Prvo progonstvo Eugena Kvaternika, Zagreb 1907; Drugo progonstvo E. K-a, 1907. (nekritičko izdanje jednog dijela Kvaternikova dnevnika iz razdoblja 1858-67).

A. Starčević, Djela I-III, Zagreb 1893-96. (nedovršeno); B. Jurišić, Ante Starčević. Izabrani spisi. Zagreb 1943; Mihovil Pavlinović, Različiti spisi 1869-1874, Zadar 1875; A. Radić, Sabrana djela I-XIX, Zagreb 1936-39. (s indeksom B. Magovca, O čem je pisao A. R.).

M. Zoričić, Statističke crtice o kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, 1885; Popis žiteljstva godine 1890, Zagreb 1890; Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU 125, 1896; F. Vrbanić, Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije, Rad JAZU 140, 1899; Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku, Rad JAZU 144, 1900; Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892-1919, Istor. Arhiv KPJ IV, Beograd 1950; M. Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Izabrani izvori. Zagreb 1957.

F. Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919, Zagreb 1920; A. Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja. Prilozi novijoj jugosl. historiji I. JAZU, 1956; B. Krizman, Izvještaji D. T. Simovića, delegata Srpske vrhovne komande kod vlade Narodnog vijeća SHS g. 1918, HZ VIII, 1955; D. Foretić, Nekoliko dokumenata o pobuni mornara u Boki Kotorskoj 1918 (ćir.), Istor. Zapisi VII, knj. X, 1954; B. Stulli, Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj, AVj I, 1958.

J. Trdina, Bahovi huzarji in Iliri. Spomini iz moje profesorske službe na Hrvaškem (1853-67). Ljubljana 1903. i ²1951. (Zbrano delo 3.); E. Kvaternik, Gorke uspomene, Hrvatska 1871, br. 4-13; M. Makanec, Moja izpovjed narodu, Kraljevica 1876. (zapravo 1877; članci iz razdoblja 1869-75, objavljeni u "Primorcu"); J. Živković, Politički pabirci iz nedavne prošlosti Hrvatske ili Kako je nastala hrv.-ug, nagodba, Zagreb 1892; F. Folnegović, Doživljaji i dojmovi, Zagreb 1902; Stj. Radić, Kako sam postao svoj gospodar, Božićnica, Zagreb 1922; Moj politički životopis, Božićnica, 1926; M. Pavlek Miškina, Početak hrvatskoga seljačkoga pokreta, Zagreb 1937; A. Trumbić, Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija. (Iz mojih političkih uspomena.) Zagreb 1936; F. Supilo, Politika u Hrvatskoj, Rijeka 1911. i Zagreb ²1953. (članci iz Riječkog Novog Lista); Otvoreno pismo F. Supila zastupnika delničko-čabarskog kotara svojim izbornicima, Zagreb 1910; H. Hinković, Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata. Zagreb 1927; F. Potočnjak, Iz emigracije I-IV, Zagreb 1919-26; D. Šepić, Trumbićev "Dnevnik", HP V, 1959; Iz korespondencije Frana Supila, AVj I-II, 1958-59; A. Pavelić, Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu, Zagreb 1935.

M. Marjanović, Hrvatska Moderna. Izbor književne kritike I (1897-1900). Noviji pisci hrvatski 3, 1951.

B. Krizman, Zapisnici Središnjeg odbora "Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba" u Zagrebu, Starine 48, 1958.

Literatura. – R. Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, Zagreb 1906; J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936; Političke stranke kod Hrvata i njihova ideologija, Beograd 1939; V. Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958; F. Šišić, Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja. Beograd 1938; M. Vladisavljević, Državnopravni položaj Hrvatske u okviru Habsburške monarhije, Bibl. Politika i društvo 10, 1937; Hrvatska autonomija pod Austro-Ugarskom, Beograd 1939; B. Šulek, Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882, Zagreb 1883; M. Marjanović, Savremena Hrvatska, Beograd 1913; M. Polić, Parlamentarna povjest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkog, kulturnog i društvenog života I (1860-67) i II (1867-80),

Zagreb 1899-1900; R. W. Seton-Watson, Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Leipzig 1913; V. Novak, Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Zagreb 1948. (2., skraćeno izdanje, Sarajevo 1960, pod naslovom: Velika optužba).

H. Friedjung, Oesterreich von 1848 bis 1860, I-II/1, Stuttgart 1908; N. Andrić, Pod apsolutizmom, Zagreb 1906; B. Drechsler, Dr. Ante Starčević. Književna studija iz doba apsolutizma. HK VII, 1912; J. Šidak, Autobiografski spisi J. Trdine kao izvor za hrvatsku povijest, ZČ VIII, 1954.

G. Novak, Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1860-61, HZ VI, 1953; V. Bogdanov, Borba za ujedinjenje s Dalmacijom u Hrvatskom saboru iz godine 1861, ZR X, 1961; Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom saboru 1861, Zbornik HI JAZU III, 1960; F. Šišić, Kako je Hrvatska izgubila Međumurje godine 1860/1, Obzor Spomen-knjiga 1860-1935; Rijeka i riječko pitanje, Veda II, 1912; J. Nagy, Historijsko pravo u pokretima šezdesetih godina, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930; R. Maixner, La propagande antiautrichienne de Tkalac en 1866, Annales... VIII-IX, 1944/5. (usp. prikaz Lj. Kuntić, u HZ II. 1949); M. Prelog, Miškatović i Perkovac, JNj IX/I, 1925, i u knjizi: Portreti i članci, 1926; V. Novak, Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka, IČ I, 1948; Lj. Kuntić, Prilog politici hrvatske opozicije 1865-1868, HZ X, 1957; O nekim osnovama za politiku hrvatskih građanskih stranaka u XIX. stoljeću, Zbornik FF, Odsjek za povijest 2, Zagreb 1959; F. Šišić, Ideje biskupa Štrosmajera (ćir.), Ratnik, Beograd 1928. i pos.; V. Novak, Franjo Rački (ćir.), Beograd 1958; K. Šegvić, Dr. Ante Starčevič. Njegov život i njegova djela. Zagreb 1911; J. Horvat, Ante Starčević, Kulturno-povijesna slika, Zagreb 1940; V. Bogdanov, Ante Starčević i hrvatska politika, Zagreb 1937; Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnaslavenskih naroda, Zagreb 1951; A. Cesarec, Ideološka pozicija E. Kvaternika, Izraz II, 1940; Kriza stranke prava i naši "komunari", Izraz III, 1941, i pos., Zagreb 1951; F. Šišić, Eugen Kvaternik i Rakovička buna, JNj X/I i pos., 1926; M. Nehajev, Rakovica, Zagreb 1932; G. Jakšić, Rakovička buna, Šišićev zbornik, 1929; J. Šidak, Značenje Rakovice u austrijskoj politici 1871, HP VII, 1961; Lj. Kuntić, Kvaternik i ustanak u Rakovici 1871 godine, HP I, 1954; E. Kvaternik prema nekim pitanjima hrvatske politike, Radovi FF, Odsjek za povijest 1, Zagreb 1959; Slovenija u političkom programu Stranke prava do 1871, godine, JZ III, 1958. (usp. ocjenu D. Kermavnera u bilješkama uz I. Prijatelja, Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848-1895, IV, 1961, str. 600-616); R. Maixner, Preradovićevo posredovanje između narodnjaka i Lónyaya g. 1871/2, Građa za povijest književnosti hrvatske 24, 1953; R. Horvat, Ivan Mažuranić, Hrvatsko kolo XI, 1930; A. Barac, Mažuranić, Zagreb 1945; M. Nehajev, O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu, HR 1930. i u knjizi: Studije i članci II, Zagreb 1944; M. Gross, Propast starounionističke stranke u svijetlu izvještaja Mirka Bogovića, Zbornik HI JAZU I, Zagreb 1954; V. I. Frejdzon, Korrespondencija Rački-Strossmayer kak istočnik po istorii Horvatii vtoroj poloviny XIX v., Slavjanskaj arhiv 2, Moskva 1959.

R. Horvat Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935; F. Ivanišević, Narodni preporod u Dalmaciji, Split 1932; F. Šišić, Natko Nodilo, HK VII, 1912; V. Novak, Natko Nodilo, Letopis MS 1935. i pos.; Natko Nodilo – političar i ideolog, ZR X, 1961; M. Pavlinović, Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848-87 u svjetlu nepoznatih izvora, Zagreb 1936; Stj. Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb 1944; I. Grgić, Lovro Monti, ZR X, 1961; G. Novak, Prošlost Dalmacije II, Zagreb 1944; N. Čolak. Narodni preporod u Dalmaciji u svijetlu historiografije, Radovi Inst. JAZU u Zadru X, 1961.

R. Bićanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860, I, Zagreb 1951. (usp. M. Novak Postanak industrijske buržoazije i proletarijata u Hrvatskoj i Slavoniji, Ekonomski pregled 1952); Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-95, Ekonomist i pos. 1937; J. Gorničić-Brdovački, Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. g., Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 3, 1952; Zv. Jelinović, Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi, isto 6, 1957; V. Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I-II, Zagreb 1929-30; M. Gross, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, HZ VIII, 1955; Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji, HZ V, 1952; A. Radenić, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, PI SAN 305, 1958; J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895). I-II, 1958.

R. Horvat, Prije Khuena bana, Zagreb 1933; J. Peršić, 1883-ća, Zagreb 1933; M. Polić, Ban Drag. grof Khuen-Hedervary i njegovo doba, Zagreb 1901; M. Nehajev, Dva torza, I. Khuen, HR IV, 1931; A. Flaker, O pravaškom radikalizmu 80-tih godina XIX. stoljeća, HZ VII, 1954; Pravaštvo i Rusija, HZ XI-XII, 1958-59; M. Marjanović, Hrvatska Moderna. Izbor književne kritike I (1897-1900). Noviji pisci hrvatski 3, 1951; Narodni pokret god. 1903, I-II, Dubrovnik 1904; V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret 1903, Rad JAZU 321 i 322, 1960-61; Stj. Radić, Současné Chorvátsko, Prag 1900; M. Gross, Socijalna demokracija Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903, HZ VII, 1954; Narodni pokret u Hrvatskoj 1903, HP 1954; Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890-1902, HZ IX, 1956; M. Schneider, Događaji u Zaprešiću 1903 godine..., HP I, 1954.

J. Ibler, Hrvatska politika 1903-1913, I-II (1903-06), Zagreb 1914-1917; M. Paulová, Tomáš G. Masaryk a Jihoslované, Československo-jihoslovanská revue VII, 1937; Vznik rické resoluce, Bidlùv sborník, Prag 1928; M. Marjanović, Riječka i Zadarska rezolucija, HP I, 1954; J. Horvat, Supilo. Život jednoga hrvatskog političara. Zagreb 1938; Fran Supilo, Beograd 1961; V. Bogdanov, O životu i radu Supila (uvod u novo izdanje Supilove "Politike u Hrvatskoj", Zagreb 1953); R. Lovrenčić, Ekonomska problematika u Supilovu "Novom listu" 1903-1905, Zbornik FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960; M. Marjanović, Stjepan Radić, Beograd 1937; J. Šidak, Idejno dozorevanje Stjepana Radića, Sodobnost VIII, Ljubljana 1940; Lj. Vuković-Todorović, Hrvatski seljački pokret braće Radića I, Beograd 1940; Sveslovenstvo Stjepana Radića, Bibl. Politika i društvo 41, Beograd 1940; Đ. Tasić, Socijalna ideologija i nacionalizam Antuna Radića, Bibl. Politika i društvo 30, Beograd, 1939; V. I. Frejdzon, Socialjno-političeskie vzgljady Antuna i Stepana Radičej v 1900-h gg. i voznikovenie Horvatskoj krest'janskoj partii (1904-1905), Učenye zapiski Inst. slavj. XX, Moskva 1960; Stj. Kranjčević, Početak hrvatskog seljačkog pokreta, Književnik XI, 1938; M. Gross, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-07, Beograd 1960; F. Šišić, Atentat Luke Jukića i bečka politika, Riječ 1930, br. 48, 25. XII; Horvaty i Vengry pered 1918-m g., zbornik Jugoslavija I, Beograd 1930; M. Durman, Jukićev atentat na Cuvaja, Književnik X. 1937; M. Živanović, O događajima u Dalmaciji za vreme aneksione krize 1908-1909 godine, IČ. VII, 1957; Dve demonstracije u Splitu i Šibeniku 1912. godine, Radovi Inst. JAZU III, Zadar 1957; V. Zaninović, Mlada Hrvatska uoči I Svjetskog rata, HZ XI-XII, 1958-59; M. Gross, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine, Istorija XX veka III, Beograd 1962.

M. Paulová, Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925; Diplomatická hra o Jihoslovany za svìtové války, Prag 1923; Dìjiny Maffie. Odboj Čechù o Jihoslovanù za svìtové války 1914-1918, I-II/1, Prag 1928-38; Počátky vnitřního odboje u Slovincù a Chorvatù, Časopis Národního Musea CV, 1931; M. P. Đorđević, Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914-1918, Beograd 1922; D. Šepić, Supilo diplomat, Zagreb 1960; Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Au-

stro-Ugarskoj 1917/18, HZ XI-XII, 1958-59; Počeci Jugoslavenskog odbora i srpska vlada, HZ XII, 1960; F. Čulinović, 1918. na Jadranu, Zagreb 1951 (usp. ocjenu B. Krizmana u HZ VIII, 1953); B. Krizman, Osnivanje Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, HZ VII 1954; Početak rada Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1918. g:, HP I, 1954; O putu grofa Stj. Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918 HZ XI-XII, 1958-59; Stjepan Radić 1918. godine, HP VI, 1960. "Narodno vijeće SHS" u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918. godine, Anali JI JAZU I, Zagreb 1956; J. Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918-1929, Zagreb 1938 (na str. 9-164 prikazan je razvoj događaja u toku 1918. do proglasa ujedinjenja 1. XII); B. Stulli, Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1.-3. februara 1918, Split 1959.

F. Barbalić, Prvi istarski sabori (1861-1877), Rad JAZU 300, 1954; Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. – Prema bilješkama iz "Naše Sloge". Zagreb 1952; I. Beuc, Pred prvo zasjedanje Istarskog sabora 1861 god., RR I, 1952; B. Lukić, Borba za ravnopravnost hrvatskoga jezika u istarskom saboru, JZ II, 1957; Vj. Bratulić, Hrvatski zastupnici u istarskom saboru i Carevinskom vijeću devedesetih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda, JZ III, 1958; D. Gervais, Istarski sabori 1909-1914, RR I, 1952; D. Šepić, Politika "narodnog mira" u Istri 1908-13, Anali JI III, 1961.

a) REVOLUCIJA I APSOLUTIZAM

Madžarska revolucija 1848-1849. Čim je mladi car Franjo Josip I preuzeo vladanje, izda proglas (2. dec.) kojim izjavi da želi da vlada "na osnovi ravnopravnosti svih narodnosti Monarhije, jednakosti svih državljana pred zakonom i sudjelovanjem narodnih zastupnika kod zakonodavstva". Još istoga dana (2. dec. 1848) imenova Franjo Josip bana Jelačića gubernatorom Rijeke, jer je svojim "krepkim i zgodnim postupkom uspio da na Rijeci uzdrži carsku vlast i zakonito stanje", a zatim posebnim dekretom još i civilnim i vojničkim gubernatorom Dalmacije. Tako je Jelačić ujedinio u svojoj ruci sve hrvatske zemlje s Međumurjem, koje su tada bile unutar granica Monarhije; izuzetak čini samo Istra s Kvarnerskim otočjem. Najzad je mladi vladar još istog dana (2. dec.) imenovao baruna Franju Kulmera hrvatskim ministrom "bez lisnice, ali sa mjestom i glasom u ministarskom vijeću", da bude zakoniti posrednik između dvora i hrvatske vlade. Tom ministarstvu s knezom Schwarzenbergom na čelu bijaše određeno da bude zajedničko cijeloj Monarhiji. Dok su sva ta imenovanja izazvala veliku radost kod Hrvata, madžarski je novi sabor u Pešti (od 5. jula dalje) – na kojem dakako nije bilo Hrvata – saznavši za promjenu na prijestolju, izjavio (9. dec.) da "bez obavijesti, znanja i privole sabora nitko ne može jednostrano raspolagati pósjedom ugarskoga kraljevskog prijestolja". Stoga je sabor pozvao zemlju da ne sluša nikoga koga ne priznaje "zakon, ustav i sabor". Na to je dvor odgovorio tako da je dao knezu Windischgrätzu i banu Jelačiću zapovijed da oružjem slome otpor Madžara. U prvi je mah carska vojska postigla u napornoj "zimskoj vojni" znatne uspjehe približavajući se žurnim koracima Budimu. Napose treba istaknuti djela Jelačićeve krajiške vojske, koja je pobijedila kod Mošona (18. dec.), zauzela Đur (27. dec.) i porazi-

la madžarskoga generala Perczela kod Móora, nedaleko od Stolnog Biograda (30. dec.), a samoga Görgeya kod Tétényа (3. jan. 1849) i zatim ušla 5. januara s Jelačićem i Windischgrätzom na čelu u Budim i Peštu. Još prije toga ostavi madžarski sabor s Kossuthom ugroženi glavni grad te se preseli u Debrecin, gdje je 9. januara održana prva sjednica. Tom je prilikom Kossuth ponio sobom iz Budima krunu sv. Stjepana i ostale kraljevske insignije. Iz Debrecina dao se na dalju organizaciju ustanka kojemu se pridružiše i neki stranci, tako Poljaci grof Dembiński i Bem, i ubrzo opet stvori čitavu vojsku. Ali Windischgrätz joj pođe u susret i potuče Dembińskog u dvodnevnoj krvavoj bitki kod Kápolne, nedaleko od Jegra (26. i 27. februara), tako da se Madžari povukoše na lijevu obalu Tise. Poslije bitke javi Windischgrätz dvoru da je "uništio buntovne horde". Car uze taj izvještaj kao istinit i, smatrajući da je otpor Madžara slomljen a rat dovršen, objavi 4. marta 1849. svojim zemljama nov ustav, obično nazivan "oktroirani", jer je djelo Schwarzenbergova ministarstva bez sudjelovanja parlamenta.

Oktroirani ustav bijaše zapravo obnova staroga carskog sistema na osnovi germanizacije za "Austrijsko Carstvo" *(Kaisertum Oesterreich)*. Ta se "slobodna, nerazdjeljiva, nerazdruživa, ustavna nasljedna monarhija *(Erbmonarchie)*" sastoji od pojedinih krunovina *(Kronländer)*, koje su međusobno nezavisne jedna od druge, ali sve zajedno čine jednu cjelinu. Među njima se navode (§ 1) – ovim redom – i "kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Hrvatskim primorjem, gradom Rijekom s kotarom; kraljevina Ugarska; velika vojvodina Erdelj; Vojna krajina (ugarska i hrvatsko-slavonska kao jedna cjelina)". Glavni je Grad Beč, koji je sjedište državne (centralne) vlade; sve su narodnosti *(Volkstämme)* jednakopravne i svaka ima neoskvrnjivo pravo da čuva i njeguje svoju narodnost i jezik. Zakonodavstvo u državnim poslovima vrši car s državnim (centralnim) saborom *(Reichsrath)*, a u zemaljskim (krunovinskim) car sa zemaljskim saborima *(Landtag)*. Državni se sabor sastaje u Beču, a sastoji se od gornje i donje kuće. Gornju kuću sačinjavaju zastupnici izabrani na zemaljskim saborima svake krunovine, a donju zastupnici izabrani izravno od naroda; mandat prvih traje 10, a drugih 5 godina. Za dotadašnji se ustav Ugarske kaže (§ 71) da će "utoliko ostati na snazi ukoliko se njegove ustanove ne kose s ovim državnim ustavom", dakle se ukidaju zakoni od 1848, a zatim se nastavlja da će odsada biti u Ugarskoj "zajamčena prikladnim ustanovama ravnopravnost svih narodnosti i jezika u svim prilikama javnog i građanskog života". Poslije toga se osniva (§ 72) zasebna srpska vojvodina *(Woivodschaft Serbien)* i otkida od Ugarske (a dio Srijema od Hrvatske). Zatim se govori o Hrvatskoj i Slavoniji (§ 73): "U kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji samo pripadajućim primorjem i gradom Rijekom s kotarom ostat će zasebne njihove uredbe na snazi u potpunoj nezavisnosti od Kraljevine Ugarske. Zastupnici iz Dalmacije raspravit će sa hrvatsko-slavonskim saborom, posredovanjem izvršujuće državne vlasti, o uvjetima združenja Dalmacije s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom, pa će rezultat podastrijeti caru

na sankciju." Kad se u Hrvatskoj saznalo za otkroirani ustav, nasta velika zlovolja jer su svi iz dana u dan očekivali sankciju hrvatskih saborskih zaključaka od juna 1848. Stoga se Bansko vijeće i usprotivilo da na Jelačićev nalog proglasi novi ustav, javivši banu da toga neće učiniti jer "nikada nije izjavio naš narod da će starinski, od pređa svojih zadobljeni, te zakonom i prisegom svijeh kraljeva potvrđeni zemaljski ustav odbaciti i njega se posve odreći". Da izbjegne prigovorima, Bansko vijeće sastavi u tom smislu predstavku, koju potom Ivan Kukuljević preda s nekim drugovima caru Franji Josipu (7. maja). Ali carevi savjetnici, među njima i sam hrvatski ministar barun Kulmer, nikako nisu htjeli da popuste, štaviše, oni su dali Hrvatima do znanja, ako ne prihvate taj ustav, da će ih smatrati jednakim buntovnicima kao i Madžare.[65] Jedini

65 S tim je u vezi Ivan Kukuljević pisao banu Jelačiću 9. aug. 1849. iz Zagreba ovo: "Da ja nepoznam domorodno, i uprav s kroz i s kroz slavjansko srce Vaše Svietlosti, nebi se usudio tako posve otvoreno stanje sadašnje hrvatskoga našega naroda pred Vaše oči staviti, kako namieravam. Odkako ja od 15 godinah na literalnom polju, a 9 godinah na političkom polju za narod i s narodom mojim radim, nikad nisam tolike tihe tuge i nezadovoljnosti u narodu mome opazio, kao što uprav u vrieme ovo. Nerazumievam ja ovdje pod narodom mojim neuke mase, koje fanatizam, uzhićenje i zasljepljenje simo ili tamo nagnuti može, već ja razumievam pod narodom one ljude stare i mlade, koji su od početka gibanja narodnoga sve do danas u svih krizah našega političkog života narod ravnali, podučavali, tješili i oduševljavali... Najveće nezadovoljstvo porodio je način, kojim se nama od vlade novi ustav narinuti želi. Naš narod, koj je od stoljećah i stoljećah naučen bio svaku naredbu, koja u život i budućnost zasjecaše, samo na saboru pretresivati i primati, vidi najedankrat sada, poslje kako je sve moguće fizične, materijalne i duševne sile za uzdržanje i povećanje svoje slobode prinjeo, da mu se ista starinska sloboda pređah njegovih silnom nogom pogaziti hoće. Ako bi naš narod danas primio nezakonitim putem kakavgod, makar i koristan sebi patent ili reskript; tko mu stoji dobar da neće sutra istim načinom i nekoristnu i najopasniju za sebe naredbu primiti morati?.... Nu ako i načela oktroiranog ustava potanko pretresemo, vidimo s jedne strane, da su ponajviše na njemačkom, slavjanskoj naravi posve protivnom duhu i značaju osnovana; a s druge strane, da nam ona svu našu historičku i političku prošastnost zabacivaju, a svim našim krasnim ideam slavjansko-orientalske budućnosti za uviek vrata zatvaraju. Ako smo danas načela oktroiranog ustava posve primili, otvorili smo istinabog vrata teženju njemačke idealne veličine, i uplivu tuđinskoga duha i tlačenja; ali smo se zajedno i odrekli političke sile našega sabora; odrekli smo se starinske one vlasti, koju smo uviek sa svim pravom za naše banove, kao podkraljeve, zahtievali; odrekli smo se krepkog saveza s našom Granicom (Krajinom), koja je ipak naša krv i koja jedina naše idee, prije ili poslje, realizirati može; odrekli smo se našega neposrednog upliva u Bosnu i Srbiju; odrekli smo se iste one težnje za sjedinjenjem naših slavjanskih susjedah u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj itd., koji su jedino zato hlepili za našim savezom, jer su njeku* jakost i silu u nama vidili. – Pod budućimi carskimi nenarodnimi Statthalteri; na budućem ograničenom saboru; pod budućim jakim neobhodnim uplivom tuđinskoga duha, moraju prestati sve slobode i narodne namjere; mora se prekinuti ona nit, koja nas je s prošastnošću našom vezala; mora se presjeći ona staza, po kojoj smo krepko, slobodno i narodno htjeli putovati u budućnost. To su misli svih naših postojanih domorodacah... (Stjepan Mirković, Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1861, str. 51-53.) – [*U prvom izdanju Pregleda stoji na ovom mjestu: *njenu*, a u tekstu, objelodanjenom u knjizi "Jugaslovenska misao" (str. 159): *svoju*. Oboje je netačno.]

je ban Jelačić imao smjelosti da bečkoj vladi savjetuje "da udovolji željama Hrvata i neka ih ne odbija od sebe jer da bi to već u skoroj budućnosti moglo uroditi rđavim posljedicama".[66]

Konac madžarske revolucije. Međutim je otkroirani ustav natjerao Madžare u radikalnu struju jer im je uništio ne samo ustav i zakone od 1848. nego i sve stoljetne tvorbe ugarskog zakonodavstva. Grozničavom su se brzinom stale skupljati čete na sve strane, a s tima je daroviti Görgey počeo na proljeće ofenzivu s velikim uspjehom. Redom su slijedile veće i manje pobjede koje su na svim linijama potisnule austrijske čete, dok je Poljak Bem istisnuo carsku vojsku iz Erdelja, a general Perczel skršio srpski ustanak u južnoj Ugarskoj. Ali vrhunac svega bijaše kad je Görgey 21. maja zauzeo na juriš Budim. Još prije toga učini Kossuth sudbonosan korak kad je odlučio da na ustav od 4. marta[66a] odgovori proklamacijom madžarske nezavisnosti. Dana 14. aprila, naime, ušao je madžarski sabor u veliku protestantsku crkvu u Debrecinu, gdje je pročitan i bez prigovora prihvaćen takozvani "manifest nezavisnosti", kojim se proglašuje da je habsburška porodica lišena ugarskog prijestolja, i tomu se manifestu pridruži i velikaška kuća koja je odvojeno zasjedala; ali zajednički zaključak stvorile su obje kuće tek 19. aprila. Sada izabra sabor Kossutha predsjednikom-gubernatorom Ugarske, uz koga je poslovalo i zasebno ministarstvo pod njegovim nadzorom. Ovim korakom Kossuthovim ne samo da nisu bili zadovoljni mnogi konzervativni krugovi već i sam general Görgey izjavi u ime čitave vojske da Ferdinanda V priznaje zakonitim kraljem zemlje i da se bije samo za uspostavu zakona od 1848. To je doduše pomutilo odnos između gubernatora i glavnog vojskovođe, ali sudbina Ugarske nije više ovisila o ličnom odnosu ove dvojice vođa već o međunarodnom položaju.

Još poslije prvih poraza u aprilu 1849. dvor je opozvao kneza Windischgrätza s bojišta i povjerio svoje čete generalu Weldenu. Videći da se protiv Görgeya neće održati, novi se vojskovođa povuče sasvim na austrijsku granicu, a Jelačića pošalje u Slavoniju da otme tamošnjim madžarskim četama neka mjesta. Ban je potom zauzeo Osijek (26. apr.), a onda, skupivši nove hrvatske čete, upadne u južnu Ugarsku i postigne veliki uspjeh; ali ga kod Heđeša (Hegyes) zaustavi u napredovanju madžarski general Vetter i primora na uzmak u Srijem. Međutim se car Franjo Josip obrati ruskom caru Nikoli I za pomoć, a taj mu je odmah veoma pripravno pošalje pod vodstvom generala kneza Paskijevića Erivanskoga. Rusi su upali u Ugarsku u junu s dvije strane: iz Galicije (preko Dukle) i iz Vlaške u Erdelj s 200.000 momaka. U isto vrijeme preuze zapovjedništvo nove pojačane austrijske vojske (70.000 momaka) general Haynau krećući sa zapada uz Dunav prema Đuru. Protiv združene austro-ruske vojske od 270.000 momaka stajalo je 152.000 Madžara. Tada stiže Madžare poraz za porazom, a vlada s Kossuthom ostavi

66 [Posljednju rečenicu o Jelačiću, Šišić je unio u tekst kakav je ušao u knjigu: Jugoslovenska misao, str. 156/7.]

66a [Pogrešni datum: 4. maja u Šišićevu tekstu ispravljen je ovdje u: 4. marta.]

Peštu – kamo se iz Debrecina preselila po zauzeću Budima – i premjesti svoje sijelo najprije u Segedin, a zatim u Arad, kamo je doskora došao i Görgey. Videći da više nema izlaza, Kossuth preda 1. augusta vrhovnu vojničku i građansku vlast Görgeyu, a taj već nije mogao imati druge zadaće nego da položi oružje. Madžarska vojska koncentrirana je nato u Világošu (32.314 vojnika, 11 generala, 64 zastave, 144 topa i velika količina municije) i 13. augusta položila je pred Rusima oružje, a Kassuth i ostali madžarski prvaci pobjegli su preko Oršave u Vidin i dalje u Tursku (17. aug.). U blizini Oršave dade još prije toga Kossuth zakopati krunu sv. Stjepana u zemlju. Görgeyev primjer slijedili su i neki drugi madžarski generali, a poslije se predao u Komáromu Klapka (27. sept.). Tim je događajem najzad skršena madžarska revolucija, čije su vođe, ako su bili uhvaćeni, platili svoj korak glavom. Dana 6. oktobra ustrijeljen je u Pešti grof Ludovik Batthyány, dok je istoga dana vješano u Aradu 13 generala. Jedini Görgey pomilovan je na želju ruskoga cara Nikole.[67]

Apsolutizam. Poslije skršene madžarske revolucije Bansko vijeće je napokon proglasilo (6. sept.) oktroirani ustav od 4. marta 1849. kao temeljni državni zakon. Otada je, dakle, sve do kraja apsolutizma 1860, vladalo i u Hrvatskoj, kao u cijeloj Habsburškoj monarhiji, austrijsko ministarstvo. Potkraj godine (18. nov.) uređena je Srpska vojvodina s Temišvarom kao glavnim gradom, a s njome je združen još i dio srijemske županije (naime iločki i rumski kotar), ali je zato carskom uredbom "predbježno" pripojeno Hrvatskoj Međumurje (13. decembra), "dok se o tom ne stvori konačna odluka putem državnoga zakonodavstva". Odmah na početku 1850. uvedeno je u cijeloj Monarhiji vojnički organizirano oružništvo (žandarmerija), od kojega je na Hrvatsku otpala čitava regimenta (1000 ljudi). Zatim su uvedeni u Hrvatskoj: monopol duhana, biljezi, austrijska zemljarina i sudstvo prema austrijskom načinu, po kojemu su se razlikovali kotarski sudovi i županijski sudovi te zemaljsko sudište (Banski stol) u Zagrebu, dok je sud najviše molbe bilo vrhovno sudište u Beču. Sa sudstvom uvedeni su dakako još i austrijski građanski i kazneni zakonik te postupnik; sve su to bila po sebi doduše vrsna djela, ali nisu pristajala tadašnjim prilikama u Hrvatskoj, pa su zato prouzročila strankama stotinu jada. Dana 7. aprila 1850. car Franjo Josip sankcionirao je najzad zaključke hrvatskog sabora od juna 1848, ali ipak tako da ih je sankcija preudesila prema oktroiranom ustavu od 4. marta 1849, a osobito što se tiče sabora i vlade, jer je ta sankcija proglasila sabor od 1848. raspuštenim, a bansku je vladu podvrgla centralnoj bečkoj. Samo za uredovni jezik kaže ona "da i nadalje vrijedi u Hrvatskoj i Slavoniji kao poslovni jezik kod tamošnjih oblasti narodni jezik". U junu 1850. Hrvatska je dobila novu političku upravu s banom na čelu "banske vlade". Sada je zemlja razdijeljena na šest županija: riječku, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku i osječku, kojima stajahu

67 Madžari nazivaju događaje od 1848-49. "rat za oslobođenje" *(szabodságharc)*.

na čelu c. kr. vrhovni župani. Županije su se raspadale na kotare, kojima upravljahu c. kr. podžupani. U školstvu je sada gimnazija s hrvatskim nastavnim jezikom proširena za dva razreda (VII i VIII), a zagrebačka je "Akademija nauka" pretvorena ukinućem filozofije u "Pravoslovnu akademiju" s tri mjesto dva tečaja. Ali sve je to bilo samo prijelaz na čisti apsolutizam; ovaj započinje 31. decembra 1851. poništenjem oktroiranog ustava, koji na taj način nije nikad potpuno ni stupio u život.

Glavni reprezentanti trećega austrijskog apsolutizma u posljednjih sto godina – to jest poslije apsolutizma cara Josipa II (1780-1790) i kralja Franje I (1815-1825) – bijahu ministri Aleksandar Bach (unutrašnjih poslova), Antun Schmerling (pravosuđa) i grof Leo Thun (bogoštovlja i nastave). Najizrazitiji, pak, bijaše sam Bach, po kojemu je ne samo dobio cijeli sistem ime nego se i sva zlovolja što ju je apsolutizam izazvao po svima habsburškim zemljama koncentrirala u njegovoj ličnosti. Ban Jelačić ostade doduše i dalje na čelu zemlje, ali banska vlada preobrazila se u "c. kr. namjesništvo" *(k. k. Statthalterei)*, pod koje su potpadale politička i redarstvena uprava, bogoštovlje i nastava, poljodjelstvo, obrt

Ivan Kukuljević

i trgovina, te "neki poslovi državnoga graditeljstva". Zemlja se odsada (do 1861) sastojala od pet okružja *(Kreis)* sa c. kr. okružnim predstojnicima *(k. k. Kreisvorsteher)* na čelu, a razdijeljenih u kotare sa c. kr. kotarskim predstojnicima *(k. k. Bezirkvorsteher)*. Ta okružja bijahu: riječko s primorjem od Rijeke do blizu Senja, Vinodolom i Gorskim kotarom, zagrebačko, u koje je ušao mali dio bivše križevačke županije (vrbovečki kotar), varaždinsko sa čitavom preostalom križevačkom županijom,

požeško s dijelom bivše virovitičke županije (kotari virovitički, slatinski i voćinski) i osječko s preostalim dijelom virovitičke županije i dijelom srijemske (vukovarskim kotarom), jer je ostali dio pripao Srpskoj vojvodini. Službeni jezik bijaše u svim uredima bez razlike njemački (od 1854). Sada je bečka vlada opet oživjela ideju cara Josipa II da javna činovnička mjesta – naročito važnija i bolja – popuni tuđincima. Tako su u Hrvatsku došli mnogi Nijemci, pa Česi i Slovenci, jer je činovnikom mogao postati ne samo onaj koji je znao njemački nego prije svega onaj koji je službenom svjedodžbom mogao dokazati da nije "politički sumnjiv", a takvih Hrvata nije bilo previše. Ti stranci, ne poznavajući obično mjesnih prilika, počeše nove zakone provoditi velikom strogošću, što je stanje naroda učinilo još nesnosnijim. Ipak se domaći hrvatski element nije mogao posve mimoići, pa zato je među činovništvom apsolutizma bio i velik broj domaćih "Bahovih husara", članova poznatih građanskih i plemićkih porodica. Jedni iz nužde, drugi iz ambicije primiše službe novog sistema kod policije, financijskih oblasti, uprave, sudstva i školstva; tako bijaše dakle Bachovo doba doduše njemačko, ali činovništvo – njegovo sredstvo – bilo je u Hrvatskoj jedva napola tuđinsko. Sada su i škole sasvim ponijemčene, a pomalo i društvo, naročito u činovničkim krugovima. Godine 1853. započe zemljorasterećivanje tj. otkupljivanje pradavnih feudalnih prava punim ukinućem kmetstva i radikalnom agrarnom reformom[68] u korist dotadašnjih seljaka kmetova, koje je ubrzo upropastilo malo plemstvo jer je odštetu dobivalo u obrocima, a i to ne u gotovu novcu nego u državnim papirima, koje je zbog neuređenih veresijskih prilika moglo unovčiti samo uz golem gubitak. Posljedica bijaše da je osiromašeno plemstvo jatomice tražilo državne službe, taj "sigurni kruh", i da su škole počele pomalo dobivati drugi značaj negoli su ga imale prije; one postaju "fabrike za proizvodnju činovnika". Uz te se neprilike svakako najteže podnosila neograničena vlast policije i uhodarstvo, koje je rastrovalo društvo, pa tužakanje i ocrnjivanje iz sebičnih razloga, zatim prisilne putnice, potpuno ukinuće prava sastajanja, a isto je tako stegnuta i štampa. Bečka je vlada prekupila od Gaja "Narodne Novine", koje postadoše službenim organom, a Gaj njihov urednik sa stalnom plaćom. Ovo je Gaju, pored svih njegovih velikih zasluga, toliko umanjilo ugled da su ga potpuno zaboravili, štaviše, mnogi odlični ljudi i prezreli.[69] Djelovanje policije naročito je teško osjećala literatura, a kad su neki književnici dopali zatvora (kao Ivan Filipović i Mirko Bogović) zavlada silna potištenost i zlovolja kod tih predstavnika javnog mnjenja.

68 [Ovu se agrarnu reformu, provedenu na osnovu zakona od 2. III 1853, ne može nipošto nazvati radikalnom. Iako je riješila neka pitanja koja su od 1848. ostala otvorena, ona nije bivšem kmetu donijela više zemlje, a ništa nije promijenila u položaju onih seljaka koji su uzimali u zakup veleposjedničku zemlju. Gornjaci, koji su posjedovali vinograde, ali im nisu bili vlasnici, morali su ih otkupiti vlastitim sredstvima.]

69 [Unatoč tome što su Gajeve novine postale službene, Gaj sam nije uživao povjerenje bečke vlade pa je čak 1853. bio uhapšen i u Beču pritvoren zbog tobožnjih veleizdajničkih veza sa Srbijom.]

Ipak je uza sve ove nedaće apsolutizam Hrvatskoj donio i nekih dobrih plodova. To je u prvom redu odvajanje hrvatske katoličke crkve od Ugarske, kad je nastojanjem bana Jelačića a na prijedlog bečke vlade papa Pio IX uzvisio zagrebačku biskupiju na nadbiskupiju i njoj podredio kao sufragana senjskog, križevačkog (unijatskog) i đakovačkog biskupa (11. dec. 1852). Bez toga krupnog događaja ne da se ni pomišljati sve ono što se dogodilo od šezdesetih godina u hrvatskom narodu ne samo na kulturnom nego i na političkom polju.[70] Kao vidljiva posljedica te nezavisnosti diže se gorostasni lik đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera, koji je također imenovan biskupom na prijedlog bana Jelačića (18. nov. 1849). Dalje dobro bijaše potpuno ukinuće kmetstva, jer sada je seljak postao pravi i slobodni vlasnik svoga zemljišta, pa se mogao punim marom posvetiti brižnom obrađivanju svoje zemlje; on nije više radio za svoga vlastelina nego je plod svoga rada sav zadržao za sebe. Poradi toga je porasla i ekonomska snaga zemlje i naglo se podizalo njezino materijalno blagostanje. K tome pridolazi i moralni moment zbog općeg plaćanja poreza i jednakosti pred zakonom. Sada se počelo rađati uvjerenje – poslije tolikih stoljeća – da pravosuđe ne ovisi o samovolji gospode i da parnička stranka može svoje pravo istjerati protiv svakoga. Sada je hrvatski život stekao svoju modernu osnovu i u javnom životu i u privatnom, a staleški privilegij postadoše predmetom historijskih studija. Najposlije valja i to istaknuti da se sada Hrvatska trajno oslobodila u upravi, sudstvu i školstvu ugarskog vrhovništva.

Samo je politički život sasvim mirovao. Policija je samovoljno sprečavala ne samo slobodu štampe nego i djelatnost društava. Zatvorene su dveri sabora, prestala je autonomija županija, jer se Bachov sistem, nije poveo za carem Josipom, koji nije dirnuo u županijske skupštine, premda ih je bio čvrsto sapeo. Apsolutizam je sada i njih zbrisao, a narodu ne preostade nijedan organ preko kojega bi mogao ponekad dati oduška svojim željama i patnjama. Ali zato ipak nije utrnula politička svijest i smisao naroda za ustavnu slobodu, koja se mogla uskrisiti na nov život jednim potezom pera. I doista, nade se narodnih prvaka prije ispuniše nego su i sami slutili. U prvom se redu vodilo financijsko gospodarenje bečke apsolutističke vlade nevjerojatno bezglavo. Premda su se javni prihodi u Monarhiji povećavali u golemoj mjeri, ipak su se činili veliki dugovi, tako da je njihova svota 1858. narasla na 2439 milijuna forinti. Istina, znatan je dio ove svote upotrijebljen u korisne investicije i za vojsku, ali mnogo je toga utrošeno na nedopušten način; sam je

70 [Ova je Šišićeva tvrdnja, ovako uopćena, pretjerana: u prilog joj donekle govori pojava i djelatnost J. J. Strossmayera, što i Šišić u idućoj rečenici ističe. Međutim, od 60-tih godina dalje, u vezi sa svjesnom djelatnošću nadbiskupa i zatim kardinala J. Haulika, svećenstvo se sve više udaljuje od narodnjačkih ideala iliraca i usvaja klerikalne (ultramontane) tendencije. U isto vrijeme, pojava klerikalizma nailazi na otpor i napredne buržoazije, od A. Starčevića preko mladih "naprednjaka" potkraj XIX st. do seljačke stranke braće Radića, i socijalne demokracije koja poslije 1894, svojim programom radikalno-demokratskih reforama, sve više utječe na politički razvitak u Hrvatskoj.]

ministar financija, barun Bruck, pod teretom sumnje počinio samoubistvo (1860). Tomu je financijskom stanju odgovarala i vanjska politika, obilježena Krimskim ratom (1854-1856), koji otuđi Austriji i Rusiju i zapadne vlasti, naročito Francusku cara Napoleona III. Tako je zbog talijanskih zapleta došlo do rata s Francuskom, a taj svrši nepovoljno bitkom kod Solferina (24. juna 1859) i gubitkom Lombardije. Sada je car Franjo Josip otpustio ministra Bacha (22. aug. 1859), a kad se pokazaše u državnim financijama velike teškoće, došao je kraj i apsolutizmu.

Još za francuskog rata umro je ban Jelačić (20. maja 1859). Već je dulje vremena pobolijevao, dok mu najzad nije razum sasvim pomračio. Ban Jelačić jedna je od najizrazitijih ličnosti hrvatske prošlosti, a napose najsnažnija i najpopularnija ličnost XIX stoljeća. Poslije vjekova našao se u njemu opet ban, za kojim je stajalo čitavo Hrvatstvo od Drave do Boke Kotorske i od ušća Save u Dunav do mora, štaviše, i turska Bosna spominjala je s oduševljenjem njegovo ime. On je sam sebe najbolje karakterizirao riječima što ih je izrekao dok je još bio pri punoj svijesti, premda već porušena zdravlja: "Moje ime pripada historiji; ona će o meni pričati, ali o onom što sam na srcu nosio, o tom neće ona ništa moći kazati."

I zaista, Jelačić je bio, bez svake sumnje, iskren i odan jugoslavenski patriot, ali ipak u prvom redu austrijski oficir onoga vremena, to jest: čovjek slijepo odan bečkom dvoru i njegovim dinastičkim interesima.[71]

b) PROVIZORIJ (1860-1867)

Povratak ustava. Odmah poslije bitke kod Solferina upravio je car Franjo Josip na svoje narode proglas (15. jula 1859) kojim im je obećao "suvremeno poboljšanje u zakonodavstvu i upravi" da se postigne bolja uprava i veće blagostanje svih naroda u Monarhiji; ali riječi "ustav" nije bilo u njemu. Međutim, tek poslije više mjeseci, kad su se pokazale financijske teškoće kao najvažnija briga, sazove car (5. marta 1860) u Beč takozvano "pojačano Državno vijeće" *(verstärkter Reichsrath)*, to jest pored stalnih carevih glavnih savjetnika (od 1351) pozvao je još 38 odličnika iz svih zemalja Monarhije. Iz Hrvatske je pozvan Ambroz Vraniczany, iz Slavonije biskup Strossmayer, a iz Dalmacije conte Frano Borelli. Vijeće se sastalo pod predsjedanjem nadvojvode Rajnera 31. maja, a zaključeno je 28. septembra. Kad se raspravljalo "o organizaciji države", izbiše u njemu na površinu dvije struje, federalistička i centralistička; ali na kraju prevagnu prva (34:16) i stvori zaključak da "jačanje i razvitak Monarhije traži da se prizna historijsko-politički individualitet zemalja, unutar kojega neka se razne narodnosti primjereno razvijaju i napreduju, ali u savezu s potrebama i interesima cjelokupne Monarhije"; to jest, Državno se vijeće izjavi za neke vrste federalizma s

71 [Posljednju rečenicu Šišić je unio u ovaj tekst u knjizi: Jugoslovenska misao, str. 165.]

centralnim parlamentom. Za te rasprave zatraži biskup Strossmayer da se u Hrvatskoj vrati hrvatski jezik u sve urede i škole, a napose još istakne da se nada da će se Dalmacija opet sjediniti s Hrvatskom, kako je to negda bilo, što je zatim ponovio još i Ambroz Vraniczany. Sutradan (26. sept.) osvrne se na to conte Borelli i reče da doduše priznaje da u Dalmaciji ima kudikamo više Slavena negoli Talijana, ali da zasada još nije vrijeme za sjedinjenje s Hrvatskom. Nato se diže Strossmayer dokazujući historičkim podacima da je Dalmacija dio "kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", a sjedinjenju se protivi u Dalmaciji samo talijanska inteligencija. Tim govorom udario je biskup osnovu hrvatskoj narodnoj stranci u Dalmaciji, dok se conte Borelli smatra za začetnika autonomaške talijanske stranke.

Tada u Hrvatskoj odstupi s banske stolice neposredni Jelačićev nasljednik general grof Ivan Coronini, a banom je imenovan na Strossmayerovu preporuku general barun Josip Šokčević (19. juna 1860). Čim ban stiže u Zagreb (12. jula), izjavi da ga je car opunovlastio da odmah uvede u urede hrvatski jezik. Sada su brojni tuđinski "Bahovi husari" ostavili Hrvatsku, a njihova su mjesta zapremili oni domaći sinovi koji su dosad vrijedili kao "nepouzdani". Tim je događajem opet oživio politički život u Hrvatskoj, sputavan čitavog decenija, pa zato i nije čudo što je u prvi čas često pokazao veoma bučnih znakova. Sa zagrebačke su pozornice protjerani njemački glumci (25. novembra 1860), pa se počelo glumiti samo na hrvatskom jeziku. Kad su uklonjeni svi znaci njemačkog gospodstva, ponajprije se počelo pomišljati na stranački život. Budući da "Narodne Novine" nisu više zadovoljavale hrvatske rodoljube zbog svoje nedavne uloge u doba apsolutizma, osnovaše ovi neovisno glasilo "Pozor", kojega je prvi broj izišao 1. oktobra. Ali obnovljeni politički život dobi pravog maha tek nekoliko dana kasnije, kad je objelodanjen carev proglas "o uređenju unutarnjih državnopravnih prilika Monarhije", obično nazivan Oktobarska diploma (datiran 20. oktobra), a koji se mora smatrati odgovorom na zaključke nedavnog "pojačanog Državnog vijeća". Ističući svoje vladarsko pravo na osnovi Pragmatičke sankcije od 19. aprila 1713. i nedjeljivosti pojedinih dijelova Monarhije, car vrati Ugarskoj i Hrvatskoj ustav, a obeća ga ostalim zemljama. Osim toga čini razliku između poslova zajedničkih svim zemljama Monarhije, o kojima ima raspravljati Državno vijeće (kao centralni parlament), i onih svake pojedine zemlje koji pripadaju djelokrugu zemaljskih sabora. Od zajedničkih poslova mogu se porezi raspisivati jedino sudjelovanjem *(Mitwirkung)* Državnog vijeća, a ostali poslovi rješavati tek njegovom privolom *(Zustimmung)*. Uz tu diplomu izišlo je istog dana i više carskih reskripata, među kojima i jedan na bana Šokčevića, kojim car nalaže da što prije podastre prijedloge o sastavu hrvatskog sabora i o tom kako da se uredi odnos između Ugarske i Hrvatske, dok je drugim reskriptom na austrijskog ministra predsjednika obnovljena Ugarska dvorska kancelarija.

Banska konferencija. U vezi s tim carskim reskriptom sazove ban Šokčević za 26. novembra u Zagreb Bansku konferenciju najviđenijih

POZOR.

God. I. U Zagrebu, u ponedjeljak 1. listopada 1860. Broj 1.

Naša zadaća.

Kad ovaj naš list izlazi, mi smo svjesni, da ne ćemo pisati ništa novoga, ništa nečuvenoga, ništa, što bi moglo zanimati čitatelje naših novina. Mi ćemo govoriti o onom, što je svakomu poznato, što svaki dan čitate u drugim novinama, što svaki dan čujete od drugih ljudi. Mi ćemo govoriti o onom, što je svakomu poznato, što svaki dan čitate u drugim novinama, što svaki dan čujete od drugih ljudi. Mi ćemo govoriti o onom, što je svakomu poznato, što svaki dan čitate u drugim novinama, što svaki dan čujete od drugih ljudi.

Dužje iz Beograda.

Mi Srbi, koji smo u srbskoj, oduzetnosti se ova na jednu stranu, ova na drugu. Još uvenima njekoji gledamo kad Bugarski list pozove narodnoga borbe za samostalnu duhovnu naših. Mi je borbu za prosvjetu i crkvu Sveta naroda, ko prvi za dva stupnja ovoj narodnoga života. — Eto sad i drugi: ustaje i Hrvati, odlučivši se od zaludne borbe, mišje stjeći, krvopiji, ostjelomi iskušivanje i viru prave! Lepa riječ, koji mnogo znači, jedina koja je najgrije u hrvatskih ustah istoi morale. Prave, kraće, da kaže; vrlo me je već, da o njemačkoj stvari sad čitaocima duh nemoj ako ne znati valja.

Mislevi onijedno sam braće, treba da upravo pogled i sami u srbe. Srbije, Crnagora i Vojvodina, ete sam ih tačka članstvo naše. Srbija političnje istinite ni opasne krize u kojoj se trli od vire godinah; ništa opasnoćene i cema kućišnim iskušivom, stvom ludorim za izgubljenim stvarnicom, licem sjajnim od nade i prosjetnja, koje još ima čovjek odrešen da njezinom mišlenom upravlja. Ah to je još cema: nada, koja treba da upravda. Naš Srbe prvaci, prirodna simpatija k vladarom sa-vim: ali kad se ne može ništa da razum ispravlja; nebrini ljudi pohitaje laskanjem ili odsjajnjem. Ljudi krajna je vire za zemlja nego za srbe: stalo, čekaju mirno, kao-kaga; je tek kad vrlo pame, čemu im se nadeti, da pristaje kak simpatiji stoga, di je ustalo, evšeti u duši nad ondinom nadvisio. I tad, tčino, državna je bolest podnesla dobuke; ali nije tolike da se izlječiti srbi mogli; a vjeti Srbac izvlači iz svoga rana koja nije smrtna.

U Crnoj gori novopostavljeni kneževski prestol, krčevim ognjem, bi i sam kriza: omanitve kvige okretnog vladara, prolivenom na stranoste naše crnogorskim rukom, Vladičina skloniti vladi kao da je bolje prijela Crnogorcem; ne želimo ito se vre vire srvitja, da Crnogora nitsmo a srbi prasih državnih čvrstjah, i da nemože naša druga biti nego ognjeda pasoške jedne žrtve srbske.

Srbi u Vojvodini nemaju još prevog uvodišta narodnoga, a onim koje imajuteni su u drugima livlji vrlo jakimi. Vojvodina mnoga vrdajuprvi stvojem gramotnosti može biti samo nemark u vrlo administrativnom. Znate ne nam tamošnje Srbi nebi odbijali od tih stranah čovjah, prestali bili kamen u brzosvijetnim mozgiku, da prošasu znatnjem časi jednog jugoslavenskog tsela, prolivajući se k trajednoj kraljevini? nasta to jeke srbi učinili i Dalmatinci? Samo u tome slučaju vidimo mi izvjestne spasenje njihove narodne budućnosti: a Crnogorje vrlo nezamjetno i bojimo se, da se ova najmanje bili. Nek ih u tom upozorenjem prava nepreći tsalikd plemenskog sastva; narodnost im je jedna, i to jugoslavenska; braća Petre i Petrle ete ki krvca bile, kad se u si mogla smjestiti i pogoditi pod prostrenom jednom krovom. Sjetimo se da je vrlomar prvih mikrosvjetnjem političnim krugotvom. Sigurnost narodne bili u narodnoj vrlini, koja pušta iz nitrstvenja plemenskog mnie prošiti; a bez vrlične narodne nesve nas se vre u stvari nuja znatnog ni vrlikog učinili. Tko bili osnovi plemenske svoje do nezmisle i u vojvodah komesarijah nezaboravne čase, da narodne i materinske gine, ty nek braći plemenskoj vrnes; ljudi srpjh prvijah i dalječ vide oborah te ga i najposlije ga ga oborili. Cvrjećmotivo je jare od njih i svagda je srbe nazadnjake.

Kod najnedajnije braće hrvatskih radostno opažamo i u jednu i u drugu — prihvaćanje i Hrvatom, pa ljubimo napredak i nazpeh koj kojoj. Svako krajnjačko plemenje nazpeje je opravdanim izlaskom, i mora propasti, ako se nedaće braćino i nebrati svoja snaga u svojinskom sazpadnu.

A svih jasnijih jugoslavenskih točkah kad pogledamo na cielo Jugoslavija opažamo da znatan dio hrvatskog plemenja, vrši dio plemenja srbskoga i cielo plemenje bugarsko, ne vjerujemo nam, i narodnih cvrjećah, i svoga kraj-snažnjeg vrstva, prihvaćaju ovaj gramotnost jezikom. Ova bratca nam i samo znaju stara svoga rukotvora prava da u svoje vrste. Pobuđujemo na nemir i dobrotvor na koj zahvalnost stare narodne nakrsnare. Tko će na pomoći ako ne braćom? Tko nas može za to obvirati, kad se u kraju zakvalnost vrlina? jedino nadajemo ili slabodnije

Državno vieće.

Poslie je površene državne vieće svršilo svoj posao, razpušteno je sve po 25. t. kr. vršiteljstvo. Upravnjo je ugrjevo za budućnost naše tako znamenite, da neće biti s vlogu ako ne bratke zapriepostavimo. Ito se je vrlo radilo.

Iza svršenoga ljanjskoga ljetnjanskoga zaja obzvalo je 25. t. kr. upravitelja velikovarskoga prigbanom od 15 srpnja je g., da će se radi vrstarstvjega blagostanja državni novčić slobodi poprezvat u jednomodavnim i upravi.

Da se to podigne obrtnicko je 25. t. kr. ujedi velikovarskim carskim prieznom od 5. ožujka o. g., da se povrsta i ustanovi državne vrste carskoga carskim patentom od 12. travnja 1851., pa je zato ovim izvanrednim sastankom državnih vjerskih imenovalo još trideset i osam stanovnika vjerskih senatja senatskih muževa sredstvenih muževa vrh zastupnikah senatjah.

Zadaća je ovoga povećanoga državnoga vieća bila:

1. da ustanovi državni proračun, izpila kanadne državne račune i predloge državnoga povjerenstva za dugove;

2. da vieća o svih važnih zamorah oberga zakonodavstva;

3. da vieća o predmetih zemaljskih saborah.

Carskim pismom od 17. srpnja o. g. za predsjednika državnoga vieća odlučio je 25. t. k. velikovarca, da se u kodaci, trajanom ovima trajnim, koji su bili parvo-čenoga državnoga vieća neće uzeti novi poveći i dalje, da se neće povećati dosadašnje stjecalje državnoga poreza, patentarine, i pristojbah od prvnih pisalovah, izpravah, pisanah i utvrđivanja, i napokon da se neće uzimati novi zajmovi.

Ovim je carskim pismom vlast i zakonot državnoga vieća stanovitno povećana, jer budući se je za njegovih vlastnjah mogle razdrediti, da ova odlučuje i o onjeh oko koga nastoja, da se poremećena stanje državne na korist narodah uvrsti, te je stekla povjerenje obćinstva. Koje izpriva radi dovršenja ustroja državnoga vieća nije bilo velko bilo.

Povećano državno vieće vienalo je i prvih pet sjednicah o predbježnih predmetih i o onomi trenjanska (gramovanje).

Poznato je, da su državni viećnici imenovani u Ugarske odlučili, bi li primili pomoćnjem im čast; pa su se izjasnili, da se urodjenje državnoga vieća uvrstale s onjeh njihovimi o državnom pravu Ugarske. Bar Josip Eotvös, bar Nikola Vay, Pavao Somssic iz Ugarske, grof Nikola Banffy iz Erdelja i bar. Ivan Nikolić iz Vojvodine sami zbilja prihvatili poziva. A ost što su ga primili odlučili su po grofu Appony-ć i grofu Andrassy-u, da su tim samko uvodnjeta prevah, ako ih onako kao državljani ugarski, i da oni povećanje ne će moći uzeti nego za most, preko kojega se može doći do dosadašnjega izvanredjenoga stanja na staza stare zakonitosti. Ovo je odvetovanje bilo vrlo važno, jer je ovako odmah u početku izvršenu namjera, za kojom su vrlini ugarski državnici pošli u državnom vieću i za kojom oni nju vrsti i stvaglje. I državni viećnici iz Hrvatske, Erdelja i Vojvodine, a no ćete im prevare. g. baćnog Strossmayer, koji se da odlučan, kako ono razlikujuća svoje imenovanje za državno vieće, ne pokazuje ni on ne vlijeće državnom ideom, te su odmah od prve vrijeme. Ovo je nedvojbeno pokazalo, da i državni viećnici iz onih krajeva, koje su spojeni s Ugarskom sdruženo bile, dotle, da državno ustrojstvo Austrije mora sasvim biti na historičkom temelju. Razlika je između hrvatskih, erdeljskih i vojvodinskih državnih viećnikah i između ugarskih bila u tom, što su ovi zahtjevali, da se zavedovanje ustavnjskim u Ugarskoj, Erdelju i Vojvodini podvrgi podpuno ustavnom razmjerovnosti, koje one do sada nisu imale nego su oni „historički temelji“ ugarski drugijeg temelji, nego državno viećnici iz Ugarske. O posebnih razmjerih državno viećnika Hrvatske, i o razmjerovnom državnom položaju Hrvatske prema Ugarskoj, koje je zahtjevao g. baćnog Strossmayer, bit će prilike progovoriti kasnje.

Ono je bilo u drugoj sjednici, u četvrtoj i petoj sjednici vieća je o onomi zemljištu.

Osobje je grof Barkoczy iz Ugarske zamolio pravo o tom, bi li odbor, koji bi imao izpitati predloženu onomi zemljištu, vienac pitanje o svoj onomi, bi samo i pitanje, da li je u obće zemljištu pravda ili ne? To je pitanje mnjenje, ovakova onomi zemljištu na ovo ime ne može, jer nije se mogao biti prema pravednom ugarskom, da se ovo pitanje ne može ni ovako rješiti. Ovo je pitanje

hrvatskih političara (njih 55), koja ostaje na okupu do 17. januara 1861. Odmah u prvoj sjednici konferencija zaključi da se caru pošalje deputacija koja će zamoliti: da se hrvatski jezik uvede u sve javne poslove; da se osnuje hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija po uzoru obnovljene ugarske; da se imenuju veliki župani pojedinih županija; da se s Hrvatskom sjedine Krajina, Dalmacija, Kvarnerski otoci i tri od starine hrvatska kotara Istre (Volosko, Labin i Novigrad), a njihovi zastupnici dođu već na idući hrvatski sabor. Car Franjo Josip primio je deputaciju 2. decembra veoma milostivo, a već 5. dade joj pismeni odgovor: jezik se hrvatski uvodi kao službeni, a osniva se u Beču privremeni Hrvatski dvorski dikasterij; ban ima iz konferencije predložiti uređenje županija i velike župane. S obzirom na sjedinjenje Dalmacije izjavio je car da je voljan zadovoljiti želji Hrvata, pa zato nalaže da se pozovu izaslanici Dalmacije u Bansku konferenciju; o Istri i Kvarnerskim otocima nije bilo u rješenju ni riječi. Carev odgovor pročitan je u sjednici 10. decembra i primljen s velikom radošću, a zatim se članovi konferencije raziđoše, da se opet skupe kad dođu dalmatinski izaslanici. Ali ovi nisu došli. Dalmatinsko činovništvo, na čelu mu sam carski namjesnik general barun Mamula, potajno je nagovaralo Dalmatince da ne idu u Zagreb, a one koji su svakako htjeli da pođu zadržavalo je pod izlikom kako treba da prije dočekaju službeni poziv od oblasti. Nato se Banska konferencija razišla jer je saznala da uzalud čeka braću iz Dalmacije (17. jan. 1861). Ipak je i to imalo snažna utjecaja na dalmatinske Hrvate; oni se združe u "Narodnu stranku" pod vodstvom dra Mihe Klaića i don Mihovila Pavlinovića. Međutim je car imenovao Ivana Mažuranića predsjednikom Hrvatskoga dvorskog dikasterija i sedam velikih župana – među njima Ivana Kukuljevića zagrebačkim i biskupa Strossmayera virovitičkim – a samim županijama vraćeno je uređenje kakvo su imale 1848. U isto vrijeme su i Madžari pregli da vrate stanje prije 1848. Sada su uspjeli da dokinu Srpsku vojvodinu, a Međumurje je vraćeno zaladskoj županiji, na veliko ogorčenje Hrvata; štaviše, Mažuranić je zbog toga zatražio demisiju. Ali mnogo se ozbiljnije razviše događaji na Rijeci, gdje su tamošnji talijanaši, imajući pred očima velike ekonomske probitke koje su im obećavali Madžari, počeli glasno tražiti da se Rijeka bezodvlačno i neposredno sjedini s Ugarskom. U tom ih je, dakako, podupirala čitava madžarska javnost. I tako se eto, opet počne otvarati između Hrvata i Madžara jaz koji su privremeno nekako zatrpale zajedničke patnje pod apsolutizmom.

Februarski patent. Premda se ne može kazati da je Hrvatska s oduševljenjem primila Oktobarsku diplomu, ipak je ona uglavnom izazvala velike nade u bolja vremena. Ali u Ugarskoj naišla je Oktobarska diploma na općenito negodovanje jer joj je federalističko-centralistička tendencija bila i suviše očita. Kad su to vidjeli u Beču, odluče poduzeti nov korak. Još u decembru 1860. postao je glavnim ministrom A. Schmerling, a taj je caru predložio nov manifest, kao tumač i provedbu Oktobarske diplome. Sada je objelodanjen 26. februara 1861. takozvani

Februarski patent, kojim je određeno da ima u Beču i nadalje ostati za čitavu Monarhiju centralna vlada i centralni parlament (Carevinsko vijeće) s velikaškom (gornjom) i zastupničkom (donjom) kućom. Velikašku kuću sastavljahu nadvojvode, biskupi i od cara imenovani članovi, a donju određen broj zastupnika, biranih na pojedinim zemaljskim saborima.[71a] Car će imenovati predsjednike i potpredsjednike obiju kuća od njihovih članova. Samo će ona zakonska osnova koju prihvate obje kuće dobiti sankciju. O Dalmaciji patent kaže: "Budući da još nismo izrekli konačne odluke o državnopravnom odnosu naše kraljevine Dalmacije prema kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, ne može zasada još da potpuno stupi u krepost onaj po nama izdani zemaljski red *(Landesordnung)* za našu kraljevinu Dalmaciju."

Sabori od 1861. Uporedo s Februarskim patentom sazvani su i sabori na vijećanje: 14. februara ugarski u Budim za 2. aprila, 26. hrvatski u Zagreb a 21. februara dalmatinski u Zadar. U otpisu određuje car hrvatskom saboru da ima najprije instalirati bana Šokčevića, izabrati protonotara i vrhovnoga kapetana, a zatim "raspravljati o pitanju odnosa naših kraljevina Hrvatske i Slavonije prema našoj Kraljevini Ugarskoj". Uz to car pozove hrvatski sabor da izašalje svoje zastupnike "na buduće pomazanje i svečano krunisanje za kralja ugarskoga i dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga, koje se obavlja jednim istim činom". Najzad je s obzirom na sjedinjenje s Dalmacijom car naložio hrvatskom i dalmatinskom saboru da izaberu prije svega izaslanike koji će o tom pitanju raspravljati.

Prvi se sastao ugarski sabor sa zadaćom da kruniše kralja, izabere palatina i da u bečki državni sabor odašalje zastupnike u smislu Februarskog patenta. Kad su započeli izbori, izabrani su uz Franju Deáka, vođu toga sabora, s malim izuzetkom same pristalice zakona od 1848. Stoga je već za otvorenja 6. aprila došlo do načelne protivštine s carskim povjerenikom grofom Đurom Apponyijem jer je u smislu zakona od 1848. sjedište sabora bila Pešta, a ne Budim, koji je tada još bio zasebni municipij. Teškoća je napokon prebrođena tako da je samo svečano otvorenje održano u Budimu u kraljevskom dvoru, a vijećanje nastavljeno u Pešti u bivšoj sabornici. Najvažnije je pitanje bilo: u kakvoj formi – adresom ili jednostavnim zaključkom – da zastupnička kuća odgovori na prijestolnu besjedu i reskripte upravljene na sabor. Deák preporučivaše iz taktičkih razloga adresu, ali ga u tom pitanju gotovo većina zastupnika nije slijedila, okupivši se oko Kolomana Tisze s programom da se na prijestolnu besjedu odgovori jednostavnim saborskim zaključkom. Deák je ipak 13. maja predložio svoju adresu, kojom je zatražio uspostavu zakona od 1848. i cjelokupnost sabora, naime zastupanje Erdelja, Hrvatske i Slavonije, Vojne krajine i Rijeke, kojih zas-

71a Ukupno treba da ih bude 343; od toga otpada na Ugarsku 85, na Erdelj 26, na Hrvatsku i Slavoniju 9, a na Dalmaciju 5, dakle svega 125 prema 218.

tupnika nije bilo na saboru,[72] a odlučno odbio prisustvovanje ugarskih zastupnika na bečkom Državnom vijeću jer je Ugarska vezana s ostalim zemljama Monarhije samo personalnom unijom, a nipošto realnom. Uza sve to, adresa je samo teškom mukom stekla u generalnoj debati neznatnu, tako reći "umjetnu" većinu (155:152; 12 zastupnika nije glasovalo), a u specijalnoj debati bijaše podvrgnuta i nekim promjenama,

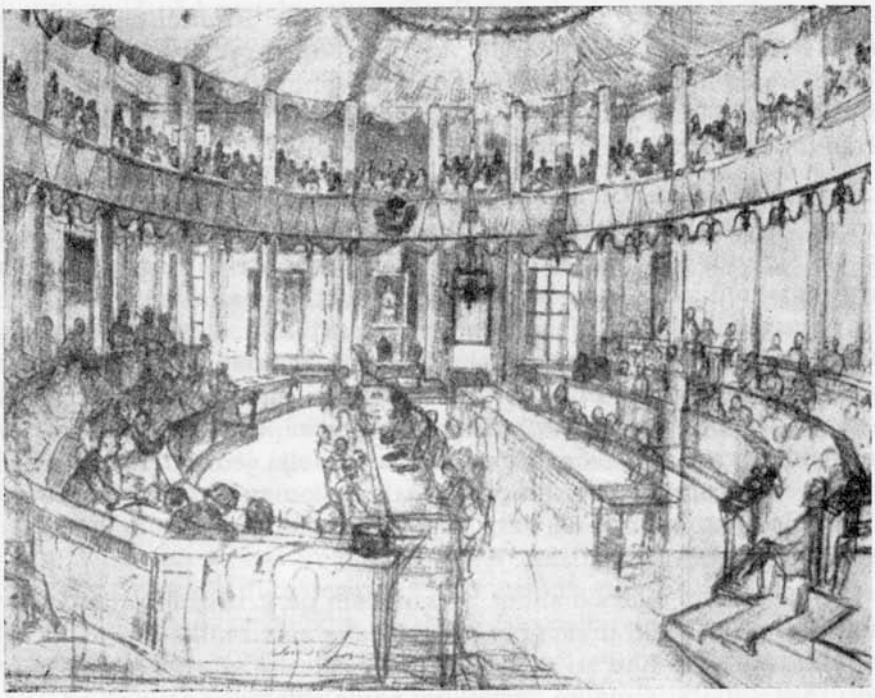

Hrvatski sabor u Zagrebu 1861.

od kojih je najznačajnija sam naslov, naime mjesto "Uzvišeni care i kralju" stavljeno je "Uzvišeni gospodaru". Upravo je to najviše poslužilo

72 O Hrvatskoj kaže Deák u ovoj prvoj adresi ovo: "Što se tiče Hrvatske, mi ne zahtijevamo da naša brojčana premoć prema manjem broju njihovih zastupnika ima da odlučuje u onim zahtjevima i uvjetima što će ih oni iznijeti. Hrvatska ima svoj vlastiti teritorij, zauzima zasebni položaj i nikad nije bila utjelovljena Ugarskoj, već je s nama bila u vezi, bila je naš drug koji je dijelio naša prava, naše dužnosti, našu sreću i nesreću. Ako dakle sada Hrvatska hoće da kao zemlja sudjeluje u našem zakonodavstvu; ako hoće da se prije toga s nama sporazumije o uvjetima, uz koje je spremna da svoj državno pravni položaj dovede u vezu s Ugarskom *(mink mellett közjogi állását Magyarországgal kész összekötni)*; ako hoće da u tome s nama stupi u dodir kao narod s narodom *(mint nemzet nemzettel)* – onda mi ove ponude odbiti nećemo, već jedino tražimo da Hrvatska ne bude spriječena da pošalje svoje zastupnike na naš sabor i dade tako i nama i njima prilike, da započnemo djelo sporazuma na državnopravnoj osnovi *(közjogi alapon)*. (Up. Deák Ferenz beszédei, izdao ih Kónyi M., vol. III, Budimpešta 1889, str. 26-27.)

ministru Schmerlingu da nagovori cara neka adresu ne primi. Kad je tu carevu odluku predsjednik donje kuće Koloman Giczy javio u saboru (1. jula), zastupnici se složno vrate na Deákov naslov, naime "Uzvišeni care i kralju". Sada je car doduše primio adresu, ali joj je čitav sadržaj otklonio (21. jula). Nato Deák sastavi drugu adresu u kojoj je naročito išao za tim da opovrgne prigovore bečke vlade, dok su protivnici i opet zahtijevali jednostavni saborski zaključak. Drugu je adresu Deák podnio saboru 8. augusta, i obje je kuće prihvatiše velikom većinom glasova. Za odgovor je potom sabor raspušten; u posljednjem času (21. aug.) podiže sabor jednoglasno prosvjed protiv raspusta, kako ga je Franjo Deák predložio, i izjavi da ostaje kod sankcionarnih zakona od 1848. i da svaki postupak koji se ne osniva na tim zakonima smatra protuustavnim i nastavkom dotadašnjeg apsolutizma. Taj zaključak usvoji i gornja kuća, na što je drugi dan (22. aug.) sabor uz vojničku asistenciju raspušten.

Još prije toga sastao se u Zadru dalmatinski sabor, u koji je nastojanjem ministra Schmerlinga i namjesnika Mamule ušlo od 43 zastupnika 31 Talijan i 12 Hrvata i Srba. Razumije se, ova većina zabaci potom 18. aprila carski prijedlog da se izaberu izaslanici za hrvatski sabor u Zagrebu, a izabere petoricu zastupnika u bečko Državno vijeće. Nato odašalju dalmatinski Hrvati i Srbi zasebnu deputaciju pod vodstvom grofa Nike Pucića u Beč caru u pitanju sjedinjenja s Hrvatskom, ali sve se razbije na otporu centralista Schmerlinga.

Međutim se sastao i hrvatski sabor u Zagrebu. Izbori su provedeni na osnovi Jelačićeva izbornog reda od 1848, a poslaše u sabor najumnije tadašnje Hrvate političare, književnike i rodoljube.[73] Na otvorenju 15. aprila bijaše na okupu 135 zastupnika i virilista, bez zastupnika Vojne krajine, Srijema (osim dvojice mjesto 15 redovitih) i Rijeke, gdje nije nitko izabran mada su izbori bili raspisani. Odmah u prvoj sjednici instaliran je ban Šokčević, a kraljevski povjerenik bijaše nadbiskup Haulik. Potom bijaše i hrvatskom saboru prva misao njegova cjelokupnost, pa zato odasla caru svečanu deputaciju s adresom, koju je sabor prihvatio 1. maja, a u kojoj zamoli cara da odredi kako bi Vojna krajina još na ovaj sabor poslala svoje zastupnike na osnovi izbornog reda od 1848, a grad Senj da se bezodvlačno otcijepi od vojničke oblasti i učini kr. slob. gradom; nadalje, da se s Hrvatskom združe Dalmacija, Dubrovnik, Boka Kotorska i Kvarnerski otoci. Car je deputaciju primio 8. maja, a odmah sutradan izađe otpis kojim bijaše naređeno da Vojna krajina odašalje na sabor svoje zastupnike, ali oni da se imaju vratiti kući kad svrši rasprava o državnopravnim pitanjima. O Dalmaciji i ostalim molbama nije bilo u otpisu ni riječi, a to je sabor tim više razočaralo što su međutim već sjedili na prijedlog biskupa Strossmayera na časnom mjestu uz predsjednika Dalmatinci grof Medo Pucić i Stjepan Ivičević, a drugi prisustvovali sjednicama kao gosti (Vinko Milić, Mihovil Pavlino-

73 Jedini Gaj nije ušao u sabor jer je pao kod izbora u gradu Zagrebu.

vić, Vicko Tripković i Miho Klaić), dok su dvojica bili izabrani zastupnici (naime grof Niko Pucić u Križevcima, a Luka Botić u Đakovu).

Sabor od 1861. je stvorio inače zamašne zaključke o uređenju županija, kr. slob. gradova i seoskih općina, zatim naučne osnove za sve srednje i pučke škole, pa zakon o gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima, o uvođenju hrvatskog jezika kao službenoga u čitavu javnom životu, o Narodnom muzeju, o protektoratu Jugoslavenske akademije, kojoj je osnovu položio biskup Strossmayer na Banskoj konferenciji darovavši za njezin osnutak 50.000 for. (10. dec. 1860) i o mnogim drugim narodnim potrebama. U međuvremenu su izvršeni izbori u Srijemu i u Vojnoj krajini, i tako dođoše sada prvi put na hrvatski sabor kao nov politički faktor Srbi. Poslije toga moglo se pristupiti najznatnijem pitanju toga sabora, naime o državnopravnom položaju Hrvatske prema bečkom Državnom vijeću *(Reichsrath)*, gdje joj je Februarski patent već odredio mjesto, i prema ugarskom saboru, kamo su je pozivali ne toliko carski reskripti (od 20. okt. 1860. i 26. febr. 1861) koliko Deákova adresa. Sabor je uzeo najprije u raspravu, u smislu carevih reskripata, odnošaj prema Ugarskoj pa, poslije odulje debate (od 17. juna do 23. jula), stvorio zaključak kojim je izjavio da je uslijed događaja od godine 1848. pravno posve prestala svaka (zakonotvorna, administrativna i sudska) sveza između Hrvatske i Ugarske, a samo ličnost zajedničkog vladara i krunisanje, dakle kruna, ostala je još dalje kao ona kopča koja ih veže. Uza sve to ipak je Hrvatska voljna stupiti s Ugarskom u realnu uniju, ali tek onda kad Ugarska pravovaljano prizna samostalnost i neodvisnost Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelokupnost. Pod teritorijalnom cjelokupnošću razumijevao je sabor ovo: "Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija u današnjem (tj. 1861) svom teritorijalnom opsegu, brojeć ovamo županije: riječku s gradom Rijekom, njegovim kotarom i ostalim Primorjem, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku i sadašnju Vojničku krajinu, to jest osam hrvatskih i tri slavonske regimente...[74] tako isto razumjevajuć ovamo pravo na Međumurje i ostala virtualna i teritorijalna prava ove kraljevine." Pod neovisnošću razumijevao je sabor "državnu ravnopravnost" Hrvatske u svim zajedničkim poslovima "koji će se potanje opredijeliti saveznim ugovorom", dok "zakonodavstvo i vrhovna uprava u političkim, nastavnim, vjerozakonskim i pravosudnim poslovima, kao i sudbenost u svim instancijama, ne mogu da budu predmetom uže veze između Trojedne kraljevine i Kraljevine Ugarske, te u pitanju međusobnoga odnošaja ovih kraljevina i ne dolaze u pretres". Protiv toga prijedloga većine, koju su stvarali ponajviše nekadašnji privrženici Ilirske stranke, iznesena su dva protuprijedloga. Jedan je u cijelosti prihvaćao prijedlog većine da se iznese princip realne unije s Ugarskom, ali bez ikakvih uvjeta koje bi Ugarska još prije negoli se Hrvatska s njome upusti u pregovore morala ispuniti. Taj su prijedlog iznijeli unionisti ili madžaroni s grofom

74 Lička, otočka, ogulinska, slunjska, prva i druga banska, križevačka, đurđevačka, gradiška, brodska i petrovaradinska.

Julijem Jankovićem Daruvarskim na čelu, među kojima su se sada nalazili ne samo madžaroni iz vremena prije 1848. nego i neki ilirci koje je apsolutizam zatjerao u tu struju.[75] Drugi protuprijedlog iznio je Eugen Kvaternik (a podupirala su ga još dva zastupnika, Ante Starčević i Petar Vrdoljak) tražeći putem izravnih pregovora s vladarom za teritorijalno cjelokupnu Hrvatsku potpunu samostalnost, ne hoteći znati ni za kakvu izravnu vezu ni s Austrijom ni s Ugarskom, već priznavajući jedino da Hrvatska ima s njima nekih zajedničkih poslova. To je početak hrvatske

Josip Juraj Strossmayer

Eugen Kvaternik

Stranke prava. Poslije toga uzme sabor u raspravu "odnos prema Austriji" ili, bolje reći, iznese svoje stanovište prema Februarskom patentu, koji je pozivao Hrvate u bečko Državno vijeće kao centralni parlament. Kratka debata je najzad svršila 3. augusta jednoglasnim zaključkom da "Hrvatska i Slavonija ne udioničtvuju na Državnom vijeću", a 5. augusta većinom glasova (69:46) da "Hrvatska nema nikakih zajedničkih posala s Austrijom". Budući da se u Beču najviše čekalo da se Hrvatska izjavi za centralni parlament, stiže ubrzo i hrvatski sabor sudbina ugarskoga. On je bio 8. novembra raspušten, ali ipak tako da je zaključak većine o odnosu između Hrvatske i Ugarske istoga dana sankcioniran kao članak XLII: 1861. Taj članak bijaše odsada onim temeljem na kojem su politički djelovali biskup Strossmayer, Rački, Mrazović, barun Kušlan i Perkovac, složivši se u Narodnu stranku, ali su ih po njihovu organu nazivali i "Pozoraši".

75 [Na primjer, Mirko Bogović.]

Prelazno doba i sabor od 1865-1866. Istoga dana kad je car Franjo Josip raspustio hrvatski sabor i sankcionirao njegov članak XLII, obećao je da će "privremeni hrvatski kraljevski dvorski dikasterij definitivno pretvoriti u kraljevsku hrvatsko-slavonsku kancelariju" i za sudbene poslove postaviti za Hrvatsku posebnu "vrhovnu sudbenu instanciju". Još prije toga (14. marta 1861) osnovana je samostalna hrvatska zemaljska vlada pad imenom Kraljevskoga namjesničkog vijeća,

Ante Starčević

koja ima pod banovim predsjedanjem, a na osnovi zakona i naredaba, rukovoditi i obavljati upravu zemaljskih političko-ekonomskih poslova. Potom je, dakle, 20. novembra osnovana Hrvatska dvorska kancelarija i Mažuranić imenovan hrvatskim kancelarom i tajnim savjetnikom, a 30. juna 1862. osnovan je u Zagrebu Stol sedmorice s banom kao predsjednikom. Ali koliko su god ovi uspjesi obradovali Hrvate, toliko ih je ozlovoljilo što je Schmerlingova vlada opet skrenula na put apsolutističke prakse progoneći one koji su bili protiv zastupanja Hrvatske u bečkom Državnom vijeću. Taj se progon proširio i na Dalmaciju gdje su tamošnji narodnjaci pokrenuli svoj organ *"Il Nazionale"* (Narodni list), a uređivao, ga je s velikom spremom i vještinom Natko Nodilo, mada je zbog toga imao da prepati mnogo teških časova, a tako i njegov drug Miho Klaić.

Pod teretom tih prilika osnovana je u Hrvatskoj "Samostalna stranka" s programom da Hrvatska uđe u realnu uniju s Austrijom, a na čelu joj bijahu Mažuranić, nadbiskup Haulik, Kukuljević i Makso Prica. Temeljna je misao ovih političara bila da je bolje ako se Hrvatska nagodi s Austrijom prije negoli to učini Ugarska, a osim toga su još imali pred

očima da će tako lakše uspjeti toliko nužno sjedinjenje Vojne krajine i Dalmacije, kojim će Hrvatska steći jaku osnovu za trajnu sigurnost i obnovu svoga političkog života. Ali većina članova Narodne stranke, tako Strossmayer, Rački i Mrazović, ostadoše vjerni svom programu unije s Ugarskom na osnovi čl. LXII. Kad je Schmerling vidio da ima u Hrvatskoj svoju stranku, pregnuo je da joj novim izbornim redom osigura pobjedu na novim izborima. On je stoga išao za tim da što više unionista i narodnjaka ukloni iz sabora. U tu se svrhu dakle sastade Banska konferencija pod predsjedanjem Šokčevića (od 4. do 11. feb. 1865) i sastavi novi izborni red tako da je dala u saboru mjesta za 24 velikaša virilista (dosada 79), 10 prelata, 74 zastupnika iz Hrvatske i Slavonije (prije 120), a Vojnoj krajini za 55. Kad je ovaj izborni red 24. maja dobio sankciju, bijahu raspisani izbori za sabor koji se imao sastati 17. jula. Prva je birala Vojna krajina, izabravši gotovo same časnike, a privrženike bečke vlade; ali u Hrvatskoj i Slavoniji koalirani narodnjaci i unionisti pobijediše potpuno Samostalnu stranku osvojivši dvije trećine mandata. Stranka prava dobila je pet zastupnika sa šest mandata (Ante Starčević izabran je u Zagrebu i u Vrbovskom); ali važno je to što je na ovaj sabor i Rijeka poslala 4 zastupnika.

Rezultat hrvatskih saborskih izbora bijaše težak udarac za Schmerlinga, a uveća ga uz to i njegov istodobni poraz u Ugarskoj i kod Čeha i Moravaca. Međutim, kudikamo gore bile su posljedice njegove spoljašnje politike, koja je Austriju zbog njemačkih zapleta dovela u veoma nesigurnu međunarodnu političku situaciju, a također i u financijske poteškoće. Zato je Schmerling zatražio otpust, a glavnim ministrom postade grof Rikard Belcredi (27. jula 1865). Zbog tih promjena, kao i zbog demisije Mažuranića (10. jula), odgođeno je otvorenje hrvatskog sabora prvi put za 28. augusta, zatim za 9. oktobra i najzad za 12. novembra. Međutim izda car Franjo Josip 20. septembra 1865. manifest kojim povuče Februarski patent i obustavi djelovanje bečkoga Državnog vijeća uz dodatak: "Budući da se velik dio Carevine usteže od zajedničkoga zakonodavnog rada, odlučio sam da stupim na stazu sporazuma sa zakonitim predstavnicima istočnih zemalja Carevine (tj. Ugarske i Hrvatske). Zbog toga obustavljam snagu zakona o zastupstvu Carevine (naime Februarskog patenta), da prije saslušam mnijenje sabora istočnih zemalja u pogledu eventualnih promjena zakona." Poslije toga prihvati car Mažuranićevu demisiju, a kancelarom imenova unionista generala Emila Kuševića. U Dalmaciji je umirovljen namjesnik Mamula, a imenovan general Franjo Filipović (16. okt.) koji obustavi progone protiv tamošnjih privrženika Narodne stranke.

Kad se 12. novembra hrvatski sabor sastao, saslušao je prije svega kraljev reskript, koji ga pozivaše da se izjavi o zajedničkim poslovima cjelokupne Monarhije i da izašalje svoje zastupnike na krunisanje na ugarski sabor. Na to je hrvatski sabor odgovorio adresom o kojoj je vijećao sve do 10. februara 1866. U pogledu teritorijalne cjelokupnosti Hrvatske u smislu članka XLII bijaše čitav sabor složan, ali se podijeli u pitanju odnosa Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji. Adresa većine

(narodnjaka i samostalaca protiv unionista i pravaša) ističe prije svega – osim zahtjeva o sjedinjenju Krajine i Dalmacije – da hrvatski sabor želi zajedničke poslove cjelokupne Monarhije "riešiti u zajedinstvu sa kraljevinom Ugarskom", ali samo kao jednak i ravnopravan faktor s ugarskim saborom. Kad je ova adresa prihvaćena, ostaviše krajiški zastupnici sabornicu da se u nju više ne povrate. Na tu adresu pozove car (iz Budima 27. febr. 1866) sabor da bezodvlačno izabere regnikolarnu deputaciju koja će stupiti u dogovor s isto takvom ugarskog sabora, "tako o međusobnom državnopravnom odnosu, kao i od odnošajih naprama cjelokupnoj monarkiji". Za Krajinu, pak, prizna car da je "cieloviti sastavni dio" Hrvatske, ali "obziri na obrambenu snagu cjelokupne monarkije naše ne dopuštaju ukinuti postojeći u vojničkoj krajini sustav faktičnim spojenjem njegovim s materom zemljom pod jednu te istu upravu provincijalnu". Ali u pogledu Dalmacije odgovori car da se njezino sjedinjenje s Hrvatskom ne može provesti "prije nego li se urede državnopravni odnošaji Hrvatske i Slavonije s jedne strane naprama Ugarskoj, a s druge strane naprama cjelokupnoj monarkiji".[75a]

Nato je sabor podastro novu adresu (10. marta) zamolivši i opet cjelokupnost Hrvatske, ali je uz to uzeo u raspravu pitanje o uređenju odnosa Hrvatske prema Ugarskoj. Izabran je odbor od dvanaest zastupnika, kao regnikolarna deputacija, mada ugarski sabor još nije izjavio da priznaje teritorijalnu cjelokupnost Hrvatske i njezinu neovisnost u smislu čl. XLII : 1861. Deputacija je izabrana jedino između članova Narodne i Samostalne stranke; unionisti i pravaši otklonili su aktivno i pasivno sudjelovanje već kod izbora njezinih članova (11. marta). Potom je deputacija pošla u Peštu s biskupom Strossmayerom kao predsjednikom, gdje se sastala s jednakobrojnom deputacijom ugarskog sabora pod predsjedanjem grofa Antuna Majlátha. Ali rasprave koje se otegoše puna dva mjeseca (od 16. aprila do 16. juna 1866) ubrzo pokazaše da neće uspjeti. Dok su se Hrvati postavili na članak XLII : 1861, Madžari ponudiše, kao jedino prihvatljive s njihove strane, ove uvjete: s godinom 1848. nije pravno prekinuta veza između Ugarske i Hrvatske, već samo faktički; hrvatsko-ugarski pregovori ne mogu se odnositi na skupne poslove čitave Monarhije, već se mogu kretati samo oko zajedničkih poslova s Ugarskom, koja Hrvatskoj priznaje potpunu autonomiju samo u upravi, pravosuđu te bogoštovlju i nastavi; k hrvatskom teritoriju ne pripadaju ni Rijeka ni Međumurje. Budući da Hrvati tih uvjeta ne htjedoše prihvatiti, regnikolarne su se deputacije razišle bez ikakva rezultata (16. juna). Tom prilikom reče predsjednik hrvatske deputacije, biskup Strossmayer, da je opazio kako Madžari "nas ne žele da imadu uza se kao ravnopravan narod, već pod sobom, kao podložan". Oni se oslanjaju na svoje prijatelje u Hrvatskoj (unioniste), a uz to čekaju i na spoljašnje događaje – to jest na ishod austro-pruskog rata, koji je sutradan, 17. juna, car objavio. Tako je doista i bilo.

75a [Citati u ovom pasusu ispravljeni su prema izdanju B. Šuleka, Naše pravice, Zagreb 1868, str. 473 i 474.]

c) NAGODBA

Postanak austro-ugarske nagodbe. Poslije raspusta ugarskog sabora od 1861. obnovilo se i u Ugarskoj doba apsolutističke prakse, pa je bečka vlada s onim činovništvom što ga je namjestila u zemlji mogla raditi sve što je htjela. Uza sve to ipak nije ni tu Schmerling postigao svoje svrhe, naime da Ugarsku dovede u bečko Državno vijeće (*Reichsrath*), mada je uspio da se i među madžarskim odličnijim političarima našlo više njih koji su – izmoreni dugotrajnom borbom – htjeli ostaviti Deáka i ući u Državno vijeće, dakle proces nalik na onaj u Hrvatskoj sa "samostalcima". Najveći dio naroda postojano je slijedio Deáka, koji se, pošto je sabor raspušten, povukao s poprišta; međutim, kako god bi se prilike pogoršale, ipak nije popuštao od svoga stanovišta ni za dlaku. "Stvar za koju smo se borili – reče – sveta je stvar domovine; tlo na kojemu stojimo jest zakonitost." Znao je da se ne da ništa postići približavanjem bečkoj vladi "koja će sve otklanjati dok je međunarodne prilike ne primoraju na popuštanje". Zato je glavna misao njegove tadašnje politike bila: strpljivo čekati dok novi sistem ne izazove protiv sebe vanjske neprijatelje. Tako se, eto, dogodilo da je madžarski narod u ovo teško doba kušnje usredotočio sve svoje nade i pouzdanje u jednom umnom i poštenom čovjeku, slušajući riječ "staroga" Deáka, koji je u to vrijeme vodio svoj narod iz obične hotelske sobe.[76] Kad je poslije Schmerlingova pada car povukao centralistički Februarski patent, krenula je situacija za Madžare već mnogo nabolje, kako je jasno pokazao tok ugarskog sabora od 1865-1866, koji je otvorio sam car. Tada bijaše Deák u zastupničkoj kući neograničeni gospodar saborske većine; naime, od 315 zastupnika 188 ih se okupilo u "Deákovoj stranci", a ostalih se 127 zastupnika razdijelilo na tri stranke. I na tom je saboru Deák izradio adresu (prihvaćenu 26. febr. 1866), a zatim stavio prijedlog da se izabere odbor od 67 članova sabora, koji ima sastaviti prijedlog ili osnovu "o uređenju zajedničkih poslova s Austrijom", to jest ustanoviti uvjete nagodbe. Deák je taj prijedlog iznio uoči talijansko-pruskog rata, računajući kao političar ovako: madžarski narod mora tačno odrediti potankosti nagodbenog programa još prije negoli rat bude odlučen, kako se dvor u slučaju poraza ne bi mogao kasnije pozivati na to da se Madžari žele okoristiti njegovim teškim položajem, a u drugu ruku opet da dvor u slučaju pobjede zna šta Madžari hoće. I doista, nagodbeni prijedlog ovog odbora 67-ice bijaše gotov i javnosti predan 25. juna. Trebalo je žuriti jer je dan prije austrijska vojska pobijedila Talijane kod Custozze. Tek što je o tom stigao brzojav u Beč, potpisa car još isti dan rješenje kojim se ugarski sabor odgađa "na neizvjesno vrijeme". U zastupničkoj kući pročitan je reskript 26. juna, a zatim prihvaćen Deákov prijedlog i stvoren zaključak da će se zastupnička kuća nepromijenjeno držati na-

76 Deák bijaše neženja, a stanovao je, kad je u Pešti boravio, u jednoj sobi hotela "Kraljici engleskoj" (danas već srušen). Inače su ga općenito nazivali "Stari" (*az Örög*).

čela označenih u svojim adresama, a nada se "da će se ustav zemlje u potpunom integritetu što prije uspostaviti".

Rat s Prusijom svršio se doskora njezinom pobjedom kod Kraljičina Gradca (ili Sadove) u Češkoj (3. jula 1866). Car Franjo Josip morao je nato sklopiti u Pragu mir (23. aug.) kojim je izgubio u korist Italije Veneciju i bio prinuđen da se odreče svakog upletanja u poslove Njemačke i utjecaja na njih, jer je vodstvo Njemačke prešlo na Prusku i na dinastiju Hohenzollern. U metežu što ga je prouzročio poraz kod Kraljičina Gradca obrati se car Franjo Josip izravno na Deáka, poručivši mu po jednoj privatnoj ličnosti (17. juna) da želi s njime govoriti. Deák je odmah drugi dan pošao u Beč, gdje ga je car primio u audijenciju 19. jula. Tom prilikom reče Deák caru da je madžarski narod već označio uvjete nagodbe, pa ni sada ne traži više; uz to je izjavio kako je nužno da se odmah poslije sklopljena mira sastane ugarski sabor. Na carevo pitanje bi li on bio voljan sastaviti vladu, odgovori Deák odlučno da neće i preporuči grofa Julija Andrássyja, koga car pozove k sebi. Tom se prilikom i Andrassy izjasnio o uvjetima nagodbe kao Deák, mada nije znao da je vođa stranke još prije njega bio na istom mjestu. Kad su potom madžarski konzervativni krugovi saznali za ove krupne događaje, počeše zajedno s nekim veoma utjecajnim bečkim krugovima raditi na tome da osujete nagodbu s liberalnom madžarskom strankom, a bili bi možda i uspjeli da se nije baš u to vrijeme zbila važna promjena kod bečke vlade, kad je car povjerio poslove spoljnje politike Saksoncu grofu Fridriku Beustu (30. okt. 1866). Novi ministar nije, naime, imao korijena u stoljetnim tradicijama bečkih centralističkih vlada, pa je stoga i bio veoma sklon da provede austro-ugarsku nagodbu. Stupio je dakle u doticaj s grofom Andrássyjem i Deákom, na što je sazvan za 19. novembra 1866. ugarski sabor da nastavi vijećanje. Otpisom kojim je sabor otvoren (od 17. nov.) obeća car da će Ugarska dobiti odgovorno ministarstvo i da će joj biti vraćen stari ustav ako promijeni zakone od 1848. Sada su obje ugarske stranke izrekle svoje stanovište: Deák je predložio da se o carevu otpisu raspravlja čim Ugarska dobije natrag svoj stari ustav, a taj je prijedlog sabor i prihvatio većinom glasova; Koloman Tisza naprotiv predloži da car prije svega potvrdi zakone od 1848, ali je njegov prijedlog pao. Poslije toga glasanja stajao je dvor pred dilemom hoće li se odlučiti za dualizam, to jest za nagodbu s Madžarima, ili će se prihvatiti federalističkog centralizma. Dualizam je zagovarao ministar Beust, a krepko ga je podupirala u tom i sama carica Jelisaveta; federalistički centralizam opet je predlagao caru ministar predsjednik Belcredi.[77] Protiv Belcredijeve osnove digli su se ne samo Madžari nego i austrijski Nijemci, koji bi bili radije s Madžarima podijelili vlast nego je prepustili još i Slavenima.

77 Belcredi je htio da se udovoljenjem madžarskih želja preudesi sustav cijele Monarhije. On je predlagao da se inače jedinstvena Monarhija ima sastojati od pet država: 1. češke (Češka, Moravska i Šleska), 2. poljske (Galicija i Bukovina), 3. južnoslavenske (Slovenci, Hrvati i Srbi), 4. ugarske (čitava Ugarska s Erdeljem) i 5. austrijske (sve ostale zemlje). Zajedničke i spoljašnje poslove vodit će car i njegovi ministri po vlastitoj uviđavnosti, to jest apsolutistički.

Kad se nato car odluči za dualizam, dade Belcredi ostavku, a Beust je imenovan ministrom predsjednikom pridržavši uza to još i spoljašnje poslove (7. febr. 1867). Istog dana došao je u Beč Deák ponesavši sa sobom osnovu o uređenju zajedničkih poslova s Austrijom, kako ju je izradio onaj odbor 67-ice. Sada car prihvati na Beustov prijedlog sve uvjete nagodbe i povjeri grofu Juliju Andrássyju sastav ministarstva (17. februara). Dana 20. februara imenovan je Andrássyjev kabinet, u kojem konzervativci nisu dobili mjesta. I tako je napokon nestalo te stranke iz madžarskoga političkog života, a ostale su samo dvije glavne: "Deákova"

Stara katedrala u Zagrebu

liberalna i "48-aška" radikalna, koja ostade i dalje kod zakona od 1848. Ugarsko-austrijska nagodba, ili zak. čl. XII : 1867. razlikuje zemlje krune sv. Stjepana i zemlje austrijske (ili Carevina Austrija), od kojih svaka skupina čini samostalnu državu sa zasebnim parlamentom, zasebnim ministarstvom i zasebnim zakonodavstvom, i upravom. Zajednički su objema državama samo ličnost vladara, zatim spoljnji poslovi s diplomatskim i trgovačkim zastupanjem u stranim državama, vojska s mornaricom i votiranje novčanih sredstava za pokriće zajedničkih poslova koji su podvrgnuti kontroli zasebnih odbora austrijskog i ugarskog parlamenta (obično zvanih *delegacije*), a sastaju se na vijećanje svaki odbor za sebe izmjenično u Beču i u Pešti. Tim odborima, i to svakomu napose, odgovorni su ministar spoljnjih poslova, rata i zajedničkih financija. Rat naviješta i mir sklapa bez ikakva parlamentarnog ograničenja sama kruna, a kralj upravlja i vojskom kao njezina vrhovna glava. U teritorijalnom pogledu Austrija je sebi pridržala Dalmaciju, a Ugarskoj izručila uz Erdelj i Hrvatsku da se s njome samostalno nagodi.

Hrvatski sabor od 1866-1867. Hrvatski sabor sastao se opet 19. novembra 1866, to jest isti dan s ugarskim, i to kad su pregovori između Deáka i Andrássyja te ministra Beusta već bili u toku. U otpisu na sabor car Franjo Josip je i opet tražio od sabora rješenje državnopravnih pitanja. Na to je zasebni odbor donio pred sabor 12. decembra tri prijedloga. Prvi je predlagao: "Neka sabor izvoli izjaviti da mu članak XLII : 1861. sveudilj ostaje nepromjenljivim temeljem i ravnalom u pitanju o državnopravnom odnosu Trojedne Kraljevine naprama Kraljevini Ugarskoj"; drugi predlagaše, s obzirom na ugarske zakone od 1848, koji nisu bili u Hrvatskoj proglašeni, neka sabor zaključi "da Trojedna Kraljevina nema ni prava ni dužnosti, a ni zakonitoga načina da stupi u sabor Kraljevine Ugarske"; treći prijedlog, napokon, preporučivaše "neka sabor samostalno sa svojim kraljem riješi odnos Hrvatske prema Austriji". Imajući pred očima neuspjeli rezultat regnikolarnih deputacija (od 1866), a znajući za federalističku koncepciju ministra Belcredija, sabor je poslije iscrpne rasprave zaključio da se ima napustiti ideja unije s Ugarskom i pokušati nagodba s Austrijom, jer to je bio smisao odborova prijedloga. Od 130 zastupnika 86 ih je glasalo za prijedlog odbora, a 44 (naime unionisti) protiv njega, dok se četiri zastupnika, među njima i Ante Starčević, ustegoše od glasanja (18. dec.) Taj svoj zaključak obrazložio je zatim sabor u zasebnoj adresi, koju ponese deputacija s biskupom Strossmayerom na čelu u Beč, gdje je predade caru (23. dec.) Skoro potom ministar Belcredi odstupi, a Beust provede ugarsko-austrijsku nagodbu. Sada car pozove hrvatski sabor da bude zastupan na ugarskom saboru i kod krunisanja. Na taj reskript odgovori sabor caru 18. maja 1867. da na ugarski sabor ne može poslati svojih poslanika jer da još nije uređeno pitanje odnosa između Hrvatske i Ugarske. Na to je sabor raspušten (25. maja), a krunisanje cara Franje Josipa za ugarsko-hrvatskoga kralja obavljeno je bez sudjelovanja Hrvata (8. juna 1867).

Postanak ugarsko-hrvatske nagodbe. Zbog takva razvoja događaja zatražio je ban Šokčević otpust, a zatim je (27. juna 1867) imenovan namjesnikom banske časti barun Levin Rauch sa zadaćom da provede hrvatsko-ugarsku nagodbu na onim načelima što ih je istaknula ugarska regnikolarna deputacija 1866. Sada su opet zaredali u Hrvatskoj progoni svih onih koji su pristajali uz Narodnu stranku ili uopće bili protivnici unije s Ugarskom, a osim toga oktroiran je Hrvatskoj novi izborni red kraljevim reskriptom od 20. oktobra 1867, kojim je opet znatno uvećan broj virilnih članova, a broj biranih ograničen na 66. Tim izbornim redom i uz pritisak vladinih organa, izbori provedeni između 19. novembra i 23. decembra izniješe veliku većinu unionisti (52 zastupnika), dok je opozicija spasila tek 14 mandata, štaviše, kad se sabor 8. januara 1868. sastao, istupi iz njega i ta skupina, tako da su unionisti ostali sami. Potom oni izabraše 30. januara regnikolarnu deputaciju od 12 članova sabora,[78] koja je s jednakobrojnom deputacijom ugarskog

78 To su bili: grof Julije Janković, grof Ladislav Pejačević, Koloman Bedeković, Antun Vakanović, Mirko Šuhaj, Ignjat Brlić, Jovan Živković, Josip Žuvić, Ante Stojanović, Janko Car, Pavao Batagliarini i kanonik Stjepan Vuković.

sabora[79] utanačila i redigirala do kraja jula tekst hrvatsko-ugarske državnopravne nagodbe. Odmah u uvodu zakonska osnova ističe da nagodbu sklapaju kao ravnopravni faktori "kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine Hrvatska i Slavonija za izravnanje postojavših između njih državnopravnih pitanja". Nadalje ona polazi sa stanovišta Pragmatičke sankcije od 1722. (zak. čl. I, II : 1723), naime sa stanovišta nerazdruživosti zemalja krune sv. Stjepana, ali i s toga da "su kraljevine Hrvatska i Slavonija tečajem stoljeća koli pravno toli faktično spadale kruni sv. Stjepana", dakle sa stanovišta sasvim protivna čl. XLII : 1861. U smislu nagodbe "kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sačinjavaju jednu istu državnu zajednicu,[80] tako napram ostalim pod vladom Njeg. Veličanstva stojećim zemljam, kao što i napram inim državam", to jest u internacionalnim poslovima Ugarska i Hrvatska istupaju kao jedno državno tijelo, ali u svim unutrašnjim poslovima čini svaka zemlja nezavisnu političku jedinicu. U tom smislu se i kaže "da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij". Budući da su "državna zajednica", Hrvatska i Ugarska imaju zajedničko krunisanje vladara "jednom istom krunom i jednim istim krunidbenim činom", kao i kraljevsku krunidbenu zavjernicu, ali ipak tako da se njezin original ima osim na madžarskom jeziku još i "jezikom hrvatskim sastaviti i kraljevinam Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji izdati i u njemu cjelokupnost i zemaljski ustav kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zajamčiti". Zbog toga je krunidbena zavjernica kralja Franje Josipa I tek sada sastavljena na hrvatskom jeziku i odaslana hrvatskom saboru.[81] Nadalje nagodba ustanovljuje da Hrvatska naknadno priznaje ugarsko-austrijsku nagodbu (zak. čl. XII : 1867) kao gotov čin, pa zato se toj ustanovi dodaje "naročita ograda", "da se ubuduće slični temeljni zakoni i nagodbe samo zakonitim sudjelovanjem kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije stvarati mogu". Inače je Hrvatska potpuno autonomna u zakonodavstvu i upravi, "u svim poslovima nutarnjima, bogoštovja, nastave i pravosuđa", .to jest u svim onim javnim granama života koje su bile u hrvatskim rukama još od 1848, odnosno 1861. Svi ostali poslovi proglašeni su zajedničkima, a rukovodit će ih zajednička ministarstva financija, poljodjelstva, trgovine i narodne obrane, kod kojih se imaju osnovati zasebni hrvatski odsjeci. O tim zajedničkim poslovima raspra-

79 To su bili: grof Antun Majláth, grof Antun Szécsen, Ladislav Szögyényi-Márich, Ladislav Jankovich (iz gornje kuće); Franjo Deák, Ludovik Horvath, Pavao Somsich, Teodor Botka, Koloman Ghyczy, Danijel Dózsa, Antun Csengery i Ludovik Vadany (iz donje kuće). Izabrani bijahu 30. marta.

80 I madžarski tekst kaže: *állami közösseg.* – [Citati u ovom poglavlju ispravljeni su prema izdanju "Zakonâ o ugarsko-hrvatskoj nagodi" koje je "po izvornicima" priredio I. Bojničić, ²1911.]

81 Najvažnija stavka u njoj jest § 3, koji glasi: "Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrimih joj kraljevina, što su već natrag stečene, pa i one, što će božjom pomoći odsele biti natrag pribavljene, pripojit ćemo u smislu krunidbene naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimim joj kraljevinam."

vlja "zajednički sabor svih kraljevina ugarske krune",[82] na koje Hrvatska[83] šalje svoje poslanike, 29 njih u donju kuću, a 2 u gornju, koje će izabrati hrvatski sabor od svojih članova.[84] Zajednički sabor opet bira u delegacije pet članova između hrvatskih poslanika na zajedničkom saboru. Na svim tim zajedničkim saborima (u donjoj i gornjoj kući, pa i u delegacijama) hrvatski se poslanici mogu služiti i hrvatskim jezikom, dok će se za zajedničkog saborovanja i na saborima i na delegacijama uz ugarski barjak razviti i hrvatski. U autonomnim poslovima služi hrvatski barjak i sjedinjeni grb Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ali proviđen krunom sv. Stjepana, dok se u zajedničkim poslovima upotrebljava zajednički grb ugarski i dalm.-hrv.-slavonski. S obzirom na financije ustanovljeno je – unatoč savjetu Franje Deáka da Hrvatska uzme financijske poslove (u koliko nisu zajednički cjelokupnoj Monarhiji) u svoju autonomiju – da Hrvatska ima primati za pokriće svojih autonomnih troškova 2,200.000 for. (paušalno) za deset godina, jer se financijska nagodba ima svake desete godine obnavljati. Od teritorija pripada Hrvatskoj i Slavoniji Vojna krajina i "današnja" Dalmacija, a ugarski sabor preuzima obavezu da će podupirati njihovo sjedinjenje s Hrvatskom. Bana će imenovati kralj "na prijedlog i uz protupotpis zajedničkoga kr. ugar. ministra predsjednika", ali je on ipak "odgovoran" hrvatskom saboru. Budući da se Hrvatska dvorska kancelarija ukida, "ima se za iste kraljevine imenovati posebni dalm.-hrv.-slavonski ministar bez lisnice kod središnje vlade u Budimpešti", ali "odgovoran zajedničkom saboru". Nadalje je određeno – očito s obzirom na ulogu bana Jelačića 1848. i 1849. godine – da ban više ne može biti vojnik i da kod zajedničkih ureda u Hrvatskoj (kod financija, pošte i brzojava, državnog šumarstva i željeznica) ima biti službeni jezik hrvatski, a treba da se namještaju domaći sinovi, "ukoliko to samo moguće bude". Najzad se kaže da ova nagodba "ne može biti predmetom zakonodavstva pojedinih nagađajućih se kraljevinah i da promjena iste uslijediti može samo onim putem kojim je udjelotvorena, pristupom naime svih onih činbenikah koji je sklopiše". Samo u pitanju Rijeke nije između obiju regnikolarnih deputacija došlo do sporazuma, jer su i unionisti stajali nepokolebljivo na dotadašnjem hrvatskom stanovištu da je Rijeka dio hrvatskog teritorija. Bojeći se da se nagodbeni pregovori ne razbiju, pristade najzad hrvatska delegacija na Deákov prijedlog, koji je glasio da se zasada utanači nagodba bez rješenja riječkog pitanja, prepustivši u tom poslu u kasnije pogodno vrijeme inicijativu samom kralju. Zbog toga je zakonska osnova u toj tački glasila: da Rijeka ne pripada teritoriju Kraljevine Hrvatske, jer u pogledu grada Rijeke i njegova kotara "među oba kraljevinska odbora nagodba uspjela nije", to jest pitanje je ostalo neriješeno.

82 Zak. čl. XLIV: 1868. o narodnostima, dakle čisto ugarski autonomni zakon, naziva sabor u § 29: "zajednički ugarsko-hrvatski sabor" (*közös magyar-horvát országgyüles*),

83 [U Šišićevu tekstu stoji na ovom mjestu, kao i u idućoj rečenici: Hrvati, što nije u skladu s tekstom nagodbe.]

84 Dokinućem jednog dijela Krajine, ovaj se broj povećao (1873) na 34 poslanika, a kad je sva Krajina ukinuta (1881) na 40 u donju kuću, a 30 u gornju.

Ovu zakonsku osnovu, koju je ugarska regnikolarna deputacija prihvatila jednoglasno, a hrvatska većinom glasova,[85] uzme potom u raspravu hrvatski sabor 21. septembra 1868. i primi je većinom glasova bez specijalne debate (24. septembra). Ugarski sabor uzeo je nagodbu u raspravu 28. septembra pa je također prihvati bez specijalne debate, ali ipak uz jednoglasni dodatak da "grad Rijeka s kotarom pripada neposredno Kraljevini Ugarskoj, pa da se prema tome ima odmah njoj i utjeloviti", Isto je tako dva dana prije – 26. septembra – hrvatski sabor zamolio kralja posebnom adresom neka Rijeku dosudi Hrvatskoj, kojoj i pripada po "neoborivom pravu". Sada je trebalo da kralj sankcionira zakonski članak; ali ministar predsjednik izjavi da ugarski sabor neće da novim posebnim člankom inartikulira (uzakoni) ovaj članak ako mu prije ne bude zajamčeno da je Rijeka sastavni dio Ugarske. Andrássy stavi uz to kralju u tom smislu prijedlog, pa je istog dana, 8. novembra, kad je sankcionirao hrvatski original zakonske osnove o hrvatsko-ugarskoj nagodbi, kralj izdao na ugarski i hrvatski sabor jednake reskripte, u kojima je izrekao svoje stanovište u riječkom pitanju. Konstatiravši najprije nesporazum, reskript kaže: "Budući Nam je veoma mnogo do toga stalo, da se jedina ta prepona (naime riječko pitanje) na umirenje obiju stranaka ukloni, to držimo za našu osobitu vladalačku zadaću pokušati između njih put prijateljske nagode pa toga radi kako ugarski, tako i dalmatinsko-hérvatsko-slavonski sabor pozivljemo s ovim kraljevskim predlogom Našim: da uvaživši trajnu korist, koja za njih iz takovoga međusobnoga prijateljskoga sporazumka nastati mora; i uzevši u obzir, da je u diplomi slavne uspomene kraljice Marie Therezije a i u članku IV. godine 1807, koji se na njoj temelji, jasno ustanovljeno: 'da se trgovački grad Rijeka sa pripadajućim si kotarom i nadalje kao posebno, ka kruni ugarskoj spadajuće tijelo (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*) smatrati i prema tomu u svemu upravljati imade', svekolike historične razprave i odtuda proizviruće posledice s vida bi pustiti, te sjediniv se u temeljnoj onoj, oda sviuh stranah za istinitu i neprepornu priznatoj misli 'da grad Rieka sa njegovom lukom i kotarom posebno, kruni ugarskoj pripadajuće tielo sačinjava' na to bi pristati htjeli, da se nuz sudjelovanje zastupnikah grada Rieke međusobnim priateljskim sporazumkom utanači sve, što bi u tom pogledu iziskivali tako pravedni obziri dotičnikah (to jest Riječana), kako i interesi sviuh zemaljah ugarske Naše krune."

Sada je učinjena znatna promjena u inače na oba sabora već prihvaćenom tekstu zakonske osnove o hrvatsko-ugarskoj nagodbi, jer je ona stavka koja se odnosila na Rijeku (§ 66, tačka 1), to jest da o Rijeci nije u regnikolarnoj deputaciji došlo do sporazuma, izmijenjena ovako: a Rijeka ne pripada teritoriju Hrvatske jer sačinjava "posebno s ugar-

85 Protiv nje bili su Brlić, grof Janković i Živković, predlažući za Hrvatsku financijsku samostalnost u smislu Deákove ponude, a bana da kralj imenuje na preporuku hrvatskog sabora, ne na prijedlog i protupotpis ugarskog ministra predsjednika.

skom krunom spojeno tijelo (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*)", "glede kojega kao takova, a tako i glede autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uređenja imat će se putem odborskih razpravah između sabora Ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići". Ovako izmijenjeni tekst ušao je u madžarski original tako da je čitav tekst nanovo prepisan i zatim kralju podastrt na sankciju. Međutim je kralj još prije toga sankcionirao (8. nov.) hrvatski original, ali sa starim tekstom, kako je raspravljen i prihvaćen u oba sabora. Razumije se, sada je trebalo preudesiti i hrvatski tekst da bude u skladu s madžarskim. Pri tom se u Hrvatskoj dvorskoj koncelariji postupalo tako da su na stari tekst u § 66, tački 1, naprosto nalijepili cedulju na kojoj bijaše ispisan novi tekst. Poslije toga otpremljen je hrvatski original u Zagreb, gdje je sabor 17. novembra naknadno o njemu raspravljao i uzeo do znanja kraljevski reskript od 8. novembra, a time i prihvatio onu bitnu promjenu u tekstu zakona, koji je već sankcioniran ležao na stolu. Istoga dana – 17. novembra – sankcionirao je kralj madžarski original ugarsko-hrvatske nagodbe, koja tako postade "zajednički temeljni zakon kraljevinah Ugarske, te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije" i to za Hrvatsku kao zak. čl. I: 1868, a za Ugarsku kao zak. čl. XXX: 1868.[86]

Riječki provizorij. U smislu kraljevskog rješenja i novoga nagodbenog teksta u riječkom pitanju hrvatski je sabor poslije dva dana birao regnikolarnu deputaciju za definitivno rješenje riječkog pitanja. Tada su općenite političke prilike na Rijeci bile veoma nepovoljne po hrvatsko stanovište, jer građani bijahu najvećim dijelom pristaše Madžara pa su neprestanim uzbunama još 1867. uspjeli da je na Rijeci učinjen kraj vlasti bana Šokčevića i imenovan (na prijedlog hrvatskoga kancelara Kuševića) kao komesar Madžar Eduard Cseh. Tim imenovanjem dobili su Madžari doista Rijeku u svoje ruke, pa stoga su je sada i unijeli u raspravu s Hrvatima kao nov faktor. Budući da su se regnikolarne deputacije imale sastojati od 4 Hrvata, 4 Riječana i 4 Madžara, izabra Hrvatski sabor 19. novembra grofa Ladislava Pejačevića, Stjepana Vukovića, Aleksandra Fodroczyja i Josipa Žuvića, dok su Riječani izaslali Lodovika Adamića, Antuna Gjačića, Josipa Mayera i Antuna Randića, a ugarski sabor grofa Antuna Majlátha, Franju Deáka, Antuna Csengeryja i Mihajla Horvátha. Poslije toga imenovan je Levin Rauch banom (8. dec. 1868), a Koloman Bedeković prvim hrvatskim ministrom, na što je 31. januara 1869. prestala djelovati Hrvatska kancelarija u Beču.

86 Inartikulacija hrvatsko-ugarske nagodbe glasi (uvodne riječi madžar. teksta): "Pošto je sklopljena zajedničkim sporazumom nagodba s jedne strane između sabora Ugarske (*Magyarország országgyülése*), a s druge strane sabora Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (*Horvát-Szlavon-és Dalmátországok országgyülése*) u svrhu izravnanja među njima postojećih državnopravnih pitanja (*közjogi kérdések*), to se ova nagodba, odobrena, potvrđena i sankcionirana po Njeg. car. i kr. apoštol. Veličanstvu, kao zajednički temeljni zakon (*közös alaptär vényе*) kraljevina Ugarske i Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ovime inartikulira među zakone kako slijedi." Oba su sabora dakle označena kao jednakopravni i ravni faktori.

Još prije negoli se regnikolarne deputacije sastadoše da riješe riječko pitanje, prihvati hrvatski sabor članak o ustrojstvu kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade (sankcioniran 20. aprila 1869), i nato kralj imenuje 10. maja prve odjelne predstojnike: Roberta Zlatarovića za unutrašnje poslove, Dragutina Pogledića za bogoštovlje i nastavu, a Josipa Žuvića za pravosuđe. Tek 7. septembra 1869. dao se Rauch u hrvatskom saboru svečano instalirati za bana, položivši bansku prisegu na ruke kraljevskom komesaru, senjskom biskupu Vjenceslavu Soiću, i primivši potom od njega zastavu i žezlo.[87]

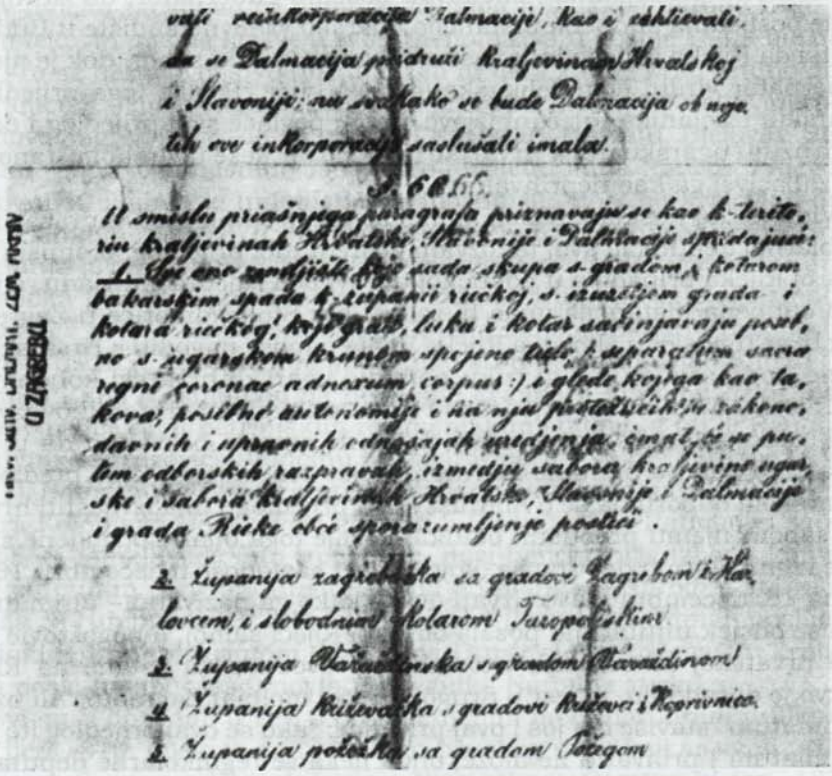

"Riječka krpica" u hrvatskom tekstu hrvatsko-ugarske nagodbe

Regnikolarna deputacija održala je u Budimpešti 15. maja 1869. prvu sjednicu, u kojoj se konstituirala izabravši predsjednikom grofa Antuna Majlátha i bilježnikom Mihajla Horvátha, a zatim zaključi, na prijedlog Franje Deáka, da će najzgodnije biti ako riječki izaslanici prvi iznesu prijedlog, jer nisu dosada još imali prilike da se izjasne. Na to Riječani izjave u idućoj sjednici 23. maja da oni ne smatraju hrvatski sabor za kompetentan u riječkom pitanju, jer da Rijeka nema ništa zajedničko s Hrvatskom, pa da je zato čitava stvar samo pitanje Ugarske i

87 [To je bila posljednja svečana instalacija bana, izvršena prema dotadašnjem starom običaju.]

Rijeke. Tome se odmah (28. maja) odupriješe hrvatski izaslanici izjavivši da traže da riječki gubernator bude i veliki župan riječko-modruške županije, da Rijeka ima svoju unutrašnju gradsku autonomiju, ali da je podvrgnuta hrvatskoj vladi u Zagrebu kao višoj instanciji u poslovima političkim, sudbenim i školskim. Osim toga, Rijeka ima da šalje dva zastupnika za hrvatski sabor, a jednoga na zajednički ugarsko-hrvatski zbog zajedničkih poslova onako kako to izvire iz nagodbe. Poslije Hrvata izjasne se Madžari, i to tako da se Rijeka stavi pod vrhovnu upravu zajedničkog sabora i zajedničkog ministarstva, da se za nju ima na prijedlog ministra predsjednika imenovati posebni gubernator, da za Rijeku bude posljednja sudbena instancija ugarsko vrhovno sudište u Budimpešti i da Rijeka šalje jednog zastupnika na ugarski sabor, dok je njezin gubernator virilni član velikaške (gornje) kuće. Poslije toga prijedloga ugarskih izaslanika Riječani izjave da oni povlače svoj prijedlog i da se pridružuju ugarskomu, a Hrvati se odlučno opriješe ugarskom stanovištu, zabacivši ga kao neprihvatljivo.

Vidjevši taj nesklad, odasla ministar predsjednik grof Andrassy regnikolarnoj deputaciji svoj takozvani posredujući prijedlog, u smislu kojega bi Rijeka pripadala u političkoj upravi pod zajedničku vladu, a najviša sudbena instancija imao bi za nju biti Stol sedmorice u Zagrebu, dok bi se u pogledu školstva Rijeka imala napose nagoditi s Hrvatskom; dakle Andrássy je u neku ruku ponudio ugarsko-hrvatski kondominij na Rijeci. Ali Hrvati ne htjedoše ni na to pristati, štaviše, njihov izvjestitelj Aleksandar Fodroczy izjavi da se ne smatra pozvanim da u ime hrvatskog sabora pristane na Andrássyjev prijedlog, pa zato predloži u hrvatskom odboru da se o Andrássyjevu prijedlogu ima izvijestiti hrvatski sabor i njemu prepustiti odluka. Poslije toga bijahu odgođene sjednice regnikolarnih deputacija, koje se opet sastadoše u decembru 1869. Dana 18. decembra stave Hrvati ovaj – kako ga nazivahu – ultimatum: "Da se odsjek unutarnjih posala odstupi Rijeci samoj, a bogoštovje pridrži hrvatskoj autonomiji; isto tako i pravosuđe da ostane na Rijeci kakvo je dosad bilo, to jest u drugoj i trećoj molbi u Zagrebu." Ali uz taj "ultimatum" staviše oni još i ovaj prijedlog: "ako se ovaj prijedlog (to jest "ultimatum") prihvatiti ne može, onda neka se regnikolarne deputacije odgode do zgodna vremena, a dotle da gradom Rijekom upravlja centralna (naime ugarska ili zajednička) vlada". Stojeći pred tom alternativom, sasvim je prirodno da su Madžari i Riječani otklonili hrvatski "ultimatum" i odmah prihvatili ovaj drugi prijedlog. Kad se regnikolarne deputacije raziđoše, ovlasti ugarski sabor 15. marta 1870. ministarstvo, da "ono ustanovi provizorij dok se sporna pitanja napokon ne riješe, tako da, imenovavši gubernatora na Rijeci, preuzme i upravu grada Rijeke". Nakon toga primi hrvatski sabor 5. maja 1370. izvještaj svojih izaslanika, gdje je istaknuto da time "nijesu ni u čemu vezane ruke budućemu hrvatskomu odboru koji se ima iznova sastati". Dana 20. jula najzad je s 55 glasova protiv 10 prihvaćen riječki provizorij uz dodatak da se "u svoje vrijeme" opet imaju regnikolarne deputacije sastati i pitanje najzad privesti kraju. Ovako zaključeni provizorij trajao je sve do propasti

Monarhije. Međutim su Madžari ubrzo stali stvar drugačije shvaćati: došavši do provizorne uprave na Rijeci i uklonivši malo-pomalo sve ono što je još na Rijeci podsjećalo na zajednicu s Hrvatskom, oni su riječko pitanje stali uzimati i provizorij tumačiti kao definitivno rješenje, ne hoteći se odazvati ponovnim zahtjevima hrvatskog sabora da se nastavi vijećanje prekinutih regnikolarnih deputacija, kojih saziv treba da ministar predsjednik u sporazumu s banom predloži kralju.

Revizija nagodbe. Čim je po izvještaju regnikolarne deputacije nagodbeni zakon postao poznat, diglo se u zemlji veliko nezadovoljstvo jer je daleko zaostajao ne samo za željama hrvatskog naroda nego i za onim tekovinama na koje je u svom javnom životu poslije 1848. bio navikao. To se nezadovoljstvo nije ublažilo ni tada kad je kralj Franjo Josip s kraljicom Jelisavetom pohodio na proljeće 1869. Hrvatsku, naročito gradove Zagreb (od 8. do 11. marta), Karlovac, Petrinju, Bjelovar, Senj i Rijeku. Zbog toga nastade oštra borba između bana Raucha i njegovih protivnika, kojima je unionistički sabor mislio doći na kraj tako da je zak. člankom XIV: 1870. proglasio svako pobijanje nagodbe "zločinom smetanja javnoga mira", pa čak i "veleizdajom". Sada opet oživje apsolutistička praksa, zaredaše progoni štampe i uništavanje egzistencija, zbog čega protivnici počeše bana Raucha lično napadati i tako ga primoraše da ih je pozvao pred sud. Kako su ti napadaji izišli u listu "Zatočniku", koji se štampao na tlu Vojne krajine u Vojnom Sisku, došlo je do parnice pred petrinjskim regimentskim sudom, a taj je Rauchove protivnike (Mrazovića, Vončinu i Miškatovića) oslobodio optužbe (7. jan. 1871). Nato Rauch zatraži otpust i kralj imenuje banom dotadašnjeg ministra Kolomana Bedekovića (26. jan.). Budući da je Rauchovu saboru od 1868. isteklo zakonito trogodište, novi ban raspiše izbore, koji svršiše potpunim porazom unionista; od 65 mandata Narodna stranka je dobila 51, unionisti 13, a Ante Starčević 1 (Krapinu). Odmah poslije toga dokine kralj reskriptom od 8. juna Đurđevačko-križevačku krajinu, koja posla u sabor još 9 novih privrženika Narodne stranke.

Svi su ti događaji u vezi s promijenjenim međunarodnim prilikama. Još ljeti 1870. došlo je do francusko-pruskog rata, koji se svrši teškim porazom Francuza i proglašenjem Njemačkoga Carstva (u jan. 1871). To ojačanje Pruske natjeralo je austrijske državnike na misao da treba unutrašnje prilike u Monarhiji tako udesiti da se Slaveni zadovolje. Upravo tada ostaviše Česi, Poljaci i Slovenci Carevinsko vijeće, koje ostane zbog toga nepotpuno, a u Dalmaciji su Hrvati i Srbi zadobili u saboru jaku većinu nad Talijanima. Novi austrijski ministar grof Karlo Hohenwart (od 5. febr. 1871) stavi, dakle, kralju Franji Josipu prijedlog da sazove češki sabor, a u reskriptu prizna češko državno pravo i obeća da će se dati okruniti za češkoga kralja i položiti krunidbenu prisegu, na što je kralj i privolio (12. septembra). Na taj reskript slože češki prvaci sporazumno s Hohenwartom 18 takozvanih fundamentalnih članaka, u smislu kojih su se imale ujediniti Češka, Moravska i Šleska u posebno državno tijelo s pravima kakva su Madžari dobili 1867.

Protiv takve važne promjene, koja je značila pad dualizma, a početak federalizma u Monarhiji, podigoše se austrijski Nijemci, ministar spoljnjih poslova Beust i Madžari s ministrom predsjednikom Andrássyjem na čelu. Tako se dogodi da se hrvatski sabor nikako nije sastajao, već je od prvog saziva za 1. juna redom tri puta odgođen: za 13. septembra, za 20. septembra i najzad za 15. januara 1872. Ovo odgađanje veoma je uzrujalo Narodnu stranku pobjednicu pa zato ona izda 20. septembra (na dan ponovne odgode sabora) na narod proglas (manifest), u kojem naglasi "da se nagodba (od 1868) ne može smatrati pravovaljanom",[88] jer je sklopljena "bez sudjelovanja većega dijela našega naroda", naročito Vojne krajine koja je još na saboru od 1865-1866. sudjelovala kod rasprava o državnopravnom položaju Hrvatske. Nadalje, da je po nagodbi "autonomna hrvatska vlada podvrgnuta uplivu ugarske vlade, pa i nije drugo nego samo refleks ugarskoga ministarstva jer, dokle god bude ban ovisan od ugarskoga ministra predsjednika dotle ne može da bude govora o hrvatskoj autonomnoj vladi". Međutim, nekoliko dana poslije toga dade se Eugen Kvaternik s Vjekoslavom Bachom na sudbonosan i nepromišljen korak kad je pokušao da u jednom dijelu ogulinske regimente (oko Plaškoga i Rakovice) digne bunu proglasivši Hrvatsku nezavisnom državom (8. okt. 1871); ali već treći dan ubiju obojicu s još nekoliko drugova njihovi vlastiti ljudi. Taj inače neznatni događaj iskoriste sada kod kralja s uspjehom Beust i Andrássy protiv monarhijskih Slavena uopće, pa tako češki fundamentalni članci nisu dobili sankcije, a hrvatski su poslovi prepušteni ugarskoj vladi da ih po volji uredi, dok je ministar Hohenwart zatražio otpust (27. Okt. 1871).[89]

Tek tada, 15. januara sastao se hrvatski sabor i 19. se konstituirao, izabravši Ivana Mažuranića predsjednikom. Poslije obavljena izbora ustane ban Bedeković i pročita kraljevski reskript kojim se sabor raspušta "jer izjava većine narodnih zastupnika od 20. septembra 1871. pobudila je – kaže kralj – u nama žalosno uvjerenje da se od toga sabora nije

88 [U tekstu manifesta nije izričito rečeno da Narodna stranka ne smatra nagodbu pravovaljanom nego je ta formulacija upotrijebljena u članku koji je u vezi s manifestom izašao u njezinu organu "Pozor". Usp. V. Ciliga, Prilog ocjeni manifesta Narodne stranke 1870, Hist. zbornik XIV, 1961.]

89 Tadašnji lični tajnik ministra Andrássyja, Imre Halasz, pripovijeda u svojim memoarima (*Egy letünt nemzedék*, Budimpešta 1911, 217) ovo: Kad je krajiški general Mollinary iz Zagreba poslao izvještaj o Kvaternikovoj uzbuni, nije bilo Andrássyja u Budimu, a kad se vratio, "nekoliko časaka iza njegova dolaska govorio sam s njime. Bio je dobre volje i nije tajio, da očekuje od te ogulinske uzbune povoljni politički utjecaj s obzirom na Hohenwartove osnove. Kad sam mu spomenuo da je Kvaternik, kad je pokušao da utekne na kolima prema bosanskoj granici, pogođen od taneta vojnika, koji su za njim pucali, pao s kola na zemlju i umro, dao je izražaja svojoj žalosti, naročito zbog toga što Kvaternik nije živ pao u ruke vojnika, jer je on po njegovu mišljenju bio kolovođa uzbune, te bi se od njega dalo doznati eventualno zanimljivih podataka o postanku ustanka." – [Premda je rakovička buna iskorištena od Hohenwartovih protivnika, ona nije imala ono značenje za dalji politički razvoj u Monarhiji koje mu Šišić pripisuje. Hohenwart je pao zbog otpora austrijskih Nijemaca, moralno pomognutih iz Njemačke. Usp. J. Šidak, Značenje Rakovice u austrijskoj politici 1871, Hist. pregled VI, 1961.]

nadati uspješnomu djelovanju". Budući da je ugarska vlada znala da Bedeković nije podesna ličnost za provođenje njezinih ciljeva, kralj prihvati njegovu molbu za otpust i imenova namjesnikom banske časti Antuna Vakanovića, sa zadaćom da provede nove izbore. Mada su se ponovila Rauchova vremena s izbornom praksom i ličnim progonima, ipak je narod izabrao 47 narodnjaka, a samo 28 unionista; ali Vakanović popravi poraz time da je u sabor pozvao 47 virilista, mahom unionista, pa tako ostade Narodna stranka, premda je na biralištu pobijedila, u manjini. Položaj Narodne stranke bijaše veoma nezgodan.

Povratak bečkih mjerodavnih krugova na dualizam, a naročito njegovo učvršćenje imenovanjem grofa Julija Andrássyja ministrom spoljnjih poslova (14. nov. 1871), koga je u Budimpešti zamijenio grof Menhart Lónyay, bijaše za nju jasan znak da će prije ili kasnije i na biralištu dijeliti sudbinu svojih drugova za Rauchovih izbora 1868. U takvu raspoloženju Narodna stranka odazva se pozivu novoga ministra predsjednika Lónyaya da stupi u pregovore, s jedne strane s unionistima, a s druge s ugarskom vladom. Narodna stranka pristade uz uvjet da se provede revizija nagodbe i da se imenuje banom čovjek u koga će imati povjerenja. Sada se narodnjaci i unionisti slože pa izaberu regnikolarnu deputaciju (9. jula), u koju je od dvanaestorice članova ušla polovica jednih i polovica drugih.[90] Oni predložiše 6. novembra ugarskoj jednako brojnoj deputaciji nuncij u kojem zatražiše: hrvatski će poslanici na zajedničkom saboru sami između sebe birati pet članova u delegacije, a neće ih birati čitav zajednički sabor; bana imenuje kralj bez prijedloga i protupotpisa ministra predsjednika; ban nosi naslov "ban-ministar zemaljski kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", da se time jače istakne njegova odgovornost hrvatskom saboru; Hrvatska će "sama svojim financijama i državnim dobrom samostalno upravljati, plaćajući zajedničkoj ugarskoj državnoj blagajni redovite svote koje bude dužna prinositi za skupne poslove"; hrvatski ministar u Pešti ne može utjecati na hrvatsku autonomiju, već ima u ministarskom vijeću jedino zastupati hrvatske interese.

Ali je ove prijedloge poslije dugog oklijevanja odbila do jednoga ugarska deputacija, na šta hrvatski izaslanici počeše popuštati,[91] dok na kraju nije ostala stara nagodba (od 1868) kako je bila, osim preinake u dotadašnjim financijskim odredbama: mjesto paušala od 2,200.000 for. uvedena je za Hrvatsku tangenta od 45% njezinih prihoda, kako će ih iskazati zajednički ministar financija.[92] Osim toga je Hrvatskoj zajamčen ustav odredbom da se hrvatski sabor, ako bude raspušten,

90 Unionisti bili su: Makso Prica, Jovan Živković, Miroslav Kraljević, Svetozar Kušević, barun Prandau i Petar Horvat; narodnjaci: Ivan Mažuranić, Ante Jakić, Nikola Krestić, biskup Strossmayer, Mato Mrazović i Ivan Vončina.

91 Biskup Strossmayer ostavio je odmah poslije negativnog odgovora Madžara Budimpeštu i nije više nikad dolazio ni na hrvatski ni na ugarski sabor (u velikašku kuću).

92 U povodu produženja financijalne nagodbe 10. XII 1889. tangenta je snižena na 44%.

"imade... za tri mjeseca sazvati računajući od raspusta njegova", a i djelokrug je hrvatskog ministra jasnije opredijeljen kao posrednika između bana i kralja te ugarske vlade, ali bez prava da samostalno utječe na banske prijedloge ili zaključke hrvatskog sabora. Tako revidiranu nagodbu primio je zatim hrvatski sabor 5. septembra 1873, sa 79 protiv 10 glasova, a 30. novembra dobije ona i kraljevsku sankciju.

d) HRVATSKA OD 1873-1918.

Banovanje Ivana Mažuranića. Sada Vakanović odstupi, a za bana je imenovan 20. septembra 1873. Ivan Mažuranić (1873 do 1880). Budući da je Mažuranić prvi ban koji nije bio iz plemićkog kruga, pozdravio ga je narod s iskrenom radošću. Njegovo banovanje donijelo je svakoj grani autonomne hrvatske uprave važnih i korisnih reforma, tako da je on položio zdravu osnovu modernom hrvatskom upravnom životu.[93] Odmah u početku ispunila se davna želja Hrvata kad je 19. oktobra 1874. otvoreno u Zagrebu sveučilište s tri fakulteta (medicinski je osnovan tek 1918). Te je uspjehe, međutim, ogorčilo to što je madžarska vlada izigravala hrvatsko-ugarsku nagodbu i što je kod novoizgrađenih željezničkih pruga uvodila madžarski jezik kao službeni pod izgovorom da su željeznice "privatno poduzeće države", na koje se ne proteže zakonska uredba o pravu hrvatskog jezika kod zajedničkih vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji. U još teži položaj došao je ban Mažuranić kad su 1876, u povodu srpskih buna u Bosni i Hercegovini, Srbija i Crna Gora objavile Turskoj rat sa ciljem da ove zemlje oslobode. Taj ustanak i rat izazvaše kod hrvatsko-slavonskih Srba ne samo velike nade i oduševljenje nego su oni pomagali ustanike i oružjem i novcem. Budući da su bečki dvor i njegov tadašnji ministar inostranih djela grof J. Andrássy pregli da dobiju Bosnu i Hercegovinu i da spriječe jačanje Srbije i Crne Gore, primio je Mažuranić iz Beča i Pešte naređenje da stane na put "veleizdajničkoj" akciji Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. Nato je, ljeti 1876, zatvoreno više odličnih Srba u Pakracu, Bjelovaru, Karlovcu, Daruvaru i Osijeku, a u hrvatskom saboru izjavili su čak neki poslanici vladine stranke da "u

93 Godine 1874, 10. januara, sankcioniran je zakon, kojim može "sabor bana odnosno njegova namjesnika pozvati na odgovornost, dotično optužiti ga za svaki njegov čin ili propust, kojim bude hotimice teško povrijeđen koji temeljni državni zakon, a tako i za svaki njegov čin ili propust, kojim bude državnopravnoj samostalnosti kraljevine Hrvatske i Slavonije hotimice nanesen težak uštrb ili teška pogibelj". Banu i odjelnim predstojnicima sudit će "kraljevinski sud", izabran na hrvatskom saboru od uglednih ličnosti u zemlji. – Iste godine sankcionirani su: 28. februara zakon o preuređenju Stola sedmorice, kojim je ban prestao biti njegov predsjednik, i zakon "o vlasti sudačkoj", kojim je pravosuđe "posvema razlučeno od uprave i od iste nezavisno", a 14. oktobra zakon "o ustrojstvu pučkih škola i učiteljskih škola za pučko učiteljstvo". – Godine 1875. sankcionirani su: 14. januara zakon o "pravu sakupljati se", 18. februara zakon "o ustroju ureda i vijeća za zemaljsku statistiku" u Zagrebu, a 17. maja zakon o slobodi štampe i uvođenju porote kod tiskovnih parnica.

Hrvatskoj nema Srba", to jest: svi su oni zapravo "pravoslavni Hrvati", kako je učio Ante Starčević. Kad je ban dao još i zatvoriti srpsko-pravoslavne konfesionalne škole, pukne među Hrvatima i Srbima jaz koji se još više raširio kad je, poslije okupacije Bosne i Hercegovine (1878), hrvatska saborska većina predala kralju Franji Josipu adresu u kojoj je tražila da se "ustroj zadobivenih pokrajina (tj. Bosne i Hercegovine) malo-pomalo tako udesi da bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državnopravnom odnošaju prema Kraljevini Ugarskoj". Uz to je adresa urgirala sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine[94] i definitivno rješenje riječkog pitanja. Ova je adresa uzdrmala Mažuranićev položaj. Primajući adresu iz ruku saborske deputacije, kralj Franjo Josip izjavio je da je sabor, govoreći o Bosni i Hercegovini, prekoračio svoj djelokrug.

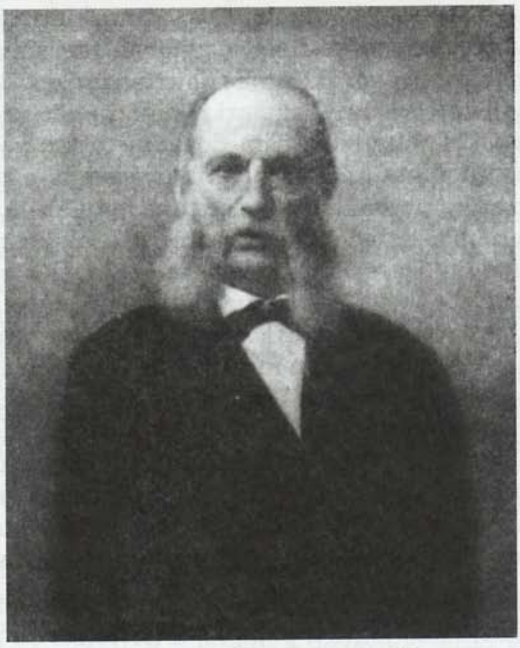

Ban i pjesnik Ivan Mažuranić.
Matica hrvatska

Uto je došlo vrijeme da se između Ugarske i Hrvatske obnovi financijska nagodba, ali se Hrvati ne mogoše s Madžarima sporazumjeti. Na to podnese (u početku 1880) Mažuranić madžarskoj vladi akt, izjavivši da ne može dalje ostati ban ako se Vojna krajina odmah ne sjedini s Hrvatskom i Slavonijom, a pregovori oko financijske nagodbe ne svrše u korist hrvatskog prijedloga. Madžarska vlada primi ponuđenu demisiju (21. februara 1880), a za bana je imenovan grof Ladislav Pejačević.

94 Godine 1873, 8. septembra, razvojačene su Hrvatska i Slavonska krajina.

Pojačana madžarizacija. Grof Ladislav Pejačević (1880-1883) bio je stari unionist. Madžarska je vlada stoga držala da može poći korak naprijed u pomadžarivanju zajedničkih vlasti u Hrvatskoj. Zato otvori 1. juna 1880. u Zagrebu, kod direkcije financija za Hrvatsku i Slavoniju, školu u kojoj će činovnici učiti madžarski jezik da mogu "avanzirati".[95] U povodu ove sramotne uvrede, drsko bačene u lice čitavom hrvatskom narodu, istupi Matija Mrazović sa 22 poslanika iz vladine stranke i osnuje 3. septembra 1880. "Neodvisnu narodnu stranku", koja pridrža kao glasilo "Obzor". Uskoro zatim izradi madžarska vlada, da udobrovolji Hrvate, kod kralja Franje Josipa sjedinjenje Vojne krajine s Hrvatskom (15. jula 1881). Ali narodnu radost pomuti neugodno iznenađenje kad je noću između 6. i 7. augusta 1883. madžarski ministar grof Julije Szapáry dao na svima zagrebačkim zajedničkim financijskim i carinskim uredima istaći nezakonite grbove, s natpisima na hrvatskom i madžarskom jeziku. Zbog toga dođe u Zagrebu do nemira. Narod poskida 15. augusta nove ploče i porazbija ih, na što se nemiri, dijelom antisemitskog značaja, proširiše po Hrvatskom zagorju i po Banovini (između Une i Kupe). Kad intervencija bana Pejačevića u toj stvari nije ni u Beču ni u Pešti uspjela, on preda ostavku (24. augusta). Tim događajem nestaje iz hrvatskoga političkog života unionista (madžarona) iz uvjerenja, a protunagodbena Starčevićeva "Stranka prava" sve se više u narodu širila.

Budući da su nemiri dobili opasne razmjere, kralj Franjo Josip imenovao je, na prijedlog madžarske vlade, za kraljevskoga komesara u Hrvatskoj i Slavoniji zagrebačkoga armijskog generala baruna Hermana Ramberga (4. septembra). Ramberg vrati 7. septembra, uz vojničku asistenciju, ploče s dvojezičnim natpisima na njihovo mjesto, a zatim ih, prema zaključku ugarskog sabora, 16. oktobra zamijeni novim, "nijemim" grbovima bez ikakva natpisa (ostali su visjeti do 1908). Kad se zemlja opet primirila, imenuje Franjo Josip, na prijedlog madžarske vlade, 1. decembra 1883. za bana grofa Dragutina Khuen-Héderváryja, tadašnjega vel. župana u Đuru. Khuen-Héderváry (1883-1903) bio je doduše iz Nuštra u Slavoniji kod Vinkovaca, ali je po osjećajima i odgoju bio madžarski aristokrat.

Banovanje Khuen-Hedervárya. Ugarska se poslije nagodbe s Austrijom (1867) znatno ekonomski podigla, a koristeći se neslogom naroda u Austriji uspjela je da i politički dođe u Habsburškoj monarhiji do prve uloge. U vezi s ovim jačanjem Ugarske, madžarski su pravnici i državnici izgradili teoriju o državnom jedinstvu Ugarske (s Hrvatskom) i o madžarskoj državnoj ideji, a grof Khuen-Héderváry bio je njezin revan eksponent u Hrvatskoj.[96] Kad je, u početku decembra 1883, stigao u

95 "Davidova škola", prozvana po Antunu Dávidu, financijalnom ravnatelju u Zagrebu.

96 Opraštajući se sa činovništvom različnih oblasti u Đuru, grof Khuen-Héderváry reče: "Moj službeni djelokrug postat će drugi, a ja želim da i dalje služim domovini. Moje radno mjesto leži ondje, ali moja je postojbina ovdje, a ondje i ovdje jedna je domovina." Da su Ugarska i Hrvatska jedna domovina, ponovio je grof Khuen-Héderváry u hrvatskom saboru 17. decembra 1883. I tako je on prvi hrvatski ban koji je u hrvatskom saboru izrekao misao jedinstva ugarske države.

Zagreb i preuzeo upravu zemlje, pozvao je k sebi vodstvo dosadašnje vladine Narodne stranke (Krestić, Miškatović, Vončina) i izjavio da će, ako mu oni ne sastave većinu u saboru, biti primoran poslužiti se drugim sredstvima, to jest da upravlja zemljom bez sabora kao kraljevski komesar. Sada se Narodna stranka podvrgne vodstvu novog bana, iako dosta nerado. Protiv nje stajala je u hrvatskom saboru snažna i popularna opozicija, sastavljena od Starčevićeve Stranke prava – koja je, međutim, 1878. opet uskrsla poslije 1871. – i od Mrazovićeve Neodvisne narodne stranke.

Ali grof Khuen-Héderváry brzo je skršio opoziciju, svladao otpor zemlje i ostao joj na čelu punih dvadeset godina. Mlad, energičan i promišljen, od prirode obdaren jakim pamćenjem i poznavanjem ljudskih slabosti, a pristupačan u saobraćaju, on se dao na "pacifikaciju Hrvatske" sa zvučnom lozinkom: zakon, red i rad. Njegov apsolutistički režim bio je maskiran tankim velom tobožnje ustavnosti, to jest takve kakvu je on sebi zamišljao i kakva je njemu bila potrebna, i to u suradnji sa saborom, biranim po njegovoj volji i sastavljenim onako kako je on to htio. Tamnica, progoni, uništavanje egzistencija, gušenje štampe, sprečavanje narodnih zborova, nasilja na izborima, poništavanje opozicionih nepoćudnih mandata, pa i jednoglasno stečenih, bila su sredstva kojima je produživao svoj vijek na banskoj stolici.[97] Ali glavnu snagu crpio je iz zatečene zavade Hrvata i Srba, koju je on proračunanim favoriziranjem Srba još i ojačao. Zato je režim grofa Khuen-Héderváryja došao u krizu onaj dan kad su se Hrvati i Srbi najzad ipak našli na zajedničkom radu protiv madžarskoga sistematskog gaženja nagodbe s jezovitim napredovanjem i brojem madžarskih, tobože "privatnih željezničarskih" škola u Hrvatskoj i Slavoniji.[98] Taj pokret zbliženja i zajedničkog rada Hrvata i Srba djelo je hrvatske i srpske omladine,[99] a započeo je u ono žalosno vrijeme kad su izbori od 1901. i veliki protusrpski izgredi u Zagrebu (1. i 2. septembra 1902) pokazali jasno svemu svijetu da je tadašnje opozi-

97 Već na prvim izborima, u septembru 1884, od 110 mandata dobila je Narodna stranka 69, Neovisna 13, pravaška 25, a "divljaci" 3. – Godine 1888, 29. septembra, sankcioniran je zakon o novom izbornom redu (prihvaćen u saboru 23. juna 1888) kojim je snižen broj izbornih kotara na 90 (bez Rijeke 88) i povišen cenzus kod izbornika, smanjen broj virilista (na 45), a dano pravo glasa zajedničkim činovnicima. – Godine 1884, 2. decembra, sankcioniran je zakon "kojim se djelatnost porotnog suda privremeno obustavlja". – Iste godine, 24. oktobra, podnio je zastupnik Marko Lončarić prijedlog o pooštrenju saborskog poslovnika, da se zastupnici mogu isključiti sve do 60 sjednica. Osim toga predložio je klotiru, to jest zaključak debate poslije tri dana na prijedlog desetorice zastupnika, o kojem se glasuje jednostavnim ustajanjem. Prijedlog je većina u saboru prihvatila sjutradan 25. oktobra.

98 Godine 1888, 14. oktobra, sankcioniran je zakon "o preustrojstvu pučke škole", kojim bijaše u Hrvatskoj i Slavoniji omogućeno podizanje madžarskih pučkih škola (§ 4).

99 Već 1895, 16. oktobra, kada je Franjo Josip I boravio u Zagrebu gdje je položio završni kamen novoj zgradi Hrvatskoga narodnog kazališta, spaljena je na Jelačićevu trgu od sveučilišnih đaka madžarska zastava.

ciono narodno vodstvo Hrvata i Srba postalo sasvim nemoćno. Direktni povod padu Khuenova režima bili su veliki, krvavi nemiri u proljeće 1903, najprije u Zagrebu, a zatim u znatnom dijelu Hrvatske, naročito u Zagorju i na Primorju,[100] a izazvao ih je golem protuzakonit natpis, sastavljen samo madžarskim jezikom, na novosagrađenoj zgradi zagrebačke direkcije željeznica ("*Magyar állami vasutak*"). Grof Khuen-Héderváry ostavi iznenada Zagreb kad je 26. juna imenovan za ugarskog ministra predsjednika, a za bana je 4. jula imenovan grof Teodor Pejačević, sin bana Ladislava Pejačevića.

Ante Trumbić

Fran Supilo

Politika "novoga kursa". Grof Teodor Pejačević (1903-1907) prekinuo je s nasilnim režimom svoga prethodnika to lakše što je grof Khuen već u augustu 1903. odstupio s predsjedništva ugarske vlade. Kako se Ugarska u to vrijeme nalazila u sporu s bečkim dvorom zbog madžarskih vojničkih zahtjeva, a u januaru 1905. kod izbora ostala Liberalna stranka u manjini, došla je i preporođena Hrvatska u položaj da potraži novu orijentaciju u narodnoj politici. Organizirala se "Srpska samostalna stranka" (Medaković, Svet. Pribićević, Dušan Popović) i "Hrvatska napredna stranka" (Lorković, Wilder, Heimerl), dok su braća Ante i Stjepan Radić osnovali "Hrvatsku seljačku stranku". Pod utjecajem krupnih događaja u Ugarskoj sastali su se na Rijeci glavni hrvatski opozicioni predstavnici, u svemu 31 iz Hrvatske (Zagorac, Harambašić),

100 Zbog madžarske zastave došlo je do krvavih sukoba 11. IV i 18. VIII u Zaprešiću.

Dalmacije (Trumbić, Čingrija), Istre (Spinčić, Laginja) i Rijeke (Barčić, Supilo), te stvoriše 3. oktobra 1905. Riječku rezoluciju.

U tom se važnom historijskom aktu kaže:[101]

"Povodom političkoga stanja, u koje je dospjela monarkija uslied krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu, da zauzmu stanovište prema tome stanju i da označe pravac političkomu radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koja su neprieporna i svima zajednička, a ne prejudicirajući načelnom stanovištu, na kojem vojuju u parlamentarnom životu bilo kao pripadnici klubova, bilo kao pojedinci.

Stjepan Radić

Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale uslied borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe postepeno do podpune državne samostalnosti. Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već stoga, što svaki narod ima pravo, da slobodno i neodvisno odlučuje o svome biću i o svojoj sudbini.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da su oba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzira na svoje historičke odnošaje, već još više s obzirom na činjenice neposrednoga susjedstva i na realne potrebe svoga života i međusobne samoobrane upućeni jedan na drugoga, te da se stoga ima izbjegavati svaki povod i uzrok međusobnom trvenju.

Polazeći s tih predpostavaka, hrvatski zastupnici smatraju da je njihova dužnost, boriti se uzporedno s ugarskim narodom za izpunjenje svih državnih prava i sloboština, u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi hrvatskomu i ugarskomu narodu; a time će se udariti temelji trajnomu sporazumljenju obaju naroda.

101 [Tekst Riječke i Zadarske rezolucije, koji je u Šišića moderniziran i na više mjesta neopravdano mijenjan, iako te promjene nisu izopačile njihov sadržaj, ispravljen je ovdje prema J. Ibleru, Hrvatska politika 1903-1913, II, 1914-1917, str. 372-373 i 389-390.]

Postignuće te svrhe, namienjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije reinkorporacijom Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada.

Da se uzmogne pristupiti k ostvarenju reinkorporacije Dalmacije, treba najprije, da se odstrane današnji nesnosni parlamentarni i upravno-politički odnošaji u Hrvatskoj i Slavoniji i da se uvedu takvi odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode, zajamčenim slobodoumnim ustavnim naredbama, kao što su poglavito: izborni red, koji će omogućiti i obezbiediti biranje takvoga narodnog zastupstva, koje će biti vjeran izražaj nespriečene i slobodne narodne volje; podpuna sloboda štampe ukinućem objektivnog postupka i uvedenjem porote za štamparske i političke delikte; sloboda sastajanja, udruživanja i izražavanja misli; ostvarenje sudačke neodvisnosti, zajamčene svakomu sudcu nepomičnošću i neodgovornošću za svoja sudačka djela; ustrojenje vanrednih instancija upravnodržavnoga suda na zaštitu interesa i političkih prava građana proti upravnoj samovolji; ustrojenje posebnoga suda za karnostnu odgovornost svih javnih činovnika radi kršenja zakona.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se trajan sporazumak između naroda hrvatskoga i ugarskoga može postići najprije točnim i strogim vršenjem prava hrvatskoga naroda sadržanih u postojećoj hrvatsko – ugarskoj nagodbi, te promjenom odnošaja, što sada spadaju u područje posala, koji su danas Hrvatskoj zajednički s Ugarskom kao i sa zapadnom polom monarkije na način, da hrvatskomu narodu bude ubezbieđen samostalni politički, kulturni, financijski i općegospodarstveni obstanak i napredak. Naravnim tečajem događaja odrazit će se povoljno svaki napredak naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji također i na odnošaje našega pučanstva koje živi i u drugim zemljama, posebice u najizloženijem kraju, biva u posestrimi Istri..."

Kako vidimo, Riječkom su rezolucijom Hrvati ponudili Madžarima ruku na izmirenje i trajan skladan život, i to uz uvjet – poslije četrdeset godina – da Madžari poštuju sve ono što je uglavljeno još 1868. godine hrvatsko-ugarskom nagodbom. Ali historijska vrijednost Riječke rezolucije ne leži u tome značajnom uvjetu, nego u tome što su se ovoj novoj političkoj orijentaciji Hrvata odmah odazvali i austrougarski Srbi, pa čak i dalmatinski Talijani. Posredovanjem Srpske samostalne stranke iz Zagreba, naime, došlo je 17. oktobra 1905. u Zadru do sastanka svih srpskih narodnih zastupnika u bečkom parlamentu i u dalmatinskom provincijalnom saboru s nekim izaslanicima Srpske samostalne stranke i Srpske radikalne stranke iz Hrvatske i Slavonije. Tom je prilikom donesen zaključak koji nosi natpis "Zadarska odluka".

U tom važnom historijskom aktu rekoše Srbi iz Austro-Ugarske ovo:

"Težnja svakog naroda da sam odlučuje o svom biću i svojoj sudbini, mora da izazove simpatije svakog, koji sam gine za slobodom. A današnju borbu madžarskoga naroda pozdravljamo to radosnije, što je sadašnji državni sklop (naime, dualizam), protiv koga je ta borba uperena, svom snagom sputavao i što danas sputava razvitak naše otačbine hrvatskog i srbskog naroda. Državna pak samostalnost Ugarske, koja bi tada živjela samo svojim životom i razpolagala samo svojom snagom, doniela bi takve političke prilike, u kojima bi madžarski narod bio upućen, da u svom rođenom interesu potraži sporazum s nemadžarskim narodima Ugarske, da u njihovoj snazi ugleda i svoju snagu, pa da, zajedno s njima, a u naslonu na trojednu kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, osigura uslove za svoju narodnu budućnost i bezbjednost.

Zato podpisani srbski zastupnici i izaslanici srbskih stranaka, svjestni o zamašnosti današnjeg općeg političkog položaja u monarhiji i uzevši u obzir stanovište,

zauzeto od hrvatskih zastupnika na riečkoj konferenciji, izjavljuju, da će poduprieti današnji pokret madžarskog naroda, kojemu bi zajednički s Hrvatima, i faktičnu podporu ponudili, kad bi sa strane madžarskih koaliranih stranaka bile pružene realne garancije, da će se zauzeti, kako bi se, uz njihove opravdane zahtjeve, izpunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njenog državnopravnog položaja, da joj se zajamči što samostalniji politički, kulturni, privredni i financijski obstanak i razvitak.

Podjedno traže i radit će podpisani zastupnici i izaslanici, da se u Hrvatskoj sa Slavonijom stvore demokratske ustanove, koje bi joj zajamčile slobodan ustavan život i razvitak, i uklonile današnje nesnosne parlamentarne, upravne i družtvene odnošaje. Stojeći na tom stanovištu, očekuju, da će i madžarske koalirane stranke svoj odnošaj prema nemadžarskim narodima u Ugarskoj postaviti na pravedne osnove, kako bi se ovima obezbiedio narodno-kulturni obstanak i razvitak.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za reinkorporaciju Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonom zagarantovana, pripravne su srbske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovoga zahtjeva, ako se sa hrvatske strane ukloni zapreka, koja je sve dosad priečila srbskoj stranci na Primorju, da se za sjedinjenje izjavi, a to je, da se sa strane Hrvata obavezno prizna ravnopravnost srbskoga naroda s hrvatskim..."

Kako vidimo, i austrougarski Srbi ulaze u zajednički front s Hrvatima uz jedini uvjet da se Hrvati odreknu negiranja srpskoga narodnog imena u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, toga zlokobnog nauka netrpeljivog i ekskluzivnog Hrvata Ante Starčevića i njegovih privrženika, i da priznaju Srbe kao jednakopravne s Hrvatima. Malo dana poslije zadarskog sastanka zauzeo je i klub talijanskih narodnih zastupnika u dalmatinskom saboru u Zadru stanovište u prilog Riječkoj rezoluciji, "kojim su dalmatinski Talijani – kako dobro opaža Ante Trumbić – prvi puta poslije 1860. stavili u izgled napuštanje svoga protivljenja sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom", a uz uvjet da im se priznaju prava narodnih manjina. Sve je to bilo motivirano karakterističnom rečenicom: "Austrija se nije pokazala dostojnom povjerenja koje su u nju polagali dalmatinski Talijani (autonomaši), jer ona je Dalmaciju potpuno zanemarila i prepustila je ekonomskom propadanju."

Kada je madžarska koalicija, puna oduševljenja, izjavila da prihvaća sve uvjete Riječke rezolucije i Zadarske odluke, moglo se poći korak dalje. Prvo je bilo da se i u Hrvatskoj osnovala, po madžarskom uzoru, koalicija hrvatskih i srpskih opozicionih stranaka, osim stranke Josipa Franka koja je istupila kao da je jedina baštinica i prava nasljednica "Stranke prava" Antuna Starčevića, a zapravo je bila u tajnoj službi nadvojvode prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i bečkog ministarstva inostranih poslova, sa zadatkom da sprečava hrvatsko-srpsku slogu i zajednički rad na oslobođenju i ujedinjenju svega jugoslavenskog naroda.[101a]

Dana 12. decembra 1905. izašla je "Hrvatsko-srpska koalicija" – kako se nova stranka prozvala – pred narod s osobito karakterističnim manifestom kojim mu je najavila svoj osnutak i objasnila svoje demo-

101a [Zbog svoga neprijateljskog odnosa prema Madžarima uopće, Koaliciji nije pristupila ni Hrvatska seljačka stranka braće Radića.]

kratske ideje i političke ciljeve.[102] Hrvatske i srpske stranke "udružiše se u jednu čvrstu svezu sa zadatkom, da našu otačbinu Hrvatsku sjedinjenim silama i uz potporu svega hrvatskoga i srbskog družtva izvedu iz dosadašnjih nesnosnih i ubitačnih odnošaja". Potom se iznosi program Koalicije u skladu s Riječkom rezolucijom i Zadarskom odlukom, i najposlije završava manifest ovim riječima: "Uz uvjerenje, da narodu našemu hrvatskoga i srbskoga imena nema ljepše budućnosti ni samoga narodnoga obstanka bez zajedničkoga i solidarnoga rada obaju dielova narodnih, imade da se odstrani svaka i najmanja zapreka tome radu zajamčenjem ravnopravnosti i slobode srbskog naroda."

Osnivanje Hrvatsko-srpske koalicije, pri čemu su tajno sudjelovali i mjerodavni politički krugovi Kraljevine Srbije, početak je nove narodne politike, u cilju jugoslavenskoga narodnog jedinstva i ujedinjenja.

Značenje hrvatsko-srpske sloge i zajedničkog rada pokazalo se već na idućim izborima, u početku maja 1906, kad je, poslije tridesetgodišnjeg vladanja, pala unionistička Narodna stranka, a Koalicija primila s banom grofom Pejačevićem "narodnu vladu" (Nikolić, Rojc, Badaj).[103] Ali u maju 1907. iznese, na zajedničkom saboru u Pešti, ministar trgovine Franjo Kossuth, "mali sin velikog Ludovika Kossutha", projekt zakona "o željezničarskoj pragmatici", tražeći izričito uzakonjenje madžarskoga kao službenog jezika na svim prugama ugarskih državnih željeznica pa i u Hrvatskoj i Slavoniji.

Protiv ove povrede nagodbe od 1868. povela je Hrvatsko-srpska koalicija na zajedničkom saboru u Pešti višemjesečnu opstrukciju, za koje odstupi grof Pejačević (26. juna 1907), a za bana je imenovan Aleksandar Rakodczay (1907-1908). Kad je madžarska vlada najzad uspjela da izigra opstrukciju Hrvatsko-srpske koalicije, ona produži borbu u hrvatskom saboru iznijevši 12. decembra 1907. prijedlog da se ban Rakodczay stavi pod optužbu. Ali sabor je raspušten, a Rakodczay odstupi učinivši 8. januara 1908. mjesta novom banu, barunu Pavlu Rauchu (1908-1910), sinu bana Levina Raucha.

Ban Rauch se sam ponudio madžarskoj vladi, obećavši da će satrti Hrvatsko-srpsku koaliciju. Budući da je ustav tražio da poslije raspusta sabora treba da najkasnije treći mjesec budu izvršeni novi izbori, Rauch provede 28. februara 1908. izbore, ali ne dobije ni jedan jedini mandat u korist svoje unionističke stranke (ili bolje reći: njegove lične klike), dok ih je Hrvatsko-srpska koalicija dobila 57 od 88. Tek što se novi sabor sastao (12. marta), već je treći dan (14. marta) odgođen na neizvjesno vrijeme; nato Rauch produži vladati neustavnim i nasilnim režimom, gorim od Khuenova.

Riječka je rezolucija, naime, izazvala na bečkom dvoru, a naročito u višim vojnim i diplomatskim krugovima, veoma nepovoljan dojam, oso-

102 [Tekst je ispravljen prema Ibleru, n. dj., str. 467 i 469.]

103 Za vlade Koalicije (25. VII 1906-6. VII 1907) sankcionirani su ovi zakoni: za zaštitu slobode izbora (1. III 1907), "o nazivlju općina i prebivališta u Hrvatskoj i Slavoniji" (29. IV 1907) i "o promjeni tiskovnih zakona" kojim je uvedena sloboda štampe (14. V 1907).

bito stoga što je približila dva stoljetna protivnika, Hrvate i Madžare. Ali je još više zgranulo bečke i peštanske vladajuće krugove izmirenje i neporušiva sloga između Hrvata i Srba. Tražeći toj, tobože zagonetnoj, pojavi uzrok, ovi su krugovi došli na misao da je novi politički pravac u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji pa i u Bosni i Hercegovini plod potajnog rada Kraljevine Srbije, i to upravo od vremena otkad se u zemlju vratila dinastija Karađorđevića (od 1903).

U toj misli pomagali su prvenstveno bečke, a potom i peštanske službene krugove privrženici Josipa Franka, u želji da uz pomoć Beča i Budimpešte onemoguće "izdajničku" saborsku većinu Hrvatsko-srpske koalicije i da zatim sami preuzmu upravu Hrvatske i Slavonije poslije novih, dakako, za njih uspješnih izbora, koje bi proveli služeći se svim sredstvima korupcije i nasilja, prema već prokušanim metodama grofa Khuen-Héderváryja. "Još pod konac godine 1905. i u prvim mjesecima 1906, odmah poslije Riječke rezolucije", kaže hrvatski publicist Josip Horvat, "pokazuju se znaci da hrvatsko pitanje postaje međunarodnim u najširem smislu riječi. Postavljene su prve skele konstrukcije (kasnijega zagrebačkoga) veleizdajničkoga procesa, koji će u svojim posljedicama biti odlučan ne samo za politiku u Hrvatskoj nego sudbonosan po cijelu politiku Austro-Ugarske. Simptomi se javljaju i za vrijeme stvaranja Riječke rezolucije, produžuju se za vrijeme izborne kampanje 1906, a jasno se već otkrivaju baš u vrijeme opstrukcije Frankove stranke u hrvatskom saboru." I tako se hrvatsko pitanje postepeno počelo preobražavati u jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj Monarhiji, i to upravo krivnjom bečkih i peštanskih vladajućih krugova, a ne kao posljedica potajnog rada vlade Kraljevine Srbije.

Zbog toga mučkog prepada sugeriranog madžarskoj vladi iz Beča s tendencijom da se razbije hrvatsko-srpsko-madžarska sloga, propala je orijentacija Riječke rezolucije i vratilo se staro stanje stalnih hrvatsko-madžarskih sukoba, koji će najposlije dovesti negda toliko gordu Kraljevinu Ugarsku u – Trianon.

Veleizdajnički procesi. U to bukne, u julu 1908, mladoturska revolucija i dade Turskom Carstvu ustav. Budući da je Bosna s Hercegovinom vrijedila kao sultanov teritorij, jer ju je Austro-Ugarska 1878. samo "privremeno" okupirala, imale su i ove zemlje birati poslanike u novi turski parlament. Kad je bečki dvor saznao da su muslimani i pravoslavni doista odlučili da biraju poslanike u Carigrad, odluči se na aneksiju Bosne i Hercegovine (8. oktobra 1908). Ovaj presudni korak nije samo u Srbiji i u Crnog Gori naišao na žestok protest nego je i Hrvatsko-srpska koalicija dala neku pitijsku izjavu, koja nije zadovoljila bečko-peštanske vladajuće krugove, a frankovačka Stranka prava uvjerila ih je da Hrvatsko-srpska koalicija ima u svojoj sredini ljude koji su u vezi sa srpskom vladom. Sam je ban Rauch ovlašten da izvrši hapšenje sumnjivih lica i da protiv njih digne tužbu. Tako je došlo do "veleizdajničke parnice", vođene u Zagrebu od 15. januara do 5. oktobra 1909. protiv 53 Srbina, "zbog veleizdaje", a zatim do Friedjungova procesa

pred porotnim sudom u Beču od 9. do 22. decembra, kojem je dao povod članak austrijskog historičara dra H. Friedjunga u bečkoj "Neue Freie Presse" od 25. marta 1909, u kojem je on, na temelju falsificiranih dokumenata, optužio Hrvatsko-srpsku koaliciju za nedopuštene veze sa Srbijom. Opstrukcija i oba procesa postali su evropski skandali, ali oni su Koaliciju ojačali kod kuće u narodu, a u svijetu joj digli ugled.

Malo potom preuzeo je predsjedništvo vlade u Ugarskoj po drugi put grof Khuen-Héderváry, lični protivnik P. Raucha. Posredovanjem nekih članova bivše Narodne stranke kod grofa Khuena došlo je zatim do promjene režima u Hrvatskoj. Hrvatsko-srpska koalicija primila je za bana Nikolu Tomašića (5. februara 1910) uz uvjet da se proširi izborni red u Hrvatskoj i donese nova "željezničarska pragmatika", bez uredbe o madžarskom službenom jeziku.

Hrvatska uoči propasti Monarhije. Novi ban Nikola Tomašić (1910-1912) sazvao je opet hrvatski sabor, izabran još 1908. za bana Raucha, koji je 28. maja 1910. donio obećani zakon o izbornoj reformi. Njime se broj izbornika popeo od 50.000 na 190.000. Ali se Hrvatsko-srpska koalicija ubrzo počela razilaziti u političkom pravcu s Tomašićem, jer joj je on htio da bude neograničenim šefom kao što je nekad ban Khuen-Héderváry bio Narodnoj stranci. U borbi s Koalicijom Tomašić je dva puta proveo izbore (u oktobru 1910. i u decembru 1911), ali nije uspio,[104] te je odstupio.

Tomašića naslijedi Slavko Cuvaj (1912-1913), najprije kao ban, pa zatim (5. aprila 1912-1913) kao komesar. Ni on nije mogao slomiti Koaliciju, a samo sretnom slučaju imao je da zahvali što nije postao žrtvom atentata zagrebačkoga sveučilišnog đaka Luke Jukića (8. juna 1912).

U to je vrijeme jugoslavenska nacionalna revolucionarna omladina bila u svom punom poletu. Na svim jugoslavenskim stranama, u svim većim centrima Austro-Ugarske Monarhije osjećalo se živo kretanje jugoslavenske omladine koja je bila borbena i nekompromisna u svojim težnjama i ciljevima. I Srbi i Hrvati i Slovenci postali su u omladinskim redovima jedna duša, jedan smjer. Pokretani su brojni listovi i časopisi, osnivane su grupe i cijele organizacije za jugoslavensku orijentaciju. U pojedinim mjestima i u izvjesnim momentima, taj omladinski zanos izražavao je svoj bunt i protest protiv neprijatelja jugoslavenske misli i u revolucionarnim gestovima. A kad su nastupili dani velikog obračuna, omladina je posvjedočila svoja uvjerenja žrtvama i na bojnom polju i po tamnicama.

Za Cuvajeva režima vodio se Balkanski rat (1912-1913). On raspali nadu svega naroda, i Srba i Hrvata u Austro-Ugarskoj, u skoro oslobođenje i ujedinjenje. Veliki i nenadani uspjesi Srbije primorali su stoga bečke i peštanske vladajuće krugove da opet popuste Hrvatskoj. Cuvaj je najprije poslan na dopust (22. decembra 1912), a uprava povjerena dru Unkelhäuseru, a kad je Cuvaj riješen službe, imenovan je za

104 Koalicija je na izborima 31. X 1910. dobila relativnu, a 15.-18. XII 1911. apsolutnu većinu.

komesara barun Ivan Skerlecz (1913-1917). Njegovim posredovanjem došlo je do sporazuma između Koalicije i grofa Stjepana Tisze, predsjednika madžarske vlade: Hrvatskoj je vraćen ustav, Skerlecz je imenovan banom (27. novembra 1913) na čelu "činovničke vlade", a madžarska je vlada povukla 6. decembra Kossuthovu "željezničarsku pragmatiku" i podnijela novu, u kojoj je izostala jezična uredba, kao jasna povreda nagodbenog zakona, ali je ipak ostala stara praksa – naime, madžarski je jezik i dalje ostao službenim na svim linijama državnih željeznica u Hrvatskoj i Slavoniji. Kad su potom 16. decembra izvršeni u Hrvatskoj novi izbori, Koalicija je dobila apsolutnu većinu, a hrvatska autonomna uprava proširena je 17. juna 1914. "četvrtim odjelom Kr. zemaljske vlade za narodno gospodarstvo".

Za Skerleczova banovanja buknuo je iznenada, poslije sarajevskog atentata (28. juna 1914), svjetski rat (1914 do 1918) koji je, za banovanja Antuna Mihalovića (1917 do 1918), donio Hrvatskoj 29. oktobra 1918. oslobođenje, pa zatim, zaključkom Narodnog vijeća novostvorene države Slovenaca, Hrvata i Srba (29. oktobra i 1. decembra 1918), narodno ujedinjenje u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra.

e) DALMACIJA I ISTRA

Već smo vidjeli kako je i u Dalmaciji poslije 1860. počela jačati narodna misao protiv talijanaša, koje su vodili L. Lapenna i splitski načelnik A. Bajamonti. Ta borba nadilazi mnogo žestinom onu između narodnjaka i madžarona u Hrvatskoj, jer nerijetko ugrožavaše tu nahuškana

Mihovil Pavlinović

Natko Nodilo

svjetina život narodnim vođama (Miho Klaić, Miho Pavlinović, Gajo Bulat, Kosta Vojnović). Kao što je Gaj počeo svoje djelo s kajkavštinom, a grof Janko Drašković obraćao se na "ilirske kćeri", da ih privuće u narodno kolo njemačkom knjižicom, tako su i prvaci narodnog pokreta u Dalmaciji smatrali za probitačno da svijet bude talijanskim jezikom u svom organu *"Il Nazionale"* (1862). Da je to bila doista dobra misao, po-

Miho Klaić

Biskup Juraj Dobrila

kazala je slavna polemika što ju je urednik "Nazionala", obrazovani Natko Nodilo, vrlo uspješno vodio sa čuvenim Nikolom Tommaseom, kad je ovaj pritekao u pomoć svojim talijanaškim zemljacima. Otada je Narodna stranka napredovala sve bolje, unatoč teškim progonima vlade, pa je već 1865. mogla u saboru zatražiti sjedinjenje s Hrvatskom. U julu 1870. ona je najzad i trajno iznijela na izborima potpunu pobjedu, stekavši 25 mandata protiv 16 talijanaških. Međutim, pravi uspjeh oslabljen je malo prije utanačenim dualizmom u Monarhiji (1867, 1868), tako da je adresa saborske većine za sjedinjenje s Hrvatskom ostala bez važnijih posljedica. Valja ipak priznati da je narodni preporod u Dalmaciji došao, na žalost, bar za čitav decenij prekasno.

U isto se vrijeme počela lagano buditi narodna svijest i u Istri, naročito zaslugom biskupa Jurja Dobrile i Krčanina Dinka Vitezovića, koji 1870. osnovaše u Trstu list "Naša Sloga". Već 1871. održali su probuđeni Istrani "narodni sabor" kod Kastva (nedaleko od Rijeke), koji položi osnovu hrvatskom političkom životu u Istri i po Kvarnerskim otocima idući za tim da otme iz talijanskih ruku jednu općinu za drugom, a os-

nivanjem škola da uščuva hrvatski živalj od silovitog širenja talijanskog jezika. U tom narodnom i prosvjetnom poslu uspješno je prednjačila "Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru".

VI
BOSNA I HERCEGOVINA U XIX STOLJEĆU

Literatura. – S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost BiH. (Od g. 1463-1850.) Sarajevo 1900; A. Knežević, Carsko-turski namjesnici u BiH (godine 1463-1878), Senj 1887; M. Prelog, Povijest Bosne II i III, Sarajevo 1912; M. Batinić, Djelovanje franjevaca u BiH II i III, Zagreb 1883-87; J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci II, Sarajevo 1915.

L. Ranke, Die letzten Unruhen in Bosnien 1320-1832, Hist.-politische Zeitschrift II, 1834; M. Hadžijahić, O ulozi i značaju Bosanskog ustanka pod Husejn-kapetanom Gradaščevićem, HP V, 1959; F. Šišić, Pogibija Smail-age Čengijića, HK IV, 1908; K. Gujić, Smrt Smailage Čengijića, HK 1936. i pos.; H. Ćurić, Ali-paša Razvanbegović-Stočević, Godišnjica NČ 46, 1937; V. Bogićević, Kako je u Bosni ukinuta rabota i uvedena trećina 1848 godine, IP zbornik II, 1950; A. Muradbegović, Omer-paša Latas, Zagreb 1944; H. Kapidžić, Omer paša Latas u Bosni, Gajret kalendar za g. 1939. i pos.; T. Alaupović, Ivan Frano Jukić, Sarajevo 1907; T. Kruševac, Ivan Frano Jukić, Godišnjak ID BiH VII, 1956 (usp. ocjenu Kruševčeva predgovora izdanju Jukićevih spisa, 1953, od M. Ekmečića, u HZ VIII, 1955); V. Popović, Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima, PI SAN 150, 1949; V. Ćorović, Luka Vukalović, PI SKA, 1923; V. Bogićević, Početak ustanka Luke Vukalovića (1852-1853), Godišnjak ID BiH IV, 1952; Stanje raje u BiH pred ustanak 1875-1878, PI SKA 83, 1930; M. Vego, Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875-1878, Sarajevo 1955; M. Ekmečić, Početak bosanskog ustanka 1875 g., Godišnjak ID BiH VI, 1954; Uloga don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku 1875-1878, ID BiH VII, 1955; Ustanak u Bosni 1875-1878, Sarajevo 1960; M. Mandić, Povijest okupacije BiH, Zagreb 1910; F. Šišić, Kako je došlo do okupacije, a onda do aneksije BiH (1878. odnosno 1908), Zagreb 1938; V. Skarić – N. Hadžić – N. Stojanović, Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom (Srpski narod u XIX veku, 15), Beograd 1938; V. Ćorović, Političke prilike u Bosni i Hercegovini, Biblioteka "Politike", 1939; A. Malbaša, Hrvatski i srpski nacionalni problem za vrijeme režima Benjamina Kallaya I (1882-1896), Osijek 1940; B. Gavranović, Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine, Beograd 1935; H. Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882 godine, Sarajevo 1958; V. Bogićević, Seljački pokret u Bosanskoj Krajini i Posavini 1910 godine, Godišnjak ID BiH II, 1950; Atentat Bogdana Žerajića 1910 g., ID BiH VI, 1954; V. Masleša, Mlada Bosna, Beograd 1945.

Jačanje bosanskih velikaša. Stalno opadanje Osmanlijskog Carstva u XVII i XVIII st. imalo je za posljedicu da je i u Bosni i Hercegovini (kao i u nekim drugim pokrajinama) sve to više rasla moć tamošnjega muslimanskog plemstva. I tada se Bosna dijelila (kao u XVI st.) na sandžake (kao županije ili okružja), a ovi na kadiluke i nahije (kao kotari), kojima su upravljali kadije ili kapetani ili muselimi, obično članovi najmoćnijih porodica; ta je čast sve češće prelazila od oca na sina. Sandžak-begova ili paša više nije bilo, a tako ni beglerbega, već je zemlji stajao na čelu

carski namjesnik, obično nazivan vezir, a stolovao je stalno od druge polovice XVII st. u Travniku.[1] Tako je Bosna stekla u upravi neki iznimni položaj u carstvu, a taj su carski namjesnici morali ne samo poštivati nego i podupirati ako su htjeli da u miru provedu svoje namjesnikovanje. Već u drugoj polovici XVIII st. svaki bosanski velikaš (*ajan*) hoće da se u zemlji vlada po njegovoj volji, vodeći se pri tom ličnim interesima a ne političkim idejama, pa tako se opet u suštini obnoviše one prilike s kojima smo se sretali u XIV i XV st., samo je mjesto bana i kralja sjedio sada u zemlji vezir, a mjesto hercega, vojvoda i knezova okružuju ga kapetani, age i begovi. Dok je Carigrad ove prilike podnosio, u zemlji bijaše mir, ali kad su sultani počeli u državi provoditi reforme (osobito vojničke) ne bi li opet povratili carstvu izgubljenu moć i slavu, digli su protiv sebe bosanske velikaše i njihove pomagače janjičare, kojih su se glavari nazivali baše. Ove reforme počeo je ozbiljno i dosljedno provoditi sultan Mahmud II (1808-1839), koji napose još odluči skršiti moć bosanskih velikaša i Bosnu i Hercegovinu potpuno izjednačiti u administrativno-političkom pogledu s ostalim zemljama carstva.

Borbe do Husein-kapetana Gradaščevića. S tom zadaćom posla sultan za vezira u Bosnu Ali Dželaludin-pašu, čovjeka gvozdene ruke i veoma darovita. Čim on stiže u Bosnu (u martu 1820), poče energično provoditi red i mir, priječeći žiteljima slobodan prolaz iz jednog mjesta u drugo bez kadijina putnog lista (teskere) i kažnjavajući najokrutnije svaku krađu i zulum, počinjen i na kršćaninu. Kad je za sebe predobio neke odličnije bosanske redove, počne njihovom potporom progoniti ostale; već 1821. dao je pogubiti mnogo kapetana i uglednih Sarajlija, a na juriš je zauzeo otporni Mostar i Srebrnicu (nedaleko od Drine). Međutim, 1822. umre, valjda otrovan, a u Bosnu se opet vrati dotadašnje stanje anarhije i nereda. Uskoro potom dade se sultan Mahmud II na presudan korak kad je 29. maja 1826. uveo privolom šejh-ul-islama (vrhovnog svećenika), velikog vezira i glavnih časnika redovito unovačenu i izvježbanu vojsku po zapadnom uzoru, s uniformom i jednakim oružjem, zvanu mualem iskendž (izvježbana ruka), a zatim 16. juna dokinuo janjičarske čete, ugušivši prije toga krvavo njihovu bunu koju su digli zbog toga da se povuče naredba o novoj redovitoj vojsci. Kad se za te krupne događaje saznalo u Bosni, zavlada veliko ogorčenje jer su bosanski velikaši dobro znali da je s propašću janjičara došao i njima kraj. Kad je, dakle, carski vezir Belenli Hadži-Mustafa-paša proglasio u Travniku carski ferman o ukinuću janjičara, uzbuni se sva Bosna, a napose tamošnji janjičari (baše), koji su bili raštrkani po čitavoj zemlji. Buntovnicima stade na čelo Kara Ali-aga Ruščuklija, koga prijatelji proglase u Sarajevu – središtu nemira – janjičarskim agom, a zatim na skupštini (u sept. 1826) sastave izjavu da se carski ferman odbija. Tu je izjavu poslije potpisala gotovo većina bosanskoga muslimanskog

1 Prije bijaše sjedište beglerbega (od 1580) u Banjaluci zbog neprekidnog ratovanja na hrvatskoj granici. U Sarajevo dolazio bi vezir samo iznimno, više na prolazu u Travnik ili iz njega. Vremenom su to Sarajlije smatrali kao svoje pravo.

plemstva, držeći da su sultanovim reformama došli u pitanje ne samo njihovi privilegiji nego i vjera. Pred tom uzbunom ostavi Mustafa-paša Bosnu, a na njegovo mjesto dođe za vezira Abdurahman-paša, dotada beogradski valija, čovjek doduše slaba tijela, ali lukav i odvažan. Abdurahman pođe potom najprije u Zvornik, gdje su tamošnji velikaši bili protiv janjičara i sprijatelji se s kapetanom Vidajićem. Međutim se i Sarajlije razdijele u dva tabora, za janjičare i protiv njih, na što Abdurahman, koristeći se takvim prilikama, pošalje u Sarajevo neke svoje čete, koje uhvate glavne kolovođe buntovnika, među njima i Ali-agu Ruščukliju, pa ih dade u Zvorniku pogubiti. Nato krenu sam u Sarajevo i doskora veoma razrijedi janjičare ovdje i po svoj Bosni. Ali kad je malo potom došlo do rata s Rusijom (1828), a Abdurahman morao iz Bosne izvesti na bojište oveću četu, sav je njegov krvavi uspjeh propao; Bošnjaci mu se, naime, odupriješe, i on morade ostaviti zemlju bez vojske. Zbog toga je ne samo skinut s vezirstva već na putu u Carigrad i smaknut. Sada dođe u Bosnu kao vezir blagi Morali Ali-Namik paša (1828-1831), ali njegov je postupak mogao učiniti još manje reda negoli Abdurahmanova strogost, pa je izazvao samo prezir ohrabrenih bosanskih velikaša.

Husein-kapetan Gradaščević. Budući da su uznemireni Bošnjaci od dana u dan očekivali nove nasilne pokušaje Porte da i u Bosni provede svoje vojničke i porezne reforme, sastadoše se prvaci u početku 1831. u Tuzli, gdje su se odlučili na odrješit otpor izabravši vođom kapetana Huseina iz Gradačca (nedaleko od Brčkoga na Savi) i stupivši u vezu s otpornim skadarskim Mustafa-pašom Bušatlijom (Škodra paša); hercegovački velikaši, na čelu im Ali-aga Rizvanbegović Stočević i Smail-aga Čengić, muselim (kapetan) gatački, nisu pristali uz njih. Tako se sada Hercegovina odijeli od Bosne. Međutim udariše bosanski velikaši sa svojim četama pod Huseinovim vodstvom na Travnik, potuku carske pristaše, a samog vezira Namik-pašu primoraju na predaju. Kad se on počeo prikazivati kao protivnik carskih reforama, odrede da im isposluje mir kod sultana uz ove uvjete: Porta ima opozvati vojne reforme; Bošnjaci će sami birati sebi zemaljskoga glavara; Porta ima da se odreče svake kontrole i miješanja u unutrašnje poslove bosanskog vilajeta; Bosna pak daje sultanu samo godišnji danak od 4 hiljade kesa (2 milijuna groša). Husein-kapetan i njegovi drugovi tražili su dakle potpunu autonomiju Bosne. Iz Travnika krene potom Husein-kapetan s 25.000 vojske prema Kosovu da se sjedini sa Škodra-pašom, u koga je bilo 40.000 momaka. Bojeći se da će združeni Bošnjaci i Arnauti udariti na Carigrad, veliki vezir Rešid-paša iskoristi brže-bolje sporo kretanje Huseinovo i požuri napadaj na Škodra-pašu s kakvih 40.000 dobre vojske, ne bi li osujetio da se on združi s Huseinom. I doista, u visinama oko Prilepa bijaše Škodra-paša razbijen i primoran na povratak u Skadar. Uza sve to Husein-kapetan, sašavši na Kosovo, razbije oko polovice jula 1831. velikog vezira, koji umače teško ranjen u Skoplje, a Ali-paša Vidajić Zvornički zauzme Peć. Ali Bošnjaci nisu umjeli da svoje

pobjede iskoriste. Kad su Rešid-pašini ljudi došli među njih, odmah se s njima upuste u pregovore, pa se čak i zavade između sebe. Bošnjaci su tražili da se reforme ne smiju protegnuti na Bosnu, da vezirom ima biti samo domaći sin i da se odmah imenuje Husein-kapetan. Kad im je veliki vezir obećao ispunjenje svih uvjeta, Bošnjaci, i ne čekajući na sultanovu potvrdu, krenu kući i time proigraše sve svoje uspjehe, štaviše, među njima izbiju mržnja, zavist i gloženje, tako da je uspjeh velikog vezira bio potpun. Ali Husein-kapetan, vrativši se u Bosnu (u jesen 1831), nastani se u vezirskoj palači u Travniku, proglasi sebe bosanskim vezirom,[2] počne vladati kao nezavisan gospodar Bosne i pošalje vojsku na nepokorne Hercegovce; ali ona ne obavi ništa. Međutim, nikako nije dolazio sultanov ferman o Huseinovu imenovanju za vezira; zato ga mnogi počeše ostavljati, pa mu se čak i protiviti. Uto sultan Mahmud imenuje bosanskim vezirom Hamdi-Mahmud pašu, a taj pođe na proljeće 1832. s vojskom u svoj vilajet. Pobivši neke omanje bosanske čete, Mahmud-paša najzad potuče samog Huseina najprije kod Hana Buloga (u sredini maja), a zatim pred sarajevskim zidinama i primora ga na bijeg preko Save. Ondje su njega i njegovu pratnju krajiški časnici najprije razoružali, a zatim otpremili u Osijek, gdje je bio interniran. Tako je skršen ustanak, a Bosna se za to vrijeme primirila, primivši na znanje carske reforme. Posljedica bijaše da je (1832) Hercegovina otkinuta od Bosne i učinjena posebnim vilajetom s Ali-pašom Rizvanbegovićem Stočevićem kao vezirom; to mu je bila nagrada što je Mahmud-paši pomogao u bitki pred sarajevskim zidinama protiv Husein-kapetana. Iz Osijeka je "Vitez od Bosne" otpremljen kasnije u Carigrad, gdje su ga osudili na izgon u Trapezunt; ali još prije negoli je tamo pošao, umre u Carigradu (potkraj 1832). Međutim je Mahmud-paša mirno vezirovao u Bosni prenijevši stalno sjedište iz Travnika u Sarajevo, gdje su sagrađeni posebni vezirski dvori i vojarne za stalnu posadu turskih redovitih četa. Tako je ostalo i za njegova nasljednika Davud -paše (1832-1835), ali kad je došao Vedžihi Mehmed-paša (1835-1840) i ukinuo nasljedne kapetanije, razdijelivši Bosnu u muselimluke s imenovanim muselimima na čelu, opet planuše pojedinačne bune i mjesni nemiri, koje je paša snažnom rukom doskora ugušio.

Nove reforme. Ukinuće feudalnog sistema u Turskom Carstvu. Potkraj vezirovanja Vedžihi-paše umre sultan Mahmud II (30. juna 1839), a naslijedi ga 16-godišnji sin Abdul-Medžid (1839-1861), za koga preuze upravu države veliki vezir Rešid-paša. Taj odluči da će Tursku uvesti u red naprednih evropskih država. Njegovo je, dakle, djelo bio hatišerif od Gülhané (poč. novembra 1839), koji obeća sigurnost života, časti i imanja svim podanicima bez razlike na narodnost i vjeru, a uz to ograniči smrtnu kazan jedino na privolu Porte. Osim toga uvedeno je novačenje kod vojske i opće plaćanje poreza prema posjedu i imutku. S hatišerifom je u vezi i niz organičkih zakona, nazvanih tenzimati

2 Husein se volio potpisivati "Vitez od Bosne", ali narod ga je prozvao (a tako pamti još i danas) "Zmaj od Bosne".

hairije (spasonosne uredbe). Međutim, mada je bio javno proglašen, hatišerif nije imao u Bosni nikakvih praktičnih posljedica, jer je sve još dobar niz godina ostalo pri starom. Sve su se osnove velikog vezira razbile ne samo na otporu Bošnjaka i Hercegovaca nego i na potpunom pomanjkanju sposobna i valjana činovništva, počev od samog vezira pa na niže, jer su se samo njime mogle provesti uredbe tenzimata, kojima bijaše uopće dokinut feudalni sistem u Carstvu. Sada nastadoše sukobi između aga i kmetova koji će se najzad pretvoriti u otvorene bune kršćana protiv muslimana.

Pogibija Smail-age Čengića. Kao u Bosni tako je bilo i u Hercegovini smutnja i okapanja s provođenjem uredaba tenzimata; štaviše, ovdje je upravo tiranski pašovao Ali-paša Rizvanbegović kao samostalni hercegovački vezir. Za njim su se povodili i njegovi drugovi, među kojima se naročito ističe gatački muselim Smail-aga Čengić, potomak osmanlijske porodice, doseljene iz Male Azije.[3] Još 1836 – kad su se podigli neki kršćanski kmetovi uz crnogorsku granicu (Grahovljani, Drobnjaci i drugi) – upleo se u te smutnje crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš, pjesnik zimzelenoga "Gorskog vijenca". Međutim, Smail-aga pobije na Grahovu polju ne samo Grahovljane nego i one crnogorske čete koje im je vladika poslao u pomoć (u aug. 1836). Budući da je tom prilikom poginulo više članova vladičine kuće, crnogorski je gospodar čeznuo od toga vremena za osvetom. Na njegov savjet, dakle, domame napokon Drobnjaci Smail-agu k sebi da pokupi zaostali harač. Kad Smail-aga dođe, navale na nj noću 5. oktobra kod Mljetička udruženi Drobnjaci i Crnogorci te mu ametom pobiju četu, a i njega samoga ubiše. Ovaj je događaj, mada su Hercegovci Smail-aginu pogibiju na Drobnjacima već u januaru 1841. ljuto osvetili, izazvao opću radost među kršćanima i ojačao kod njih ugled Crne Gore. Glas o njemu raširio se daleko i pružio građu za klasično hrvatsko pjesničko djelo I. Mažuranića: "Smrt Smail-age Čengića", spjevano u Karlovcu 1844.[4]

Tahir-paša i Omer-paša. Poslije dulje stanke počne opet u Bosni odlučno provoditi tenzimat novi vezir Tahir-paša (1846-1850); on naročito upokori Sarajlije, ali kad je okrenuo na Krajinu, kod Bihaća ga sustaviše i prisiliše na povratak u Travnik, gdje i umre od kolere. Za njegova vezirovanja proglašen je sultanov ferman kojim je ukinuta kmetska rabota (1848). Ali sada muslimanski posjednici zatraže da im kmetovi daju trećinu s njiva i polovinu s livada. Kad su se kmetovi potužili protiv

3 [Ovdje je izostavljena rečenica (u zagradama) u kojoj Šišić tvrdi da su se Čengići doselili "početkom XV st. u hercegovačko Zagorje". Čengići se pojavljuju u Bosni tek oko 1553. kada prvi od njih, Kara Osmanbeg, postaje bosanski paša. Usp. H. Kreševljaković: Čengići, prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1959.]

4 [U raspravi: "Pogibija Smail-age Čengića", Hrvatsko kolo IV, 1908, Šišić ističe da je Smail-aga bio "veoma pravedan i čovjekoljubiv gospodar, zaštićujući na svakom koraku svoju raju", i da ga je "nada sve resila mirnoća i trijeznost, a rijetko kad bi planuo gnjevom". Njegov lik u Mažuranićevu spjevu nije historijski vjeran. Usp. i K. Gujić, Smrt Smail-age Čengića, Hrvatsko kolo 1936.]

te samovoljne odredbe svojih gospodara, pošalje Porta u Bosnu Omer-pašu Latasa da napokon obračuna s otpornicima.[5] Ljeti 1850. došao je Omer-paša u Sarajevo s jakom vojskom. On redom skrši otpornike, najprije u Posavini, zatim svrgnu sa časti i dade baciti u tamnicu (1851) hercegovačkog vezira Ali-pašu Rizvanbegovića i naposljetku satre Krajinu oko Banjaluke i Bihaća, gdje nije bilo carske vlasti još od 1832. Ovamo u Krajinu dovedoše Omer-paši hercegovačkog Ali-pašu, na što ga dade – starca od 80 godina – ubiti. Tako je potkraj aprila 1851. napokon skršen otpor bosanskih feudalaca. Kad se Omer-paša vratio u Sarajevo, otada stalno sjedište vezira, razdijeli Bosnu na šest okružja, a ova na mudirluke ili kaze; okružjima je stajao na čelu kajmekam, u isto vrijeme upravitelj i sudac, a mudirlucima mudiri kao upravitelji i kadije kao suci. U Sarajevu je sjedio vrhovni sudac (mula). Osim toga je još ukinut spahijski sistem i uvedeno novačenje za vojsku, ali agrarno pitanje ostade netaknuto. Tada je (1850) osnovan u Sarajevu i austrijski generalni konzulat, a taj je sve jače utjecao na pučanstvo; muslimani su ga se više bojali od svoje vlade, a kršćani su gledali u njemu svoga zaštitnika.

Okupacija Bosne i Hercegovine. Padom muslimanskih feudalaca ojačaše, kao što je prirodno, kršćanski kmetovi. Jedno zbog nevršenja sultanskih reforama, za koje su oni svakako znali, ali još više zbog neriješena agrarnog pitanja i teških poreznih tereta, oni se sve to češće i žešće bune. U prvi mah bili su glavni buntovnici pravoslavni Srbi, a katolički su Hrvati mirovali. Naročito se dizala južna Hercegovina, podupirana Crnom Gorom, tako da su ondje od pedesetih godina redovito izbijali sada veći, sada manji pogranični sukobi. Tomu nisu pomogle ni komisije što ih je sama Porta slala, ni one mješovite u kojima su sudjelovali zastupnici vanjskih vlasti – Austrije, Rusije, Francuske, Engleske i Pruske (1861), a ni vrsno vladanje posljednjega odličnijeg vezira u Bosni Topal Šerif Osman-paše (1860-1869), koji se mnogo brinuo za materijalni i kulturni napredak zemlje. Sada se i Srbija stala upletati u bosanske poslove, štaviše, knez Mihajlo Obrenović tražio je od sultana da mu preda u carsko ime administraciju Bosne (*au nom et pour S. M. le Sultan*), a istodobno je Hercegovini posvećivao najveću pažnju novi crnogorski vladar knez Nikola. Razumije se da je sve to izazivalo i budnu pažnju Austro-Ugarske, koja je u takvim prilikama odlučila da obje zemlje – ako ih već mora Turska izgubiti – uzme u svoju upravu. U takvim je, dakle, prilikama buknuo u julu 1875. ustanak u Hercegovini, izazvan nemilosrdnim pobiranjem poreza. Malo prije toga došao je u Dalmaciju kralj Franjo Josip I, a njegova prisutnost u blizini Hercegovine znatno je utjecala na katolike u toj zemlji, pa su se i oni pridružili ustanku pod vodstvom župnika don Ivana Musića. Malo kasnije pobune

5 Omer-paša Latas rođen je 1806. u selu Janja Gora, općina Plaški, kao sin natporučnika. Zvao se Mihajlo Latas i svršio je u Gospiću vojničku školu. Potom je dodijeljen stožeru (štopu) kao "kadet feljbaba", ali je ubrzo odbjegao u Tursku, poturčio se i svojom sposobnošću došao do ranga paše (generala).

se kršćani i u bosanskoj Krajini (u augustu), kojom je prilikom sva sila naroda prebjegla u Hrvatsku i Slavoniju. Budući da su svi pokušaji evropske diplomacije da se putem komisija učini kraj ustanku ostali bez rezultata, došlo je najzad do rata između Srbije i Crne Gore s Turskom (1875-1876), a zatim do rusko-turskog rata (1877-1878).

Kad se u Berlinu na kongresu uređivalo pitanje Balkanskog poluotoka poslije rata, ovlastile su velevlasti na prijedlog Engleske Austro-Ugarsku da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu i da u njoj preuzme upravu. Toj su zadaći udovoljili generali Josip Filipović i Stjepan Jovanović. Prvi je ušao u Bosnu preko Save kod Broda i zauzeo 19. augusta 1878. Sarajevo, a drugi još 5. augusta preko Dalmacije.

Obje su zemlje ostale okupirane sve do 5. oktobra 1908, kad je Franjo Josip I proglasio manifestom njihovu aneksiju Austro-Ugarskoj Monarhiji, a 20. februara 1910. dobile su svoj posebni ustav.

VII
KRATAK PREGLED POVIJESTI DUBROVAČKE REPUBLIKE

Literatura. – J. Chr. Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa, Wien 1807 (prev. I. Stojanović, 1903, 21922, uz neke dopune i bilješke); K. Jireček, Dubrovnik, Ottùv slovník naučný VIII, Prag 1894, str. 94-101; J. Nagy, Dubrovnik, Hrvatska enciklopedija V, 1945, str. 365-376; B. Stulli EJ III, 1958, str. 126-152 (s opsežnom bibliografijom izvora i literature, str. 151/2); Pregled državnopravne historije Dubrovačke Republike, "Dubrovnik" II, 1956.

V. Foretić, Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stevanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina, Rad JAZU 283, 1951; Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151 g., Anali HI I, 1952; J. Modestin, Kritička potraživanja i pokušaj pragmatizovanja u području povjesti dubrovačke od 1205 do 1331 godine, Zagreb 1891; Š. Ljubić, O odnošaju dubrovačke sa mletačkom republikom tja do g. 1358, Rad JAZU 5, 1868; M. Rešetar, Dubrovačko veliko vijeće, "Dubrovnik" I, 1929; "Drugovi" mletačkih knezova u Dubrovniku, NS 12, 1933; G. Čremošnik, Odnos Dubrovnika prema Mlecima do g. 1358, NS 12, 1933; Dubrovačka kancelarija do godine 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive, GZM 39, 1927, i Dodatak, ib. 41, 1929; Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku, Anali HI I, Dubrovnik 1952.

Š. Ljubić, O odnošajih medju Dubrovčani i Mletčani za ugar.-hrvatskog vladanja u Dubrovniku, Rad JAZU 17, 1871; I. Mahnken, O dubrovačkim vlastelinskim rodovima i njihovoj političkoj ulozi u XIV veku, IG 1955; V. Foretić, Godina 1358. u povijesti Dubrovnika, Starine JAZU 50, 1960; B. Cvjetković, Dubrovnik i Ljudevit Veliki (1358-1382), Dubrovnik 1913; I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, SAN, 1952; B. Krekić, Dubrovnik i Levant (1280-1460), SAN, 1956; Trgovačka društva u srednjovekovnom dubrovačko-levantinskom saobraćaju, Godišnjak FF u N. Sadu, IV, 1959; K. Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, Almanach d. Wiener Akad. 44, 1899. (prev. B. Cvjetković 1915) ; M. Popović-Radenković, Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Pugla nel periodo Angioino (1266-1442), Archivio Storico per le Province Napoletane, n. s. XXXVII, 1957; G. Čremošnik, Naša trgovačka društva u srednjem veku. GZM 36, 1924; Novčarstvo u starom Dubrovniku, JNj IX, 1925; M. Rešetar, Dubrovačka numizmatika I, SAN 1924; Početak kovanja dubrovačkog novca,

Rad JAZU 266, 1939; V. Vinaver, Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (Srednjovekovni Dubrovnik), IG 1960; V. Foretić, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku, DP, 1952; D. Roller, Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku, Ekon. pregled 1950; Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Građa GPH 2, 1951. (usp. ocjenu J. Tadića u HZ V, 1952); Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII-XV. stoljeća, Građa GPH 5, 1955; M Dinić, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina, JIČ III, 1937; Dubrovčani kao feudalci u Srbiji i Bosni, IČ IX-X, 1959; I. Božić, Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV i XV veku, IG 1949.

J. Tadić, Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku, IČ I, 1948; O pomorstvu Dubrovnika u XVI i XVII veku, DP, 1952; R. Samardžić, Podmladak dubrovačkih trgovaca i zanatlija u XV. i XVI. veku, Zbornik studentskih stručnih radova, Beograd 1948; N. Mirković, Raguse and the Portuguese Spise Trade, The Slavonic and East European Review XXI, 1943; M. Gecić, Dubrovačka trgovina solju u XVI veku, Zbornik FF u Beogradu 1955; V. Vinaver, Dubrovačko-albanski ekonomski odnosi krajem XVI veka, Anali HI JAZU I, Dubrovnik 1952; Kraj dubrovačke trgovine na Balkanu, IG 1956; Cene i nadnice u Dubrovniku XVIII veka, IČ IX-X, 1959; J. Luetić, O pomorstvu Dubrovačke republike u XVIII stoljeću, Dubrovnik 1959; V. Košćak, Dubrovačka Republika prema Rijeci Senjskoj do osnutka konsulata, DP, 1952; S. Dimitrijević, Dubrovački karavani u Južnoj Srbiji u XVII veku, PI SAN 304, 1958.

Š. Ljubić, O odnošajih među republikom Mletačkom i Dubrovačkom od početka 16. stoljeća do njihove propasti, Rad JAZU 53 i 54, 1880; Đ. Körbler, Dubrovačka republika i zapadne evropske države, Rad JAZU 214, 1916; J. Tadić, Španija i Dubrovnik u XVI veku, PI SKA 93, 1932; A. Vučetić, Dubrovčani na obrani svog teritorija i slobodne plovidbe prema Mlečanima početkom XVII. vijeka, Glasnik Dubrovačkog uč. dr. Sveti Vlaho I, 1929; R. Samardžić, Borba Dubrovnika protiv mletačkih pokušaja da unište njegovu nezavisnost u XVII veku, DP, 1952; Dubrovnik i politička kriza uoči 1683 godine, IG 1959; V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617-1619), IG 1952; B. Cvjetković, Dubrovnik i Svete lige (1538. i 1570.), NS 2, 1922; Dubrovnik i Leopold I., Ljetopis JAZU 36, 1922; V. Košćak, Korespondencija dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim, Zbornik HI JAZU I, Zagreb 1954; Korespondencija dubrovačke vlade sa sjevernom Hrvatskom, Zbornik HI JAZU II, Zagreb 1959; G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699, Rad JAZU 353, 1935; Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu, Šišićev zbornik, Zagreb 1929; V. Vinaver, Dubrovnik i Turska u XVIII veku, PI SAN 331, 1960; B. Krizman, O dubrovačkoj diplomaciji, Zagreb 1951; Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku, Zagreb 1957; Ž. Muljačić, Prilog politici Dubrovnika za austrijsko-turskog rata 1788/9, HZ VI, 1953; O strankama u starom Dubrovniku, Anali HI JAZU VI-VII, Dubrovnik 1957-59; Stj. Antoljak, Konavoska buna u središtu jednog dijela evropske diplomacije (1799-1800), Rad JAZU 286, 1952 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ VI, 1953); L. Vojnović, Pad Dubrovnika I-II, Zagreb 1908; R. Samardžić, Veliki vek Dubrovnika, Beograd 1962.

J. Tadić, Dubrovački portreti I, Beograd 1948 (usp. ocjenu J. Ravlića u HZ IV, 1951); J. Luetić, Pomorac i diplomat Vice Bune, Anali HI JAZU I, Dubrovnik 1952; Pomorac i diplomat Ivan Kaznačić, Dubrovnik 1954.

Razdioba. Povijest se Dubrovačke Republike dijeli u tri doba. Prvo (bizantinsko) ide od početka do godine 1205, kada Dubrovnik bijaše ponajviše pod vrhovnom vlasti Bizantinskog Carstva. Drugo (mletačko) od godine 1205. do 1358. vrijeme je vrhovne prevlasti mletačkog dužda.

Treće obuhvaća razdoblje od 1358. do 1808. i sačinjava doba samostalnosti, i to najprije pod protektoratom ugarsko-hrvatskih kraljeva (do 1526), a zatim pod prividnim turskih sultana (do 1684). To je doba sjaja, moći i književne slave Dubrovnika, dok Francuzi ne učiniše najzad kraj njegovoj stoljetnoj slobodi.

Postanak i položaj. Kolijevka je grada Dubrovnika Epidaurum (Epidavar dubrovačkih spomenika, danas Cavtat), po imenu sudeći grad grčkoga postanka, ali se u izvorima navodi prvi put istom godine 47. pr. n. e. za građanskog rata između Cezara i Pompeja sa čisto latinskim žiteljstvom. Grad je opskrbljivao iz susjednih gorskih izvora pitkom vodom dugačak vodovod, po kojem je onaj kraj, kojim je vodovod prolazio, kasnije i prozvan Konavle (lat. Canalis, rom. Canale). Kad su Slaveni u početku VII. st. razorili Epidaurum, odseliše se žitelji što su umakli nožu i ropstvu kakvih desetak kilometara na sjever i utemeljiše na kamenom poluotočiću (ako ne otočiću još u to doba) podno brda prozvana Sveti Srđ, nov grad Ragusium (rom. Ragusa[1]), kasnije prozvan Dubrovnik.[2] Njegovo žiteljstvo bilo je isprva romansko, a istom od XII st. počinju se u njem isticati vremenom doseljeni susjedni Slaveni (Hrvati i Srbi), koji već u XV st. podadoše gradu slavensko obilježje.

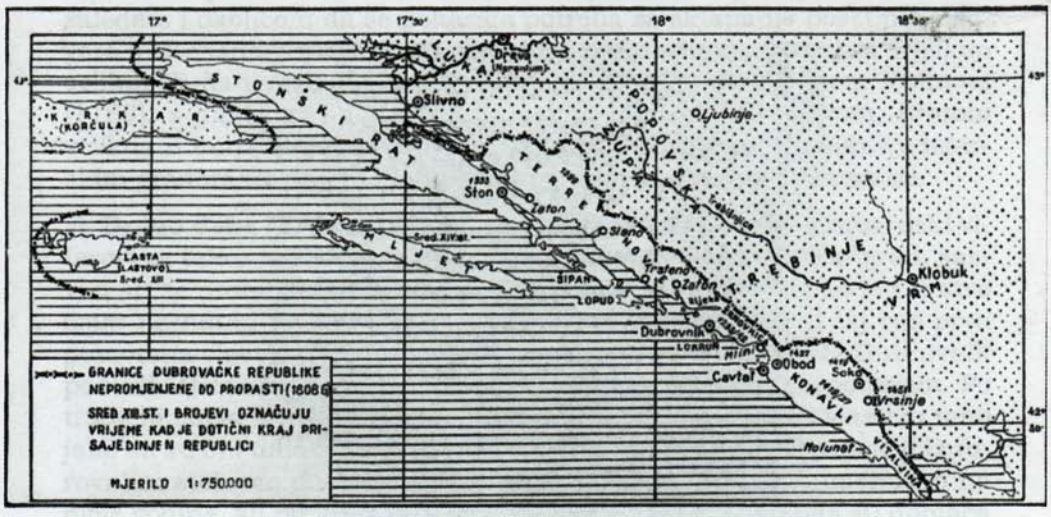

Geografski položaj Dubrovnika odlučno je utjecao na njegovu budućnost jer se nalazio ondje gdje prestaje dalmatinsko otočje i gdje je morska pučina, idući od sjevera na jug, prvi put otvorena. Osim toga još je značajno što je sva obala u njegovu susjedstvu razvedena, s dubokim za-

1 Na istočnoj obali Sicilije bijaše u srednjem vijeku također grad Ragusa.

2 Od staroslav. *dąbr* (dub) nastade dubrava i dubrova (šuma, gaj), a od toga daljim izvođenjem sloga Dubrovnik. Pop Dukljanin ga označuje kao *sylvester*. – [Usp. i Ž. Muljačić, O imenu grada Dubrovnika, ZR XI, 1962.]

tonima i prirodnim lukama, u prvom redu Gružem (Gravosa). Ali i kopnene su prilike bile veoma povoljne, jer su se ondje sastajali svi putovi što su vodili iz gorovitog zaleđa, osobito iz Trebinja i današnje sjeverne Crne Gore, štaviše, i područje rijeke Neretve imalo je zbog močvarnog i nezdravog ušća svoje pravo i prirodno stjecište baš u Dubrovniku. Dolinom pak Neretve vodili su glavni prometni putovi u Bosnu, Srbiju, Bugarsku i dalje sve do Carigrada. Budući da je Dubrovnik u početku imao veoma malo zemljišta u svojoj vlasti, a i to je, pored neznatne količine žita, rodilo, naročito uljem i vinom, to je on bio od iskona primoran da se služi svojim geografskim položajem, baveći se ribarenjem i trgovinom. Pri tom je imao pred očima jedino svoju materijalnu korist udešavajući prema njoj i svoju politiku, tako da se vazda u pravo vrijeme znao pokloniti jačemu, tobože kao "vrhovnom gospodaru", radi čega i jest sve do početka XIX st. sačuvao svoju nezavisnost.

Prvo doba (do 1205). U prvom je početku bio Dubrovnik grad bizantinske Dalmacije, plaćajući za svoje vinograde i maslinike izvan gradskih zidina godišnji danak od po 36 zlatnika susjednim slavenskim knezovi ma, zahumskom i travunjskom, na kojih su se zemljištu oni nalazili; taj se danak zvao mogoriš (lat. magarisium). Izrijekom se Dubrovnik prvi put pominje 867, kad su ga Arapi (Saraceni) dulje vremena

Povelja bana Kulina Dubrovčanina (1189)

uzalud podsjedali i najzad morali uzmaći ispred bizantinske pomoći. Za ratovanja između careva Vasilija II i Samuila potkraj X i u početku XI st. prepusti bizantinski car zaštitu nad Dubrovnikom mletačkom duždu Petru II Orseolu, koji godine 1000. primi poklonstvo grada. Ali već za cara Romana III (1028-1034) opet su Dubrovčani bizantinski podanici i sa svojim lađama pomažu bizantinskoj mornarici u ratu s Arapima. Nekako potkraj XI st. postade dubrovačka biskupija (nasljednica epidavarske) nadbiskupijom, pa tako se grad oslobodi svakoga stranog utjecaja na svoje crkvene poslove.[2a] Kad se u južnoj Italiji smjestiše Normani, Dubrovnik prizna njihovu vrhovnu vlast. U ratu što se vodio između cara Aleksija I Komnena i hercega Roberta Guiskarda[3] Dubrovčani su bili na normanskoj strani. Ali već po smrti Roberta Guiskarda Dubrovnik se opet vrati pod vlast Bizanta pa se pod njegovom zaštitom znatno podigao, tako da ga arapski geograf Idrisi (oko godine 1135) opisuje kao velik grad, a njegovi radini i hrabri žitelji imaju oveću mornaricu, kojom se daju na daleka putovanja.[4] Za rata između cara Manuela Komnena i Venecije osvojiše Mlečani 1171. Dubrovnik, ali odmah ga i ostaviše. Kad su poslije smrti Manuela Komnena u Bizantinskom Carstvu nastali veliki meteži, priznavao je on od 1185. do 1190. ponovo vrhovnu vlast normanskih vladara, a zatim se opet vrati pod bizantinsku do godine 1205. U to je doba Dubrovnik već toliko proširio svoje trgovačke veze sa zaledem i okolicom da se pokazala potreba za sklapanje posebnih ugovora s tamošnjim vladarima i glavarima, tako s Kotoranima, sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom, s bosanskim banom Kulinom (1189), s omiškim Kačićima i humskim knezom Miroslavom, bratom velikog župana Stefana Nemanje; uz to su Dubrovčani ugovorali s istarskim gradom Rovinjem i talijanskim gradovima Pisom i Anconom.

Drugo doba (1205-1358). Kad su Mlečani i francusko-lombardski vitezovi za takozvane četvrte križarske vojne (1204) osvojili Carigrad, sasvim su se promijenili politički odnosi na istoku. Bizantinsko je Carstvo osim neznatna dijela bilo uništeno, a Venecija postade u taj čas prva pomorska vlast na Sredozemnom moru. U to se doba (1205) Dubrovnik podloži Mletačkoj Republici priznavši dužda vrhovnim gospodarom. Po tradiciji tlačio je knez Damjan Juda dubrovačke građane i vlastelu tako jako da su oni tobože sami pozvali Veneciju da ih spase. Otada je u Dubrovniku stolovao mletački knez (*comes*), počevši od 1237. imenovan na dvije godine, ali potknez (*vicecomes*) i ostalo činovništvo bila su domaća

2a [Usp. bilj. 64 na str. 150.]

3 [Redak koji slijedi ispao je u prvom izdanju "Pregleda" prilikom preloma sloga pa je tekst koji govori o odnosu Dubrovnika prema Normanima potkraj XI st. izgubio smisao. Ovdje je taj redak unesen prema istovetnom tekstu u III dijelu Šišićeve "Hrvatske povijesti", 1913, str. 504.]

4 Idrisi (koji je živio na Siciliji) izrijekom kaže za Dubrovnik da je najjužniji grad u "hrvatskom kraljevstvu". – [Idrisijev podatak ne pruža još nikakav dokaz da je Dubrovnik tada doista pripadao hrvatskom kraljevstvu, u sastavu kojega se nije ni prije toga vremena nalazio. Usp. o starijoj povijesti Dubrovnika Šišić, O hrvatskoj kraljici Margareti, "Dubrovnik" I, 1929, i pos.]

vlastela;[5] također nije bilo u gradu ni mletačke vojske. Tješnja veza s Venecijom za doba njezine najveće moći bila je za Dubrovnik od znatnog utjecaja, jer je on u to vrijeme uredio svoju upravu, proširio zemljište i udario sigurne osnove trgovini s Istokom.

Unutrašnja uprava uređena je posebnim statutom (1272). Istodobno se od svoje volje podložio Dubrovniku otok Lastovo, dok su Dubrovčani grad Ston i Stonski rát (poluotok Pelješac) kupili godine 1333. od bosanskog bana Stjepana Kotromanića i srpskoga kralja Stefana Dušana za gotove novce.[6] Svoju pak trgovinu proširili su po moru do Tunisa, Egipta, Sirije i Crnog mora, a trgovačke ugovore utanačiše ili obnoviše s Bosnom, Srbijom, Bugarskom i Bizantom. I s Italijom je Dubrovnik podržavao u to doba živahni promet, naročito s Anconom, Firenzom, Napuljem i Sicilijom. Najglavniji dio dubrovačke trgovine bijaše, u jednu ruku, prevoženje istočnih sirovina na Zapad, a uvoženje zapadnih industrijskih produkata na Istok. Za slobodno trgovanje po Srbiji Dubrovčani su plaćali od 1240. srpskim vladarima na dan sv. Dimitrija danak, nazivan "srpski dohodak", koji je s vremenom dosegao visinu od 2000 zlatnih perpera.[7] Još su se Dubrovčani u to doba počeli živo zanimati procvalim rudarstvom u Bosni, Srbiji i Bugarskoj, a i sam grad se znatno povećao i brojem žitelja porastao.

Treće doba (1358-1808). Zadarskim mirom od 1358. izgubila je Venecija za pô stoljeća sve otoke i gradove na istočnoj obali Jadranskog mora. I tako prizna Dubrovnik na osnovi zasebnog ugovora 1358. protektorat ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika I. Ugarsko-hrvatski kralj primao je od Dubrovčana godišnji danak od pet stotina dukata, a u ratu su ga pomagali na moru, dok se u njihove unutrašnje poslove nije nimalo miješao. U političkim poslovima od općega državnog interesa bio je Dubrovnik doduše podređen hrvatsko-dalmatinskom banu, ali samo prividno, jer zapravo bijaše sasvim slobodna republika, ravna svojim talijanskim družicama.

U to se doba dogodiše znatne promjene u dubrovačkom ustavu. U početku je vladanje u Dubrovniku bilo uglavnom demokratsko, jer je skupština (*consilium generale*), na koju se sastajao sav narod, bila glavno zakonodavno tijelo. Tek poslije sve je više jačalo plemstvo, a puk

5 [Knez je u XIII st. imao veću vlast negoli Veliko vijeće dubrovačke vlastele: njegove je članove imenovao zajedno s Malim vijećem koje je sam svake godine sastavljao. U javnim poslovima nije ga zastupao vicecomes ("ban") nego njegova dva "druga" (*socii, milites comitis*) koje bi doveo iz Venecije.]

6 [Ston i Stonski rát (Pelješac) Dubrovčani su kupili od Stefana Dušana koji mu je tada (1333) bio neposredni gospodar, a Stjepan II Kotromamić koji je u to vrijeme već ovladao susjednim Zahumljem i ugrožavao Ston, potvrdio je, uz godišnji danak, ovu kupnju.]

7 [Konačnu visinu "srpskog dohotka" Šišić je 1913. kao i u 1. izdanju "Pregleda" (1916) naveo u iznosu "od današnjih 10.000 kruna", tj. austrijskih. S obzirom na to i nemogućnost da se vrijednost bizantske zlatne perpere izračuna danak u dinarima, unio sam iznos u perperama. Za usporedbu neka posluže svote drugih danaka koje Šišić ovdje spominje: zahumski je mogoriš iznosio 60 perpera, a "stonski dohodak" 500.]

(*plebs*) je najzad od državne uprave ukinućem skupštine uklonjen (oko 1395); sve njezine poslove preuze Velje vijeće, pa tako Dubrovnik poprimi značaj patricijske republike. Otada je sav državni život Dubrovnika bio usredotočen u kneževskom dvoru, sagrađenom potkraj XIV stoljeća. Ovdje se skupljalo Velje vijeće (*consilium maius*) sastavljeno od svih neporočnih gradskih plemića, starijih od dvadeset godina. Velje vijeće stvaralo je zakone i biralo općinsko činovništvo, poglavito članove Vijeća umoljenih (*consilium rogatorum*), u početku njih šest, kasnije dvadeset četiri, a napokon četrdeset i pet plemića, i to doživotno. Vijeće umo-

P. Giacometti, poprsje Miha Pracatovića, dubrovačkog pomorca i trgovca (1638), u Kneževu dvoru

IL
REGNO
DE GLI SLAVI
HOGGI CORROTTAMENTE
DETTI SCHIAVONI.
HISTORIA
DI DON MAVRO ORBINI RAVSEO
ABBATE MELITENSE.
DALMATIA, CROATIA, BOSNA, SERVIA, RASSIA, BVLGARIA.

Mavro Orbini, Il regno degli Slavi, 1601. – Prva historija Južnih Slavena iz pera Dubrovčanina, opata benediktinskog samostana na Mljetu

ljenih se sastajalo po dva puta na sedmicu, vijećalo je o zakonima što će ih predložiti Veljem vijeću i obavljalo sudačke poslove. Kao izvršujuća vlast biralo je ovo vijeće umoljenih Malo vijeće (*consilium minus*), sastavljeno od sedam članova, koje bi sudilo činovništvu i izabiralo između sebe kneza. Knez (*rector*) birao se od 1358. samo na mjesec dana, a bijaše više reprezentant negoli pravi vlastodržac. Oblačio je na sebe mantiju

od crvenog damasta (toga), crvene čarape i crvene cipele. Samo u službenim poslovima smio je za vrijeme svoga kratkoga kneževanja ostaviti dvor, a i tada samo u pratnji Malog vijeća i posebne glazbe. Kneževska čast, kao i sve ostale, bile su besplatne, dakle počasne službe. Stalne vojske u Dubrovniku nije bilo; tek su kastelani pazili na pojedine utvrde s određenom četom stražara. Dakako, u potrebi se Dubrovnik ispomagao plaćenicima.

Za protektorata ugarsko-hrvatskih kraljeva, koji su svi redom, obično prilikom stupanja na prijestolje, potvrdili ugovor što ga je kralj Ludovik I sklopio s Dubrovnikom, podiže se on do najvišeg stepena snage i sjaja, naročito u prvoj polovici XV stoljeća. U to je doba Dubrovačka Republika imala najširi teritorij i najvećma razgranjenu trgovinu i industriju. Sam grad brojio je oko 40.000 stanovnika, a imao je do trista trgovačkih brodova, koji su plovili do Španije i Engleske, štaviše, dubrovačkih mornara bilo je i na Kolumbovim putovanjima. U gradu su bile podignute državnom potporom radionice sukna, boja i sapuna, a lijevala su se zvona i topovi. Na glasu bijahu još radovi od gvožđa ("dubrovačke brave"), pa od starine još čuveno zlatarstvo i kožarstvo. I znanosti su se gajile, a prvi čuveniji učitelj u gradu bijaše Filip de Diversis iz talijanske Lucce, koji je 1440. opisao Dubrovnik i život u njemu. Istodobno se proširi dubrovački teritorij novim tečevinama, s jedne strane, sasvim do Stona (1399) a, s druge, po Konavlima do blizu Herceg-Novoga na ulazu u Boku Kotorsku (1427). Radi Konavla došlo je s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom do rata koji se najzad svrši sretno po Dubrovnik. U to su doba Dubrovčani stekli još i otok Mljet, na kojem se nalazio čuveni benediktinski samostan.

Kad su se Turci počeli širiti po Balkanskom poluotoku, stadoše im se Dubrovčani veoma oprezno i vješto približavati. Prvi ugovori padaju odmah poslije nikopoljske bitke (1396), a kad propade Srbija (1459), Dubrovnik se obaveže sultanu na godišnji danak od 500 dukata. Uskoro potom (1482) postadoše Turci jedini dubrovački susjedi, na što je godišnji danak povišen na 12.500 dukata, a tako i ostade do pada Republike. Za sve to vrijeme Dubrovčani su i nadalje slobodno trgovali po Balkanskom poluotoku gdje su imali svojih trgovačkih kolonija, ne samo po Bosni, Hercegovini, Srbiji i Albaniji, nego i u Sofiji, Trnovu, Plovdivu, Drinopolju i Carigradu. U takvim je prilikama protektorat ugarsko-hrvatskoga kralja nad Dubrovačkom Republikom potkraj vladanja Matijaša I Korvina upravo prestao, pa čak se ni mohačka katastrofa nimalo ne kosnu Republike; ona je samo izmijenila svoga prividnoga "vrhovnog gospodara".

Valja priznati da su Dubrovčani u to doba veoma vješto, ali i teško spasili svoju slobodu. Od rata s hercegom Stjepanom Kosačom sve do pada Republike, Dubrovnik nije pod svojim zidinama vidio neprijatelja. U doba velikih ratova s Turcima bijaše Republika sv. Vlaha oaza mira, slobode i lične zaštite, kakve na daleko i široko nije bilo na Balkanskom poluotoku. To vazda i bijaše ponos Dubrovčana (Gundulić u "Dubravci"). Jedino je Republika drhtala pred Mlečanima jer su oni često bili u njihovu susjedstvu u ratu s Turcima, šireći svoje gospodstvo po Dalma-

ciji: ali ipak Dubrovnik sretno mine svaka neprilika. Sa španjolskom monarhijom živjeli su Dubrovčani također u dobroj slozi; oni su joj čak, unatoč svojim vezama s Turcima, pomogli brojnim lađama kad je car Karlo V udario (1535) na Tunis.

U to je doba Dubrovnik brojio oko 8000 kuća, a na čitavom teritoriju Republike bijaše oko 50.000 žitelja.[8] Napredak što ga pokrenuše živahni trgovački poslovi, pa trajni mir, probudiše u Dubrovčana, po talijanskom uzoru, veliko zanimanje za književnost, naročito za pjesništvo na latinskom i hrvatskom jeziku. Ali od XVI st. počeše sve više opadati trgovački poslovi, a razlog je toj pojavi isti kao i u Veneciji i ostalim talijanskim primorskim gradovima. Otkrićem Amerike i pomorskog puta u Indiju preneseno je težište evropske trgovine na Atlantski ocean. To polagano propadanje uvelike pospješi iznenadni užasni potres 6. aprila 1667, za kojeg pogibe pod gradskim ruševinama oko 4000 ljudi. Poslije te katastrofe grad se doduše opet pridignu, ali nikad više do starog sjaja, ni u trgovini, ni u književnosti. U takvim prilikama zadesi ga pad Mletačke Republike, pa okupacija austrijska i francuska. Francuzi su Požunskim mirom (1805) dobili svu Dalmaciju i Boku Kotorsku; jedini teritorij Dubrovačke Republike prekidao je kopnenu vezu među njima. Zato Napoleon naloži svojim generalima da bez pitanja zauzmu Dubrovnik. I zaista, 25. maja 1806. uđe general Lauriston u grad i podiže na gradskim zidinama francusku zastavu, a 31. januara 1808. proglasi car Dubrovačku Republiku ukinutom. Tim činom prestade mnogovjekovna sloboda Dubrovačke Republike. U francuskoj vlasti Dubrovnik ostade do 1814, kad u grad uđe austrijski general Milutinović. Od toga je časa Dubrovnik sastavni dio Kraljevine Dalmacije sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije.

8 [Prema G. Gelcichu, Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa, 1882, u gradu Dubrovniku bilo je u XVI st. vjerojatno oko 25.000 stanovnika. Međutim, čini se da je i taj broj previsok. Prema računu Z. Šundrice, Popis stanovništva Dubrovačke Republike iz 1673/74. godine, Arhivski vjesnik 2, 1959, u popisanim je područjima bilo 19.272 stan., a "kad se ovom broju... doda približan broj stanovnika nepopisanih područja, naime grada Dubrovnika, Stona, Lastova, Mljeta, pa Lokruma i Bosanke, izlazi da je Dubrovačka Republika 1673/74. godine imala 22.151 stanovnika". To je, doduše, bilo nedugo poslije katastrofalnog potresa 1667. Uza sve to zacijelo je najbliži istini Šundričin zaključak da "i u doba najvećeg ekonomskog uspona, Dubrovačka Republika nije mogla imati više od 35-40 tisuća stanovnika" (str. 427).]

KRONOLOŠKI PREGLED DOGAĐAJA ČETVRTOG DOBA

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1791	Hrvatsko plemstvo odriče se upravne i financijske samostalnosti Hrvatske	
1792	Madžarski jezik uvodi se kao neobvezatni predmet u hrvatske škole	1792. Francuska naviješta rat Austriji i Pruskoj 1794. Urota Ignjata Martinovića
1797	Mletačka Dalmacija i Istra dolaze pod Austriju	1797. Propast Mletačke Republike. – Mir u Campo-Formiju
1805	Požunski mir. Dalmacija i Istra dolaze pod vlast Napoleona I	
1806	Francuska vojska zaposjeda Dubrovnik	
1808	Kraj Dubrovačke Republike	
1809-13	Ilirske provincije	
1827	Hrvatski sabor uvodi madžarski jezik kao obvezatni predmet u škole	1825-27. Ugarski sabor
1830	Lj. Gaj, Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja. – J. Kušević, De municipalibus juribus... – P. Štoos, Nut novo leto...	
1832	J. Drašković Disertatia... – J. Derkos, Genius patriae...	1831-32. Husein-kapetan Gradaščević
1835	Novine horvatske, Danica horvatsko-slavonsko-dalmatinska	1835. Umro car Franjo I
1836	Gaj uvodi u svoje novine ilirsko ime i novi pravopis	1836. Pogibija Smail-age Čengića
1838	Ilirska čitaonica u Zagrebu	1839-40. Ugarski sabor
1841	Postanak političkih stranaka u Hrvatskoj	
1842	D. Rakovac, Mali katekizam za velike ljude	
1843	Zabrana ilirskog imena i grba	1843-44. Ugarski sabor
1845	"Srpanjske žrtve"	
1847	Hrvatski sabor proglašava narodni jezik "diplomatičkim"	1847-48. Ugarski sabor

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1848	23. III J. Jelačić imenovan banom – 25. III Narodna zahtijevanja – 25. IV Banov proglas o ukinuću tlake, crkvene desetine i urbarijalnih podavanja – 5. VI sastanak hrvatskog sabora 7. IX Ban naviješta rat peštanskoj vladi; 11. IX prelazi s vojskom Dravu	1848. Revolucija u Parizu, Beču, Milanu, Berlinu 31. V – 12. VI Slavenski kongres u Pragu – 12. VI Napadaj gen. Hrabowskog na Sr. Karlovce – 2. XII Franjo Josip I
		1849. Oktroirani ustav (4. III) – Kapitulacija madžarske vojske kod Világosa (13. VIII). 1851-60. Bachov apsolutitizam 1850-52. Omer-paša Latas u Bosni
1859	Smrt bana Jelačića	1859. Poraz austrijske vojske kod Magente i Solferina 1860. Oktobarska diploma
1861	Hrvatski sabor; pojava triju stranaka. – Narodna stranka u Dalmaciji	1861. Februarski patent
1862-65	I. Mažuranić kancelar. – Samostalna narodna stranka.	1866. Rat s Pruskom; poraz austrijske vojske kod Sadove. 1867. Austrijsko-ugarska nagodba
1868	Hrvatsko-ugarska nagodba. – "Riječka krpica".	
1870	Pobjeda Narodne stranke u Dalmaciji na izborima za zemaljski sabor. – "Naša sloga" u Trstu.	1870-71. Vlada grofa K. Hohenwarta. – Rat francusko-pruski. Njemačko carstvo.
1871	Manifest Narodne stranke protiv nagodbe. Rakovička buna (E. Kvaternik).	
1872	Smrt Lj. Gaja	
1873	Revizija hrvatsko-ugarske nagodbe. Iv. Mažuranić ban (do 1880).	
1874-75	"Radnički prijatelj" (Zagreb)	1875. Ustanak u Bosni i Hercegovini.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
		1878. Berlinski kongres; okupacija Bosne i Hercegovine.
1881	Ukinuće Vojne krajine i njezino priključenje Hrvatskoj. – "Davidova škola". – Neodvisna narodna stranka.	
1883-03	D. Khuen Héderváry ban. – Uspon Stranke prava.	
1890	Proslava 1. maja u Zagrebu.	
1892	"Sloboda"	
1894	Socijalnademokratska stranka za Hrvatsku i Slavoniju.	
1895	Nastup mlade generacije (naprednjaci). Stjepan Radić.	
1896	Smrt A. Starčevića.	
1903	Narodni pokret u Hrvatskoj. – Politika "novoga kursa".	1903. Sukob između madžarske opozicije i Beča.
1904	Hrvatska seljačka stranka.	
1905	Riječka i Zadarska rezolucija. – Hrvatsko-srpska koalicija. – Smrt. J. J. Strossmayera	
1906-07	Koalicija na vlasti.	
1907	Željezničarska pragmatika.	
1908-09	Veleizdajnički procesi. – F. Supilo napušta Koaliciju.	1908. Aneksija Bosne i Hercegovine.
1910	N. Tomašić ban; pakt s Koalicijom. – Izborna reforma.	1910. Bosansko-hercegovački sabor. – Atentat B. Žerajića.
		1911-12. Talijansko-turski rat.
		1912. Prvi balkanski rat.
1912	Ban i komesar Sl. Cuvaj. – Revolucionarna omladina; atentat L. Jukića.	1913. Drugi balkanski rat.
1913	Komesar i ban I. Skerlecz.	1914-18. Svjetski rat.
		1917. Februarska i oktobarska revolucija u Rusiji.
1918	29. X Hrvatski sabor prekida državnopravnu vezu s Ugarskom i Austrijom. - Država SHS. 1. XII Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.	

PRILOZI

FERDO ŠIŠIĆ[1]

Rodio se 9. III 1869. u Vinkovcima; otac mu je bio krajiški časnik-inžinjer, starinom možda iz Grblja, a majka porijeklom Njemica. Svu je školsku izobrazbu stekao u Zagrebu i samo je tri semestra proveo na sveučilišnim naucima u Beču. Pošto je ove 1892. svršio, služio je na srednjim školama u Gospiću (1892-93), Zagrebu (1893-94) i Osijeku (1894-1902). Godine 1900. doktorirao je na Zagrebačkom sveučilištu disertacijom *Zadar i Venecija od 1159. do 1247.* (Rad JAZU 142), a 1902. habilitirao je raspravom o *Mihi Madijevu de Barbezanis* (Rad JAZU 153), pa je imenovan privatnim docentom za hrvatsku povijest XII-XIV st. (do 1409); s tim u vezi premješten je na gornjogradsku gimnaziju u Zagrebu, a uskoro zatim ušao je kao dopisni član u Jugoslavensku akademiju. Izborom za suplenta hrvatske povijesti 1906. prijeđe sasvim na sveučilište, gdje potkraj iste godine postane izvanredni i zatim 1909. redovni profesor, a 1910. izabere ga i Akademija za pravog člana. U to je doba nastojao da uđe i u aktivni politički život, pa je 1908-11. zastupao vinkovački kotar u hrvatskom saboru. Kako je sabor, izabran 1908, bio odmah i odgođen, te je mogao započeti radom tek 1910. – poslije sporazuma Hrvatsko-srpske koalicije s banom N. Tomašićem – Šišić nije mogao razviti veće političke djelatnosti. Premda ga je sabor 23. V 1910. kao člana Koalicije izabrao i zastupnikom u zajednički ugarsko-hrvatski sabor, on je poglavitu brigu posvetio pitanjima školstva (zanimljiv je govor održao za proračunske rasprave 12. IV 1910). Dok su odnosi između Koalicije i bana postajali s vremenom sve nesnošljiviji, Šišić se s nekim zastupnicima iz Slavonije približio banu. U Listopadu 1910. kandidirao je izvan stranaka, ali na programu Koalicije, i – nakon što se kandidat Koalicije dr G. Gaj povukao u njegovu korist – bio je izabran relativnom većinom. Kada je između Koalicije i bana došlo do otvorenog sukoba, on se sasvim priklonio Tomašiću i postao tajnik Stranke narodnog napretka, koju je ban u srpnju 1911. osnovao. Uoči novih izbora u prosincu te godine, Šišić je napustio bana, a s njime i svaku političku djelatnost. Oportunističko gledište, koje je kroz to vrijeme zastupao, nije međutim u biti nikad odbacio, pa je ono ostavilo jakih tragova u njegovu pisanju

1 Ovaj je tekst, zamišljen kao nekrolog, trebalo da izađe u Vjesniku Državnog arhiva u Zagrebu za g. 1945, ali do toga tada nije došlo. – O životu i radu F. Šišića pisali su M. Barada u Alma Mater Croatica III, 1939-40, str. 221-224 (In memoriam nuper defuncti professoris dr. Ferdinand Šišić) i V. Novak u Ljetopisu JAZU 54, 1949, str. 362-430 (Ferdo Šišić). Potonji prilog obiluje dragocjenim podacima o Šišiću kao čovjeku i historičaru. Na str. 430-443 dodata mu je bibliografija Šišićevih radova, dotada najpotpunija, ali s dosta nedostataka.

i odnosu prema značajnim političkim i narodnim pitanjima. Od zimskog polugodišta 1937/38., on se zbog bolesti morao gotovo sasvim odreći nastavničkog rada, a 29. VII 1939. bio je i umirovljen. Još pri kraju te godine radio je u arhivima u Beču i Pešti, ali je tada naglo klonuo i 21. I 1940. umro u Zagrebu.[1a]

U razvoju hrvatske historiografije, Šišić je utisnuo svoj pečat razdoblju od prvoga do drugoga svjetskog rata; u to doba doista ju je predstavljao po širini svoga znanstvenog interesa i opsegu svoga stvaralačkog rada Njegov učitelj i prethodnik na sveučilištu T. Smičiklas – kome Šišić, prema vlastitom priznanju, ima da zahvali "svoj metodički odgoj, kao i ljubav spram narodne prošlosti" (1914) – umro je doduše 1914, ali mu glavna djela pripadaju razdoblju, u kojem su I. Kukuljević (1889) i F. Rački (1894) udarali temelje našoj modernoj historiografiji. Iduće je razdoblje obilježio svojim imenom Vj. Klaić, koji je još 1922. objelodanio posljednji "snopić" svoje nedovršene *Povjesti Hrvata*. Premda je mnogo pisao sve do smrti (1928), ipak je najznačajnija djela stvorio prije 1914.

Do toga se vremena Šišić već potpuno izgradio, znanstveno i idejno. Kad je 1892. završio sveučilišne nauke, odmah je marljivo surađivao u "Viencu", "Prosvjeti" i "Nadi" (Sarajevo), a zatim, od 1896, u glasilima različitih znanstvenih ustanova, naročito u Vjesniku kr. zemaljskog arkiva, od njegova pokretanja 1899. do 1912. Isprva se bavio hrvatskom poviješću u kasnijem srednjem i u novom vijeku; do 1904. obrađivao je poglavito XIV i XV st., ali ga je znala privući i pustolovna ličnost Franje bar. Trenka (1900). Od 1904, kada je javnosti predao raspravu o tobožnjem kralju Slavcu (tada ga je još nazivao Slavićem), sve se više udubljuje u doba narodnih vladara, ali uz to proširuje svoj znanstveni interes na daljnje vremenske odsjeke i već 1905. poduzima prvi pokušaj da prošlost hrvatskog naroda prikaže u cijelosti. Ta ga je težnja zacijelo navela da prouči i doba Narodnog preporoda, pa 1909. počinje široko zasnovanom, ali nedovršenom raspravom o Jelačiću niz radova i s toga područja.

Prirodna je posljedica takvog načina rada da on ne može biti u svemu sustavan i da se uglavnom obraća povijesnim pojavama koje su najupadljivije. Cjeloviti prikaz hrvatske povijesti, koji je Šišić smatrao svojom životnom zadaćom, nije pokročio dalje od godine 1205. Kako njegova *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića* (1944) pokazuje očite tragove stvaralačke moći u opadanju, a zbog mnogih nedostataka u bilješkama ne može u svemu zadovoljiti ni potrebe znanosti, ostaje njegovim životnim djelom *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (1925). Genetički pravac u razvoju naše historiografije uspeo se njome do vrhunca; na širokoj podlozi povijesnog zbivanja, koje je i u formalnom pogledu dobilo dostojan izražaj, mogao je baš u tom djelu potpuno otkriti svoje vrline i svoje slabosti. Premda je u njemu obuhvatio rezultate svega prethodnog rada i u mnogome dao konačan oblik vlastitim

1a Šišićeva ostavština, s velikim brojem rukopisa i s preko 4000 pisama, pohranjena je u Arhivu JAZU. Djelomičan uvid u pisma dao je J. Erceg, Bilješke o Šišićevoj korespondenciji, Arhivist IV, 1954.

spoznajama, ipak u nekim, za razumijevanje hrvatske povijesti bitnim pitanjima kao i u traženju njezina "smisla" nije tom prilikom nipošto izrekao posljednju riječ. U užem znanstvenom smislu dopunjuje to djelo *Priručnik izvora hrvatske historije* (1914), koji je, prema prvotnoj zamisli, ostao na žalost samo torzo; taj bi se gubitak mogao donekle nadoknaditi štampanjem Šišićevih sveučilišnih predavanja o vrelima i piscima hrvatske povijesti.

Ne zadržavajući se mnogo na XIII stoljeću, Šišić je u više rasprava kritički osvijetlio ili svojim prikazom oživio neke pojave i događaje u XIV st. i na početku XV stoljeća. Tome vremenu pripada *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba* (1902), jedan od njegovih uzornih radova i uz to njegov najvredniji prinos povijesti Bosne. Doba Anžuvinaca, kad su se polagali temelji za naš razvitak kroz stoljeća, napose u društvenim odnosima, Šišić nije sustavno obradio; to više valja istaći mar D. Grubera, premda se u njegovu minucioznom i suhom redanju pojedinosti gube velike razvojne linije i nestaje plastičnost prošlih zbivanja. Iz XV st. Šišićevu je pažnju privukla samo katastrofa na Krbavskom polju (1493); svoj mladenački prikaz iz 1893. – kojim radom, kako s pravom konstatira V. Novak, "započinje ozbiljniji stvaralački stadij u Šišićevu početnom razdoblju" (376) – potkrijepio je još na kraju života lijepo uređenom zbirkom izvora u *Rukoveti spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima* (1936).

Svojim *Hrvatskim saborskim spisima* (1912-1919) omogućio je, doduše, da se bolje upozna razdoblje od 1526-1630, ali se u raspravama zadržao samo na izboru Ferdinanda I Habsburgovca (posljednji put 1927), seljačkoj buni Matije Gupca (naročito 1923 u Jug. Njivi VII/I) i cjelovitom prikazu bečkih centralističkih nastojanja, koji je 1939. objelodanio pod naslovom *Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I* (Rad JAZU 266). Spomenuti su događaji i pojave od osnovnog značenja za povijest hrvatskog naroda poslije mohačkog razboja, ali svekoliko povijesno zbivanje u prvih stotinu godina habsburške vladavine iscrpljuju samo manjim dijelom. Osim starijih rasprava M. Mesića ostaje dakle temeljnim djelom za to razdoblje do 1608, kao i za cijelo XV stoljeće, Klaićeva Povjest Hrvata (II/2 i 3, III/1, 1901-1911), iako joj nesumnjivu vrijednost oslabljuje činjenica, što je do nas došla bez znastvenih bilježaka. Iz XVII i XVIII stoljeća – razdoblja koje je na podlozi novih gospodarskih, društvenih i kulturnih tekovina najpresudnije utjecalo na sav kasniji razvoj uže Hrvatske – privukle su Šišića samo urota Petra Zrinskoga i pojava baruna Trenka. Ni jedne se teme nije toliko puta prihvaćao kao Urote, kojoj je posvetio i svoj prvi štampani prilog (1892), ali ju je najpotpunije opisao u zborniku *Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine* (1908). U tom opisu ima dramatske snage i dobrih psiholoških karakteristika; pravu životnost, međutim, dobiva tek tada, ako ga unesemo u okvir one svagdašnjice, kakvu otkrivaju spisi o zapljeni urotničkih imanja ili – na žalost nedovršen – "Knez Lenard, kaptoloma zagrebečkoga kramar" od J. Matasovića (Nar. Starina sv. 28. 29, 32-35).

S likom cara Josipa II prilazi Šišić odsjeku hrvatske povijesti koji mu je osim doba narodnih vladara bio najmiliji, a za njegove poglede na kasniji razvoj hrvatskog naroda svakako odlučan. Nedovršenu raspravu u kojoj je pod naslovom *Ban Jelačić* (Savremenik IV, 1909) prikazao događaje od 1790. do 30-ih godina XIX st., s neznatnim je izmjenama preštampao i nastavio do 1847. u trećem dijelu svoje *Hrvatske povijesti* (1913). Na to se razdoblje i kasnije više puta navraćao, ali je uglavnom ponavljao ono što je već 1913. dao na osnovu arhivalnog studija i s dobrim poznavanjem općenitih razvojnih smjernica. Prirodno je da je hrvatski narodni preporod, koji se najprije izrazio u jezičnoj borbi, morao u prvom redu biti predmet književnopovijesnog proučavanja, i da je baš F. Fancev (1933) kao književni povjesničar jasno uočio domaće korijenje iz kojega je čitav pokret izrastao. Šišić je toj spoznaji i sam prinio neke značajne podatke o počecima naših novina, pa ju je najprije na češkom jeziku (1936)[2], a zatim 1937. u Ljetopisu JAZU (*O stogodišnjici ilirskoga pokreta*) umio kao historičar i pravilno ocijeniti: domaće je korijenje potjeralo mladicu u prilikama i pod utjecajem suvremenoga općeevropskog razvoja. Uza sve to ipak je precijenio značenje francuske vladavine za naše narodno buđenje; o toj je epizodi od 1919. dalje češće i opširno pisao, ali zaokružena prikaza o njoj nemamo ni danas.

Po svom poznavanju izvorne građe i osjećajnom stavu, Šišić je imao sve preduvjete da izradi toliko potrebne monografije o glavnim predstavnicima preporodnog razdoblja. Njegova namjera, da još 1909. prikaže ličnost bana Jelačića, ograničila se zbog nerazmjerno zamišljena uvoda na spomen u naslovu rasprave, a i kasnije je rasvijetlio tek Jelačićevo imenovanje za bana (1923 i 1937). O Gaju je na kraju života objelodanio dva temeljna priloga, u kojima je utvrdio njegovo porijeklo (1939) i tok školovanja u domovini (1938),[3] ali osjetljivo pitanje njegova odnosa prema knezu Milošu, koje ga je politički i moralno pokopalo, nije objasnio (nedovršena rasprava *Knez Miloš u Zagrebu 1848*, Jug. Njiva VIII/I, 1924)[4].

Istu je sudbinu doživjela i ličnost biskupa Strossmayera, koga je 1921. (*J. Štrosmajer i južnoslovenska misao, I, ćir.*) zasnovao u istom okviru – donekle i s jednakim tekstom – kao Jelačića, ali je u radu zapeo na prikazu općenitih prilika do 1836. Osim nekih manjih prinosa uspio je samo urediti arhivsku građu, kojom je svojem nastavljaču znatno olakšao

2 "Vznik a obecná charakteristika illyrského hnutí", Československo-jihoslovanská revue VI, Praha 1936.

3 Članak o Gaju koji je pri kraju života napisao za češki zbornik "Tvùrcovì dìjin" (Stvaraoci historije) IV, 1936, str. 270-278, Šišić je ograničio na razdoblje Gajeva života i djelatnosti do 1836.

4 Završetak te rasprave koji se prije desetak godina još nalazio u Šišićevoj ostavštini, tada još nesređenoj, zajedno s otisnutim dijelovima te rasprave, nestao je prije konačnog sređivanja ove goleme ostavštine. Kako se iz sačuvanih bilježaka za tu raspravu može vidjeti, Šišić je bio uvjeren u Gajevo "pumpanje novaca" od pritvorenog kneza Miloša. Prema usmenom saopćenju pok. prof. Milana Preloga piscu ovih redaka, ta ga je činjenica upravo i potakla da u posljednji čas odustane od štampanja završnog teksta u kojemu bi morao osuditi Gaja.

posao: *Korespondenciju Rački-Strossmayer* (1928-1931) i 1. svezak Strossmayerovih *Dokumenata i korespondencije* iz vremena od 1815. do 1859. (1933).[5] Po svojoj bogatoj sadržini i savjesnosti, kojom je uređena, prva zbirka ulazi među najznačajnija izdanja vrela za povijest hrvatskog naroda uopće.

Ona otvara dublje poglede u razdoblje koje je slijedilo poslije preporodnog doba i kojem je Šišić posvetio razmjerno najmanje pažnje. Međutim, rasprave, koje je na početku 20-ih godina objelodanio u "Jug. Njivi", svjedoče o njegovu nastojanju da cjeloviti prikaz hrvatske povijesti nastavi ondje gdje ga je g. 1913. prekinuo. Taj je prikaz ostao u stvari nepotpun; umjesto 4. knjige, koja je trebala da obuhvati događaje od g. 1847. do 1873, izašao je g. 1916. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda do 1873*, a smrt je istrgla piscu pero iz ruke u času kada je pripremao II izdanje s nastavkom do 1918.[6] Osim toga Pregleda, koji je kao genetički prikaz naše političke prošlosti do revizije nagodbe s Ugarskom još uvijek najbolji, Šišić je u svom prilogu o *E. Kvaterniku* (1926) dao dobar opis i ocjenu rakovičke bune, ne ulazeći pri tom u karakteristiku složene duševnosti njezina pokretača; Kvaternik još nije dobio prave historijske monografije.

Izvan prikazanoga vremenskog slijeda na području hrvatske povijesti, Šišić je više puta pisao o prošlosti Rijeke i o teritorijalnom razvoju Dalmacije, a u neposrednoj su vezi s time i njegova rasprava *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta* (1933) kao i zbirka dokumenata *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu* (1920). On je i za povijest Bosne i Hercegovine dao više vrijednih priloga. Već ga je u mladosti zanimalo pitanje bosanske biskupije, koja se od sredine XIII st. udomila u Đakovu, ali pitanje "crkve bosanske" nije samostalno proučavao. Nije to učinio ni u opširnom poglavlju o "Patarenima ili Bogumilima" u svojoj posmrtnoj knjizi o razdoblju Arpadovića; premda u cijelosti zastupa mišljenje Račkoga o dualističkom obilježju te crkve, ipak konstatira i on, da "postoji velika opreka između domaćih (bosanskih) izvora i zapadnoevropskih (latinskih)" i da "u domaćim izvorima, koliko su danas poznati, ima slabo traga manihejstvu i božjem dualizmu". Tvrdio je doduše već odavna da to pitanje može rješavati samo teolog, ali ga ono, kao toliki drugi društveni i kulturni problemi, nije ni privlačilo. Osim vojvode Hrvoja, on je prvi kritički osvijetlio ličnost Smail-age Čengijića (1908), a svojim izdanjem arhivske građe o *Bosni i Hercegovini za vezirovanja Omer-paše Latasa* (1938) omogućio bolje razumijevanje onog preloma u povijesti Bosne (1850-52) koji je prije svega obilježen političkim i gospodarskim opadanjem povlaštenog sloja.

5 Premda nije napisao cjelovite monografije o Strossmayeru, Šišić je o njemu objavio više manjih članaka od kojih je najvažniji izašao 1928. u beogradskom "Ratniku" (*Ideje biskupa Strosmajera; ćir.*). Sažet prikaz biskupova života i rada dao je u prije spomenutom praškom zborniku (sv. IV, 1936, str. 452-460).

6 Prema tome ostaje kao jedini potpuni prikaz hrvatske povijesti iz Šišićeva pera članak u Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj I, Zagreb 1925, s. v. *Hrvati – Historija*, str. 845-871.

Njegovo izdanje bosanskih isprava XIV st. iz arhiva grofova Batthyány u Körmendu (Vjesnik zem. arkiva VII, 1905) zaostaje za istodobnim izdanjem L. Thallóczyja koje je zbog Rešetareva prijepisa pouzdanije i koje faksimili, otisnuti u Glasniku zem. muzeja u Sarajevu (18, 1906), čine prikladnijim za znanstvenu upotrebu. Dragocjenu pomoć za daljnje proučavanje Bosne u srednjem vijeku pružio je iscrpnim poglavljem o *Izvorima bosanske povijesti* u 1. knjizi Napretkove Poviesti Bosne i Hercegovine (1942); pisce pri tom nije uzeo u obzir.

Šišićev znanstveni interes nije se ograničavao na hrvatsku povijest niti povijest Bosne, osobito srednjovjekovnu koja se s hrvatskom često tijesno isprepleće. O širini toga interesa govori prije svega velik broj novinskih članaka i zatim posebna pažnja koju je kroz godine obraćao historijatu jugoslavenske ideje, ne samo u Hrvata, kod kojih je njezin utjecaj bio najjači, nego i u drugih Južnih Slavena, naročito Srba. Bila je to njegova najmilija ideja koja ga je poslije 1918. ponekad u svojoj primjeni odvodila na političku stranputicu – u nerealni unitarizam ili nekritički hvalospjev dinastiji. Ni njegova ocjena Garašaninova "Načertanija" iz 1844. – ponavljana u različitim prilikama i oblicima – kao izrazito jugoslavenskog programa nije bila u skladu sa sadržajem i duhom toga dokumenta. Uza sve to, ne uzimajući ovdje u obzir više novinskih priloga koji zadržavaju trajnu vrijednost po mnogim novim podacima ili sudovima autora, i poneki veći članak (npr. *Karađorđe, Južni Slaveni i Napoleonova Ilirija*, 1923), ne može se poreći osobito značenje njegovu pokušaju da potkraj života u cijelosti izloži "istoriju ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790-1918" u knjizi: *Jugoslovenska misao* (Beograd 1937, ćir.). Ta mu je misao dala i poticaj za zbirku *Dokumenata o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.* (Zagreb 1920) koja je do danas ostala jedinom te vrste.

S pravom ističe M. Barada, da je Šišić po svojim prirođenim sposobnostima u prvom redu historiograf, ali uz to jednako odličan istraživač. Težnja za iznalaženjem nove izvorne građe vrlo ga je rano odvela u arhive; s vremenom je temeljito upoznao mnoge od njih, domaće i strane, i otkrio građu koju bi zatim sredio u posebnim zbirkama ili je neposredno iskoristio za svoje rasprave. U najužoj je vezi s tim primarnim radom povjesničara kritika izvora kojima se služi. Šišić je to područje obogatio jednim od svojih najboljih djela – izdanjem *Letopisa popa Dukljanina* (1928, ćir.). Nije zadužio nauku samo time, što je tu objelodanio sve, za rekonstrukciju i razumijevanje prvobitnog teksta potrebne redakcije i prijevode nego napose svojim opsežnim komentarom, u kome je – uz ostalo – dao paleografsko-diplomatičku analizu lokrumskih falsifikata. To je izdanje samo po sebi dostajalo da prezrenom spisu iz sredine XII st. opet vrati dostojno mjesto među najvažnijim izvorima južnoslavenske povijesti. Izdajući *Ljetopis Pavla Pavlovića* iz kraja XIV st. (Vjesnik zem. arkiva VI, 1904), Šišić je, unatoč jednom kronološkom nedostatku, nesumnjivo zadužio nauku, a ni njegovoj raspravi o spisu *Mihe Madijeva de Barbezanis* nije spala vrijednost, otkad se pojavilo mišljenje da tekst ne potječe u cijelosti od jedne ruke i da je današnji oblik dobio tek g.

1387/8. U raspravi *O hrvatskoj kraljici Margareti* (mjesečnik "Dubrovnik" I, 1929, i posebno 1930), Šišić je uzornim metodičkim postupkom pokazao kako nastaje i buja jedna povijesna legenda. Ona je osim toga lijep prinos povijesti hrvatske historiografije, kojoj je Šišić – uz više manjih priloga o pojedinim radnicima, osobito Račkom, Smičiklasu i Nodilu – posvetio opširan *Pregled hrvatske historiografije* u svom Priručniku (1914). Zadovoljio se, međutim, da mjesto prikaza o razvoju historijskog rada, njegovu načinu i pogledima, ocrta život i rad njegovih predstavnika. Tim je putem nastavio i g. 1935/6. kada je po drugi put htio prikazati *Hrvatsku historiografiju od XVI. do XX. stoljeća* (JIČ I i II), ali je nije priveo kraju. Za daljnji rad na tom području dao je plodan poticaj svojim pregledima historijske književnosti za godine 1900-1903. (Vjesnik zem. arkiva V, 1903); oni nas još uvijek opominju da se radi znanstvenog napretka što prije povedemo za njihovim primjerom.

S područja metodologije ostao je do danas osamljen Šišićev prilog *O historičkom metodu* u uvodu Priručnika. Metodičkim kao i spoznajno-teoretskim pitanjima nije se u nas obraćala dovoljna pažnja, a pogotovu je tako bilo s filozofijom povijesti. Sam je Šišić bio uvjeren da se povjesničar ne smije ni obazirati na tu filozofiju, jer ga ona može u njegovu radu samo kočiti. Kao izrazit zastupnik genetičkog pravca, smatrao je jedinom svojom dužnošću da sa svom spremom metodički izgrađenog stručnjaka rekonstruira historijsko zbivanje. Pri tom je pokazao zamjernu sposobnost pisanja, ali njegov stil nije učenjački hladan nego ponesen jakim temperamentom koji se rado služi i rekvizitima romantičke škole: iznošenjem nebitnih pojedinosti u pričanju, težnjom prema psihologizaciji, koja po prirodi građe ne može izbjeći subjektivno obilježje, i čestom upotrebom atributa s osjećajnom notom. Šišić je tu osjećajnost unosio i u svoja predavanja: kad je jednom prilikom čitao o srpanjskim žrtvama g. 1845, njegov je ustreptali glas odavao jaku uzbuđenost i podsjećao slušače na prigušen plač.

Teoretski okvir, unutar kojega se kretao, stalno je probijao nastojanjem da u povijesnom zbivanju uoči njegov smisao: nije to činio kao filozof nego kao pravi povjesničar koji se ne može zadovoljiti samo redanjem fakata i utvrđivanjem njihove povezanosti. Već pitanje periodizacije hrvatske povijesti, o kojem je posljednji put raspravljao g. 1935 (JIČ I), pretpostavlja neko poniranje ispod površine događaja, pa je baš on s pravom odbio da se razdoblja hrvatske povijesti određuju prema dinastijama ili vladarima. Ta ga je težnja natjerala da potraži dublje uzroke propasti hrvatske narodne države. Učinio je to u više prilika, osobito u pokušaju sinteze koji je g. 1923. objelodanio pod naslovom: *Kako se u Hrvata razvijala politička i državna svijest* (Jug. Njiva VII/II). Unutrašnju sadržinu hrvatske povijesti za narodnih vladara nalazi on u sukobu premoćnog gentilnog ili plemenskog ustava i središnje državne vlasti. Zbog njega nije bio riješen ni osnovni problem asimilacije romanskoga primorskog pučanstva. Teškoće koje su odatle izvirale porasle su zbog nemara vladara "da prije svega što jače privežu uza se narod i da njegove interese sjedine sa svojima". U vezi je s time "sudbonosan i ogorčen

dvoboj između kozmopolitske i narodne hrvatske crkve", pa je i to, misli Šišić, "jedan od glavnih razloga, zašto se tako rano prekinula životna nit hrvatskoj narodnoj državi",

Šišić je takav način gledanja nazvao doduše historijsko-sociološkim, ali ga nije osnovao na svestranoj analizi tadašnjega gospodarskog i društvenog uređenja. On nije tako postupao s hrvatskom poviješću ni u drugim razdobljima. Bio je prije svega politički povjesničar; tzv. unutrašnje prilike, podlogu i ishodište političke povijesti nije znao povezati s političkim razvojem u jednu organsku cjelinu, već ih je – kao nešto manje značajno – redovno dodavao prikazima političkog zbivanja. To pogotovu iznenađuje zbog toga, što je evropska historiografija već u njegovo doba s uspjehom nastojala da historijsko zbivanje zahvati po mogućnosti u cijelosti svih društvenih pojava. Šišić je i sam bio svjestan činjenice da naša historijska znanost nije unatoč svima naporima uspjela hrvatskom narodu dati potpunu povijest. Staleška i državnopravna borba koju je hrvatsko plemstvo kroz stoljeća vodilo ostavila je duboke tragove i na hrvatskoj historiografiji. "Stoga i nosi čitava hrvatska historiografija – kaže Šišić (Jug. Njiva VII/I, str. 901) – ne samo ranija, nego i moderna, da tako kažem, obilježje plemićko, aristokratsko; ona je u glavnoj svojoj sadržini glorifikacija plemstva kao protagoniste u stalnoj borbi protiv bečkoga dvora. Ali kad se jednom bude našao historik, koji će proučiti i prikazati objektivnu borbu hrvatskih seljaka s njihovim 'zemaljskim gospodarima' tečajem mnogih vijekova, onda će i shvaćanje o djelovanju i radu *onih istih* (podcrt. Šišić) plemićkih predstavnika dobiti i znatnu dopunu i korekciju u isti mah. Mi ćemo steći na našu *narodnu* prošlost pogled, koji će se u mnogočem razlikovati od onoga, što ga imamo danas, a kroz to će i slika cjelokupne *narodne* prošlosti naše izgledati drugačije nego sada; ona će se većma približiti istini, a istorijski razvitak hrvatskoga *naroda* postat će nam jasniji i razumljiviji."

U ovoj konstataciji, koju je Šišić napisao još 1923, punih sedamnaest godina prije svoje smrti, sadržana je ocjena njegova vlastitoga znanstvenog rada i upozorenje na zadatke, pred kojima hrvatska historiografija još uvijek stoji.

JAROSLAV ŠIDAK

BIBLIOGRAFIJA RADOVA F. ŠIŠIĆA

Kratice. B = Brastvo, Beograd; DiS = Dom i Sviet, Zagreb; DL = Dnevni List, Zagreb; GNČ = Godišnjica Nikole Čupića, Beograd; GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo; H. = Hrvatska, Zagreb; HK = Hrvatsko Kolo, Zagreb; HP = Hrvatski Pokret, Zagreb; HNj = Hrvatska Njiva, Zagreb; J. = Javnost, Beograd; JAZU = Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; JIČ = Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd; JNj = Jugoslavenska Njiva, Zagreb; JS = Jadranska Straža, Split; MSHSM = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Zagreb; N. = Novosti, Zagreb; Na. = Nada, Sarajevo; NN = Narodne Novine, Zagreb; NS = Narodna Starina, Zagreb; n. s. = nova serija; NVj = Nastavni Vjesnik, Zagreb; O. = Obzor, Zagreb; P = Politika, Beograd; Pr. = Prosvjeta, Zagreb; Prv. = Pravda, Beograd; R. = Riječ, Zagreb; S. = Savremenik, Zagreb; SKG = Srpski književni glasnik; SP = Starohrvatska Prosvjeta, Zagreb; V. = Vijenac, Zagreb; VHAD = Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb; Vr. = Vreme, Beograd; VZA = Vjesnik Zemaljskog arhiva, Zagreb.

1889. – Petar Amienski u Zemunu. (1096.) Historičko-kritički pokušaj. – NN LV 250 i 254, 30. X. i 5. XI.

1892. – Petar grof Zrinjski i knez Fr. Krsto Frankopan na stratištu. Zagreb.
Kako je osvojen Zadar g. 1202. 3 kakav mu bijaše odnošaj prema Veneciji. – V. XXIV.

1893. – Zadar i Venecija od god. 1242.-1247. – V. XXV.
O dvoboju između bana Nikole Zrinjskoga i bosanskoga paše Mehmeda 1554. – V. XXV (i O. 162.)
Bitka na Krbavskom polju (11. rujna 1493.). – V. XXV. i pos. Povjestne bilježke. – Pr. I.
Stari Dubrovnik. – O. 144, 26. VI. (bez potpisa).
Grgur ninski. – O. 293, 23. XII. (Božićni prilog.)

1894. – Dr. Rački kao izdavač izvora za hrvatsku povjest. – V. XXVI.
Rad dr. Račkoga oko povjesti unutrašnjih prilika države Hrvatske prije XII. vijeka. – V. XXVI.
Kako je bizantinski car Justinijan postao Slaven. – V. XXVI.
Vuk Krsto Frankapan Tržački. – Pr. II.
Stolna crkva zagrebačka. (Povjest gradnje.) – Pr. II.
Pregled biskupa zagrebačkih. – Pr. II.
Pariski javni vrtovi. – Pr. II.
Pad mletačke republike i ulaz Austrijanaca u Dalmaciju. Po opatu Pavlu Pisaniu. – Pr. II.
Šetnja po pariskim boulevardima. – Pr. II.
Novostečena Nugentova zbirka za hrvatski arheološki muzej. Pr. II, br. 19.
Ivan Mažuranić. Smrt Smail-age Čengijića. Protumačio F. Cherubin Šegvić (rec.). – Pr. II, br. 19.

1895. – Sultan Sulejman. – Na. I.
Biskupi bosanski. Pabirci po našoj crkvenoj istoriji. – Pr. III.

1896. – Županija virovitička u prošlosti. – Osijek.
Bitka kod Nikopolja (25. X. 1396.). – GZM VIII.
Pavao Horvat, biskup zagrebački (1379-1387). – Danica, koledar.
Sultan Mehmed II. Fatih. – Na. II.

1897. – Austro-tursko ratovanje godine 1697. – Na. III.
Dalmacija godine 1797. – NN LXIII, 105 i 107, 8. 1 11. V.
O starom hrvatskom novcu. – NN 165 i 166, 22. i 23. VII.
Vladari hrvatski iz narodne dinastije. – NN 275, 1. XII.

1898. – Pogibija Smail-age Čengijića. – Na. IV.
Šubići grofovi Bribirski (rec.). – NN LXIV, 72, 30. III.
U spomen sultan-Mahmudu II. – NN 184, 13. VIII.

1899. – Die Schlacht bei Nikopolis 1396. – Wiss. Mitth, aus B.-H., Beč, VI i pos.
O Bartolu knezu modruškomu. Prilog genealogiji krčkih knezova. – VZA I.
Franjo barun Trenk. (O stopedeset-godišnjici njegove smrti.) – NN 146 i 148, 29. VI. i 1. VII.
Bogomili i njihov nauk s osobitim obzirom na Bosnu. – NN 209-212, 13.-16. IX.
Historički zemljovid Hrvatske (rec.). – NN 142, 23. VI.

1900. – Franjo barun Trenk i njegovi panduri. – Zagreb.
Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. – Rad JAZU 142 i pos.
Herceg-Bosna i osmanlijska carevina. – NN 66 21. III.
Pomorska sila hrvatska za narodne dinastije (rec.). – NN 98-100, 28. IV-1. V.
Đorde Kastriotić Skenderbeg. – NN 299, Prilog I. 31. XII.
Poviest novoga vieka (rec.). – NN 145, 26. VI.
Hrvatski hercezi i bani od g. 1301. do 1382. (rec.). – NN 220, 26. IX.

1901. – Studije iz historije anžuvinske dinastije. I. O krunitbi sicilskog kraljevića Karla Martela. – II. Kad i gdje je prvi puta okrunjen Karlo Albert. – VZA III.
Kako je vizantinski car Justinijan postao Slaven (Ivan Tomko Mrnavić).
Prilog kulturnim prilikama hrvatskim u prvoj polovini XVII. vijeka. NVj IX.
Sud cara Josipa II. o kraljestvu hrvatskomu. – V. XXXIII.
Putovanje cara Josipa II. po Slavoniji godine 1768. – V. XXXIII.
Gjorgje Skenderbeg Kastriotić. – Na. VII.

1902. – Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416). Zagreb.
Itinerarij Karla I. (1301-1342). – V ZA IV.
Pad bana Mladena Šubića, bana hrvatskog i bosanskog (ćir.) – GZM XIV. i pos.
O buni u Hrvatskoj godine 1242. – NVj X.
Fridrik II. pruski i Hrvati godine 1745. – V. XXXIV (i njem. u Agramer Tagblatt 54).
Istorički elemenat u Šenoinoj "Kletvi". Prilog literarnoj istoriji hrvatskoj. – V. XXXIV.
Baltazar Adam Krčelić (1715-1778). Prigodom akademičkoga izdanja "Annua". – V. XXXIV.
Postanak današnje Dalmacije. – NN 171, 26. VII.
Baltazar Adam Krčelić. – NN 213, 17. IX.
Pavao Ritter Vitezović. (Prigodom 250-godišnjice njegova rođenja.) – NN 250 i 252, 30. X. i 3. XI.
Dubrovnik kao trgovački grad. – Hrv. trgovački list, Zagreb, II, 17 i 18, 27. IV. i 4. V.
Vjekoslava Klaića: Krčki knezovi Frankapani (rec.). – V. XXXIV.
Književnost za god. 1900., 1901., 1902., I. – VZA IV.
Gjuro barun Rattkay de Nagythábor. (O 200-godišnjici njegova djela "Memoria regum et banorum".) – NN 87 i 88, 16, i 17. IV.
Prošlost protestantizma u Hrvatskoj (rec.). – NN 162, 16. VII.
Turska i Francezka u XVI. vieku (rec.). – NN 168, 23. VII.

1903. – Miha Madijev de Barbezanis. – Rad JAZU 153 i pos.
Studije iz bosanske historije. I. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I. godine 1363. – II. Kad je ban Tvrtko postao kralj srpski i bosanski i kad je umro. – III. Historički pregled biskupije bosanske do godine 1701. – GZM XV i pos.
Hrvati na bečkom sveučilištu od god. 1453-1630. – VZA V.
Lažne, krivo određene i nikako neodređene izprave za hrv. povjest (1102-1400). – VZA V, str. 220-224.
Itinerari vladaoca hrvatskih i ugarsko-hrvatskih od najstarijih vremena do Bele IV. – VZA V.
Biskup Makso Vrhovac i Martinovićeva urota. – V. XXXV.
Dr. Franjo Rački. – V. XXXV.
Književnost za god. 1900., 1901. i 1902., II. – VZA V.
Književnost za god. 1902. i 1903. – VZA V.
O vještičah i parnicah protiv njih, osobitim obzirom na Hrvatsku. DiS XVI, 19.
Kako je godine 1440. ukradena kruna sv. Stjepana. – NN 111, 15. V.
Pad Carigrada 29. svibnja 1453. (Prigodom 450 godišnjice toga događaja.) – NN 121 i 122, 28. i 29. V.
Notationes rerum memorabilium. – VZA V.
Dvije izprave iz bečkoga komorskoga arkiva. – VZA V.
Zanimljiv podatak za školovanje u XVI. vieku. – VZA V.
Nova publikacija o Rudolfu Habsburžkomu (rec.). – NN 135, 16. VI.
Karagjorgje Petrović. – NN 142, 24. VI.
Novi spomenici za povjest hrvatske krajine (rec.). – NN 218, 25. IX.
Školstvo u Dalmaciji za francezkoga vladanja (1806.-1815.). – NN 296, 29. XII.

1904. – O podrijetlu i zasužnjenju hrvatskoga kralja Slavića. – VHAD, n. s. VII i pos.
Važan prilog za poviest ugarsko-bosanskih ratova. – VZA VI.
Dvije izprave o Petru Berislaviću. – VZA VI.
Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskog. (Dodatak: Izprave što ih je priobćio Lucije u "Inscriptiones Dalmaticae" kao dopunu Pavlovićevom ljetopisu.) – VZA VI i pos.
Jedno važno pismo Ižote Frankapanke, udate Perenyi. – VZA VI.
Pad Carigrada. (29. svibnja 1453.) O četiristopedeset-godišnjici toga događaja – Danica, koledar i ljetopis. Zagreb.
Herceg Ivaniš Korvin. O četiristogodišnjici njegove smrti (1473-1504.). DiS XVII, 18.
Književnost za god. 1903. i 1904. – VZA VI.
Knezovi Gorjanski. (Prilog prošlosti našega plemstva u srednjem vieku.) – NN 4 i 5, 7. i 8. I.
O posjedima u sredovječnom Zagrebu (rec.). – NN 45, 25. II.
Neke uspomene o caru Josipu II. – NN 79 i 80, 7, i 8. IV.
Klaić: "Povjest Hrvata". (Knjiga četvrta.) – NN 97, 28. IV.
Dubrovački statut (rec.). – NN 209, 14. IX.
Herceg Ivaniš Korvin. – NN 232 i 233, 11. i 12. X.
Tkalčić L, Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj. – VHAD, n. s. VII.

1905. – O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. – VHAD, n. s. VIII.
Povijest hrvatska za više razrede srednjih učilišta. – Zagreb.
Iz arkiva u Željeznom. – VZA VII.
Iz arkiva u Körmendu. – VZA VII.
Krsto Frankapan. Knez krčki i modruški i ban hrvatski (1482-1527). Historički portrait. – Zvonimir. Hrvatski ilustrovani kalendar, Zagreb. Povjestni spomenici pl. općine Turopolje (rec.). – NN 7, 10. I.
O arkivima u Ugarskoj. (S obzirom na hrvatsku poviest.) – NN 30, 32, 36, 37, 7.-15. II.
Marturina, sredovječna daća slavonska (rec.). – NN 163, 19. VII. Povjestni spomenici pl. općine Turopolja (rec.). – NN 232, 10. X.

Poviest Venecije do god. 1205 (rec.). – NN 246 i 247, 26. i 27. X.
Dalmacija i ugar.-hrvatski kralj Koloman. O osamstogodišnjici toga događaja. – DL I, 27 i 28, 6. i 7. VII.
Jedno novo mišljenje o seobi Hrvata i postanku glagoljice. – DL 48. 31. VII.
Historički noviteti Jugoslavenske Akademije. I. Starine XXXL-II. Ivan Zakmardi od Diankovca protanotar kraljevstva hrvatskoga (rec.). – DL 78, 83 i 84, 5., 12. i 13. IX.
Hrvati u velikoj francuskoj vojsci (1809.-1814.). – DL 150, 30. XI.
Geografski razvitak današnje Dalmacije i pitanje o sjedinjenju. – DL 173, 30. XII.
Kesa sv. Stjepana kralja ugarskog. – Lovor I, sv. II, str. 63.

1906. – Hrvatska povijest I. Od najstarijih vremena do god. 1526. – Zagreb.
A mai Dalmacia földrajzi fejlödése és a visszacsatolás kérdése. – Croatia, Budimpešta, i pos.
Ulaz Francuza u Dalmaciju. (U februaru 1806.) – DL 45, 24. II.
Moja "Županija virovitička, u prošlosti". – H. 112, 16. X.
Jelena Zrinjska. – H. 722, 27. X.
Velika Hrvatska početkom XVIII. vijeka. – H. 169 (Božićni prilog.).

1907. – O početku godine. – H. 1, 2. I.
Geografski razvitak današnje Dalmacije i pitanje o sjedinjenju. – H. 17-20, 21-24. I.
Hrvati biraju dva kralja: Ferdinanda I. i Ivana Zapoljskoga. – H. 74 (Uskrsni prilog).
30. travnja (predavanje) – H. 99, 30. IV.
Magjari i Hrvati od 1790. do 1836. – H. 119, 25. V.
Nekoliko redaka iz nedavne prošlosti. – H. 156, 10. VII.
Kralj Koloman i Hrvati. – H. 186-209, 14. VIII-12. IX., i pos.
Leopold I. njegov dvor i dvorska politika. – H. 297 (Božićnica).

1908. – Hrvatska povijest II. Od godine 1526. do godine 1790. – Zagreb.
Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine. – Zbornik "Posljednji Zrinski i Frankopani", Zagreb, i pos.
Pogibija Smail-age Čengića. – HK IV.
Prilog rodoslovlju Kurjakovića knezova krbavskih od plemena Gusić. – VHAD IX i pos.
Zrinjsko-Frankopanska katastrofa. – Veliki Ćiril-Metodski Koledar, Zagreb.
Kako je postao današnji pojam Herceg-Bosne. – Zvano, Zagreb, II, br. 40-41.
Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državnopravna razmatranja. (Njem. 1909. pod naslovom: Nach der Annexion. Erörterungen, geographische, ethnographische, historische u. staatsrechtliche Fragen Herzeg-Bosnien betreffend.)
Kratki pregled povjesti dubrovačke republike. – H. 21, 26. I.
Djelovanje Franje Krsto Frankopana koncem marta 1670. – H. 92, 19. IV. (Pisanica).
O hrvatskim arkivalijama (pismo redakciji). – H. 139, 17. VI.

1909. – Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman. – VHAD, n. s. X, 1908-09, i pos.
Neke stranice iz novije naše historije (1797.-1814.). I. Dalmacija neposredno prije francuske okupacije. – II. Francusko doba. – HK V.
Ban Josip Jelačić (nedovršeno). – S. IV.
O srpskom grbu. – S. IV.

1910. – Nova mišljenja o pravijeku Slavena, o seobi Hrvata i o postanku glagolice. – HK VI.
Ugarski feudalizam. – O., jubilarni broj (dec.).
Pacta conventa. – S. V.
Dr. Konstantin knez Vojnović-Užički. – Ljetopis JAZU 24 (za g. 1909).

1911. – O hrvatskom jeziku i uvrštenju hrvatskih govora u dnevnike zajedničkoga sabora i delegacije. Izvještaj učinjen po zaključku hrvatske delegacije na zajedničkom saboru. – Zagreb.
Rakovička buna g. 1871. – N. 154-158, 7.-11. VI.
Iz arkiva hercega Batthyányja u Körmendu (Nastavak.) – VZA XIV.
V. Klaić, Povjest Hrvata... – VHAD, n. s. XI, 1910-11.
Dr. N. pl. Tomašić, Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga. Najstarije doba. Pacta conventa. – VHAD, n. s. XI, 1910-11.

1912. – Hrvatski saborski spisi I, 1526.-1536. – MSHSM 33.
Iz arkiva hercega Batthyányja u Körmendu (Nastavak.) – VZA XIV.
O Šporerovim novinama. – Građa JAZU VII i pos.
Rijeka i riječko pitanje. – Veda, Ljubljana, II i pos.
Natko Nodilo. – HK VII.
Na uspomenu Natka Nodila. – S. VII.
Sabori od g. 1790. i 1791. – O. 61.
Oslobođenje Srbije. Ustanak Karagjorgja i Miloša (predavanje). – HP VIII, 269, 23. XI.
Oslobođenje Grčke. – Bune u Bosni (predavanje). – HP VIII, 281, 6. XII.
Krimski rat. – Oslobođenje Bugarske (predavanje). – HP VIII, 287, 14. XII.
Suton propasti Turske (predavanje). – HP VIII, 295, 24. XII.

1913. – Hrvatska povijest III. Od godine 1790. do godine 1847. – Zagreb.
Ueber den Brief Papst Gregor's VII. an den dänischen Konig. Sven Estridsen von 25. Januar 1075. – International Congress of Historical Studies-Section III, London 1913.
Hrvati i Madžari od god. 1790. do 1873. – Rijeka i riječko pitanje od 1790. do 1870. Dva predavanja. – Zadar.
29. jula 1845. – S. VIII.
Bosna pod turskim gospodstvom. – Napredak. Hrvatski narodni kalendar, VII.
Postanak velike turske sile (predavanje). – HP IX, 3, 4. I.
Naš narod pod Turcima (predavanje). – HP IX, 14. 18. I.
S puta po Dalmaciji. – HP IX, 136, 137, 143, 144, 150 i 151, 16. VI.-3.VII.

1914. – Priručnik izvora hrvatske historije I/1 (do god. 1107.). – Zagreb.
Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji. – VHAD, n. s. XIII, 1913-14, i pos.
Dr. Tadija Smičiklas. – S. IX.
Dr. Tadija Smičiklas. – SKG, XXXII, 916-923.

1915. – Hrvatski saborski spisi II, 1537.-1556. – MSHSM 36.
O značenju imena Nándorfejérvár. – Rad JAZU 207 (mađ. u Századoku 1916).
Koprivnica, Cetin i Dubrava (1526.-1527.). – S. X.
† Stojan Novaković (1842.-1915.). – S. X.

1916. – Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do god. 1873. Zagreb.
Hrvatski saborski spisi III, 1558.-1578. – MSHSM 39.
Propast ilirske slobode. – S. XI.
Smičiklas Tade. – Južnoslovenski enciklopedijski rječnik JAZU. Ogledni arak, str. 14-15.
(s. V. Jagićem), † Stojan Novaković. – Archiv für slav. Philologie XXXVI.

1917. – Geschichte der Kroaten I (bis 1102). – Zagreb.
Die Wahl Ferdinands I. von Oesterreich zum König von Kroatien. – Zagreb.
Hrvatski saborski spisi IV, 1578.-1608. – MSHSM 41.
Postanak Akademije. – S. XII.
Hrvatski knezovi Zdeslav i Branimir. – Hrvatska Prosvjeta, Zagreb, IV.
Die neuere kroatische Geschichtsliteratur. – Oesterreich I, Beč, str. 220-226 (bez svršetka).

1918. – Hrvatski saborski spisi V, 1609.-1630. – MSHSM 43.
Dva ljetopisa XVII. vijeka. I. Trakoščanski ljetopis. – II. Ljetopis Petra Keglevića. – Starine JAZU 36 i pos.

Iz arkiva grofova Pongrácza. – Starine JAZU 36 i pos.
Zrinsko-Frankopanska katastrofa. – HNj II.
O Nikoli Tomašiću. – HNj. II.
Konstantin Josip Jireček kao historik. – S. XIII.
Ueber die Entstehung des heutigen Dalmatiens und dessen Wiedervereinigung mit Kroatien (nedovršeno). – Neue südslav. Rundschau I, Zagreb.

1919. – Abrégé de l'histoire politique de Riéka-Fiume. – Paris (izašlo istodobno na engleskom jeziku).
La situation actuelle de Riéka (Fiume). Consequence d'un faux. – Paris (izašlo istodobno na engl. jeziku pod naslovom: The fraud of Rijeka).
Aperçu de l'histoire du littoral oriental de l'Adriatique. – Le littoral yougoslave del' Adriatique. Paris (izašlo istodobno na talijanskom i engleskom jeziku).
Zrinski et Frankopan, deux martyrs nationaux croates. – Questions contemporaines 20, Paris, i Revue yougaslave I, 13-14.
The Question of the Adriatic studied and presented by M. M. L. Count Voïnovitch, Dr. R. Lenac, Prof. A. Belić and Prof. F. de Šišić: Fiume – Rieka. – Paris.
La Question de l'Adriatique étudiée et presentée par J. Ribaric, F. de Sisic et N. Zic: L'Istrie. – Paris.
Natko Nodilo. – Ljetopis JAZU 33 (za g. 1918).
Jugoslavenska obala Jadranskoga mora. Historijski pogled na istočnu obalu Jadranskoga mora. – R. I, 41, 43, 47, 49 i 51, 27. I.-1. II.

1920. – Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918. I. Do 1. feb. 1790. – Zagreb.
Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu. – Zagreb.
Dokumenti o postanku Kraljevine SHS. – Zagreb.
Mr. Seton Watson. – O. 122, 19. V.

1921. – Rijeka. I. Položaj i trgovačka važnost. – II. Historija grada Rijeke (ćir.). B. XV.
Zadar (ćir.). – B. XV.
50-godišnjica tragične smrti Eugena Kvaternika (1871.-1921.). – DiS XXXIV, 20.

1922. – Biskup Štrosmajer i južnoslavenska misao I. (ćir.). – Srpska književna zadruga 162.
Zavjera Petra Zrinskoga i Frana Frankopana (ćir.). – B. XVI.
Hrvatski ilirizam – njegova politička strana (ćir.). – B. XVI.
Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji. – NS I.
Uoči konferencije u Opatiji. – JNj VI/II.

1923. – Karađorđe, Južni Slaveni i Napoleonova Ilirija (ćir.). – Karađorđe. Zbornik Nar. Dela, Beograd.
Ime Hrvat i Srbin, i teorije o doseljenju Hrvata i Srba. – Dodatak. Ideja slovenske pradomovine u Podunavlju. (Biologija priče o Čehu, Lehu i Mehu.) GNČ 35 (ćir.).
Seljačka buna od 1573. – JNj VII/I.
Nepoznato Marulićevo djelo. – JNj VII/I.
Kako se u Hrvata razvijala politička i državna svijest. – JNj VII/II.
Kako je Jelačić postao banom. – JNj VII/II.
Hrvati i Madžari uoči sukoba 1848. – JNj VII/II.
Oko jednoga predavanja. (U povodu predavanja: Ideja države kod Hrvata, održanog 27. V. u Beogradu.) – R. 129, 7. VI.
Oko jedne naučne rasprave. (O nazivu Nandor Fejérvár.) – R. 138, 18. VI.

1924. – O sredovječnom hrvatskom gradu Labu. – Bulićev zbornik, Zagreb-Split.
Dva hrvatska buntovnika (Matija Gubec i Eugen Kvaternik). I. Hrvatska seljačka buna g. 1573. – B. XVIII (ćir.)
Knez Miloš u Zagrebu (nedovršeno). – JNj VIII/I.
Masonstvo u Napoleonovoj Iliriji. – Šestar, Zagreb, 1.
Neki noviteti iz novije istorije (rec.). – JNj VIII/I.
† Prof. dr. Fran Kos. – JNj VIII/I.

Novak V., Najstariji dalmatinski rukopis, Evangeliarum spalatense. – JNj VIII/II.
M. Prelog, Slavenska renesansa. – NS 7.

1925. – Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. – Zagreb.
Borba za Jadran do početka XIX. stoljeća – Almanah Jadranska Straža.
Kralj Slavac. – JNj IX/II.
Hrvati – Historija. – Nar. enc. SHS (ćir. 1928).
A. Jelačić, Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji god. 1848/9. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka. – NS 11.
M. Prelog, Slavenska renesansa 1780-1848. – SKG, n. s. XIV, str. 68-70.

1926. – Eugen Kvaternik i Rakovička buna. – JNj X/I i pos.
Srbija XIX. veka spram ideje našega narodnoga ujedinjenja. – Volja, Beograd, I, 3 i 4.
Strossmayer u Beču 1848. – R. 254, 7. XI.
Ante Starčević protiv Strossmayera. – R. 254, 7. XI.
Zavjera Zrinsko-Frankopanska (1664.-1671.). – N. 114-120, 25. IV.-1. V, i pos.
Otkad se slavi Nova Godina na 1. januara. – N. 1, 1. I.
Nekoliko novih podataka o Eugenu Kvaterniku. – N. 93, 3. IV.
Razgovor Ludovika Kossutha s knezom Mihajlom Obrenovićem. – N. 106-108, 16., 17. i 19. IV.
Dvoboj bana Nikole Zrinskoga Sigetskoga i bosanskoga Mehmed paše. – N. 130 i 131, 12. i 13. V.
Kako su Hrvati lovili pruskoga kralja Fridrika II. – N. 134, 16. V.
Nepoznate stranice iz doba biskupa Vrhovca. – N. 149-152, 1.-4. VI.
Novčarka Sv. Stjepana kralja. – N. 185, 7. VII.
Englez Simon Klement o Hrvatskoj god. 1715. – N. 193 i 194, 15. i 16. VII. 29. jula 1845. Historijski pregled madžarsko-ilirskog sukoba. – N. 203-212, 25. VII.-3. VIII.
Kosovo. Neobjavljeni turski izvor o Kosovu 1389. – N. 307, 5. XI.
Ticanova buna u Srijemu 1807. – N. 349-350, 17.-18. XII.
Ban Jelačić o sebi. Jedan ulomak iz neštampane historije baruna Neustädtera. – N. 356, 25. XII.
Sitne uspomene iz jula 1914. Šta se mislilo u Beču, kad je planuo rat. – R. XXII, 144, 27. VI.
Sarajevo. O knjizi g. R. W. Setona Watsona. – R. XXII, 274, 1. XII.
Kako je Miloš Obilić ubio sultana Murata. – Vr. 10. XI.

1927. – Izbor Ferdinanda I. hrvatskim kraljem. – SP, n. s. I, 1-2.
Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom. – Almanah Jadranska Straža i pos.
Nov prilog o Kosovskom boju. – SP, n. s. I, 1-2.
Ideja Dunavske Konfederacije. Na osnovu arhivskih podataka bečkih i peštanskih. – N. 65, 6. III.
1. januara 1527.-1. januara 1927. O 400 obljetnici izbora Ferdinanda I. hrvatskim kraljem. – R. XXIII, 1, 1. I.
S kongresa slavenskih historika u Warszawi. – R. XXIII, 143, 144 i 146, 24. VI.-28. VI.
I. Pivčević, Povijest Poljica. – SP, n. s. I.
Dodatak članku M. Šufflaya, Hrvatska krv i zemlja. – SP, n, s. I.
A. Tamaro, La Venetie Julienne et la Dalmatie. – SP, n. s. I.
(Različite bibliografske bilješke.) – SP, n. s. I.

1928. – Letopis popa Dukljanina (ćir.). – Posebna izdanja SKA 18, Beograd-Zagreb,
Korespondencija Rački-Strossmayer I, 1860.-1875. – Izd. JAZU.
Ideje biskupa Strosmajera (ćir.). – Ratnik, Beograd, i pos.
Idea dunajské konfederace. – Bidlùv Sbornik, Prag, i pos.
Nov izvor o Friedjungovu procesu. – N. 56, 25. II.
Zrinski i Frankopan (ćir.). – Domovina I, Beograd, 3-4.
Naše graničarske regimente (pukovi) s Napoleonom u Rusiji 1812 (ćir.). – Reč, Beograd, V, 1133, 6.-8. I.

Sloveni, Vizantija i Rim u IX. vijeku (rec.). – SP, n. s. II.

1929. – O hrvatskoj kraljici Margareti. – "Dubrovnik" I i pos.
O 350. godišnjici Karlovca. – Svečana proslava 350-godišnjice grada Karlovca sa predavanjem Dr. Ferde Šišića.
Franjo Rački historik. – Proslava stogodišnjice rođenja F. Račkoga... Izd. JAZU.
Život i rad dra. Franje Račkog (predavanje). – Naša Sloga, Sušak, II, br. 210-221, 31. III.-14. IV.
Korespondencija Rački-Strossmayer II, 1876.-1881. – Izd. JAZU.
Kako se Kotor predao Veneciji 1378. – Glasnik dubrov. uč. dr. "Sv. Vlaho" I.
Kako je postala Jugoslavija. O knjizi Dušana Lončarevića. – R. XXV, 1 (u novom obliku tjednika), 9. III.
Baron Sonnino i Madžari 1915. – R. XXV, 42, 21. XII.
Iz memoara grofa Tivadara Batthyányja. – N. 22 i 24, 22. i 24. I.
O novonađenom spomeniku hrvatskog kneza Branimira. – N. 123, 5. V.
"Načertanije" Ilije Garašanina iz god. 1844. – N. 357, 24. XII.

1930. – Korespondencija Rački-Strossmayer III, 1882.-1888. – Izd. JAZU.
Horvaty i Vengri pered 1918-m g. – Jugoslavija (Zbornik) I, Beograd.
La formation du terme geographique actuel de "Dalmatie". – NS 21.
Rački i Jugoslavija 1860. – Preporod (Godišnjak), Beograd.
Dr. Franjo Rački (1828.-1894.). O stogodišnjici njegova rođenja. – Kalendar Narodno Kolo, Zagreb.
Bečka vlada i posjeta zagebačkih univerzitetskih đaka u Srbiji, u aprilu 1912. g. – R. 4, 1. II.
Kako su Hrvati mislili u prvoj polovini 1913. g. – R. 15, 19. IV. (ponovo štampano u R. 1940, 163, 25. I., pod naslovom: Političko raspoloženje u Hrvatskoj u prvoj polovini 1913).
Atentat Luke Jukića i bečka politika. – R. 48, 25. XII.
1830. O stogodišnjici zaključaka donesenih na saborima u Zagrebu i Požunu. – N. 109, 20. IV.
Kako je došlo do okupacije Bosne i Hercegovine. Diplomatska strana. – N 216-222, 7.-13. VIII.
Kako je došlo do Rapalla. Od Londonskoga pakta do Wilsonova povratka u Ameriku. – N. 313-315, 12.-14. XI.
Kako je došlo do aneksije Bosne i Hercegovine. Diplomatska strana. – N. 355, 25. XII.
Joso Krmpotić i Crna Gora 1788. – Zapisi, Cetinje, IV/VII.
Vasil N. Zlatarski. – Ljetopis JAZU 42 (za g. 1928/9).

1931. – Korespondencija Rački-Strossmayer IV, 1888.-1894. – Izd. JAZU.
Prve slike Vlaha Bukovca i Strossmayer. – Iz dubrovačke prošlosti. Rešetarov zbornik, i pos.
Kuga u Splitu 1348. – Liječnički Vjesnik LIII, 4.
Nutarnja politika Karagjorgjeva. – N. 94 (Uskršnji broj).
Beč i Herceg-Bosna na početku god. 1875. – N. 355, 24. XII.
Ticanova buna u Sremu 1807. – Prv. 101-105, 11.-15. IV.
Nešto o imenu jugoslovenskom. – Jugosloven, Beograd, I.
Predgovor IV. izd. St. Novakovića, Karađorđe. Vaskrs države srpske. – Zagreb.

1932. – Pet pisama Ilariona Ruvarca Franji Račkome (ćir.). – Glasnik Ist. dr., Novi Sad, V/2.
Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan (predavanje). – Bibl. jugoslov. škole I, 1931/2, br. 3.
Nijemac o Jadranskom pitanju. – N. 86, 26. III.
Hrvatski ilirizam i njegova politička strana. – N. 265, 25. IX.
Kako je postala zagrebačka nadbiskupija. – N. 355, 24. XII.
Štrosmajer i ideja narodnog ujedinjenja. – P. 6. V.-13. V.
Kad i kako je postala ideja Dunavske Konfederacije. – P. 29. i 30. III.
Sazonov o Srbima i Hrvatima u početku 1914. – Prv. 6.-9. I.
Rapallo. – Jugoslovenska Reč I, 15, 12. XI.

1933. – Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta. – Pomorska bibl. Jadranske Straže I, Split.
Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija I. – Posebna djela JAZU.
Sukob između biskupa Strossmayera i cara Franje Josipa 29 aprila 1867. Na osnovu neštampanih izvora. – N. 105, 16. IV.
Juraj Križanić, otac sveslavenske ideje. – N. 251-257, 12.-18. IX.
Rijeka na konferenciji mira i u Rapalskom ugovoru. – Istra, Zagreb, VI, 12-13, Uskrs.
Londonski pakt i Mađari. – P. 27. II.-1. III.
Kraljevina Srbija i stvaranje Londonskog pakta. – P. 27. IV.-12. V. O 1. decembra. – N. 331, 1.XII.
Bugarski narod u fanariotskom ropstvu. – N. 354, 24. XII.
Osijek u historijskim danima godine 1848. – Hrv. List, Osijek 355, 25. XII.

1934. – Iz Strossmayerove korespondencije 1862. – Spomenica Mauroviću, Beograd, i pos.
Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473.-1496.), I. – Starine JAZU 37.
Prezident Masarik i Jugoslaveni. – Sveti Sava, Narodna čitanka sa kalendarom, Zagreb.
Od Karađorđa do Aleksandra Ujedinitelja (Dinastija Karađorđevića). – Zagreb.
S. Novaković, Srbi i Turci XIV i XV vijeka. – N. 33-39, 2. 7. II.
Izbor Karagjorgjev vođom srpskog ustanka. – N. 46.
Franjo Rački. Djela i ideje. – O četrdesetgodišnjici njegove smrti. – N. 63-68, 4.-9. III.
Kako je postala Jugoslovenska Akademija (predavanje 19. V.). – N. 142-144, 26.-28. V.
Francusko vladanje u našim zapadnim stranama 1806-1814. O 120-godišnjici sloma Ilirije. – N. 170-175, 23.-28. VI.
Natko Nodilo. – N. 239, 31. VIII.
Evropska kriza 1912 u povodu izlaska Srbije na Jadran. – N. 243-248, 4.-9. IX.
Juraj Križanić. – Prv. 7.-10. IV.
Vladika Rade i ban Jelačić (ćir.). – Zetski glasnik, Podgorica, 42-43, 27. V.

1935. – Hrvatska historiografija od XVI. do XX. stoljeća. I. – JIČ I.
Periodizacija jugoslavenske istorije. B. Hrvatska historija. – JIČ I.
Une tentative pré-illyrienne: Le journal de Šporer. – Le Monde Slave, Paris, XII/II.
Nešto o Bosansko-đakovačkoj biskupiji i đakovačkoj katedrali (ćir.). – GNČ, Beograd, 44 i pos.
Biskup Strossmayer i car Franjo Josip g. 1867. – J. I.
O stogodišnjici prvih hrvatskih novina. – N. 110, 21. IV.
Prof. dr. Milada Paulova, prvi ženski univerzitetski profesor u Pragu. – N. 292, 20. X.
Londonski pakt (26 apr. 1915 – 26 apr. 1935). – JS XIII.
Friedjungov proces. – Prv. 6.-9. I.
Ljudevit Gaj. – NN. Uskrs, br. 93.
Ćorović Vl., Istorija Jugoslavije. – JIČ I.

1936. – Hrvatska historiografija od XVI.-XX. stoljeća. II. – JIČ II.
Kako je Hrvatska izgubila Međumurje godine 1860/1. Obzor Spomen-knjiga 1860-1935.
Vznik a obecná charakteristika illyrského hnutí. – Československo-jihoslovanská revue, Prag, VI.
Uvod u knjigu J. Horvata. Politička povijest Hrvatske. – Zagreb.
Ljudevit Gaj. – Tvùrcové dìjin, Prag, IV, str. 270-278.
Biskup Strossmayer. – Tvùrcové dìjin IV, str. 452-460.
Ban Jelačić o sebi. – J. II.
Ideja Dunavske Konfederacije. – J. II.
Značaj hrvatske seljačke bune g. 1573. – N. 102, 11. IV.
Varaždin. – N. 276, 4. X.
Knezovi Gorjanski. Prilog prošlosti našega plemstva u srednjem vijeku. – N. 357,

Božić.
Uz knjigu g. Dimitrija Popovića. – P. 6.-9. I.
Krimski rat i srpstvo. – P. 13. III.
Neobjavljeni dokument o pohlepnim aspiracijama Beča na naš račun. – P. 11.-14. IV.

1937. – O stogodišnjici ilirskoga pokreta. – Ljetopis JAZU 49.
Genése et caractére général du mouvement illyrien. – Le Monde slave I. Kako je Jelačić postao banom? (ćir.). – J. III i pos.
Kako je postala Jugoslavenska Akademija u Zagrebu. – J. III.
Tentative de formation d'une confédération danubienne. – Le Monde slave IV.
Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473.-1496.), II. – Starine JAZU 38.
Kacijanerova vojna (1537). – N. 354, 24. XII.
Bitka kod Makarske (18 septembra 887). – Jadranski dnevnik, Split, IV, 73 (Uskršnji prilog).
Poreklo Ljudevita Gaja. – P. 6.-9. I.
Knez Mihailo i Bugari. – P., 8.-9. VIII.

1938. – Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja (ćir.). – Biblioteka "Balkan i Balkanci", Beograd.
Kako je došlo do okupacije, a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908.). Diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja. – Mala knjižnica Matice Hrvatske, n. s., Kolo III, 17.
Školovanje Ljudevita Gaja u domovini. – HK XIX.
Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća. – Starine JAZU 39.
Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa (1850.-1852). Isprave iz bečkog državnog arhiva. – Zbornik za ist., jezik i književnost srp. naroda II, Spomenici na tuđim jezicima XIII. Beograd.
Diplomatska historija Centralnih sila od 1882-1908 god. (rec.). – N. 353, 25. XII.
Hrvatski ilirizam. Njegova politička strana (predavanje). – Varaždinske Novosti IX, 442-444, 19. V., 26.V. i 2. VI.
Novčana kesa ugarskoga kralja Sv. Stefana. – P. 6.-9. I.
Kako je došlo do nagode i u čemu se ona od 1873 razlikuje od one iz 1868. – P. 23.-26. IV.
Hercegovačko-bosanski ustanak i Petar Mrkonjić. – Narodna Odbrana, Beograd, XIII, 46-47, str. 724-725.
Miroslav Vanino. – Ljetopis JAZU 50 (za 1936/7).
Predgovor knjizi K. Domazetovića, 30 dana 1918. gledanih iz Zagreba. – Zagreb

1939. – Podrijetlo Gajeva roda. – JIČ V.
Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I. – Rad JAZU 266 i pos. (franc. résumé u Bulletin JAZU 12, 1940).
Jugoslovensko carstvo. Knez Mihajlo Obrenović i Bugari godine 1861 i 1867. – N. 98, 17. IV. (Uskršnji prilog).
Prvi dani francuske revolucije. O 150-godišnjici, od 5 maja do 23 juna 1789. – N. 123 i 124, 5. i 6. V.
Bitka na Kosovu 15 juna 1389 – 15 (28) juna 1939. – N. 176, 28. VI.
Počeci partiskog života u Hrvata. – P. 6.-9. I.
Jugoslavija od decembra 1918 do marta 1938. – P. 8.-11. IV.

1940. – Genesis des historischen Begriffes "Dalmatien". – Südost-Forschungen, München, III/4.
Hamdija Kreševljaković. – Ljetopis JAZU 52 (za g. 1938/9).
Grga Novak. – Ljetopis JAZU 52 (za g. 1938/9).

1942. – Izvori bosanske povijesti. – Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do g. 1463, I, Sarajevo.

1944. – Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102.-1301.). Prvi dio (1102.-1205. od Kolomana do Ladislava III.). – Zagreb.

1954. – Bilješke za povijest hrvatskih sabora u XVI. stoljeću. – Zbornik Hist. inst. JAZU u Zagrebu I.

DOPUNE BIBLIOGRAFIJI IZVORA I LITERATURE ZA POJEDINA RAZDOBLJA Str.

283 Stj. Pavičić, Seobe i naselja u Lici, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 41, 1962. I. Mažuran, Turska osvajanja u Slavoniji (1526-1552), Osječki zbornik VI, 1958.

284 B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962 (o Gupčevoj buni 1573, str. 188-270). N. Klaić, Seljačke bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću, HP VIII, 1962. M. Despot, Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 12, 1962. I. Karaman, Valpovačko vlastelinstvo. Ekonomsko-historijska analiza. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 13 1962.

385 F. Zwitter – J. Šidak – V. Bogdanov, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962.

386 S. Gavrilović, Srem u revoluciji 1848-1849, Jugoslovenski istorijski časopis 2, 1962.

440 L. Katus, Horvatskaja politika praviteljstva Tisa i narodnye dviženija 1883 g. v Horvatii, Acta historica VIII, Budimpešta 1961.

493 I. Mahnken, Dubrovački patricijat u XIV veku, SAN, Beograd 1960. K. Jireček, Pregled dubrovačke historije, u knjizi M. Rešetara, Dubrovačka numizmatika, I, PI SAN 48, 1924, str. 1-18.

DALMATINSKA BIBLIOTEKA

DO SADA OBJAVLJENO U DALMATINSKOJ BIBLIOTECI

Grga Novak

- PROŠLOST DALMACIJE 1 dio
- PROŠLOST DALMACIJE 2 dio

Miljenko Smoje

IZABRANA DJELA

- KRONIKA O NAŠEM MALOM MISTU
- DALMATINSKA PISMA
- DNEVNIK JEDNOG PENZIONERA
- LIBAR MILJENKA SMOJE
- PASJE NOVELETE
- VELO MISTO - prvi dil
- VELO MISTO - drugi dil

Ferdo Šišić

- POVIJEST HRVATA
  Pregled povijesti hrvatskog naroda 1 dio
- POVIJEST HRVATA
  Pregled povijesti hrvatskog naroda 2 dio

Ferdo Šišić

Ferdo Šišić (Vinkovci, 9. III 1869. - Zagreb, 21. I 1940.)
U razvoju hrvatske historiografije, Šišić je utisnuo svoj pečat. Glavna mu djela pripadaju razdoblju, u kojem su I. Kukuljević (1889) i F. Rački (1894) udarali temelje našoj modernoj historiografiji.

Isprva se bavio hrvatskom poviješću u kasnijem srednjem i u novom vijeku; do 1904. obrađivao je poglavito XIV i XV st. Od 1904., kada je javnosti predao raspravu o tobožnjem kralju Slavcu (tada ga je još nazivao Slavićem), sve se više udubljuje u doba narodnih vladara, ali uz to proširuje svoj znanstveni interes na daljnje vremenske odsjeke i već 1905. poduzima prvi pokušaj da povijest hrvatskog naroda prikaže u cijelosti.

ISBN 953-214-198-7
9 789532 141986